

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Ingrida VELIUTĖ

**KAUNO TVIRTOVĖS ISTORINIS BEI ARCHITEKTŪRINIS PAVELDAS
IR JO ANIMAVIMO GALIMYBĖS**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, menotyra (03H)

Kaunas, 2012

UDK 72(474.5).03
Ve-98

Mokslo daktaro disertacija rengta 2007–2012 metais Vytauto Didžiojo universitete.
Doktorantūros teisė Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Architektūros ir statybos institutu suteikta 2003 m. liepos 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926.

Mokslinis vadovas:

Prof., dr. Nijolė Lukšionytė (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H).

ISBN 978-9955-12-819-9

TURINYS

ĮVADAS.....	4
I. TVIRTOVĖS KOMPLEKSO ĮKŪRIMAS KAUNO MIESTE IR JO APYLINKĖSE...	21
1.1. Fortinės tvirtovės gynybinis vaidmuo Rusijos imperijoje XIX–XX a. sandūroje	21
1.1.1. Fortifikacijos pokyčiai ir inžinierių polemika.....	22
1.1.2. Kauno strateginė svarba Rusijos imperijos tvirtovių tinkle	27
1.2. Kauno tvirtovės komplekso sudėtinės dalys	30
1.2.1. Gynybiniai objektai	32
1.2.2. Kariniai miesteliai	38
1.2.3. Administraciniai pastatai.....	40
1.2.4. Maldos namai	42
1.2.5. Infrastruktūra.....	44
1.3. Kasdienybė tvirtovėje ir pirminės funkcijos praradimas	46
1.3.1. Socialinis tvirtovės klimatas	47
1.3.2. Kauno tvirtovės likvidacija	52
II. KAUNO TVIRTOVĖS KOMPLEKSO TAPSMAS PAVELDO OBJEKTU	59
2.1. Tvirtovės vieta kintančiame Kaune iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos	59
2.1.1. Planingos Kauno miesto plėtros įtaka tvirtovės kompleksui.....	60
2.1.2. Tvirtovės objektų funkcinė kaita.....	64
2.1.3. Brutalaus paveldo ženklų atsiradimas tvirtovės objektuose.....	69
2.2. Kauno tvirtovės panauda ir apsauga sovietiniu laikotarpiu	72
2.2.1. Miesto plėtra ir tvirtovės objektų įpaminklinimo pradžia.....	73
2.2.2. IX forto fenomenas	76
2.3. Gynybinės architektūros vieta šiandieninėje Lietuvos paveldosaugoje.....	80
2.3.1. Aktualioji paveldosauga ir reali situacija.....	81
III. TVIRTOVĖS KOMPLEKSO ĮVERTINIMAS IR ANIMAVIMO PROCESAI	87
3.1. Paveldo verčių sampratos pokyčiai XXI a. pradžioje	87
3.1.1. Kontekstai ir vertės	89
3.1.2. Kauno tvirtovės komplekso <i>įvertinimas</i>	92
3.2. Karinio paveldo transformacijos kitose šalyse.....	108
3.2.1. Fortifikacijos regeneracija pagal Paulą Virilio	109
3.2.2. Užsienio šalių praktika	111
3.3. Architektūros paveldo animavimas: Kauno tvirtovės atvejis.....	116
3.3.1. Meno, mokslo ir sklaidos projektai.....	117
3.3.2. Kauno tvirtovės komplekso kaip visumos panaudojimo galimybės	126
IŠVADOS	137
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	143
ILIUSTRACIJOS	161
PRIEDAI.....	172
SANTRUMPOS	231

IVADAS

Paveldo objektų apsauga visada buvo ir išlieka glaudžiai susijusi su šalies socialiniais, ekonominiais ir politiniais pokyčiais. Šie pokyčiai įtakoja paveldo saugojimo būdus ir metodiką bei sąlygoja paveldo objektų selekciją ir apsaugos prioritetus. Tokie veiksniai kaip istorinės praeities interpretacijos, paveldo ekonominis potencialas, komercinė nauda, turizmo išsivystymo lygis, visuomenės intelektas ar paveldo savininkų geranoriškumas gali būti lemiantys vieno ar kito paveldo objekto išsaugojimą arba atvirkščiai – sunykimą. Ypatingoje situacijoje atsiduria disonuojantis, brutalus, daugelyje Europos šalių jau įsisąmonintas ir įsisavintas, o Lietuvoje dar tik pradedamas pripažinti gynybinis paveldas.

Sudėtingų techninių ir architektūrinių sprendimų reikalaujantys gynybiniai objektai įpareigojo inžinierius fortifikatorius kurti pažangias ir tvirtas konstrukcijas, kurios atlaikytų priešų pabūklų smūgius, apsaugotų ir gintų miesto, šalies ar imperijos gyventojus, jų turtą ir gyvybę. Viduramžių pilys ar XVII–XVIII a. Sébastieno Le Prestre de Vaubano tvirtovės laikomos išskirtiniu paveldu ir nacionaliniu bet kurios šalies turtu, tuo tarpu vėlyvesnė XIX a. pabaigos – XX a. pradžios fortifikacija dėl savo mastų, kariuomenės praradimų ir netolimos istorinės atminties daugelyje šalių sunkiai randa vietą saugomų paveldo objektų tarpe.

Nuo ankstyvųjų laikų iki pat šių dienų fortifikacija tiesiogiai susijusi su šalių politine ir ekonomine situacija, pilių ir tvirtovių materialinė bazė yra puikus daugelio kompleksinių bendrosios istorijos, ekonomikos istorijos, sociologijos, menotyros mokslo tyrimų šaltinis. Jau ne vienerius metus įvairių pasaulio šalių mokslininkai atlieka išsamius fortifikacijos paveldo tyrimus, kurie atskleidžia daugybę visai su karu nieko bendro neturinčių dalykų. Dar daugiau mokslinių tyrimų vykdoma siekiant kuo tikslingiau įsisavinti karinį paveldą, kuris ilgą laiką buvęs neprieinamas ir nenaudojamas gali stebėtinai pasitarnauti įvairiems visuomeniniams poreikiams.

Vis didėjantis vartojimo tempas ir istorinių objektų niokojimas vardan greitai gaunamo pelno, įpareigoja vykdyti mokslinius tyrimus, kurie atskleistų utilitaraus paveldo svarbą ir padėtų surasti tinkamiausius būdus jo išsaugojimui ir tinkamai panaudai. Kaimyninėse šalyse aktyviai vykstantis Naujausių laikų tvirtovių įvertinimas ir pritaikymas naujoms funkcijoms skatina nagrinėti problemas, susijusias su Kauno tvirtovės komplekso išsaugojimu ir pirmąkart mokslinėje terpėje nuosekliai išnagrinėti šio sudėtingo daugiakomponenčio objekto pritaikymo galimybes ir naudą.

Tyrimo objektas. Svarbiausias dėmesys disertacijoje sutelkiamas į 1882–1915 m. Kauno mieste ir apylinkėse pastatyto Kauno tvirtovės komplekso istorinius, architektūrinius ir paveldosauginius tyrimus. Analizės pagrindas yra tuo laikotarpiu pastatyti gynybiniai objektai

(fortai, baterijos, įtvirtinimai ir t.t.), administraciniai pastatai, maldos namai, infrastruktūra ir kiti Kauno tvirtovės elementai, turėję įtakos Kauno miesto ir apylinkių kraštovaizdžio pokyčiams ir tolesnei miesto plėtrai. Vengiant kartoti jau ne sykį skelbtą informaciją, tik trumpai paliečiama tvirtovės statybos istorija, dėmesys koncentruojamas į karinio komplekso atsiradimo ideologinį kontekstą bei socialinių, ekonominių, politinių veiksnių plėtotę jo statybos ir šalies gynybos metu, kas tiesiogiai daro įtaką kokybiško *pasakojimo*¹ kūrimui ir paveldo animavimui. Disertacijoje akcentuojamas Kauno tvirtovės komplekso *įvertinimo* ir tapsmo paveldo objektu procesas, jo teigiama ir neigiama įtaka miesto plėtrai. Trumpai aptartos atskirų tvirtovės komplekso objektų istorinės ir architektūrinės ypatybės bei jų aplinka. Taip pat lygintos Kauno ir kitų šalių fortifikacijos paveldo išsaugojimo ir pritaikymo galimybės.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Pagrindinis darbo tikslas – aptarti Kauno tvirtovės kaip vientiso gynybinio komplekso istorines ir architektūrinės ypatybes bei atskleisti jos reprezentavimo galimybes šiandieninės paveldosaugos sistemoje. Svarbiausi uždaviniai: 1) remiantis anksčiau Lietuvoje neskelbtais šaltiniais ir literatūra nustatyti Kauno tvirtovės statybos strateginę svarbą Vakariniame Rusijos imperijos pasienyje; 2) atskleisti Kauno miesto ir apylinkių kraštovaizdžio ir socialinės terpės pokyčius po tvirtovės įrengimo; 3) išnagrinėti Kauno tvirtovės komplekso objektų istorinę raidą ir architektūrinės ypatybes; 4) iširti tvirtovės funkcinę kaitą po gynybinės funkcijos praradimo ir tvirtovės tapimą paveldo objektu; 5) išanalizuoti bendrųjų paveldo verčių pritaikomumą tvirtovės komplekso objektams; 6) remiantis kitų šalių tvirtovių pavyzdžiais ir Kauno tvirtovės paveldo animavimo tendencijomis, pasiūlyti Kauno tvirtovės komplekso kaip visumos panaudojimo gaires.

Darbo naujumas. Rengiant disertaciją į mokslinę apyvartą įtraukti nauji istoriniai šaltiniai iš Rusijos, Lenkijos ir Lietuvos archyvų. Jais remiantis buvo patikslinta iki šiol įvairiuose tekstuose varijuojanti Kauno tvirtovės statybos pradžios data. Išanalizavus šaltinius atskleisti nauji faktai apie tvirtovės buitį ir kasdienybę, įgulos socialinį gyvenimą, sveikatos priežiūrą, pramogas. Ši informacija svarbi kokybiško *pasakojimo* kūrimui, tvirtovės paveldo įsisavinimui ir animavimui.

Remiantis įvairiais šaltiniais ir literatūra pirmą kartą buvo sudarytas ir paskelbtas detalus saugomų Kauno tvirtovės komplekso objektų sąvadas, patikslintos atskirų objektų statybos datos ir pavadinimai, apibūdinta daugelio objektų fizinė būklė ir aprašytos gretimybės.

Pirmą kartą darbe apie Kauno tvirtovę akcentuojamas kompleksiskumas, nes iki šiol didžiausio dėmesio susilaukdavo gynybiniai objektai. Šioje disertacijoje tvirtovė pristatoma kaip įvairios paskirties objektų visuma, jie buvo glaudžiai tarpusavyje susiję ir negalėjo funkcionuoti atskirai vieni nuo kitų. Todėl siūloma saugoti ne pavienius objektus ar komplekso dalis, bet

¹ Plačiau apie kokybiško *pasakojimo* kūrimą p. 100.

bendrą visumą, atspindinčią tvirtovės statybos raidą ir esmę. Darbe analizuotos dvi fortifikacijos paveldo kaitos proceso kryptys, vykusios nuo statybos iki šių dienų: pirmoji – Kauno tvirtovės komplekso bei atskirų jos komponentų vizualinis ryšys su aplinka; antroji – tvirtovės komplekso objektų ir naudotojų tarpusavio ryšys bei panaudos kaita. Šių dviejų procesų sąryšis iki šiol nebuvo moksliskai tyrinėtas.

Atsižvelgiant į objekto specifiką ir kitose šalyse priimtą vertinimą, disertacijoje siūloma gynybinę architektūrą kvalifikuoti ne pagal atitinkamo laikotarpio pasaulietinės architektūros stilius, o pagal statybos techninių inovacijų įgyvendinimo ir tiesioginės funkcijos pateisinimo aspektus. Taip nagrinėjamas objektas pirmiausia išryškėja pagal tas savybes, į kurias jį statant buvo kreipiamas didžiausias dėmesys.

Tyrimo metu pavyko surasti tvirtovės kaip disonuojančio objekto ypatumus apibūdinančių rašytinių dokumentų iš įvairių laikotarpių (atsiminimų, polemikos tarpukario ir naujausioje spaudoje), kas leido palyginti visuomenės nuomones apie Kauno tvirtovę skirtingais periodais. Aptariant tam tikrus Kauno tvirtovės objektus atskirais istoriniais tarpsniais, disertacijoje įvedama „brutalaus paveldo“ (angl. *the heritage of atrocity*)² sąvoka, kuri tiksliausiai apibūdina paveldo sąsajas su atitinkamais istoriniais įvykiais ir jų pasekmėmis.

Disertacijoje pristatyta apklausų ir privačių asmeninių pokalbių metu išsiaiškinta specialistų, gyventojų ir miesto svečių nuomonė apie Kauno tvirtovės paveldą, jo pritaikymo prasmę ir naudą. Taip pat išanalizuota tarptautinių ir nacionalinių meno, mokslo ir sklaidos projektų reikšmė Kauno tvirtovės komplekso populiarinimui.

Šaltinių apžvalga. Kauno tvirtovės komplekso istorinių, architektūrinių ir paveldosaugos problemų aiškinimasis įpareigojo susipažinti su įvairiakalbiais šaltiniais, pradedant tvirtovės statybos laikotarpiu ir baigiant naujaisiais šiandieniais dokumentais. Daugiausia ankstyvųjų autentiškų dokumentų, kuriuose užfiksuota pirminė Kauno tvirtovės statyba ir veikimas (1882–1916 m.), architektūriniai ir urbanistiniai pokyčiai Kauno mieste bei apylinkėse, tvirtovės generaliniai planai, gynybinių ir administracinių objektų projektai ir kt. saugoma Rusijos valstybiniame karo istorijos archyve (rus. *Российский Государственный Военно-исторический Архив*) Maskvoje. 1988 m. tuometinio SSRS Centrinio valstybinio karo istorijos archyvo vyr. archyvaras L.I. Vlodevecas (*Л.И. Влодавев*) iš 43 fondų yra sudaręs vieną bendrą Kauno tvirtovės fondą ir apyrašą (F.13148 – *Ковенская крепость и подчинённые ей части и учреждения*), apimančią 1880–1918 m. laikotarpį. Juo su nedideliais papildymais

² **Brutalus paveldas** (angl. *the heritage of atrocity*) – tai artefaktai, pastatai, vietos ir vietovės, kur tam tikru istoriniu laikotarpiu buvo vykdomi brutalus, nežmoniški, barbariški žmogaus prieš žmogų veiksmai (pvz., masinės žudynės, kalinimai, kankinimai ir kt.) ir kurios vėliau dėl tokių įvykių arba kitų priskirtų reikšmingų savybių buvo pripažintos saugotinu paveldu. Šiose vietose pastaraisiais metais dažnai plėtojamas tamsusis turizmas (naujausias mums žinomas šia tema parengtas magistro darbas: Kilinskaitė, Renata. *Paveldo pritaikymas tamsiajam turizmui Lietuvoje: Kauno fortų atvejais*; baigiamasis magistro darbas. VDU, Kaunas, 2012).

naudojamasi iki šiandien. RVKIA saugoma didelės apimties vizualinė ir dokumentinė medžiaga apie Kauno ir kitas tuometinės Rusijos imperijos tvirtoves, tačiau itin griežta dokumentų išdavimo tvarka ir užsieniečiams taikomi aukšti įkainiai už dokumentų kopijavimą smarkiai apriboja galimybes naudotis šiais dokumentais. Todėl disertacijoje naudojama istorinių šaltinių medžiaga nėra pilnai išsemta. Rašant darbą taip pat buvo naudojamosi RVKIA Vyriausios Karo technikos valdybos fondu (F. 802 – *Справочный том по Главному Военно-Техническому управлению*), kuriame yra su Kauno tvirtove susijusių dokumentų, nepatekusių į bendrąjį fondą dėl pernelyg siauros specifikos.

Dalis Kauno tvirtovės istorinių šaltinių ir įvairių pastatų planų yra saugoma ir Kauno apskrities archyve (KAA), Kauno karinės tvirtovės fonde (F. I465 – *Ковенская военная крепость*). Šiek tiek medžiagos yra Kauno IX forto muziejaus archyvuose, asmeninėse tvirtovės tyrinėtojų ir kolekcininkų bibliotekose.

Kita istorinių šaltinių grupė apima laikotarpį nuo Kauno tvirtovės pirminės funkcijos praradimo iki šių dienų. Kauno tvirtovės komplekso paskirties kitimas tarpukariu ir atskirų jos objektų integracija į miesto gyvenimą nagrinėta remiantis KAA Kauno miesto savivaldybės fonde (F.219) ir LCVA saugomame Kariuomenės štabo fonde (F. 929) esančiais dokumentais, šio laikotarpio memuarais ir spauda, kur nuolat vyko polemikos dėl vieno ar kito tvirtovės objektų.

Kauno tvirtovės komplekso pokyčių analizei po Antrojo pasaulinio karo dokumentuoti naudotasi įvairių paminklosaugos įstaigų sukauptais dokumentais. Ypač daug aktualių dokumentų, atspindinčių tvirtovės objektų panaudą ir apsaugą sukaupta Kultūros paveldo departamento prie LR Kultūros ministerijos (KPD) Kauno teritoriniame padalinyje, taip pat Kultūros paveldo centro archyve Vilniuje, Kauno miesto savivaldybės administracijos Miesto plėtros departamento Kultūros paveldo skyriuje. Rašant disertaciją buvo analizuojami LTSR ir Lietuvos Respublikos įstatymai, liečiantys nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugą ir tvarkybą³, paveldo objektų sąrašai⁴, nekilnojamųjų kultūros vertybių registras⁵ ir kiti publikuoti dokumentai.

³ Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga. Įstatymas ir įsakymai. Priimtas: 1940 07 20. In: *Vyriausybės žinios*. 1940 07 25, Nr. 720 (5745); *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas ir Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija* / Priimtas 1967 04 15. Vilnius, 1973; *Закон Литовской Советской Социалистической Республики об охране и использовании памятников истории и культуры*. Priimtas 1977 12 22, Nr. IX-2201. Vilnius, 1977; *Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai* / Priimtas 1982 09 16. Vilnius, 1983; *Lietuvos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas* / Priimtas 1994 12 22, nr. I-733. In: *Valstybės žinios*, 1995 01 06, Nr. 3-37; *Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas* / Priimtas 2004 09 28, Nr. I-733. In: *Valstybės žinios*, 2004 10 19, Nr. 153-5571.

⁴ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius: Pergalė, 1973; *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978 – 1990 m.)* // Sud. J.Bardauskas. T.I – II. Vilnius: Savastis, 1993; *Kauno miesto kultūros paveldo objektų sąrašas (2011 m. rugsėjo mėn. būklė)*. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio iki šiol įvairiose Lietuvos institucijose atliekami taikomieji moksliniai Kauno tvirtovės bei jos aplinkos tyrimai, todėl remtasi jų ataskaitomis⁶. Siekiant palyginti moderniosios fortifikacijos tyrimus su kaimyninių šalių praktika, naudotos ataskaitos ir kita dokumentacija apie vienalaikes Varšuvos ir Novogeorgijevsko (Modlino)⁷ tvirtovės iš Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Istorinių pastatų ir paminklų apsaugos katedros archyvo⁸. Šiandienės paveldosaugos ypatybių ir Kauno tvirtovės komplekso tapimo paveldo objektu proceso analizei itin svarbūs buvo interviu, privatūs pokalbiai ir susirašinėjimas su paveldosaugos, ICOMOS Icofort'o ekspertais, muziejų darbuotojais, knygų apie tvirtovės autoriais ir kitais kompetentingais specialistais (Nijole Steponaityte, Jonu Lukše, Piotru Molskiu, Cezariu Głuszeku, Marcinu Górskiu, Lukaszu Pardela, Rudi Rolfu, Carlosu Scheltema ir kt.).

⁵ Kultūros vertybių registras [žiūrėta 2012 m. liepos 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://kvr.kpd.lt/heritage/>

⁶ *IX fortas. Istoriniai tyrimai* // Atliko: E. Ražanauskaitė; Lietuvos TSR Kultūros ministerija Paminklų konservavimo institutas. Vilnius, 1975; *Kauno IX forto memorialinio muziejaus komplekso, IX forto/ekspozicijos konservavimo–restauravimo darbų ataskaita. Pirmas darbų etapas. Kompl. Obj. Nr. K-491.01* // Atliko: Lietuvos TSR Kultūros ministerija Paminklų konservavimo institutas. Kaunas, 1983; *Šv. Mykolo Arkangelo bažnyčios Interjero meninė koncepcija* // Atliko: D. Pikšrienė; M. Matuškaitė; KPC. Kaunas, 1993; *Buvusios Kauno tvirtovės I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX fortų ir Linkuvos įtvirtinimo želdinių įvertinimas bei išsaugojimas ir tvarkymo siūlymai* // Atliko: N. Steponaitytė; S. Mirinas; M. Navasaitis, Kaunas, 1996; *Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas. In: Kultūros vertybės pagrindinis dosjė* // Atliko: D. Rūkienė; N. Lukšionytė-Tolvaišienė; A. Rupeika; O. Stasiukaitienė; KPC. Kaunas, 2000; *Kauno tvirtovės komandanto blindadžas. Iš: Kultūros vertybės pagrindinis dosjė* // Atliko: K. Linkus, et al.; KPC. Kaunas, 2001; *Paveldosauginė ekspertizė, pastato, Drobės g. 31, Kaune, vertingųjų savybių nustatymui* // Atliko: I. Vaškelienė, N. Steponaitytė. Kaunas, KDP KTP, 2007; *Archyvinių dokumentų, saugomų Rusijos valstybės karo istorijos archyve, skaitmeninių kopijų pagaminimo ir jų perdavimo Kauno apskrities archyvuui projekto ataskaita – analizė* // Atliko: G. Dručkus; KAA. Kaunas, 2008-09-19; *VII forto kairiojo sparno tvarkymo projektas* // Atliko J. Lukšė, P. Balbatunov, L. Ramanauskaitė. Kaunas, 2010 ir kt.

⁷ Dabartinis Modlinas Lenkijoje. 1843–1915 m. Modlino pavadinimas pakeistas į Novogeorgijevsko, todėl tvirtovė šaltiniuose įvardijama kaip Novogeorgijevsko. Darbe bus vartojamas Novogeorgijevsko pavadinimas.

⁸ *Programa ochrony i zagospodarowania Cytadeli Warszawskiej – etapy I-III* // Atliko: C. Głuszek, J. Głuszek, L. Klupsz, P. Molski; Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury PW. Warszawa, 1997; *Studium ochrony i zagospodarowania systemu fortecznego XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa wraz z analizą możliwości wykożystania tych terenów do celów inwestycyjnych* // Atliko: C. Głuszek, P. Molski; Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury PW. Warszawa, 1997; *Twierdza Modlin. Waloryzacja konserwatorska, konserwatorskie uwarunkowania dostępności inwestycyjnej* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski etc. T. I-III. Warszawa, 1999, 2000, 2001; *Konserwatorskie uwarunkowania dostępności inwestycyjnej terenu fortu VII-Zbarż.* C. Głuszek, M. Górski, P. Molski, R. Zaprzalski. Warszawa, 2000-11; *Koncepcja funkcjonalno-przestrzenna fortu IV Chrzanów, uwzględniająca konserwatorskie uwarunkowania dostępności inwestycyjnej* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski. Warszawa, 2001-10; *Opracowanie zasad wpisu do rejestru zabytków wieloelementowych zespołów obronnych jako propozycji instrukcji dla służby ochrony zabytków* // Atliko: R. Bochenek, M. Lewicka-Cempa, B. Perzyk, J. Wendland; Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury PW. Warszawa, 2001; *Konserwatorskie zasady rewallowacji Majdanu Twierdzy Boyen w Giżycku* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Kozarski, P. Molski, etc. Warszawa, 2001-11. *Zarządzanie zabytkowymi zespołami fortecznymi i możliwości generowania środków na ich rewitalizację* // Atliko: A. Czyżewska. Warszawa, 2001-12; *Dokumentacja naukowa stanu zachowania oraz konserwatorskie zasady ochrony i zagospodarowania fortu Bema (P-Parysów) w Warszawie* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski. Warszawa, 2004-04; *Uzupełniająca badania i korekta konserwatorska – architektoniczna do opracowania „Renowacja fosy suchej oraz wału na forcie Bema” w Warszawie* // Atliko: C. Głuszek. Warszawa, 2005-06; *Ochrona zabytków w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Budownictwo obronne – problemy ochrony i adaptacji. Cz. II. Zainwestowanie a stan zabytkowego obiektu* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski; Wydział Architektury PW. Warszawa, 2008-01 ir kt.

Aiškinantis tvirtovės paveldo animavimo galimybes ir rengiant metodines komplekso pritaikymo gaires buvo pasitelkta Lietuvoje ir užsienyje vykdytų meno, mokslo ir sklaidos projektų vaizdinė ir tekstinė medžiaga, apklausų, interviu, privačių pokalbių ir susirašinėjimų su projektų vykdytojais, menininkais, visuomenės atstovais metu gauta informacija.

Rašant darbą buvo kaupiama ir analizuojama ikonografinė medžiaga. Seniausių Kauno tvirtovės fotografijų ir kitos vaizdinės medžiagos daugiausia sukaupta privačiose kolekcijose ir tarpukario spaudoje. Sovietinio laikotarpio dokumentinės fotografijos, kaip ir tekstinė medžiaga, buvo kaupiamos įstaigose, atsakingose už paveldo objektų apsaugą, tyrimą, restauravimą arba vykdė projektinius darbus, t.y. Architektūros ir statybos instituto (dab. KTU ASI), Paminklų restauravimo projektavimo instituto (PRPI), KPD Kauno teritorinio padalinio, Kultūros paveldo centro (KPC) archyvuose. Rengiant disertaciją buvo aktuali įvairių laikotarpių iliustracinė medžiaga, todėl gauti leidimai naudotis Lietuvos ir užsienio autorių istorinėmis, dokumentinėmis ir meninėmis fotografijomis iš privačių kolekcijų. Nuo 2000 m. vaizdinė medžiaga kaupiama autorės asmeniniame rinkinyje, atliekami objektų tyrimai natūroje ir fotofiksacija. Dėl ribotos disertacijos apimties publikuota nedaug iliustracijų, tačiau sukaupta gausi vaizdinė medžiaga padėjo įvertinti Kauno tvirtovės kaip paveldo objekto vietą šiandieniniame kraštovaizdyje ir miestovaizdyje, palyginti architektūros ir viso komplekso vienovės kaitą bei panaudojimo pokyčius.

Istoriografijos apžvalga. Temos tarpdiscipliniškumas įpareigojo susipažinti su skirtingo pobūdžio literatūra. Rašant apie Kauno tvirtovės statybą ir bendrus miesto pokyčius XIX a. pabaigoje, pasitelkti to meto leidiniai apie Carinės Rusijos fortifikatorių nuostatus statant Kauno ir kitas tokio pat pobūdžio tvirtoves. Rusijos valstybinėje bibliotekoje Maskvoje saugomos ir iki šiol Lietuvoje beveik nenaudotos knygos, kuriose atsiskleidė daug naujų įdomių faktų, padėjo įvertinti Kauno tvirtovės svarbą ir vietą bendrame Rusijos fortinių tvirtovių kontekste. Šiuose XIX–XX a. sankirtos tyrimuose ir mokymo vadovėliuose buvo aprašyta bendra fortifikacijos raida, skirtingų šalių mokyklų rengiamų tvirtovių projektų ypatumai, analizuoti Carinės Rusijos gynybos poreikiai ir galimybės. Tarp aktyviausiai diskutavusiųjų fortinių tvirtovių statybos ir raidos klausimais reikėtų paminėti Aleksandrą F. Plucinskį (*Александр Федорович Плюцинский*)⁹, Anri A. Brialmoną (*Бриальмон, Алексис Анри*)¹⁰, Sviatoslavą K. Glinką-Jančevskį (*Святослав Казимирович Глинка-Янчевский*)¹¹, Cezarij

⁹ Плюцинский, Александр Федорович. *О крепостной военной игре*. Санкт-Петербург: Журнал «Военный сборник», 1876.

¹⁰ Бриальмон, Алексис Анри. *Укрепленные лагеря*. Санкт-Петербург: тип. В. Демакова, 1876.

¹¹ Глинка-Янчевский, Святослав Казимирович. *Основные положения долговременной фортификации* [С прил.: Крепости-лагери]. Санкт-Петербург : тип. Э. Арнольда, 1886.

A. Kiui (*Цезарь Антонович Кюи*)¹², Nestorą A. Buinickį (*Нестор Алоизиевич Буйницкий*)¹³, Konstantiną I. Velčko (*Константин Иванович Величко*)¹⁴, Fiodorą I. Golenkiną (*Фёдор Ильич Голенкин*)¹⁵, Viktorą V. Jakovlevą (*Виктор Васильевич Яковлев*)¹⁶ ir daugelį kitų¹⁷. Nemaža dalis šių carinės Rusijos inžinierių dėstė fortifikacijos pagrindus Nikolajaus inžinerinėje akademijoje Peterburge, dažnai patys dalyvaudavo projektuojant ir statant tvirtoves įvairiose Rusijos vietose, tarp jų ir Kaune. Jų profesionalumas aiškėja iš XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje publikuotų posėdžių protokolų, svarstant įvairius su Kauno tvirtove susijusius klausimus, kur nuolat kartojasi tos pačios fortifikacijos specialistų pavardės. Inžinierių polemikoje geriausiai išryškėjo carinės Rusijos tvirtovių tinklo statybos strateginė reikšmė, atskirų tvirtovių, fortų ir kitų gynybos elementų privalumų bei trūkumų išaiškinimai, varžymasis su kitomis valstybėmis ir jose taikomomis naujovėmis bei kiti aktualūs klausimai¹⁸.

Aptariant bendrąsias fortifikacijos raidos tendencijas, disertacijoje remtasi ir naujesniais tyrimais, tarp kurių galima paminėti 1995 m. perleistą V.V. Jakovlevo tvirtovių istoriją¹⁹, Januszo Bogdanowskio tyrimus²⁰, Jarosławo Chorzępos parengtus enciklopedinio pobūdžio leidinius²¹ taip pat naudoti įvairūs fortifikacijos ir karybos žodynai²² bei kiti

¹² Кюи, Цезарь Антонович. *Краткий исторический очерк долговременной фортификации*. Санкт-Петербург : тип. М.М. Стасюлевича, 1889.

¹³ Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Записки долговременной фортификации*. Санкт-Петербург: тип. П.П. Сойкина, 1896; Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Современное состояние долговременной и временной фортификации. Курс мл. классов Николаев. инж. Акад.* Санкт-Петербург: Николаев. инж. акад. и уч-ще, 1903.

¹⁴ Величко, Константин Иванович. *Исследование новейших средств осады и обороны сухопутных крепостей, сопровождаемое проектами общего крепостного [!] расположения, долговременных фортов и долговременных промежуточных батарей: С атласом из 15 л. черт.* Санкт-Петербург: тип. и лит. В.А. Тиханова, 1890; Величко, Константин Иванович. *Инженерная оборона государств и устройство крепостей*. Ч. 1. Санкт-Петербург : тип. и лит. В.А. Тиханова, 1903;

¹⁵ Голенкин, Фёдор Ильич. *Долговременная фортификация. Курс Николаев. инж. уч-ща* [С доб. сведений, необходимых при сост. проектов по фортификации в Николаев. инж. акад. и Уч-ще]. Санкт-Петербург : Т-во худож. печати, 1912.

¹⁶ Буйницкий, Нестор Алоизиевич; Голенкин, Федор Ильич; Яковлев, Виктор Васильевич. *Современное состояние долговременной и временной фортификации*. Санкт-Петербург : Т-во худож. печати, 1913; Яковлев, Виктор Васильевич. *Краткий курс долговременной фортификации* [Для ст. класса воен. уч-щ.]. Санкт-Петербург : Гл. упр. воен.-учеб. заведений, 1914.

¹⁷ Людвиг, Мах. *Современные крепости*. Москва: Военное издательство, 1940.

¹⁸ Глинка-Янчевский, Святослав Казимирович. Ответ Глинка-Янчевского на рецензию г. Е.И., помещенную в "Русском инвалиде" о сочинении "Крепости-лагери". Санкт-Петербург : тип. Э. Арнольда, 1886; *Свод прений по поводу предложений составного инженерного капитана Глинка-Янчевского*. Санкт-Петербург : тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного окпыга, 1887; Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Постепенное развитие типа крепостного форта: Сообщ. ген.-майора Буйницкого 21 янв. 1910 г.* Санкт-Петербург: т-во худож. печати, 1910 ir kt.

¹⁹ Яковлев, Виктор Васильевич. *История крепостей. Эволюция долговременной фортификации*. Санкт-Петербург: Полигон, 1995; Jakowlew, W.W., Szmakow, N.I. *Fortyfikacja stała przed i w czasie I Wojny Światowej*. Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2004.

²⁰ Bogdanowski, Janusz. *Architektura obronna w Krajobrazie Polski*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.

²¹ Chorzępa, Jarosław. *Fortyfikacje*. Warszawa: carta blanca, 2007; *Fortyfikacje*. Warszawa: Carta Blanca, 2007.

²² Шперк, В. Ф. *Фортификационный словарь*. Москва, 1946; Bochenek, Ryszard Henryk. *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1980; Smetona, Antanas. *Karybos žodynas*. Vilnius: Lietuvos Karo akademija, 1995; Губайдуллин, Айрат М. *Фортификационный словарь*.

specializuoti leidiniai. Susipažįstant ir aptariant bendruosius karybos ir karo aspektus, Pirmojo pasaulinio karo įvykius, taip pat naudotasi skirtingų laikotarpių memuarais²³, enciklopedijomis²⁴ ir metodiniais leidiniais²⁵.

Pirmą kartą išsamus Kauno tvirtovės aprašymas pateiktas 1931 m. jau minėto inžinieriaus ir profesoriaus V. Jakovlevo vadovėlyje, skirtame Raudonosios armijos karo inžinerijos karininkų rengimui, kur daugiausiai dėmesio skirta tvirtovės statymo ypatumams²⁶. Dar išsamesnis Kauno tvirtovės statybos aprašymas yra nepublikuotame V. Jakovlevo rankraštyje²⁷, saugomame RVKIA bibliotekoje. Šis rankraštis buvo vienas iš patikimiausių šaltinių, rengiant objektų sąvadą ir tikslinant duomenis apie atskirus tvirtovės komplekso elementus. Tačiau šiose knygose tik konstatuoti faktai apie tvirtovės statybos darbus, o tyrimams ir analizei jų parašymo laikotarpiu dar nebuvo poreikio. Pirmuoju analitiniu darbu galima laikyti istoriko Vinco Černeckio disertaciją, kurioje analizuota Kauno tvirtovė, vėliau apie tvirtovę pasirodė dvi šio mokslininko publikacijos²⁸. Nijolė Steponaitytė yra atlikusi bene daugiausiai tyrimų, susijusių su Kauno tvirtovės architektūra ir statyba²⁹, o jų rezultatus paskelbusi mokslinėje³⁰ ir mokslo populiarinimo³¹ spaudoje. Daugelis iš jų yra paremti natūros ir istorinių šaltinių tyrimais, todėl reikšmingi Kauno tvirtovės architektūros ir statybos istorijos pristatymui. Ne mažiau svarbūs yra ir architektūrologės Nijolės Lukšionytės tyrimai, apimantys ne tik Kauno tvirtovės, bet ir viso XIX a. Kauno miesto architektūros raidą. Išsamiausiai XIX a.

Казань: Институт истории АН РТ, 2003; Rolf, Rudi. *A Dictionary on Modern Fortification*. Middelburg, 2004; *Enciklopedinis karybos žodynas*. Vilnius: LKA, 2008. Rašant disertaciją nuspręsta nedėti atskiro terminų žodyno, nes daugelis apibrėžimų lengvai surandami profesionaliuose internetiniuose leidiniuose, todėl išnašose aptartos tik daugiaprasmės sąvokos.

²³ Pikčilingis, Jonas. Pergventos valandos. In: *Karo archyvas*. T. III. Kaunas, 1926, p. 90-111; Petruitis, J. *Didysis karas*. T. I. Kaunas: Žaibas, 193? ir kt.

²⁴ Дюпюи, Р. Эрнест, Дюпюи, Н. Тревор. *Всемирная история войн*. Т. 3. Санкт-Петербург, Москва: Полигон, 1998 ir kt.

²⁵ Rakutis, Valdas. *Karo meno istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras; Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija Karo istorijos centras, 2012.

²⁶ Яковлев, оп. cit., 1995 (darbe buvo naudojamosi antruoju V.V. Jakovlevo knygos leidimu).

²⁷ Яковлев, Виктор Васильевич. *Крепость Ковна [1882–1915 г.г.]*. 1934 (fotokopija iš RGVA. B. 231, Я-368).

²⁸ Černeckis, Vincas. *Kauno tvirtovė (l. 1882–1900 m.)*. In: *LTSR MA darbai*. T. 3 (25). A serija. Vilnius, 1967, p. 47-57; Černeckis, Vincas. *Kauno tvirtovė*. In: *Mokslas ir gyvenimas*, 1969, Nr. 3, p. 6-9.

²⁹ Dauguma N.Steponaitytės atliktų ataskaitų yra saugomos KPD KPC, tikslūs jų pavadinimai bus pateikti atitinkamuose skyriuose.

³⁰ Steponaitytė, Nijolė. *Buvusios Kauno tvirtovės fortų ir Linkuvos įtvirtinimo želdinių įvertinimas bei išsaugojimas ir tvarkymas*. In: *Aplinkos apauga Kaune*. 1997. Nr. 7; Steponaitytė, Nijolė. *Kauno buvusios tvirtovės želdiniai miesto aplinkoj*. In: *Aplinkos tyrimai, inžinerija ir vadyba*. 1997. Nr.1 (4); Steponaitytė, Nijolė. *Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba*. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXV. Nr. 3. Vilnius: VGTU, 2001, p. 150-163; Steponaitytė, Nijolė. *Kauno tvirtovės įtaka miesto plėtrai*. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXVII. Nr. 22. Vilnius: VGTU, 2003, p. 64-75; Steponaitytė, Nijolė. *Kraštovaizdžio pritaikymas ir pertvarkymas statant Kauno tvirtovę*. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXX. Nr. 4. Vilnius: VGTU, 2006, p. 204-218; Steponaitytė, Nijolė. *Kauno tvirtovės kultūros paveldo objektų būklė ir problemos*. In: *Journal of Architecture and Urbanism*. Vo. 36 (1). Vilnius: VGTU / Routledge :Taylor&Francis group, 2012, p. 65-72 ir kt.

³¹ Steponaitytė, Nijolė. *Kauno tvirtovė*. In: *Archiforma*. 2006, Nr. 3, p. 90–97; Steponaitytė, Nijolė. *Nykstantis Kauno tvirtovės sakralinis paveldas*. In: *Archiforma*. 2008, Nr. 1, p. 76-83 ir kt.

architektūra aptarta profesorės išleistoje monografijoje³², taip pat ji yra paskelbusi daug straipsnių mokslo leidiniuose³³ ir dienraščiuose³⁴. Karybos istorikas Arvydas Pociūnas taip pat yra paskelbęs monografiją³⁵, keletą mokslinių³⁶ ir populiarių³⁷ straipsnių, susijusių daugiausia su Kauno tvirtovės gynybos ir užėmimo istorija. Pirmojo pasaulinio karo įvykius iki ir po tvirtovės užėmimo išsamiai aprašė Marius Pečiulis³⁸. Detalesnė Kauno tvirtovės istorija, išskiriant statybos etapus, trumpai aptariant tvirtovės įgulą, ginkluotę, administracinius ir sakralinius pastatus bei Pirmojo pasaulinio karo įvykius pateikta Vladimiro Orlovo knygoje³⁹, o jo kartu su ilgamečiu Kauno tvirtovės paveldo puoselėtoju architektu Jonu Lukše išleisti atlasai lietuvių ir anglų kalbomis supažindina su Kauno tvirtovės komplekso pastatų tipologija ir išsidėstymu mieste⁴⁰. N. Steponaitytės ir K. Zaleckio parengtose publikacijose trumpai pristatytas tvirtovės gynybinių statinių potencialas ir panaudojimo galimybės⁴¹. Kauno tvirtovės tematika įvairiuose universitetuose parašyta keletas bakalauro ir magistro⁴² darbų. Daktaro disertacijos, skirtos Kauno tvirtovės komplekso tyrimams, iki šiol nebuvo rengta.

Iš pirmo žvilgsnio gausūs Kauno tvirtovės istoriniai ir architektūriniai tyrimai nėra nuoseklūs, skiriasi publikacijų ir monografijų mokslinis lygis, pasirinktos tematikos analizės gilumas. Daugeliu atveju tai komplikuoto Kauno tvirtovės dokumentų prieinamumo Rusijos archyvuose pasekmė. Pavyzdžiui, A. Pociūno monografijoje⁴³ aptartas siauras vos vienerių metų tvirtovės gynybos laikotarpis ir padieniui (o gynybos laikotarpis net valandų tikslumu) aprašyti visi įvykiai, aptarti gynyboje dalyvavę kariuomenės daliniai, ginkluotė, artilerija ir visi kiti tuo metu turėti ir naudoti ištekliai. Panašaus faktografinio pobūdžio yra ir V.Orlovo monografija⁴⁴, primenanti V.V.Jakovlevo aprašytą Kauno tvirtovės statybos raidą. Orlovas pristato detalią

³² Lukšionytė – Tolvaišienė, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*. Kaunas: VDU leidykla, 2001.

³³ *Kauno architektūra*. Vilnius: Mokslas, 1991; *Lietuvos architektūros istorija*. T. III. Vilnius: Savastis, 2000 ir kt.

³⁴ 1996-1998 m. Kauno dienoje spausdintuose N.Lukšionytės straipsniuose rubrikoje „Pasivaikščiojimai po Kauną“ daug dėmesio skirta Kauno tvirtovės administraciniams pastatams.

³⁵ Pociūnas, Arvydas. *Kauno tvirtovės gynyba 1915 metais*. Vilnius: LKA, 2008.

³⁶ Pociūnas, Arvydas. *Kauno tvirtovės žlugimas*. In: *Darbai ir dienos*. T. 21. Kaunas: VDU, 2000, p. 93–100; Pociūnas, Arvydas. *Garlaiviai Kauno tvirtovėje*. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 3. Kaunas, VDU, 2002, p. 99-104.

³⁷ Pociūnas, Arvydas. Citadelė 1-7. In: *Tėviškės žinios*, 1989, spalio 7, 14, 17, 26, lapkričio 5, 23; Pociūnas, Arvydas. *Kauno tvirtovė pirmojo pasaulinio karo metais*. In: *Nemunas*. 1994, Nr. 11-12, p. 9-13.

³⁸ Pečiulis, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio pabaigoje-rugsėjo mėnesį. In: *Karo archyvas*. T. XXV. Vilnius: LKA, 2010, p. 29-97 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą:

http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXV_galutinis%20su%20virs%20%20internetui.pdf

³⁹ Orlov, Vladimir. *Kauno tvirtovės istorija*. Kaunas: VDU, 2007.

⁴⁰ Orlov, Vladimir, Lukšė, Jonas. *Kauno tvirtovė* (atlasas). Kaunas: VDU, 2007 ir *The Atlas of Kaunas Fortress* / Ed. V.Orlov. Kaunas: Arx Baltica, 2009.

⁴¹ Zaleckis, Kęstutis, Steponaitytė, Nijolė. Kauno tvirtovės gynybinių statinių urbanistinis potencialas. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. 33 (2). Vilnius: Technika, 2009, p. 100-113; Zaleckis, Kęstutis, Steponaitytė, Nijolė. Analysis of the utilization possibilities for the defense military constructions of the Kaunas fortress. In: *Architecture, Civil Engineerin, Environment*. Silesian University of Technology, Vo. 4, 2011, p. 21-35 [žiūrėta 2012 m. birželio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.acee-journal.pl/1,7,21,Issues.html>

⁴² Išsamus baigiamųjų darbų sąrašas pateiktas bibliografijoje.

⁴³ Pociūnas, op. cit., 2008.

⁴⁴ Orlov, op. cit., 2007.

tvirtovės istoriją nuo 1879 m. liepos, kai caras Aleksandras II patvirtino karo ministro siūlymą dėl tvirtovės Kauno mieste įkūrimo iki 1917 m. tvirtovės įgulos išsiskirstymo. Gilinantis į tam tikras autoriui patrauklias detales, aptarta tvirtovės statyba (didžiausias dėmesys gynybiniam objektams), administracija, artilerija ir gynyba. Knygoje iš esmės be gilesnės analizės pateikta daug įdomios faktografinės medžiagos, tačiau dėl nuorodų stokos ne visada aiškūs pirminiai šaltiniai ir jų buvimo vieta. Šiaip ar taip tai yra daugiausiai informacijos apie statybą pateikianti ir lengviausiai skaitytojams pasiekiamą monografija. Kauno tvirtovės statybos raida ir gynybinės architektūros bruožai analizuoti N.Steponaitytės straipsniuose⁴⁵. Vėlyviausiuose šios autorės straipsniuose daug vertingų įžvalgų dėl tvirtovės sąsajų su miestu, kraštovaizdžiu ir urbanistika.

Šioje disertacijoje pasirinktas visai kitas tyrimo aspektas. Pirmiausia akcentuojamas Kauno tvirtovės kompleksiskumas aprėpiant visus įvairios paskirties gynybinius, administracinius, religinius, ūkinius ir kitokius statinius. Svarbiausia disertacijos ašis – atskleidžiant atskirų tvirtovės komponentų bendrąsias vertes (istorinę, architektūrinę, techninę, urbanistinę, kultūrinę ir kitas), nuosekliai išanalizuoti viso Kauno tvirtovės komplekso tapimo paveldo objektu raidą. Taip pat siekta išsiaiškinti tvirtovės komplekso ir atskirų jos segmentų įtaką kraštovaizdžiui, miestovaizdžiui bei socialiniams kontekstams. Disertacijoje paliestas anksčiau beveik netyrinėtas tvirtovės ir naudotojų ryšys, kuris analizuojamas nuo tvirtovės statybos pradžios iki šių dienų. Nagrinėti anksčiau vykdyti įvairaus pobūdžio projektai ir prisatytos tvirtovės paveldo animavimo galimybės.

Aptariant architektūrinės Kauno tvirtovės ypatybes, didžiausia problema buvo didelis komplekso elementų skaičius ir jų funkciniai bei stilistikos skirtumai. Todėl pasirinkta suskirstyti visą tvirtovės kompleksą į atskiras grupes pagal pirminę paskirtį ir išskirti architektūrinės ypatybes, akcentuojant pasirinktus būdingiausius objektus.

Nagrinėjamo laikotarpio fortifikacija turi vos pastebimus, lakoniškus įvairioms XIX–XX a. sandūros architektūros kryptims būdingus bruožus. Anksčiausiai statytų Kauno tvirtovės fortų (ypač IV) antžeminiuose statiniuose, kareivinėse labiausiai išryškėja „plytų stiliaus“⁴⁶ bruožai, o griežtoje ir oficialioje administracinių pastatų architektūroje daugiausia vyrauja istorizmui būdingos neoklasicistinės formos. XX a. pradžios (pavyzdžiui, IX fortas) ir dar vėlyvesni gynybiniai statiniai (pavyzdžiui, mobilizacijos laikotarpio slėptuvės) neturi ryškesnių architektūrinių elementų, pagal kuriuos galima būtų juos priskirti vienam ar kitam stiliui. Juose sunku būtų identifikuoti kokius nors tautinius bruožus. Formų griežtumą paaiškina taupus

⁴⁵ Išsamus straipsnių sąrašas pateiktas bibliografijoje.

⁴⁶ „Plytų stilius“ (rus. *Кирпичный стиль*) Rusijoje plito nuo XIX a. vidurio, panašus „medžiagų stilius“ (vok. *Materialstil*) Vokietijoje buvo itin populiarus 1895–1914 m. Šis daugiausia utilitariai architektūrai būdingas stilius buvo dažnai naudojamas XIX a. pabaigos fortifikacijų statyboje.

gynybai skirtas biudžetas ir pastatų funkcionalumas. Tik retkarčiais pasitaiko tam tikrų puošybės elementų, kurie atspindi vieną ar kitą pasaulietinės architektūros bruožą⁴⁷. Tvirtovių architektūroje statytojai vertino ekonomiškumą, konstrukcinį novatoriškumą ir patvarumą. Dėl šių priežasčių disertacijoje „gynybinė architektūra“⁴⁸ nagrinėta kaip savarankiškas to meto architektūros reiškiny, o Kauno tvirtovės kompleksas traktuotas kaip vienas iš svarbių ir geriausiai išlikusių XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje kurto Rusijos imperijos tvirtovių tinklo elementų.

Naujas ir iki šiol plačiau tik disertacijos autorės straipsniuose⁴⁹ nagrinėtas yra Kauno tvirtovės kaip disonuojančio paveldo aspektas. Gerokai daugiau mokslinių tyrimų yra apie disonuojančius utilitarinius pramonės statinius⁵⁰, tuo tarpu naujausiųjų laikų fortifikaciją tyrimų objektu mokslininkai Lietuvoje renka retai. Tam įtakos turi per mažas šio laikotarpio objektų skaičius Lietuvos teritorijoje, lauko tyrimų nesaugumas ir pavojingumas, kompleksiško požiūrio reikalaujanti analizė ir kitos priežastys. Lietuvoje beveik nenaudojamas ir *brutalaus paveldo* terminas, nors ne tik tvirtovės, bet ir kitus paveldo objektus, istorinius įvykius ir animavimo pavyzdžius tiksliausiai įvardintų būtent *brutalaus paveldo* apibrėžimas⁵¹. Todėl disertacijoje siūloma įvesti šį terminą į mokslinę apyvartą, tačiau kaip ir kitus terminus, jį pravartu taikyti saikingai, kruopščiai ištyrus visas aptariamo objekto ypatybes. Kai kurių Kauno tvirtovės objektų atveju brutalus paveldas gali tapti naudingas paveldo animavimo procese.

Paveldosauginę disertacijos problematiką padėjo atskleisti Nyderlandų Groningeno universiteto profesoriaus Johno G. Ashwortho publikacija apie karo ir miesto tarpusavio santykį, fortifikacijos įtaką miestui, pradedant ankstyvaisiais įtvirtinimais ir baigiant Šaltojo karo militaristinėms bazėms⁵². Ne mažiau svarbūs buvo J.G.Ashwortho ir kitų bendraautorių deklaruojami principai sprendžiant Kauno tvirtovės disonavimo mieste problemą⁵³ bei socialinių, ekonominių, politinių paveldo verčių įtaką tvirtovės komplekso pritaikymui

⁴⁷ Касьянов, Николай Владимирович. *Формирование системы и архитектура оборонительных сооружений Владивостока*: диссертация кандидата архитектуры (18.00.01). Владивосток, 2004 (autorius rėmėsi Lewis, Emanuel Raymond. *Seacoast Fortifications of United States: An Introduction History*. Annapolis: Naval Institute Press, 1993, p. 145).

⁴⁸ Vok. *Festungsbau*, rus. *крепостной стиль*.

⁴⁹ Veliutė, Ingrida. Estetikos paieškos moderniųjų laikų fortifikacijoje. In: *Logos*, t. 59, 2009, p. 215-222. Prieiga per internetą: http://www.litlogos.lt/L59/logos59_215_222_veliute.pdf; In: *Logos*, t. 60, 2009, p. 176-181 Prieiga per internetą: http://www.litlogos.lt/L60/logos60_176_181_veliute.pdf; Veliutė, Ingrida. Kościół św. Archaniola Michała – Sobór garnizonu – w Kownie: to architektoniczny symbol duchowej niepodległości albo intrygi w domu Boga. In: *Sacrum Profanum, Profanum Sacrum. Przemiany funkcji budowli sakralnych w XX wieku*, t.4, Gdansk, 2009, s. 87-91.

⁵⁰ Drėmaitė, Marija. *Pramonės architektūra Lietuvoje 1920 – 1940 metais: istorinė raida, stilistiniai ypatumai, kultūrinė reikšmė*: humanitarinių mokslų daktaro disertacija. VDA, Vilnius, 2006. Daugiausiai dėmesio pramonės paveldui skirta šioje disertacijoje ir kituose M. Drėmaitės parengtose straipsniuose.

⁵¹ Išsamiau apie brutalų paveldą ir tamsųjį turizmą parašyta 2.1.3 skyriuje.

⁵² Ashworth, Gregory John. *War and the City*. London, New York: Taylor & Francis e-Library, 1991, 2003.

⁵³ Ashworth, Gregory John, Tunbridge, E. John. *Dissonant Heritage*. Chichester, 1996.

šiandienos reikmėms⁵⁴. Kauno tvirtovės statyba diskusijas provokavo nuo pat savo pradinės funkcijos netekimo. Dar tarpukariu intensyviai diskutuota apie jos reikšmę, naudą ir žalą, ypač išryškėjo įvairių visuomenės veikėjų ir architektų nesutarimai dėl Soboro⁵⁵ likimo, kurie nuolat prasiverždavo poleminių pobūdžio publikacijose⁵⁶.

Daugelyje šalių karinis paveldas sėkmingai pritaikomas naujoms paskirtims, tirama ne tik kompleksų architektūra ir istorija, bet ir kur kas sudėtingesni, sunkiau apčiuopiami socialiniai, psichologiniai aspektai, estetinė pastatų vertė. Šiame darbe remtasi naujausiais įvairių pasaulio šalių mokslininkų tyrimais. Kai kuriais iš jų nuolat remiasi Lietuvos paveldosaugininkai, kiti – mažiau populiarūs. Aptariant Kauno tvirtovės paveldo vertes ir paveldo apsaugos gaires svarbios buvo architektų ir paveldosaugininkų Bernardo M. Feildeno ir Jukka Jokilehto knygos ir straipsniai⁵⁷ bei Los Andželo Getty konservavimo instituto vykdytų projektų mokslinės ataskaitos⁵⁸.

XIX–XX a. sandūroje statyti gynybiniai įtvirtinimai ir įvairių fortifikacijos mokyklų idėjos skyrėsi įvairiomis techninėmis savybėmis, tačiau ideologija buvo viena – apsisaugoti nuo gausios prieš kariuomenės ir greitai tobulėjančios ginkluotės. Objektų tarpusavio panašumas leido pasinaudoti užsienio šalyse (ypač kaimyniniuose regionuose) vykdytais tvirtovių paveldosaugos tyrimais bei panaudojimo pavyzdžiais. Lyginant bendras miestų ir pastatų saugojimo tendencijas, pasitarnavo Piotro Molskio⁵⁹ ir Nikolajaus Vladimirovičiaus Kasjanovo

⁵⁴ Ashworth, Gregory John, Tunbridge, E. John. *The Tourist-Historic City. Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City*. Oxford: Pergamon, 2000; Graham, Brian, Ashworth, Gregory John, Tunbridge, E. John. *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Arnold Publishers, 2004; Ashworth, Gregory John; Howard, Peter. *Europos paveldas, planavimas ir valdymas*. Vilnius: Versus Aureus, 2008.

⁵⁵ Pastatymo metu vadinosi Šv. Petro ir Povilo Soboras; dabar: Kauno Šv. arkangelo Mykolo (Įgulos) bažnyčia. Disertacijos tekste lygiavertiškai naudotas trumpinys „Soboras“.

⁵⁶ Kam maskoliai pavertė Kauną į drutvietę? In: *Ūkininkas*, 1891, Nr. 12, p. 530-533; Dobužinskis, M. Griauti ar remontuoti įgulos bažnyčia. In: *Dienos naujienos*, 1931, rugpjūčio 14, Nr. 109, p. 2; Už 63 000 litų atremontuos įgulos bažnyčia. In: *Dienos naujienos*, 1932, liepos 16, Nr. 160, p. 2 ir kt.

⁵⁷ Feilden, M. Bernard. *Conservation of Historic Buildings*. Oxford: Architectural Press, 1982, 1994, 2003; Feilden, M. Bernard, Jokilehto Jukka. *Pasaulio kultūros paveldo vietų bei vietovių priežiūros gairės*. Vilnius, 1998; Jokilehto, Jukka. Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context. In: *City & Time*. T. 2. Brasil, 2006. [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <URL:<http://www.ct.ceci-br.org> ir kt.

⁵⁸ *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Research Report / ed. Marta de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/assessing.pdf; Mason, Randall. Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. In: *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Research Report / ed. Marta de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, s. 5-30 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/assessing.pdf; Serageldin, Mona. Preserving the Historic Urban Fabric in a Context of Fast-Paced Change. In: *Values and Heritage Conservation*. Research Report / ed. E. Avrami, R. Mason, M. de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, s. 51-58 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/valuesrpt.pdf

⁵⁹ Molski, Piotr. *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007.

(Николай Владимирович Касьянов)⁶⁰ moksliniai tyrimai Lenkijoje ir Rusijoje. Svarbūs buvo mokslinių straipsnių rinkinyje „Fortyfikacija“ ir ICOMOS leidžiamoje serijoje „Architektura Obronna“⁶¹ publikuojami naujausi Lenkijos tvirtovių tyrimai, kurių dauguma skirti šioje disertacijoje aptariamo laikotarpio fortifikacijos problematikai. Apie bendruosius Lenkijos paveldosaugos klausimus ir aktualias tendencijas naudingos informacijos rasta Bohdano Rymaszewskio⁶² ir Danutos Kłosek-Kozłowskos monografijose⁶³.

Darbe remtasi ir pastarųjų dviejų dešimtmečių Lietuvos paveldosaugininkų tyrimais. Daugiausia jų paskelbta atskirais straipsniais⁶⁴, publikuota nacionalinių ir tarptautinių konferencijų medžiagos⁶⁵, išleista mokomųjų knygų⁶⁶ bei disertacijų pagrindu parengtų monografijų⁶⁷.

Lietuvos istoriografijoje mažai žinomi ir kontraversiški prancūzų kultūrologo Paulo Virilio veikalai⁶⁸. Europoje ir pasaulyje plačiai išgarsėjęs autorius save vadina „karo vaiku“, yra parengęs eilę publikacijų apie tvirtovių, gynybinių statinių ir aplinkos santykį, analizavo Antrojo pasaulinio karo ir informacinių technologijų karo vadybos panašumus ir skirtumus. Per savo ilgametę akademinę veiklą profesoriu subūrė „karo vaikų“ ir jų idėjų pasekėjų ratą, kurie bunkerių archeologijos principus taiko šiandieninių procesų tyrimams. P. Virilio fortifikacijoje įžvelgia kur kas sudėtingesnius procesus, nei vien pilkų betono sienų konstravimą. Disertacijoje remiamasi šio autoriaus darbų analize, siekiant kuo įvairiapusiškiau atskleisti Kauno tvirtovės kompleksą.

⁶⁰ Касьянов, Николай Владимирович. *Владивостокская крепость*. Владивостокск, 2001; Касьянов, op. cit, 2004.

⁶¹ Konkretūs autoriai ir straipsnių pavadinimai iš šių leidinių nurodyti tekste.

⁶² Rymaszewski, Bohdan. *Polska ochrona zabytków*. Warszawa, Scholar, 2005.

⁶³ Kłosek-Kozłowska, Danuta. *Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistika*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007.

⁶⁴ Bučas, Jurgis. *Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai*. In: *Kultūros paminklai*. T. 1. Vilnius: Savastis, 1994, p. 129-145; Riaubienė, Edita. *Kultūros paveldo verčių suvokimo ir vertinimo tendencijos*. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV. Nr. 1. Vilnius: VGTU, 2000, p. 3–10; Štelbienė, Aida. *Apie tradicinės ir šiuolaikinės architektūros verčių lygmenis*. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV. Nr. 3. Vilnius: VGTU, 2000, p. 97-106; Bučas, Jurgis; Mlinkauskienė, Aušra. *Lietuvos paveldotyros aktualijos Europos kontekste*. In: *Kultūros paminklai*. T. 9. Vilnius: Savastis, 2002, p. 3-9; Čepaitienė, Rasa. *Požūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje*. In: *Kultūros paminklai*. T. 9. Vilnius: Savastis, 2002, p. 10-19; Rožankevičiūtė, Aušra. *Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genezės problema*. In: *Kultūros paminklai*. T. 12. Vilnius: Savastis, 2005, p. 17-25; Vaitkuvienė, Agnė. *Paveldo industrija Lietuvoje*. In: *Lietuvos istorijos studijos*. T. 17. Vilnius: VU, 2006, p. 87-96;

⁶⁵ *Kultūros paveldo autentiškumas: samprata ir išsaugojimo būdai* (mokslinės konferencijos medžiaga). Vilnius, 1997 m. spalio 9–10 d.; *Lietuvos gynybiniai įvirtinimai*, Vilnius: Vaga, 2001; *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Vilnius, 2004; *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a., nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai*. Vilnius: ICOMOS, 2006.

⁶⁶ Glemža, Jonas Rimantas. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*, Vilnius: VDA, 2002; Vanagas, Jurgis. *Miesto teorija*. Vilnius, VDA, 2003; Samalavičius, Almantas. *Miesto kultūra*. Vilnius: Technika, 2008; Jurevičienė, Jūratė. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga*. Vilnius: Technika, 2010; Samalavičius, Almantas. *Architektūros kritika*. Vilnius: Technika, 2010.

⁶⁷ Čepaitienė, Rasa. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005.

⁶⁸ Virilio, Paul. *Bunker Archeology*. Princeton: Princeton Architectural Press, 1975, 1994, 2009; Virilio, Paul. *The Aesthetics of Disappearance*. Paris, 1980, 1991; *Virilio Live: Selected Interviews* / Ed. J.Armitage. London: Sage Publications, 2001; Virilio, Paul. *The Original Accident*. Cambridge: Polity, 2007.

Tekste vietovardžiai versti į lietuvių kalbą remiantis „Pasaulio vietovardžių žodynu“⁶⁹, asmenvardžiai adaptuoti laikantis Vytauto Ambrazo⁷⁰ parengtų taisyklių, taip pat remtasi bendrojo pobūdžio žodynais⁷¹. Bibliografijos aprašai, nuorodos parengtos remiantis N. Lukšionytės ir Rimos Valinčiūtės-Varnės metodiniu leidiniu⁷².

Kaip matyti iš panaudotų šaltinių ir istoriografijos apžvalgos, išsamiausiai aprašyta Kauno tvirtovės istorija, statybos raida ir gynyba Pirmojo pasaulinio karo metais. Todėl prie šių klausimų plačiau neapsistota. Disertacijoje siekiama išnagrinėti ir įvardinti Kauno tvirtovės kaip daugiakomponenčio paveldo komplekso išsaugojimo problemų sprendimo būdus, ištirti miesto, naudotojų ir fortifikacijos tarpusavio santykį, atskleisti disonuojančio ir brutalaus paveldo problematiką ir pasiūlyti tvirtovės paveldo panaudojimo ir animavimo gaires.

Tyrimo metodai. Įvairiapusiškam pasirinkto gynybinio komplekso ištyrimui buvo reikalingi menotyros, istorijos, sociologijos moksluose taikomi metodai.

Analizuojant Kauno tvirtovės komplekso architektūrinės, urbanistinės ypatybes pasitelkti formaliosios bei stilistinės analizės aspektai. Jie taikyti statinių vertinimui. Kadangi statant tvirtovę buvo paliestas miesto (antropogeninis, urbanizuotas) ir kaimo (antropogenizuotas, agrarinis) kraštovaizdis, darbe pasitelkta urbanistinės kaitos analizė. Siekiant išsiaiškinti erdvinę tvirtovės komplekso kompoziciją ir struktūrą bei jos įtaką miestovaizdžiui, buvo analizuojami reljefo, gatvių ir aikščių tinklo pokyčiai, statinių, želdynų, vandens telkinių išdėstymas. Tvirtovės elementai darė įtaką bendrajai miesto architektūrinei ir urbanistinei vienovei bei miesto plėtrai nuo tvirtovės pastatymo iki šių dienų.

Istorinis metodas plačiausiai naudotas tyrinėjant politines Kauno tvirtovės statybų peripetijas ir aptariant svarbiausius tvirtovės komplekso egzistavimo periodus bei tvirtovės tapimo paveldo objektu raidą. Analizuojant publikuotus ir nepublikuotus šaltinius, kartografinę medžiagą, istoriografiją buvo išryškinti svarbiausi atskirų tvirtovės segmentų ir viso komplekso istoriniai aspektai ir jų bruožai. Tvirtovės statybų raida disertacijoje nebuvo detalizuojama, nes ši tema jau plėtotą kitų autorių darbuose, o patikslintas atskirų tvirtovės objektų statybos

⁶⁹ *Pasaulio vietovardžiai. Europa*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

⁷⁰ Ambrazas, Vytautas. *Svetimų tikrinių vardų rašymas*. Vilnius: LKI, 2008.

⁷¹ *Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio politikos krypčių aprašas* / Patvirtintas 2004 12 01, Nr. 1526. In *Valstybės žinios*, 2004, Nr. 174-6443; *Lietuvių kalbos žodynas*. T. I–XX (1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 [žiūrėta 2012 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą: www.lkz.lt; Davies, Nicolas; Jokiniemi, Erkki. *Dictionary of Architecture and Buildings Construction*. Oxford: Elsevier, 2008.

⁷² Lukšionytė, Nijolė; Valinčiūtė-Varnė, Rima. *Menų fakulteto baigiamieji rašto darbai: metodiniai nurodymai*. Kaunas: VDU, 2011.

datavimas ir statinių charakteristikos pateikti saugomų Kauno tvirtovės objektų sąvade (1 priedas⁷³).

Lyginamasis metodas disertacijoje taikytas lyginant panašaus laikotarpio, tos pačios fortifikacijos mokyklos ir net tų pačių inžinierių tuometinės Rusijos teritorijoje statytas fortines tvirtoves, šiuo metu priklausančias skirtingoms valstybėms. Paliestos ne tik istorinės ir architektūrinės ypatybės, techniniai bei kraštovaizdžio pasikeitimų aspektai, bet daugiausiai dėmesio skirta panaudos ir paveldosaugos problematikos sprendimų analizei ir sėkmingam integravimui į šiandieninį miestovaizdį. Šis metodas taikytas ir lyginant įvairiais istoriniais laikotarpiais (nuo statybos pradžios iki šių dienų) susiklosčiusius ryšius tarp Kauno tvirtovės komplekso segmentų ir miesto bendruomenės. Taip pat buvo lyginamas Kauno ir kitų šalių karinio paveldo animavimo ir pritaikymo šiandienos reikmėms galimybės.

Komponentinės analizės metodas iš dalies naudotas tiriant Kauno tvirtovės komplekso socialines vertes ir *kontekstus*. Tai visuminis reiškinių tyrimas, išskiriant jo struktūrinius komponentus ir analizuojant tarpusavio ryšius, jų kilmę, dinamiką⁷⁴. Šis metodas tiko siekiant geriau išsiaiškinti santykį tarp tvirtovės „rangovų“, „naudotojų“ ir „stebėtojų“. „Rangovais“ šiuo atveju buvo laikomi inžinieriai ir statybų vadovai, tvirtovės administratoriai ir darbininkai. „Naudotojais“ pirmiausia buvo tvirtovės įgula, o kintant tvirtovės funkcijai⁷⁵, jais pasidarė fiziniai ir juridiniai asmenys, užsiimantys įvairia veikla Kauno tvirtovės objektuose. „Stebėtojais“ buvo įvardinti Kauno miesto ir apylinkių gyventojai, kurie sąmoningai ar nesąmoningai buvo įtakojami aptariamo gynybinio paveldo. Komponentinės analizės metodas leido apjungti šiuos skirtingus ir nevienalaikius, tačiau turinčius bendrų sąsajų, subjektus. Architektūros paveldo disonansai gali būti įvairūs ir funkcionuoti skirtinguose lygmenyse⁷⁶. Šią sampratą įtakoja politiniai, ekonominiai, socialiniai veiksniai, todėl komponentinė analizė padėjo atskleisti visuomenės požiūrių panašumus ir skirtumus į disonuojančius objektus per 130 tvirtovės egzistavimo metų. Lyginant tarpukariu ir pastaraisiais metais atliktų visuomenės apklausų rezultatus, vykdant su fortifikacijos paveldu susijusius projektus, organizuojant renginius ir gilinantis į įvairių specialistų nuomones, buvo išsiaiškinta bendra visuomenės nuomonė apie šio sudėtingo paveldo išsaugojimo ir panaudojimo galimybes.

⁷³ 1 priede pateiktas saugomų Kauno tvirtovės objektų sąvadas, adresai, vertės ir trumpi komentarai apie jų esamą būklę bei gretimybes. Šis priedas nėra baigtinis ir gali būti pildomas gavus naujos informacijos apie tvirtovės komplekso objektus.

⁷⁴ Nėnienė, Inga. *Etnologijos mokslo teorijos ir metodika* [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://ausis.gf.vu.lt/mg/nr/2001/05/05etn.html>

⁷⁵ Apie architektūros objektų funkcijas aprašyta: Савченко, М.Р. Культура в свете теории архитектурной функции. In: *Вопросы теории архитектуры: Архитектура и культура в XXI веке* / Под ред. И.А.Азизян. Москва: URSS, 2009, с. 64-74.

⁷⁶ Čepaitienė, op. cit., 2005, p. 51;

Daugiausiai dėmesio disertacijoje skirta Kauno tvirtovės komplekso tapsmui paveldo objektu. Dauguma įvairių funkcinių tipų pastatų buvo vertinami remiantis Lietuvoje ir tarptautiniu mastu pripažinta paveldo verčių sistema, atsižvelgiant į jų sociokultūrinę svarbą aplinkai ir išsaugojimo galimybes. Vadovaujantis atskirais laikotarpiais galiojusiais nekilnojamo kultūros paveldo apsaugos dokumentais, buvo aiškinamasi paskirų tvirtovės segmentų ir viso komplekso vieta sovietinės ir šiandieninės paveldosaugos sistemoje, analizuoti ankstesni panaudojimo siūlymai bei parengtos tyrimais pagrįsto tvirtovės objektų pritaikymo šiandienos poreikiams gairės.

Darbe panaudota reguliariai vykdytų lauko tyrimų medžiaga, kuri apėmė natūros stebėjimą, fotofiksaciją, istorinių ir ikonografinių duomenų rinkimą, interviu⁷⁷. Apibendrinus duomenis, gauta daug svarbios informacijos apie Kauno tvirtovės paveldo tyrinėtojus, objektų naudotojus, tvirtovės komplekso statinių būklę bei pokyčius ir kitus svarbius aspektus.

Darbo struktūra. Disertaciją sudaro įvadas, trys skyriai: I. Tvirtovės komplekso įkūrimas Kauno mieste ir jo apylinkėse; II. Kauno tvirtovės komplekso tapsmas paveldo objektu; III. Tvirtovės komplekso įvertinimas ir animavimo procesai. Kiekvienas skyrius sudarytas iš poskyrių, o šie – iš skirsnių. Darbo pabaigoje pateikiamos išvados, detalus šaltinių ir literatūros sąrašas, iliustracijos, priedai, kurių tarpe – darbo autorės sudarytas saugomų Kauno tvirtovės objektų sąvadas, santrumpų sąrašas. Disertacijos tekste išryškėja kelios problematikos analizės linijos. Pagrindinė darbo ašis yra Kauno tvirtovės komplekso tapsmas paveldo objektu. Svarbiausi šios raidos etapai aptarti chronologiškai. Esminės architektūros ir urbanistikos ypatybės, kraštovaizdžio pertvarka ir paveldosaugos aspektai nagrinėjami aptariant būdingiausius tvirtovės pavyzdžius ir analizuojant jų padėtį miesto geografinio ir administracinio suskirstymo kontekste.

Pirmame skyriuje tyrinėjamos iki šiol nenagrinėtos tvirtovės pastatymo aplinkybės, kurios atskleidžiamos per Rusijos inžinierių diskusijose išryškėjusias tendencijas. Trumpai aptariama tvirtovės komplekso statyba, išskiriamos jo sudėtinės dalys ir specifika, aprašomas istorinis kontekstas bei pradinės gynybinės funkcijos aktualumas Pirmojo pasaulinio karo metais. Kiek leido turimi šaltiniai, analizuota ir tvirtovės bei miesto kasdienybė. Be to, žvelgiama į Kauno gynybinės sistemos sąsajas su miestu ir bendra Rusijos imperijos tvirtovių sistema.

Antrajame skyriuje nagrinėjama Kauno tvirtovės komplekso funkcijų kaita tarpukariu, sovietmečiu ir vėlesniais metais. Analizuojama atskirų tvirtovės statinių virsmo saugomais

⁷⁷ Tyrimo metu buvo vykdomi nestructūruoti interviu pagal planą, kuriame numatyti tik įžanginiai bei esminiai klausimai, pateiktos pagrindinės pokalbio temos be konkrečių klausimų formuluočių. Tokį interviu metodą nulėmė planuoti ir atsitiktiniai susitikimai su respondentais konferencijų, seminarų ir kitų renginių metu. Taip pat vykdyta internetinė gyventojų apklausa, kurios rezultatai pristatyti disertacijos tekste.

paveldo objektais problematika ir gilinamasi į komplekso vertinimą šiandieninėje paveldosaugos sistemoje. Aptiriamas disonuojančio ir brutalaus paveldo ženklų atsiradimas ir muziejinės veiklos pradžia tvirtovės objektuose. Trečiajame skyriuje analizuojamos Lietuvoje ir tarptautiniu mastu pripažintos paveldo verčių sistemos bei jų pritaikymas Kauno tvirtovės komplekso vertinimui. Taip pat nagrinėti paveldo animavimo pavyzdžiai kitų šalių tvirtovėse. Remiantis Kauno miesto bei rajono administraciniu suskirstymu, išanalizuotas tvirtovės objektų poveikis atitinkamoms miesto dalims, komplekso panaudojimo realijos ir neišnaudotos galimybės.

Darbo praktinis pritaikomumas. Darbe nuosekliai išnagrinėta vieno iš stambiausių Lietuvoje gynybinio komplekso – Kauno tvirtovės – funkcijų kaitos raida. Remiantis disertacijoje patikslintu į Kultūros vertybių registrą (KVR) įtrauktų objektų sąrašą, galima iš esmės pakeisti registre esančią Kauno tvirtovės objektų numeraciją ir paiešką, kuri dabar visai neatspindi tvirtovės kompleksiskumo, objektų svarbos ir realios jų būklės. Darbe buvo išanalizuota stambesnių tvirtovės objektų įtaka kraštovaizdžiui, miestovaizdžiui ir sociokultūriniam gyvenimui, todėl remiantis nagrinėtais pavyzdžiais ir panaudojimo gairėmis, kitų šalių fortifikacijų panaudojimo būdais, galima ieškoti investuotojų, kurie būtų suinteresuoti Kauno tvirtovės komplekso objektų panaudojimu ir populiarinimu.

I. TVIRTOVĖS KOMPLEKSO ĮKŪRIMAS KAUNO MIESTE IR JO APYLINKĖSE

1.1. Fortinės tvirtovės gynybinis vaidmuo Rusijos imperijoje XIX– XX a. sandūroje

*„Geriau mažiau, bet gerų tvirtovių, negu daug,
bet neatitinkančių savo paskirties“ (Veličko)⁷⁸.*

XIX amžius pažymėtas svarbiais industriniais pokyčiais. Dėl sparčiai besikeičiančių modernėjančios visuomenės poreikių ir technikos naujovių neišvengiamai teko keisti ir daugelį metų nusistovėjusią gynybinę sistemą. Karybos srityje nepilno šimtmečio laikotarpiu (1850–1940) įvyko tokio masto permainos, kokių iki tol niekada nebuvo. Šio periodo pradžioje tobulomis laikytas poligoninę ir fortinę koncentruotos gynybos sistemas netruko pakeisti fortų grupių, o artėjant Antrajam pasauliniam karui pradėti statyti įtvirtinti rajonai su išsklaidyta gynyba. Per šį trumpą periodą karo inžinieriams teko sudėtinga užduotis iš esmės pakeisti iki tol buvusias tvirtoves arba sukurti ir įrengti naujas gynybos sistemas, kurios būtų pajėgios apginti sparčiai besiplečiančius miestus ir savo atsparumu neatsilikti nuo kasdien tobulėjančios artilerijos. Šioje srityje lyderiavo Prancūzija ir Vokietija. Sukūrus toliašaudę artileriją ir šaudmenis (1883), galinčius pramušti 75 cm betono ir 1 m plytų skliautą, teko ieškoti priemonių, kaip apsaugoti nuo jų fortus. Kaip smūgį sulaikanti priemonė labiausiai tiko smėlis, tačiau tokio užmaskuoto gynybinio objekto statyba gerokai skyrėsi nuo paprasto plytinio statinio dėl izoliacijos ir slėgio.

Iki XIX a. pabaigos fortuose naudotos plytos, žemės, mediena, amžių sandūroje ir ypač XX a. pirmame dešimtmetyje buvo pakeistos kur kas patvaresniu betonu, plieniu ir gelžbetonu. Patvaresnės medžiagos ir ekonominių išteklių taupymas buvo viena iš priežasčių atsirasti savarankiškai gynybai pritaikytoms fortų grupėms, o vėliau ir išsklaidytai gynybai. Svarbūs buvo ir psichologiniai bei socialiniai aspektai, tokie kaip fortų apšvietimo ir ventiliacijos poreikis, telegrafo linija, rokadų ir privažiavimo kelių tiesimas bei tvarkymas.

XIX a. pabaigoje vykę pokyčiai gynyboje kėlė dideles diskusijas ir neišvengiamas varžybas tarp skirtingų šalių specialistų, turėjusių nemenką uždavinį – apsaugoti šalį nuo priešo kariuomenių. Panašūs rūpesčiai slėgė ir carinės Rusijos imperijos, kuriai tuo metu priklausė didžioji dalis šiuolaikinės Lietuvos teritorijos, fortifikatorius ir karo inžinierius.

⁷⁸ Orig. «Лучше меньше крепостей, но хороших, чем много, но неотвечающих своему назначению», In: Величко, op. cit., 1903, c. 126.

Kauno ir kitų Rusijos imperijos tvirtovių statyba buvo pradėta spartaus technikos ir inžinerijos modernėjimo metu, tačiau lėtai praktikoje įgyvendinamos naujovės turėjo neigiamos įtakos Kauno miesto ir visos Rusijos gynybai Pirmojo pasaulinio karo metu.

1.1.1. Fortifikacijos pokyčiai ir inžinierių polemika

Po 1870–1871 m. Prancūzijos–Prūsijos karo, paaiškėjus jog senosios tvirtovės nebeatitinka gynybos poreikių, Europos karo inžinieriams teko nelengva užduotis sukurti naujo pobūdžio įtvirtinimus. Visos Europos šalys tarp jų ir Rusija šnipinėjo vienos kitų darbus ir sėmėsi patirties, kaip transformuoti senąsias arba pastatyti visai naujo pobūdžio tvirtoves. Dėl šios priežasties Rusijos spaudoje ilgą laiką vyko polemika apie naujuosius įtvirtinimus. Dar 1876 m. Aleksandras Fiodorovičius Pliucinskis parašė įžangą Alekso Anri Brialmono straipsnių vertime apie įtvirtintas stovyklas, kur nemažai dėmesio skirta tiek lauko, tiek patvariajai fortifikacijai⁷⁹. Prūsijos pergale pasibaigęs karas su prancūzais, daugybė žlugusių tvirtovių (Meco, Strasbūro) vertė ieškoti sprendimų, kaip geriau įtvirtinti vietas. A. A. Brialmonas nagrinėjo daugelio inžinierių siūlomus fortų projektus ir tuo pačiu pateikė savo viziją apie fortinę tvirtovę. Jo nuomone, labai svarbus fortų dydis ir forma bei vidinė įranga; atstumai tarp fortų ir nuotolis nuo jų iki kitų įtvirtinimų⁸⁰. Akivaizdu, jog Rusijos fortifikatoriai nebuvo užsidarę savo šalyje, nes daugelyje poleminių straipsnių, monografijų, mokymo knygų, skirtų karo inžinieriams, nagrinėti užsienio pavyzdžiai, diskutuota ne tik kaip geriau įrengti tvirtoves, bet ir kaip paruošti karius, kad šie mokėtų ne tik popieriuje taikos metu braižyti mūšių planus ar metai iš metų tame pačiame poligone rengti pratybas. Tas pats A. F. Pliucinskis, remdamasis vokiečių pavyzdžiu, siūlė organizuoti karinius žaidimus tvirtovėse. Visų pirma tokia patirtis būtų padėjusi kariams susipažinti su konkrečia vieta, jos reljefu ir kitomis gamtinėmis savybėmis. Tai būtų buvusi ir savotiška galimybė patikrinti, pavyzdžiui, kuris apgulties baterijų tipas yra geresnis – *prūsiškasis*, kur statytojas ir šeimininkas yra vienas ir tas pats asmuo – artileristas, ar „mūsiškis“ (*rusiškasis*), kur statytojas – inžinierius, o šeimininkas – artileristas⁸¹. Įvairūs klausimai neramino tvirtovių inžinierius beveik nuolat, nes tvirtovių statybai investuotos milžiniškos lėšos, tuo tarpu praktiškai išbandyti daugelį fortifikacijos modifikacijų pavyko tik Pirmojo pasaulinio karo metais arba nepavyko visai. Panašios diskusijos vyko ir Kaune, nusprendus praplėsti pirmąjį Kauno tvirtovės fortų žiedą. Sviatoslavo Glinkos-Jančevskio ir K. I. Veličko ginčų rezultatas buvo pačioje 1890 m. pradžioje iškilęs klausimas dėl naujo Linkuvos įtvirtinimo statybos. Nepaisant to, kad prof. Veličko jau buvo suprojektavęs naujo tipo

⁷⁹ Бриальмон, op. cit.

⁸⁰ Ibid, c. 27.

⁸¹ Плюцинский, op. cit., c.7.

fortą, galintį atlaikyti naujuosius šaudmenis, Karo ministro P. Vanovskio įsakymu, Linkuvos įtvirtinimai buvo pastatyti remiantis S. Glinkos-Jančevskio projektu⁸², pagal kurį fortai turėjo būti atsparūs naujoms sprogmenų rūšims ir kainuoti nepalyginamai mažiau, kas buvo labai aktualu Karo ministrui⁸³. Vėliau Buinickis pavadino Glinką-Jančevskį diletantu, nestačiusiu įtvirtinimų ilgiau nei 20 metų, todėl gerokai atsilikusių nuo įvairių naujovių⁸⁴.

Kasmet Peterburge išleidžiami nauji mokomieji fortifikacijos vadovėliai⁸⁵, karo inžinierių susitikimų protokolų publikacijos⁸⁶ akivaizdžiai liudija apie skirtingus anuometinių specialistų požiūrius į gynybos būdus ir įtvirtinimų reikšmę šalies gynybai. Publikacijose ypač aiškiai jaučiami dviejų skirtingų kartų nesutarimai. Vyresnioji inžinierių karta nepakeičiamu laikė 1880 m. forto tipą ir siūlė jį tik tobulinti, taip dar labiau didinant statybos kaštus. Tuo tarpu jaunesni arba daugiau kitų šalių patirties perėmę fortifikatoriai suprato 42 cm skersmens mortyrų pavojų ir kėlė mintį atsisakyti fortinės tvirtovės bei ieškoti naujo tipo įtvirtinimų, kurie padėtų apsiginti. Būtent šių diskusijų įkarštyje Kaune jau buvo statoma seno tipo koncentruotos gynybos fortinė tvirtovė, kartais eksperimentuojant ir praktiškai tikrinant įvairius fortų pavyzdžius bei statinių tobulinimo galimybes.

XX a. pradžioje, gerokai įsibėgėjęs daugelio Rusijos imperijos tvirtovių statybai, bendruose aukšto rango Generalinio štabo ir armijos karininkų susirinkimuose vis dar diskutuota ir ieškota geriausių fortinės tvirtovės formų ir įrodinėta, kad fortas yra unikalus statinys, puikiai tinkantis apsisaugoti nuo priešo kariuomenės. Ypač fortine tvirtove žavėjosi gen. ltn. Veličko, kuris 1910 m. rusų inžinieriams kalbėjo: „tvirtovė, leisiu sau šitą terminą, pasidarė „skylėta“. Anksčiau, kad pramušti skylę tvirtovėje, reikėjo ją pulti, tam panaudojant daug pastangų ir laiko, šiuo metu priešui paliekamas laisvas praėjimas į tvirtoves. Aišku, kad susitaikyti su tokia tvirtovės forma negalima. Ir gynybos visu perimetru reikia siekti kitais būdais, jeigu nebegelbėja ilgalaikiai įtvirtinimai. Tas kitas kelias yra stiprių laikinų įtvirtinimų statyba visu tvirtovės perimetru, o nuo laikinų įtvirtinimų atvirame lauke skiriasi tuo, kad panaudojamos didesnės techninės galimybės ir artilerija. Kadangi gynyba negali būti vienodai stipriai vykdoma visu perimetru, reikia sukurti stiprius gynybos mazgus (...); tvirtovėse tai [aut. gynybos mazgai] yra

⁸² *Свод прений...*, op. cit., 1887.

⁸³ Яковлев, op. cit., 1934, с. 14.

⁸⁴ Буйницкий, 21 янв. 1910 г., op. cit., с. 6.

⁸⁵ Tarp svarbesnių mokomųjų vadovėlių, kuriuos parašė inžinieriai tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavę Kauno tvirtovės projektavime bei statyme, reikėtų paminėti: Глинка-Янчевский, *Основные...*, op. cit., 1886; Кюи, p. cit.; Величко, op. cit., 1890; Буйницкий, op. cit., 1896; Клокачев, Петр Николаевич. *Значение и организация фортового пояса крепостей*. Санкт-Петербург: тип. и лит. А. Тиханова, 1898; *Современное состояние фортификации*. Санкт-Петербург: Издание младшего класса Инженерной Академии, 1900; Буйницкий, op. cit., 1903; Величко, op. cit., 1903; Голенкин, op. cit.; Буйницкий, op. cit., 1913 ir kiti.

⁸⁶ Глинка-Янчевский, *Ответ...*, op. cit., 1886; Глинка-Янчевский, Святослав Казимирович. *Заседание 10-го Января 1887 года. Сообщение отставного инженер-капитана Глинка-Янчевского*; Буйницкий, 21 янв. 1910 г., op. cit.; Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Постепенное развитие типа крепостного форта: Прения. ген.-майора Буйницкого 9 февраля 1910 г.* Санкт-Петербург: т-во худож. печати, 1910 ir kiti.

fortai. (...) Į juos dedamos visos viltys, jie yra gynybos atrama, šie atsparos taškai – gynybos skeletas, apie kurį įgulos ir komendanto energijos dėka yra sukuriamas gynybos kūnas, išauga tranšėjos, pozicijos, užimami priešakiniai punktai, organizuojama vidinė gynyba, išsidėsto kitos priemonės; gynyba vyksta į gylį ir į plotį, susidaro gynybos laukai (...). Jeigu nebūtų tvirtovėse šių įtvirtintų taškų, jas imtų šturmu, kaip bet kurią lauko poziciją, tik ilgalaikis fortas priverčia prieš tvirtovę vesti nuoseklią ataką...⁸⁷. Veličko teigė, kad prieš statant fortinę tvirtovę būtina apsvarstyti kiekvieną detalę: bet kuris forto tipas, modelis ar pavyzdys reikalauja dėmesio; negalima painioti lauko ir tvirtovių gynybos, nes lauko įtvirtinimuose nevyksta toks kruopštus pasiruošimas iš besiginančios pusės ir čia nebūna tokios improvizacijos iš puolančiosios pusės, kaip tvirtovių gynyboje. Jis ypač akcentavo, kad kiekviena tvirtovė gali suvaidinti savo rolę, t.y. tinkamai atlikti gynybinę funkciją, svarbu, kad komendantas nepasiduootų ir įgula neprarastų kovinio ūpo (būtent šis faktorius buvo lemiamas Kauno tvirtovės gynybos metu). Fortai svarbūs ir dėl to, kad taktikos prasme jie užima patogiausią poziciją, todėl priešas priverstas užsiimti prastesnę padėtį⁸⁸.

„Artimoji kova, kurioje švilpia rankinės granatos, minos, ridenamos statinės ir liejamas vanduo, ir akmenys mėtomi, kur dalyvauja net moterys, taip kaip dalyvavo Sevastopolyje (1854 m.) – štai ta herojinė kova, kuri šiandien tik ir gali prasiveržti kaip ilgalaikė gynyba fortuose, nes kitokių ilgalaikių įtvirtinimų tvirtovėse nebėra. Štai todėl fortas yra kažkas švento; su juo reikia elgtis pagarbiai ir nevadinti mūsų siekių, kuriais mes stengiamės tam fortui suteikti kiek galima racionalesnę formą ir įrangą, „vaikiškais žaidimais“! Ir jeigu galime padaryti kažką geriau, tai, prašom, patarkite“⁸⁹. Panašios į Veličko nuomonės laikėsi ir kiti fortifikatoriai.

Tuo tarp plk. Svečinas (*Свечин*) įrodinėjo, kad užsienyje fortai nebestatomi, nes mortyrų taiklumas jau buvo pasiekęs 70%, todėl brangaus ir neefektyvaus forto kaip gynybinio įrenginio statybos darėsi beprasmės. Jis siūlė statyti tik laikinus atsparos taškus, kurie būtų naudojami tuomet, kai priešas atsidurs visai netoli, šaudymo ugnies zonoje. Išsklaidžius atsparos taškus didelėje teritorijoje, mortyros praranda galimybę taikliai šaudyti, todėl svarbiausias tikslas – išplėsti gynimosi teritoriją, į kurią privežti mortyras būtų sudėtinga, o ne pastatyti brangius ir neefektyvius fortus⁹⁰.

Rusijos inžinierių pasitarimuose, kuriose idėjos generuotos „minčių lietaus“ metodu, buvo išsakomos ir ne tiesiogiai su tvirtovėmis susijusios mintys, nurodančios politinius įsitikinimus, vertybines nuostatas ar požiūrį į socialinį gyvenimą. Plk. Svečinas, turėjęs kiek kitokią nuomonę dėl fortų vystymosi ir daugiau palaikęs vokiškąją inžinierių mokyklą, bandė

⁸⁷ Буйницкий, 9 февраля 1910 г., op.cit., c. 4-5.

⁸⁸ Ibid, c. 6.

⁸⁹ Ibid, c. 8.

⁹⁰ Ibid, c. 29.

prikišti žymiam rusų fortifikatoriui Buinickiui tai, kad jis suteikė aptariamams fortifikacijos įrengimams nacionalinį atspalvį, tuo tarpu Buinickis gynėsi, kad nacionalizmas šioje srityje turi tokią pat pilietinę teisę, kaip ir visose kitose. Ir kad karo menas tik tuomet duoda gerų rezultatų, kai yra einama nacionalizmo keliu ir remiamasi nacionaliniais atitinkamos tautos bruožais ir charakteriu. „Manau, kad nacionalinių bruožų niekas neišsigins, tai prilygtų neigimui būdingų šaliai bruožų, kuriais remiantis klostosi šalies istorija. Grįžtant prie fortifikacijos, kuo gi išsiskiria rusų inžinierių sukurtos formos, kurios atspindi rusų arba plačiąja prasme slavų charakterį? O gi tuo, kad slavų būdas svajingas, apsiblausęs, bet kartą pažadintas jis jokių būdu nebesustos ir nesėkmės jo neglumina. Taip ir rusiškuose fortuose visada vyravo laipsniško gynimosi idėja, vidinė gynyba, keleto pozicijų kontršturmas, vienai linijai žlugus, mes slepiamės už kitos ir tokiu būdu laimime laiko, kuris bet kurioje tvirtovių gynyboje yra svarbiausias uždavinys. (...) Kita ypatybė yra ta, kad be reikalo žavimės požemiais, betoninėmis priedangomis, slėptuvėmis, neva tik ten būsime saugūs. Žinoma, reikia skaitytis su šiandieninėmis ginkluotės priemonėmis ir į viską kreipti dėmesį, tegul būna gynybiniai kupolai, tegul kiekvienam šauliui būna priedangos, bet svarbu ir atvira pozicija, nes tik ji atspindi mūsų nacionalinį charakterį⁹¹.

Kaip jau minėta, labai atidžiai nagrinėti užsienio pavyzdžiai, pirmiausia vokiečių. 1910 m. vasario 9 d. diskusijos dėl gen. majoro Buinickio pranešimo apie laipsnišką fortinės tvirtovės vystymąsi metu plk. Svečinui buvo pateiktas itin aštrus atsakymas. Svečinas priekaištavo Buinickiui ir Veličko, kad pastarojo 1909 m. forto projektas labai mažai skiriasi nuo 1889 m. Ir kol rusai 20 metų trypė vienoje vietoje, vokiečiai dar 1899 m. priešais Meco tvirtovę pastatė naujo tipo įtvirtinimų grupę, kuri, pasak Svečino, turėtų geriau atlaikyti naujos artilerijos puolimą⁹². Svečinas taip pat teigė, kad Buinickis supainiojo klausytojus, lygindamas nepalyginamus dalykus, t.y. gretindamas rusišką teoriją su užsienio praktika ir atvirkščiai. Buinickis atsakydamas pabrėžė, kad atsiradus ardomosioms bomboms, Rusijoje buvo ir toliau pereinama nuo dviejų pylimų profilio prie vieno, ir sunkieji pabūklai buvo išvežami iš fortų, kai tuo tarpu užsienyje vyko atvirkščiai – jie perėjo nuo vieno pylimo profilio prie dviejų, t.y. „atsiliko“ nuo rusų⁹³. Tačiau aktyviai nagrinėti ir kitų šalių – Prancūzijos, Olandijos, Austrijos, Belgijos ir pačių rusų anksčiau statytų fortų pavyzdžiai, pavykę ir nepavykę projektai, perstatytos tvirtovės, papildomi gynybiniai įrenginiai. Bendromis pastangomis ieškota geriausių fortifikacijos formų. Dar 1887 m. gen. E. I. Tottlebenas rašė, kad „inžinieriaus pareiga yra įsisavinti pagrindines geriausias įvairių sistemų savybes, išsirutuliojusias eksperimentų metodu

⁹¹ Ibid, c. 2.

⁹² Буйницкий, 21 янв. 1910 г., op.cit., c. 34.

⁹³ Буйницкий, 9 февраля 1910 г., op.cit., c. 4-5.

ir naudoti jas ten, kur jos bus naudingiausias, stengiantis išsivaduoti nuo trūkumų ir nepamiršti visų naujovių artilerijos, ginkluotės, pėstininkų veiksmų srityse⁹⁴. O norėdamas pabrėžti Rusijos neatsilikimą nuo Vakarų šalių, profesorius Veličko nuolat minėjo A. J. M. Pierron'o de Mondésir'o (1790–1870) pavyzdį, kuris ant bendro pobūdžio tvirtovės plano pažymėjo: „tvirtovės išsidėstymo schema, priimta Prancūzijoje, Vokietijoje, Olandijoje ir Rusijoje“. „Netgi Vokietijoje! Jūsų dėmesiui vokiško tipo fortų žiedas; schema iš natūros 1909 m.; jūsų nuostabai, kaip matote čia tokie pat fortai kaip ir pas mus“⁹⁵.

Nepaisant griežtos hierarchijos sistemos carinės Rusijos kariuomenėje, statant tvirtoves buvo nuolat aktualizuojamas socialinis aspektas, nes nuo gynyboje dalyvavusių žmonių, pradėdant eiliniaus ir baigiant generolais, daugeliu atveju priklausė tvirtovių likimas arba kiek ilgai jos sugebės atsilaukyti prieš užpuolėjus. Ypač dažnai socialines problemas analizavo prof. Veličko. Jis rašė, kad parenkant vietovę įtvirtinimams ir juos statant, svarbu ne tik gerai įrengti pylimus, bet ir atkreipti dėmesį į tai, jog beveik visų valstybių pasienyje esantys didesni centrai yra daugiatautiški. Pavyzdžiui, Vokietijoje Meco ir Strasbūro tvirtovės yra perpus vokiečių ir prancūzų; (...) Kaune ir Varšuvoje vyrauja žydai ir lenkai ir t.t. Tad neretai puolimo atveju vietiniai gyventojai palaiko priešininką, todėl reikia turėti galimybę gintis ir į miesto pusę⁹⁶.

Kalbėdamas apie tvirtovių statybos aspektus, Veličko paminėjo ir tai, kad neretai iš Rusijos finansų ministerijos būdavo pateikiami diktatoriški įsakymai įrengti tvirtoves už atitinkamą sumą, kaip nutiko Port Arture. Čia liepta tvirtovės išlaidoms skirti ne daugiau nei 4 mln. rublių, o įgula negalėjo viršyti 11 000 karių. Veličko teisinosi, jog už tokias lėšas negalėjo įrengti pakankamo storio sienų ir šituo konkrečiu atveju nukentėjo gynėjai. Jis rašė: „nusikaltimas apgautinėti mūsų kareivį, iškeliant jam neįvykdomas užduotis, už kurias jis net negalės atsiskaityti; jis eina į slėptuvę, kuri neatlaikys prieš smūgių ir aš tai žinojau iš anksto, bet jis nežinojo. Iš anksto sakiau, kad tai yra nusikaltimas daryti trijų pėdų storio sienas vietoje dešimties, bet aš turėjau įsakymą (...)“⁹⁷.

Inžinierius gen. Rerbergas taip pat akcentavo gynėjų vaidmenį. Jo nuomone, svarbiausi tvirtovės stiprumo elementai yra žmonės, t.y. įgula. Toliau pagal svarbą seka forto komendantas, o tik po to – tvirtovės aprūpinimas maistu, ginkluote, artilerija, pėstininkų ginkluotė. Taip pat svarbi nuolatinė tvirtovės kariuomenė ir visos tvirtovės komendantas. Projektuojant fortą būtina visų šių žmonių paklausti, kaip tai daryti ir derinti ne prie teorinių planų, o prie konkrečios

⁹⁴ Ibid, c. 13.

⁹⁵ Ibid, c. 8.

⁹⁶ Величко, *op. cit.*, 1903, c. 124.

⁹⁷ Буйницкий, *9 февраля 1910 г.*, *op.cit.*, c. 24.

igulos ir konkrečios vietovės. Jie geriausiai žino, kur slėptuvė turi būti su kupolu, kur be, kur išdėstyti ginklus ir t.t. Todėl būtinas statytojų ir naudotojų tarpusavio dialogas⁹⁸.

Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos į anuometinių architektų ir inžinierių diskusijas, akivaizdu, jog XIX a. pabaigoje iš esmės kito tvirtovės samprata. Tarp Rusijos imperijos fortifikatorių nuolat kildavo diskusijos ir ginčai, o nesugebėjimas taip greit prisitaikyti prie naujovių ir neretai priversdavo inžinierius panikuoti bei griebtis keisčiausių idėjų. Kiekvienas nesėkmingas eksperimentas buvo tiesiogiai susijęs su prarastomis gyvybėmis ir priešų užimtomis teritorijomis. Pamažu buvo atsisakoma tvirtovės kaip sunkiai priešui įveikiamos ištisinės užtvoros ir pereinama prie kitų gynybinių sistemų – poligoninės, fortų grupių, išsklaidytos gynybos ir t.t., priklausomai nuo fortifikacijos mokyklos⁹⁹. Tačiau teoriniai svarstymai šiek tiek pralenkė praktiką, todėl Kauno atveju pirmajame žiede buvo statomi seno tipo plytiniai fortai ir tik IX fortas savo medžiagiškumu ir konstrukcija labiau atitiko naujausias tendencijas. Nepabaigto statyti antrojo žiedo įtvirtinimai su numatytais fortų grupėmis buvo gerokai modernesni, tačiau prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas nutraukė pradėtus darbus.

1.1.2. Kauno strateginė svarba Rusijos imperijos tvirtovių tinkle

Fortinės tvirtovės užuomazgų galima rasti nuo XIX a. trečiojo dešimtmečio, kai daugelyje šalių pradėjo atsirasti tvirtovės–stovyklos, susidedančios iš aptvaro ir fortų žiedo, tačiau ypač didelės įtakos fortų vystymuisi turėjo jau minėta Prancūzijos–Prūsijos kampanija (1870–1871 m.) ir Rusijos–Turkijos karas (1877–1878 m.). Palyginus su ankstesniais laikotarpiais, itin paspartėjo fortų statyba, skirtumai ir pokyčiai XIX a. skaičiuojami nebe dešimtmečiais, o penkmečiais. Tai įtakėjo vienas po kito sekantys karai ir itin spartus artilerijos vystymasis¹⁰⁰. Būtent 1870–1880 m. sandūroje Rusijoje itin suaktyvėjo tvirtovių statyba. Vokietijos grėsmė, atsiradusi po karo su Turkija, vertė stiprinti vakarinį šalies pasienį. Po šių karų didžiausias dėmesys buvo sutelktas į atstumo tarp fortų didinimą ir jų formos tobulinimą. Nes šio laikotarpio fortai labiau priminė baterijas ir buvo pritaikyti artilerijai, o pėstininkams vietos juose nebuvo numatyta. Taip pat daug dėmesio skirta naujos artilerijos studijoms ir naujų

⁹⁸ Ibid, c. 44.

⁹⁹ Bogdanowski, op. cit.

¹⁰⁰ Nuo 1855 m. šautuvų ir artilerijos tobulinimas buvo itin spartus, nuo 1870 m. plačiai naudojama graižtvinė artilerija šaudė iki 9 km atstumu, nuo 1885 m. ypač išstobulintas minavimas ir šrapnelis, kas išsprogdindavo net geriausius mūrus, o atstumas galėjo siekti iki 15 km. Kulkosvaidžiai, bombos ir gelžbetonis – viskas tobulėjo tuo pačiu metu, tik fortifikacijos statymo tempai ir naujovių pritaikymas šiek tiek vėlavo (Bogdanowski, op. cit., s. 159). Žymiai greičiau negu ankstesniais metais tobulėjusi technika ir jos masinė gamyba, geležinkelio plėtra ir galimybė sunkiasvorius pabūklus atsivežti iki fronto smarkiai pablogino fortifikacijos padėtį, kur pokyčiai nebuvo tokie spartūs (Głuszek, Cezary. *Twierdza Warszawa we współczesnej strukturze miasta*. praca doktorska. Wydział Architektury PW Zakład konserwacji zabytków. Warszawa, 1998, s.17)

statybinių medžiagų naudojimui statant įtvirtinimus¹⁰¹. Ne mažiau svarbus faktorius buvo ir gen. Eduardo Ivanovičiaus Totlebeno įkvėpta Rusijos fortifikacijos mokykla, nuo XIX a. šeštojo dešimtmečio garsėjusi sumaniais fortifikacijos tobulinimo sprendimais.

Pirmiausia carinėje Rusijoje dėmesys atkreiptas į politinį ir strateginį centrą – Varšuvą ir jos apylinkes, nes Lenkijos karalystė buvo didelė ir komplikauta teritorija. Viena vertus, nuo seno palaikė santykius su besiformuojančiu stipriu Rusijos priešininku – Prūsija, kita vertus per Lenkiją ėjo artimiausias kelias į Vakarų ir Berlyną. Todėl čia buvo formuojamas įtvirtintas pasienis. Pačioje Varšuvoje buvo senesnio tipo Aleksandro citadelė, Novogeorgijevsko ir Ivangorodo (Demblino)¹⁰² tvirtovės priešakinėje linijoje ir Brest-Litovskas (Brestas)¹⁰³ užnugaryje. Galima buvo panaudoti ir dar ankstyvesnes Dinaburgo ir Babruisko (rus. *Бобруйск*) tvirtoves. 1878–1880 m. Brest-Litovskas ir Ivangorodas sustiprinti fortais. 1880 m. tuometinis karo ministras Miliutinas ir generalinis štabas priėmė sprendimą įtvirtinti visą regioną¹⁰⁴. Sukurtas Varšuvos įtvirtintas rajonas, susidėjęs iš didelių Varšuvos ir Novogeorgijevsko bei mažesnės Zegžės¹⁰⁵ tvirtovių. Prie Nemuno pastatyta Kauno, taip pat Alytaus, Gardino, Lucko, Rovno tvirtovės, palei Būgo-Narevo (lenk. *Bug-Narew*) upes Pultuskas, Ružanai¹⁰⁶, Ostrolenka¹⁰⁷; maža Osoveco¹⁰⁸ tvirtovė prie Bebro (lenk. *Biebrz*) upės ir nuo 1902 m. pradėta statyti tvirtovė Lomžoje¹⁰⁹. Į pietus nuo įtvirtinto Varšuvos rajono palei Vyslą buvo Ivangorodo tvirtovė, o antroje linijoje prie Būgo – Brest-Litovskas. Tačiau 1910 m. karo ministras Suchomlinovas pakoregavo gynybos liniją ir pastaroji persikėlė į liniją Vilnius–Baltstogė (lenk. *Białystok*)—Brestas. Buvo nuspręsta likviduoti Varšuvos įtvirtintą rajoną, tame tarpe Varšuvos ir Zegžės, Ivangorodo tvirtoves ir įtvirtinimus palei Būgo-Narevo upes. O palei Nemuną perstatytos senosios arba pradėtos statyti naujos Kauno, Brest-Litovsko ir Novogeorgijevsko tvirtovės¹¹⁰. Taigi, pasitinkant Pirmąjį pasaulinį karą, rusų įtvirtintas regionas buvo suformuotas iš keliolikos tvirtovių, kurios sudarė savotiškus fortinių tvirtovių trikampius; pietuose: Luckas—Rovnas—Dubno, šiaurėje: Osovecas—Gardinas—Kaunas, pavyslis krašte: Novogeorgijevskas—Ivangorodas—Brestas, ir palei Narevą: Pultuskas—Ružanai—Ostrolenka. Ši iš pirmo žvilgsnio sklaidi strateginė sistema nebuvo išbaigta, daug kartų keitėsi, dėl to kito ir tvirtovių svarba bei joms priskiriamas vaidmuo. Kai kurių tvirtovių situacija keitėsi jau įpusėjus

¹⁰¹ Яковлев, op. cit., 1995, c. 143.

¹⁰² Dabartinis Demblinas (lenk. *Dęblin*). Darbe bus vartojamas XIX a. Ivangorodo pavadinimas.

¹⁰³ Dabartinis Brestas Baltarusijoje, XVII a. pabaigoje – XX a. pradžioje vadintas Brest-Litovsku. Darbe bus vartojamas Brest-Litovsko pavadinimas.

¹⁰⁴ Яковлев, op. cit., 1995, c. 117, 138-139.

¹⁰⁵ Zegžės (lenk. *Zegrze*) tvirtovė į šiaurę nuo Varšuvos dabartinėje Lenkijos teritorijoje.

¹⁰⁶ Ružano (lenk. *Różan*) tvirtovė dabartinėje Lenkijos teritorijoje.

¹⁰⁷ Ostrolenkos (lenk. *Ostrołęka*) tvirtovė dabartinėje Lenkijos teritorijoje.

¹⁰⁸ Osoveco (lenk. *Osowiec*) tvirtovė dabartinėje Lenkijos teritorijoje.

¹⁰⁹ Lomžos (lenk. *Lomża*) tvirtovė dabartinėje Lenkijos teritorijoje.

¹¹⁰ Jakowlew, op. cit., s. 49.

darbams, pavyzdžiui, Dembline 1909 m. statybos nutrauktos, tuo tarpu Modline nuspręsta padidinti fortų skaičių¹¹¹. Toks nuolatinis sprendimų keitimas Rusijai nebuvo naudingas karo metu¹¹².

Dar prieš statant tvirtovę Kaune, būta nemažai diskusijų, tačiau dėl patogios Kauno strateginės vietos abejonių beveik nekilo. Karo inžinierius plk. Klimenko rašė, jog „Kaunas yra labai svarbi strateginė vieta, tiek dėl Nemuno apsaugos, tiek ir dėl puolamųjų veikslių jo kairiajame krante. Kauno padėtis yra tiek svarbi, kad tas, kas užima šią vietą, automatiškai valdo upę ir apylinkes iki Tilžės vienoje pusėje ir iki Gardino – kitoje. Esantis ant tiesioginio kelio iš Rytprūsijų į Dinaburgą (Daugpilį)¹¹³ ir Vilnių bei šalia kelio, einančio į Rygą, Kaunas gali apginti didelį šalies plotą, išsidėsčiusį jo užnugaryje. Mobilizacijos atveju gali pasitarnauti kaip svarbus visai šaliai įtvirtintas punktas“¹¹⁴. Klimenko siūlė Kaune statyti ne fortinę tvirtovę, bet gerokai pigesnius ir greičiau pastatomus įtvirtinimus¹¹⁵, tačiau senoji inžinierių karta buvo įsitikinusi, kad tik fortai gali apginti vakarinį pasienį, todėl vienu metu užsimojo statyti tiek daug brangių tvirtovių. Daugeliu atveju tvirtovės paseno jų dar nespėjus užbaigti, dėl tos pačios priežasties Kaune netrukus suplanuotas antras įtvirtinimų žiedas. 1914 m. V.V. Jakovlevas, aptardamas bendrą Rusijos įtvirtinimų sistemą rašė, kad Rusijos teritorija inžineriniu požiūriu yra paruošta gynybai, nes šalyje pastatyta daug geležinkelių ir paprastų kelių, o pasienius saugo įvairaus rango tvirtovės. Kauną inžinierius išskyrė kaip didelę Šiaurės-Vakarų karinio teatro

¹¹¹ Chojecki, Stefan. Militarne znaczenie fortyfikacji linii Wisły w rosyjskich planach wojny przed I wojną światową. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiachy Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 28-29.

¹¹² Bogdanowski, op. cit., s. 191-192.

¹¹³ Daugpilio (latv. *Daugavpils*) tvirtovė Latvijoje iki 1893 m. vadinta Dinaburgu (vok. *Dinaburg*).

¹¹⁴ *Стратегическое значение Ковна*. RVKIA. F. 802, ap. 5, b. 16991 (1) (mikrofilmas), c. 1(7). Toliau dokumente dėstomi Kauno gynybos tikslai: 1) sulaukyti priešo puolimą ties Nemunu mobilizacijos metu; 2) apsunkinti priešą kėlimąsi per Nemuną ir sulaukyti jo veržimąsi į Lietuvą; 3) atsiradus galimybei pulti priešą, turėti visiškai apsaugotą kėlimąsi per Nemuną, turėti galimybę laisvai judėti kairiajame jo krante ir naudotis Kaunu kaip patikima baze vykdant tolesnius puolimo veiksmus. Kad užkirsti priešui kelią, pagrindiniai įtvirtinimai turi būti pastatyti kairiajame Nemuno krante, t.y. iš tiesioginių ir pačių patogausių priėjimų nuo Prūsijos sienos. Čia įtvirtinimai gali būti ne tik atvirai užpulti, bet ir galima tikėtis apgulties. Tuo tarpu dešiniajame krante įtvirtinimų vaidmuo bus tik pasyvus, čia negresia priešų apgultis. Nors priešas gali pulti ir dešiniuoju Nemuno krantu nuo Jurbarko, bet kelias čia prastesnis ir pakeliui yra Dubysa, Nevėžis, Vilija ir daugelis kitų smulkių upių, be to tai aplinkinis kelias“ (ten pat, c. 2(8) – 3(9)).

¹¹⁵ Karo inžinierius plk. Klimenko: „Mūsų vakariniame pasienyje, išskyrus Pavyslio kraštą, jau seniai išrinkti strateginiai punktai, kur bus statomi ilgalaikiai įtvirtinimai, bet iki šiol šie planai nevykdomi, nes neskiriamos lėšos. Tokių sumanymų, kaip ilgalaikių įtvirtinimų statyba, išpildymui reikia daug laiko, todėl vietoje jų planuojami nebrangūs (1 200 000 rub.) trumpalaikiai įtvirtinimai Kaune, Gardine, Osovece, Dubne ir kitose vietose. Laikini įtvirtinimai iš medienos iki tam tikro laipsnio gali pakeisti ilgalaikius. Laikini įtvirtinimai mūsų vakarinei sienai apsaugoti inžineriniuose poligonuose Kaune, Baltstogėje ir Dubne, karo atveju galės virsti į įtvirtintas pozicijas arba įtvirtintas stovyklas. Inžinerinių poligonų statyba atsieitų: Kaune 42 000 rub.; Baltstogėje – 320 000 rub., Dubne – 400 000 rub., iš viso su kai kuriomis išlaidomis artilerijai – 1 200 000 rub. Taigi už šią sumą vyriausybė turės 3 įtvirtintus punktus vakariniame pasienyje, kurie reikalui esant savarankiškai galės persiformuoti į stiprias įtvirtintas pozicijas“ (*Затиска по поводу укрепления нашей западной границы*. RVKIA. F. 802, ap. 5, b. 16991 (2) (mikrofilmas), c. 56-58).

tvirtovę, išsidėsčiusią ant dviejų upių – Nemuno ir Neries – krantų, kurią kerta geležinkelis, einantis nuo vokiečių pasienio iki Peterburgo ir Maskvos¹¹⁶.

Reikėtų paminėti, kad iki šiol lietuviškoje istoriografijoje vyravo skirtingos Kauno tvirtovės statybų pradžios datos, nes nebuvo bendro susitarimo, ką laikyti statybų pradžia. V.Černeckis mini Rusijos imperatoriaus 1879 m. potvarkį dėl Kauno tvirtovės statymo ir pirmojo statytojo paskyrimą 1882 m. rugpjūčio 6 d. (dab. 1882 08 18)¹¹⁷, taip pat pamini 1883 m. rugsėjo 17 d. (dab. 1883 09 29) kai buvo padėti tvirtovės pamatai¹¹⁸. Kauno tvirtovės tyrinėtojai N. Steponaitytė ir A. Pociūnas daugeliu atveju mini 1882 m. rugpjūtį, o V.Orlovas oficialia statybos data laiko 1882 m. balandžio 24 d. (dab. 1882 05 06)¹¹⁹. RVKIA rastame šaltinyje rašoma, jog: „rugsėjo 3, 4, 5 d. (dab. 1882 09 15–17) *Kauno tvirtovės statybos darbus pirmą kartą apžiūrėjo jo imperatoriškosios didenybės inspektorius inžinerinės dalies inžinierius generolas leitenantas Zverevs. O rugsėjo 17 d. (dab. 1882 09 29) pirmosios baterijos statybos vietoje po baterijos Nr. 1 dešiniuojų traversu buvo padėta marmurinė lentelė su užrašu: „Kauno tvirtovė pradėta statyti rugpjūčio 27 d. (dab. 1882 09 08) valdant imperatoriui Aleksandrui III“¹²⁰. Taigi, disertacijoje ši data yra laikoma Kauno tvirtovės statybų pradžia.*

1.2. Kauno tvirtovės komplekso sudėtinės dalys

„Gr. K. Tiškevičius, atplaukęs nuo Neries ištakų iki santakos, taip pat žavėjosi Kauno slėniais: „Kaip čia gražu! – stebisi jis, – kaip dosniai gamta apdovanojo tą slėnį, kuriame susitikusios viena kitai ranką broliškai padavė dvi nuostabiausios Lietuvos upės! Kas bent kiek yra matęs svetimų šalių gamtos grožį, nors ir žavėjosi jomis, vis dėlto tas neatsistebės tuo įstabiu slėniu, aukštais, žaluma apaugusiais Nemuno krantais, jų iškilniu didingumu ir nejučiomis iš visos širdies, kupinos pasitenkinimo ir tautinės savigarbos, kartos su Chodzka: „Didi ir nuostabi yra mūsų plačioji Lietuva!“¹²¹ Ne taip, žinoma, pasakytų apie Kauno slėnius šitie ponai dabar, kai slėnius apsupo grėsmingos baterijos ir fortai, kai tarp medžių kamienų pasivaikščiojo negailestingas kirvis, o per nepakartojamo grožio Mickevičiaus slėnį praėjo negailestingi grioviakasiai... O toliau už Kauno Nemunas vis dar toks pats didingas“¹²².

¹¹⁶Яковлев, op. cit., 1914, c. 13-14.

¹¹⁷Rašant datas disertacijoje naudojami abu kalendoriai: senasis Julijaus kalendorius ir šiandieninis Grigaliaus kalendorius. Iki 1917 m. spalio revoliucijos, kai Rusijoje buvo priimtas Grigaliaus kalendorius, data pateikiama senuoju stiliumi, o skliausteliuose rašoma data pagal šiandienį kalendorių, vėlesnės datos rašomos pagal įprastą Grigaliaus kalendorių. Verčiant datas iš senojo Julijaus kalendoriaus į šiandieninį Grigaliaus iki 1900 m. kovo 12 d. reikia pridėti 12 dienų, o nuo 1900 m. kovo 13 d. iki 1917 m. spalio revoliucijos, reikia pridėti 13 dienų.

¹¹⁸Černeckis, op. cit., p. 49.

¹¹⁹Orlov, op. cit., 2007, p. 42.

¹²⁰Формуляр Ковенской крепости по 1900 г. RVKIA. F. 802, ap. 5, b. 13259 (1)-(5) (mikrofilmas), c. 9-10. Tolimesnis šio dokumento tekstas nėra žinomas, nes šaltinyje trūksta vieno puslapio, o dar toliau vardinami atsakingi už tvirtovės statybą asmenys.

¹²¹K. Gukovskis, 1905 m. leidinyje rašydamas apie Kauną, panaudojo citatą iš leidinio: Тишкевич, Гр. Константин. *Вилія и ея берега*. Дрезден, 1871, с. 262; disertacijoje ši citata imta iš knygos: Tiškevičius, Konstantinas. *Neris ir jos krantai*. Vilnius: Mintis, 1992, p. 300. K.Gukovskis savo leidiniuose pateikė daug svarbios informacijos apie Kauną ir tvirtovę. In: Гукровский, Константин Павлович. *Город Ковна: Краткий ист.-стат. Очерк*. Ковна: тип. Губ. правл., 1904.

¹²²Гукровский, Константин Павлович. Поездка главного начальника края по Ковенской губернии в июле 1904 г.; К открытию памятника Екатерине II в г. Вильне. Из летописи Ковен. губ. за 1904 г. In: *Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 г.* Ковна: тип. Губ. правл., 1904, с. 3.

XIX a. aštuntajame dešimtmetyje carinės Rusijos imperijos inžinieriai Kauną būsimai tvirtovei pasirinko dėl tinkamo kraštovaizdžio, dviejų upių santakos suformuoto ypatingo gamtinio reljefo ir svarbios strateginės pozicijos. Rengiant bendrus imperijos vakarinės sienos gynybos planus, stengtasi apsaugoti sausumos ir vandens kelius bei užkirsti priešą veržimąsi į Rusijos gilumą. Situaciją apsunkino ir tai, kad per visą XVIII ir XIX a. šiandieninės Lietuvos teritorijoje nestatyti ir nenaudoti valstybinės reikšmės gynybiniai įtvirtinimai, o paskutinis mūšis, kai gynyboje naudota tvirtovė, vyko 1704 m. Biržuose Šiaurės karo metu. Sudėtinga vidaus politika po trečiojo Lenkijos-Lietuvos padalijimo, valstybingumo praradimas, 1831 m. ir 1863 m. sukilimai stabdė fortifikacijos raidą Lietuvoje, todėl fortinės tvirtovės statyba Kaune pareikalavo didelių pokyčių pirmiausia žmonių sąmonėje, juo labiau, kad būsimi statybos darbai nebuvo suderinti su vietos gyventojais, tvirtovei reikalingų nusavintų žemių savininkais ar vietos architektais. Atlikti stambaus masto žemės kasimo darbai, siekiant pritaikyti esamą reljefą fortifikacijoms, iš esmės pakeitė miesto bei apylinkių kraštovaizdį. Statant tvirtovę, buvo paliestas miesto (antropogeninis, urbanizuotas) ir kaimo (antropogenizuotas, agrarinis) kraštovaizdis¹²³.

1882–1890 m. statytas pirmasis Kauno tvirtovės fortų žiedas nuo tuometinės miesto teritorijos ribos buvo nutolęs 0,5–2 km atstumu, fortai ir tarp jų įrengtos baterijos tarpusavyje buvo išsidėstę 2–2,5 km atstumu. Bendras pirmojo žiedo ilgis buvo daugiau kaip 25 km, o skersmuo siekė 8–9 kilometrus¹²⁴. Daugeliu atveju į nusavintų tvirtovės reikmėms žemių teritorijas pateko priemiesčių dvarelių žemės. Pavyzdžiui, Žemosios Fredos buvusio dvaro sodybvietė ir Aukštosios Fredos rytinė dalis prie pat Nemuno šlaitų buvo apstatytos tvirtovės artilerijos bataliono kareivinėmis ir ūkiniais pastatais – valgykla su virtuve, kepykla, sandėliais, artilerijos dirbtuve, pašiūre įrankiams laikyti bei vandentiekio statiniais. Po 1890 m. turėjo būti statomi suprojektuoti fligeliai karininkams ir apmokymo reikalams, arklidė su daržine, pirtis, daboklė, išvietės, pamazgų duobės ir t.t.¹²⁵.

Susisiekimui su tvirtovės objektais suprojektuoti ir nutiesti radialiniai keliai bei rokadės. Radialiniai keliai sujungė tvirtovės centrą su gynybiniais objektais: centriniu įtvirtinimu, pirmuoju ir antruoju fortų žiedais, o rokadžių trasos buvo išvestos pagal gynybinių žiedų linijų kryptis: jie tarpusavyje jungė gynybinius objektus. Tokiais pat principais išvestos ir geležinkelio linijos¹²⁶.

¹²³Jakovlevas-Mateckis, Konstantinas. Miesto kraštovaizdžio architektūra. Miesto kraštovaizdžio architektūros raida ir teorijos pagrindai. T. I. Vilnius: Technika, 2008, p. 14.

¹²⁴ Steponaitytė, op. cit., 2003, p. 64.

¹²⁵ Levandauskas, Vytautas. Fredos dvaro sodyba Rusijos kariniuose žemėlapiuose. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 1. Kaunas: VDU, 1998, p. 152.

¹²⁶ Steponaitytė, op. cit., 2003, p. 65.

Kauno tvirtovės fortifikaciniam objektams parinktos vietos greta upių ir upelių slėnių, aukščiausiose ir apžvalgos prasme gerosiose vietose, maksimaliai išnaudojant Kauno apylinkių teritorijos geomorfologines ypatybes. Pačiame mieste (Naujamiestyje) įkomponuoti administraciniai pastatai, ligoninės, maldos namai, įvairūs infrastruktūros elementai. 1887 m. priimtos tvirtovės esplanados taisyklės¹²⁷ neabejotinai įtakojo Kauno miesto ir apylinkių kraštovaizdį, nulėmė urbanistinį ir estetinį miesto vaizdą. Tvirtovės statybos palietė ir socialinį miesto gyvenimą. Padidėjęs imigrantų skaičius lėmė spartesnę ekonomikos vystymąsi ir aktyvesnę miesto plėtrą.

Tiriamieji Kauno tvirtovės objektų istorines ir architektūrines ypatybes, disertacijoje įvesta klasifikacija pagal jų pirminę funkciją (1 priedas). Tuomet išskirti atitinkamiems funkciniams pastatų tipams būdingi bruožai. Tvirtovės komplekso poveikis miesto kraštovaizdžio ir miestovaizdžio formavimui analizuotas pagal esamą Kauno miesto administracinį suskirstymą į seniūnijas ir smulkesnes miesto dalis¹²⁸ ir tvirtovės objektų dislokacijos vietą. Taip atskleistos daugiakomponenčio komplekso elementų architektūrinės ir istorinės savybės, techninės inovacijos ir konstrukcijų ypatybės, paveldosauginė vertė. Dėl didžiulės komplekso apimties išsamiau aptarti ne visi, o tam tikrą pastatų tipą atstovaujantys ir panašių bruožų turintys statiniai ir pastatai.

1.2.1. Gynybiniai objektai

Svarbiausi ir stambiausi Kauno tvirtovės gynybiniai objektai yra fortai. Kaip minėta ankstesniame skyriuje, dėl jų formos, komponentų išdėstymo vyko nuolatinė polemika, nes inžinieriai ieškojo labiausiai apsaugoto ir patvariausio įtvirtinimo.

Kauno tvirtovės fortai buvo statomi pagal tipinius projektus, todėl esminiai jų bruožai panašūs, tuo tarpu skirtumai atsirado dėl konkrečios vietovės ypatybių ir nevienalaikės statybos.

Fortas (1 pav.) yra naujųjų laikų gynybinis statinys, pasižymintis taisyklingu išplanavimu, pastatytas iš plytų (vėliau betono) ir žemių. Galėjo būti žiedinės tvirtovės dalis arba kaip savarankiškas gynybinis objektas. Svarbiausi forto pastatai buvo slėptuvės, parako

¹²⁷Esplanados taisyklės riboja civilinių objektų statybą nustatytose vietose, jų aukštumą, be to, visus leidimus turėdavo aprobuoti tvirtovės komendantas. Tačiau šiose taisyklėse ne kartą buvo daromos išimties. Tiek Kauno tvirtovės statybos pradžioje, tiek vėlesniais metais visuomeniniams ir asmeniniams gyventojų poreikiams buvo leidžiama statyti aukštesnius, nei numatyta esplanados taisyklėse statinius. Tai liudija įvairūs išduoti leidimai gyventojams dėl statybų savo sodybose. In: *Приказание по Ковенской крепости*. RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 182, с. 19-22; 30-33 ir kitur.

¹²⁸Naujausias 2011 m. Kauno miesto seniūnijų ir miesto dalių GIS planas yra interaktyvus ir jį galima pasižiūrėti tik internete, be spausdinimo galimybės (In: *Kauno miesto seniūnijų žemėlapis*. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://maps.kaunas.lt/gis/seniunijos/>); , geriausiai miesto administracinis suskirstymas, kultūros paveldo zonos ir kiti reikalingi duomenys matyti Kauno miesto savivaldybės bendrojo plano dalyje *Ekoinžinerinė infrastruktūra, lietaus nuotėkų tinklai ir atliekų tvarkymas*. In: *Kauno miesto savivaldybės bendrasis planas (2013–2023)*. M 1:25 000. Kaunas, 2011. [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle.

sandėliai, kazematuotos kareivinės, kaponieriai (pastatų skaičius ir paskirtis varijuoja)¹²⁹. Pirmuosiuose Kauno tvirtovės fortuose buvo pritaikytas tipinis 1880 m. rusų fortifikacijos mokyklos forto projektas. Forto planas yra artimas simetriškam šešiakampiui. Saugiausioje forto vietoje – užnugaryje arba goržoje esančios kazematuotos (įtvirtintos) kareivinės buvo sujungtos su priekinio faso kaponieriumi, ginančiu forto griovį ir su vienu iš traversų. Toks vidinis išsidėstymas leido tęsti gynybą priešui priartėjus prie gynybinio griovio. Fasuose buvo išdėstytos prieššturminės patrankos, pėstininkų galerijos, stebėtojų postai, šaudmenų sandėliai. Šoninėse forto dalyse – flankuose buvo įrengti puskaponieriai, skirti patrankoms, nukreiptoms ginti teritoriją tarp gretimų fortų. Visą forto teritoriją juosė fosa, kurios eskarpinė ir kontreskarpinė sienos galėjo būti suformuotos iš žemių arba plytų mūro. Fosa galėjo būti užpildyta vandeniu arba sausa (tada buvo įrengiamos papildomos kliūtys prieš pėstininkams). Beveik visu vidiniu forto perimetru (išskyrus užnugarį) buvo įrengtas pėstininkų pylimas ir traversai. Prieš supilant apsauginius pylimus buvo įrengiami sandėliai, slėptuvės, susisiekimo galerijos arba poternos, paliekant tik įėjimą ir ventiliacijos angas. Traversų viršuje buvo įrengti pėstininkų banketai arba pabūklų barbetai¹³⁰.

Seniausiuose Kauno tvirtovės fortuose didžioji dalis statinių (kareivinės, kaponieriai, puskaponieriai, centrinė poterna) yra pastatyti iš raudonų plytų. Sienų ir perdengimų storis siekė 1,7–2 metrus. Nuolatinių perstatymų ir tvirtinimo darbų metu I–VI fortuose atsirado betoniniai įėjimai į parako sandėlius ir užnugario kaponierius (2 pav.). Visi fortų statiniai buvo paslėpti po atitinkamu smėlio, žemės ir žolės sluoksniu, kad galėtų atlaikyti ardomųjų sviedinių smūgį. Patalpose buvo įrengta gera ventiliacijos ir drenažo sistema, kad nesikaupytų drėgmė. Žemių pylimai fortuose suformuoti pagal atitinkamas taisykles, kad nesugriūtų po jais esantys statiniai, atlaikytų pabūklų smūgį ir būtų tinkama priedanga pėstininkams.

I-III, VI ir VIII fortų planams būdinga veidrodinė simetrija, centrinė poterna dalija šiuos fortus į beveik identišką dalis tiek funkcijos, tiek objektų išsidėstymo požiūriais. Simetrinės kompozicinės ašys gerai organizuoja aplinką, susieja objekto dalis į visumą ir suteikia sprendiniui išraiškumą. Tačiau toks griežtas planinis sprendinys projektuotojus vertė keisti gamtinį kraštovaizdį¹³¹.

IV, V, VII ir IX fortai yra asimetriški, jų planas dinamiškesnis. Tai pirmiausia nulėmė vietovės kraštovaizdis ir besikeičianti forto kaip gynybinio įrenginio samprata. Šiuose fortuose statinius jungianti poterna padalija fortus į skirtingo dydžio dalis. Visų pastatytų fortų vidiniam kiemui būdinga atvira erdvinė kompozicija, skirtingo aukščio pylimai suformuoja vientisos

¹²⁹ Bogdanowski, op. cit.

¹³⁰ Шперк, op. cit.; Orlov, Lukšė, op. cit., 2007, p. 1-25.

¹³¹ Jakovlevas-Mateckis, op. cit., p. 402-403.

apželdintos erdvės įvaizdį, į kurį įsiterpia betoniniai arba raudonų plytų mūro įėjimai į slėptuves ir parako sandėlius.

Architektūrinę pastato formą paprastai nulemia sumanymas (paskirtis, kultūrinės bei socialinės nuostatos, kūrybinė idėja) ir galimybės (inžinerinė išradyba, medžiagos, ekonominė galia, lėšos)¹³². Tvirtovės atveju pastatų formas labiausiai įtakojo jų gynybinė paskirtis, inžineriniai sprendimai, medžiagos ir lėšos, nors tai turėjo būti ekonomiška statyba, vienok pareikalavo didelių resursų, todėl stengtasi taupyti visais įmanomais būdais. Visuose tvirtovės gynybiniuose objektuose funkcijos ir konstrukcijos pranašumas be išlygų pirmuoja prieš formą. Vienodi arba labai panašūs visuose antžeminiuose fasaduose puošybos elementai yra gana monotoniški, be to, iš dalies buvo apgadinti vėlesnių betoninių sutvirtinimų, o tektonikos ir estetikos fortuose ir baterijose pradėta ieškoti jiems tapus paveldo objektais.

Kauno tvirtovės fortuose esančių plytinių statinių fasadai buvo dekoruoti iškiliais ornamentais. Ilgi įžeminti užnugario kareivinių pastatai daugelyje fortų identiški. Jų statiški fasadai suskaidyti iškilėmis vertikalomis, o tarpuose įsikomponavusios didelės pusapskritimės arkos, kurios pirmiausia tarnauja kaip konstrukcijos sutvirtinimo elementas, suskirstantis vidines patalpas. Kiekviena arka (pavyzdžiui VII forto kareivinių fasade yra 17 didelių arkų) viršuje papuošta iškilium dantytu karnizu. Didžiojoje arkoje įkomponuoti trys pusapskritimiai langai – vidurinis didesnis, kraštiniai mažesni. Kareivinių pamatai – daugiausia tašytų lauko akmenų.

Interjerai skyrėsi priklausomai nuo patalpų funkcijų. Šaudmenų sandėliuose ir kaponieriuose vyrauja cilindriniai skliautai, dažniausiai netinkuotos baltai nudažytos plytų sienos, kad būtų kuo šviesiau. Patalpos buvo apšviečiamos žibalinėmis lempomis, kurios stovėjo tam pritaikytose sienų nišose su oro padavimo ir ventiliacijos angomis; parako ir šaudmenų sandėliuose lempos stovėjo įstiklintuose rėmuose, kad neužsidegtų ten laikomos degios medžiagos. Grindiniai poternose – lauko akmenų, kaponieriuose, parako sandėliuose – daugiausia betoniniai. Kareivinės buvo įrengtos geriau. Viduje patalpos su pereinama sistema, kazematai atskirti mūrinėmis vidinėmis pertvaromis ir užnugaryje per visą pastatą einančiu vėdinimo kanalu, tarpuose tarp kazematų buvo įrengtos krosnys su tiesiai į išorę išeinančiais kaminiais. Durys buvo tik kareivinių galuose, atskiriančios gyvenamuosius kazematus nuo amunicijos sandėlių ir kitų ūkinių patalpų (atsargų sandėlių, sanitarinių mazgų, virtuvės). Sienos tinkuotos, dažytos šviesiai žydra spalva, kai kur puoštos trafaretiniais ornamentais ir išrašytos lozunginiais šūkiiais virš langų ir durų arkų (15 pav.)¹³³.

¹³² Andriušytė, Aistė. Architektūra – statybos menas. Vilnius: VGTU leidykla „Technika“, 2007, p. 90 [žiūrėta 2012 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ebooks.vgtu.lt/reader/architektra-statybos-menas>

¹³³ VII forte virš vieno iš langų skliauto yra užrašas: ЦИ да каша – пища наша (liet. „Barščiai ir košė – mūsų maistas“). Virš durų: „Храбпость. Победа!“ (liet. „Drąsa. Pergalė!“) ir „Слава! Слава“ (liet. „Garbė! Garbė“).

Tarpuose tarp fortų gynybos sustiprinimui buvo įrengti mažesni gynybiniai įtvirtinimai – ilgalaikės baterijos (4 pav.). Jose buvo įrengiami vienas ar keli kazematuoti šaudmenų sandėliai ir barbetai pabūklams.

Visos tvirtovės statyba pradėta nuo 1-os baterijos, kuriai vieta parinkta Linksmadvaryje, Nemuno ir Marvelės upelio slėnių sandūros viršutinėje terasoje¹³⁴. Nuo šios vietos gerai matomi Nemuno ir Neries upių slėniai. Baterijos gynybinių pylimų ir griovių konfigūracija gerai pritaikyta prie natūralaus atragio šlaitų konfigūracijos, vietos reljefas papildo išorinius baterijos šlaitus. I forto statybai parinkta aukščiausia Marvelės upės slėnio šlaito vieta. Forto užnugaryje, kur jo teritorija jungiasi su upelio slėniu, įrengta vandens nubėgimo iš forto sistema. Į pietus nuo forto Marvelės upelio rytiniame krante pastatyta 2-oji baterija. Jos plano konfigūracija išžėsta, gynybiniai pylimai lygiagretūs šlaitams. Pietvakariniame tvirtovės pakraštyje, netoli tuometinių Julijanavos ir Tirkiliškių dvarų sodybų, Marvelės ir Sąnašos upelių takoskyroje iškilo II fortas. Apink šią aukštumą plytėjo pelkės. Šiaurės vakaruose ir pietryčiuose forto teritoriją su upelių slėniais sujungė žemių pylimų su grioviais juostos. Pietinėje tvirtovės pusėje, Sąnašos upelio slėnio pietiniame krante greta Naujosios Fredos palivarko, kuris upelio slėniu jungėsi su 3-ąja (Birutėje) ir 4-ąja (Jiesios krante) baterijomis, įrengtas III fortas, o upelio šlaituose – pozicijos pabūklams. Unikalus natūralaus reljefo panaudojimo pavyzdys yra 4-oji baterija, įrengta Jiesios upės ir Sąnašos upelio santakoje esančioje kalvoje, nuo kurios matoma plati Nemuno slėnio panorama. Toliau į rytus prie Nemuno ir Linksmės upelio slėnių šlaitų išsidėstė IV fortas, kurio plano konfigūracija skiriasi nuo pirmųjų trijų fortų – ji pritaikyta prie Nemuno slėnio vingio šlaitų krypties. Nemuno slėnio šlaitas panaudotas kaip natūrali IV forto priedanga. Pietrytiniame tvirtovės krašte tarp Nemuno upės, Sėmenos upelio ir bevardžio upelio slėnių originaliai įkomponuotas V fortas. Šiuo atveju slėnių šlaitai atliko išorinių kovinių šlaitų paskirtį. Į pietvakarius nuo forto, Rokuose prie Sėmenos upelio, įrengta išžėsto plano 5-oji baterija. Kairiojo Nemuno kranto fortų ir baterijų gynybinės sistemos žiedą užbaigė puslankio konfigūracijos 6-oji baterija, įrengta Nemuno slėnio atragyje, Vičiūnuose. Nemuno dešiniajame krante slėnio viršutinėje terasoje pastatytas VI fortas, artimas tipiniam projektui. Kairiajame Neries krante ant aukštumos suformuoti VII fortas ir 7-oji bei 8-oji baterijos. Vienoje aukščiausių Kauno kalvų – Ažuolų kalne pastatyta 9-oji baterija.

Centrinio įtvirtinimo ruožas kairiajame Nemuno krante buvo sudarytas iš trijų didelių ir vieno mažo reduto bei laužytų kurtinų, jungiančių redutus į vientisą gynybinį ruožą. Redutus

¹³⁴ *По Ковенской крепости. Изяснение к генеральному плану. Описание важнейших работ, произведенных в 1912 году.* In: *Генеральный план Ковенской крепости 1912 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7985; *По проекту переустройства Ковенской крепости. Генеральный план. 20 февраля 1913 года.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8006.

jungiančiame pylime įrengti šaudmenų sandėliai. 1896–1899 m. buvo statoma centrinio įtvirtinimo atkarpa dešiniajame Nemuno krante, jungusi Nemuno ir Neries krantus.

Tvirtovės reikmenų sandėliavimui buvo pastatyta daugiau negu šimtas įvairaus pobūdžio statinių. 1983–1899 m. kairiajame ir dešiniajame Nemuno krantuose (dabartiniuose Aukštuosiuose Šančiuose ir Aukštojoje Fredoje) buvo pastatyti raudonų plytų kazematuoti centriniai artilerijos sandėlių kompleksai, kuriuose buvo saugomas parakas, surenkami ir sandėliuojami sviediniai. Greta buvo mediniai ir mūriniai sandėliai, skirti ginklams, šoviniams, artilerijos įrangai laikyti. Maisto atsargos buvo laikomos maisto sandėlių zonoje netoli karo geležinkelio stoties. 1914 m. prie dabartinės Prancūzų gatvės buvo pastatytas betoninis kazematuotas sandėlis – šaldytuvas. Žemuosiuose Šančiuose pontonų batalionas turėjo specialios paskirties sandėlius laikyti pontoninėms valtims, skirtoms tiltų statybai per Nemuną ir Nerį¹³⁵.

Aukščiausiai iškilusią Kauno miesto vietovę – Linkuvos aukštumas, esančias Nemuno dešiniajame krante, nuspręsta įtvirtinti pasitelkus naujo tipo Glinkos-Jančevskio projektą, kuris sulaukė daug kritikos ir buvo pastatytas tik Kaune. Priežastys, kodėl buvo pasirinktas netipinis ir neišbandytas forto projektas gana neaiškios – šis VIII fortas, 10-oji baterija ir redutas turėjo būti gerokai pigesni ir atlaikyti naujausios artilerijos smūgius, kita vertus, ilgametis ir visų gerbiamas fortifikacijos specialistas turėjo galimybę realizuoti savo idėjas praktikoje. Dar nepastačius forto paaiškėjo, kad jis bus lengvai pasiekiamas iš Domeikavos, Kumpės ir Šilainių aukštumų, todėl netrukus pradėtos įtvirtinti ir šios vietovės. 1903 m. buvo pradėtas statyti Kumpės arba IX fortas¹³⁶, o 1912 m. nuspręsta modernizuoti ir praplėsti Kauno tvirtovę dar vienu įtvirtinimų žiedu.

Pagal 1912 m. tvirtovės rekonstrukcijos ir išplėtimo projektą fortai ir atsparos punktai buvo statomi kelių kilometrų atstumu nuo pirmojo gynybinio žiedo. Atstumai tarp jų taip pat buvo didesni. Naujojo gynybinio žiedo ilgis planuotas apie 50 km, o skersmuo – apie 15 km. Kairiajame Nemuno krante pirmame Kauno tvirtovės gynybos skyriuje suplanuoti didelis Marvos fortas netoli Ringaudų prie Marvos dvaro, Vežpienio kairiajame krante ir tarpinis mažasis fortas prie Kazliškių dvaro, bet 1913 metais projektas šiek tiek pakeistas ir numatyta Jonučių fortų grupė (kartais čia dar išskiriamas fortas prie Zagrādų palivarko).

Į pietus nuo II ir III fortų, dabartinėje Rokų teritorijoje, antrajame gynybos sektoriuje numatytas fortas prie Pajiesio palivarko, mažas fortas prie Zastiankos (Zastianskio griovio, kurio dugnu teka Sėmenos upelis) ir didelis fortas prie Pakalniškių kaimo.

¹³⁵ Orlov, Lukšė, op. cit., 2007, p. 31.

¹³⁶ Kumpės arba IX Kauno tvirtovės fortas laikomas pirmuoju ir vieninteliu pabaigtu statyti (1912 m.) antrojo įtvirtinimų žiedo fortu.

Trečiajame gynybos sektoriuje 1912 m. numatytas didelis fortas Pažaislio vienuolyno aukštumoje, o 1913 m. vietoje šio forto pradėtas statyti Geležinkelio fortas Palemone, Paplentės fortas prie Biruliškių kaimo ir Girstupio upelio (tuometinė Peterburgo griova) ir fortas Neries kairiajame krante, aukštumoje prie Naujasodžio (Kleboniškių miško teritorijoje).

Dešiniajame Nemuno krante ketvirtajame gynybos sektoriuje suplanuotas didelis X fortas prie Romainių palivarko (dar vadinamas Lantainių (rus. *Лонтайны*), nes panašiai nutolęs nuo abiejų vietovių), Domeikavos fortų grupė iš didelio ir mažo fortų, dviejų kareivinių ir vieno parako sandėli bei Šakių įtvirtinimas Sargėnuose¹³⁷.

1914 metais intensyvūs darbai tęsėsi toliau, jie nesustojo ir prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui. Daugiau kaip pusė žemės kasimo darbų atlikta Marvos, Romainių, Domeikavos fortuose, taip pat pradėti statybos aikštelių ruošimo darbai Pakalniškių, Geležinkelio, Paplentės fortuose. Žaliakalnyje pastatyta įtvirtinta radijo stotis, o Aukštuosiuose Šančiuose – didžiulis šaldytuvo pastatas. Prasidėjus karui buvo stiprinami esantys gynybiniai objektai – beveik 40 km ilgio priešakinė gynybos linija šiaurės vakaruose prasidėjo prie Pyplių kaimo, ėjo per Tabariškes, Kazliškius, Alšėnus, Kampiškius, Garliavą, Rinkūnus. Tačiau Romainių, Domeikavos, Pajiesio, Marvos, Jonučių fortuose pastatytos tik betoninės slėptuvės ir po keletą papildomų objektų. Lauko įtvirtinimai įrengti Jiesios šlaituose, betoninės slėptuvės įrengtos Nemuno slėnio šlaite. Įtvirtinimai su apkasais pastatyti Lantainiuose, lauko fortifikacijos linija tęsėsi iki Aukštųjų Kaniūkų.

Statybos darbai Kauno tvirtovėje vyko iki pat tvirtovės užėmimo 1915 m. rugpjūčio mėnesį. Vokiečių armija, užėmusi Kauno tvirtovę, šiaurės rytinėje jos pusėje pastatė betoninius ilgalaikius šaudymo lizdus su apkasais. Ši betoninių įtvirtinimų linija, besitęsusi nuo Nemuno kranto pietryčiuose iki Neries upės prie Narėpų kaimo, papildė rusų pastatytus įtvirtinimus. Šiaurėje įtvirtinimai buvo įrengti laukuose prie Lantainių, Voškonių kaimų¹³⁸.

¹³⁷ Apie kiekvieno Kauno tvirtovės forto (įskaitant ir pačius naujausius, kurie nebuvo užbaigti) statybą buvo rengiamos išsamios ataskaitos, aprašomi numatomi ir jau įvykdyti darbai, tikslios sąmatos ir t.t. Iš šių aprašymų aiškėja, kaip atrodė vietovės prieš ten pastatant fortus, todėl galima atsekti miesto ir regionų urbanistinę kaitą. Prie tokių kasmetinių ataskaitų buvo pridedami fortų planai, kuriuose dažnai buvo įvedamas papildomos korekcijos. Vadinasi, jeigu yra archyvinis forto ar vietovės planas be papildomo aprašymo, jis nebūtinai atspindi realią situaciją, nes vėlesniais metais ant to paties darbinio plano galėjo būti daromi pataisymai, apie kuriuos rašoma dokumentuose. In: *Ковенская крепость. С проектом форта Домейково и опорного пункта у дороги Шаки в Ковенской крепости*. RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 16559 (mikrofilmas), с. 21; *Министерство военного Главного военно-технического управления Временного отделения I стола. Дело № 26*. RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 16560 (mikrofilmas). Todėl daugelis archyvinių planų, kurių kopijos yra atvežtos į Kauną ir kurios dalinai buvo publikuotos leidiniuose: Orlov, Lukšė, op. cit., 2007 ir *The Atlas...*, op. cit., 2009 gali netiksliai atspindėti Kauno tvirtovės fortų statybą ir išplanavimą. Norint išsiaiškinti tiksliausius statybų duomenis būtina tirti kiekvieno forto kasmetinius aprašymus, nagrinėti visus planus ir lyginti juos su natūros situacija. Tai reikalautų ilgalaikio darbo RVKIA, todėl yra sunkiai įgyvendinama. Nepaisant to, KAA ir privačiose kolekcijose saugomi Kauno tvirtovės planai bent iš dalies atspindi Kauno tvirtovės statybą, raidą ir bendrus vietovių užstatymus.

¹³⁸ Nebaigtų statyti fortų pavadinimai varijuoja, nes kai kurių fortų teritorijos yra užstatytos, buvę vietovardžiai pasikeitę. Fortų ir vietovių pavadinimai paimti iš sekančių šaltinių: *По проекту переустройства Ковенской*

1.2.2. Kariniai miesteliai

Tuo pačiu metu, kai Kauno mieste ir apylinkėse buvo statomi įtvirtinimai, Žemuočiuose Šančiuose (1886–1896) ir Panemunėje (1895–1899) buvo statomi kariniai miesteliai. 1912 m. vykdant Kauno tvirtovės objektų inventorizaciją buvo nubraižytas detalus Žemųjų Šančių karinio miestelio pastatų išsidėstymas, nurodyta jų paskirtis ir kiekis (6 pav).

Žemųjų Šančių plėtrą itin paskatinęs karinis miestelis užėmė visą rytinę Nemuno vingio suformuoto pusiasalio dalį. Pirmiausia į sandėlių sektorių buvo nutiesta geležinkelio atšaka, iki šiol išlikusi šalia dabartinės Drobės gatvės. Labai svarbia Žemųjų Šančių urbanistinės struktūros ašimi tapo dabartinis A. Juozapavičiaus prospektas. Karinis miestelis buvo suprojektuotas laikantis reguliaraus planavimo: vieni pastatai išdėstyti eilėmis lygiagrečiai centrinei gatvei, kiti – statmenai jai.

1912 m. dabartinio A. Juozapavičiaus pr. šiaurės rytų pusėje tarp šiandienių Siūlų, Vilnų ir A. Juozapavičiaus pr. atkarpos, arčiausiai tuometinio miestelio centro buvo karinė balandžių stotis ir jos viršininko namas, tvirtovės gaisrininkų komandos pastatai. Atkarpoje tarp Audėjų ir Sandėlių g. buvo 110-asis Kamos pulkas, Audėjų ir Linų gatvių sankryžoje – maisto prekių parduotuvė (magazinas). Didelėje teritorijoje tarp Sandėlių ir Gudų gatvės stovėjo 109-asis Volgos pulkas. Drobės g. sankirtoje su Sandėlių g. buvo intendantūros pastatai, o teritorijoje tarp Sandėlių, Pušyno, Paukščių ir Drobės g. – 3-asis pontonų batalionas.

Pietvakarinėje A. Juozapavičiaus pr. pusėje tarp Švedų g. ir A. Juozapavičiaus pr. atkarpos, užsisukančios į dešinę ties 17 namu, teritoriją beveik perpus dalijosi 110-asis Kamos ir 109-asis Volgos pulkai. Tolyn link upės stovėjo 28-oji artilerijos brigada ir prie pat upės keli Panemunės perkėlos pastatai (pontoninių valčių sandėliai). Iš viso Žemuočiuose Šančiuose pažymėti 507 objektai, tarp jų šuliniai, pamazgų duobės ir kiti smulkūs įrenginiai¹³⁹.

Palei A. Juozapavičiaus pr. buvo pastatyti patys išraiškingiausi šiame miestelyje dviaukščiai (su cokoliniais aukštais) kareivinių pastatai, taip pat administraciniai objektai, o užnugaryje – kareivines aptarnaujantys statiniai.

Galima išskirti tris karinio miestelio gyvenamosios paskirties pastatų tipus: mūriniai trijų aukštų pastatai su bendromis patalpomis eiliniams kareiviams (A. Juozapavičiaus pr. 17, 19, 21, 27, 29, 33), mediniai vieno aukšto namai puskarininkiams (A. Juozapavičiaus pr. 15, 30, 32, 36, 40) ir dviaukščiai mūriniai namai su atskirais karininkų butais (A. Juozapavičiaus pr.

крепости. Генеральный план. 20 февраля 1913 года. RVKIA. F. 349, ap. 18, b. 8006; Steponaitytė, op. cit., *Archiforma*, 2006; Orlov, op. cit., 2007; *The Atlas...*, op. cit., 2009.

¹³⁹ Objektų skaičius A.Šančių miestelyje varijuoja. Disertacijoje paminėtas skaičius užfiksuotas inventorizacijos byloje, in: RVKIA. Ф. 13148, оп.1, д. 3647. Architektūrologė N.Lukšionytė A.Šančiuose fiksuoja iš viso 365 objektus, Panemunėje – 73. In: Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 22.

30b, 32b, 34, 44 ir kt.)¹⁴⁰. Daugelis pastatų įrengti pagal tipinius projektus, iš dalies adaptuojant konkrečiam miestui ir pritaikant skirtingą dekorą, langus, duris ir kitus fasadų elementus. Triaukštės kareivinės statytos iš raudonų plytų, fasadai santūriai dekoruoti. Statinių cokoliai – iš tašytų akmenų, perdangos – medinės (sijoms naudotas Sibiro maumedis), dalis perdangų laiptinėse ir butinėse patalpose – plytiniai skliautai. Per visą pastatų ilgį ėjo patalpas jungiantis koridorius. Didžiąją pastatų dalį užėmė kareivių miegamieji, kurie atvirai jungėsi su koridoriumi, kad kariai galėtų greitai palikti pastatus. Cokolinis aukštas buvo naudojamas buities ir ūkio reikmėms. Visiems mūriniams gyvenamiesiems namams būdinga panaši puošybos stilistika. Mediniai karinio miestelio pastatai buvo didelio tūrio, rąstiniai, apkalti lentomis, fasadai puošti drožinėtais elementais.

Šančių kariniame miestelyje be gyvenamųjų pastatų buvo pirtys, ligoninės, veterinarijos ligoninė, parduotuvės, klubas, viešbutis, muzikantų komandos pastatas, dirbtuvės, kalvės, arklidės ir kiti reikalingi objektai. Dauguma arklidžių taip pat dekoruotos medžio drožiniais, sandėlių dekoras kuklus.

Sparti naujų gyvenamosios, visuomeninės ir ūkinės paskirties pastatų invazija iš esmės pakeitė Žemųjų Šančių priemiestį. Planingai statant pasirūpinta vietovės tvarka ir apsauga nuo gaisro, komunikacijomis ir infrastruktūros sistema. Namų dekoras, tiesiogiai priklausantis nuo jų funkcijos ir rango (kuo aukštesnio rango karininkams statytas namas, tuo dekoras gausnis) taip pat kaip ir gynybiniuose objektuose atspindi ekonomišką karinės statybos bruožus.

Tvirtovės artilerijos karinis miestelis buvo pastatytas Aukštojoje Fredoje. Dabar šio miestelio teritoriją riboja Lakūnų pl., Vinčių ir Europos pr. atkarpa. Šiame miestelyje pastatų skaičius nesiekė 100, o pastatų dekoras buvo panašus kaip Žemuosiuose Šančiuose. Tvirtovės artilerijos valdyba bei kareivinės įsikūrė Fredos dvare, čia buvo pastatyta cerkvė¹⁴¹, vėliau įkurtos kapinės.

Du dideli kariniai miesteliai iki 1912 m. išplėtoti Aukštojoje Panemunėje. Vienas jų užėmė teritoriją į pietryčius nuo dabartinės Vaidoto gatvės iki pat Nemuno slėnio šlaitų (čia apsistojo tvirtovės artilerijos ir 5-osios raitosios artilerijos baterijos įgula), o kitas – šiaurinę miestelio dalį ir Aukštosios Panemunės dvaro teritoriją, palei dabartinę Perlojos gatvę.

Kiek toliau nuo dabartinės Vaidoto g., didelėje teritorijoje tarp Plento g. ir Tylos g., buvo suformuota didelė taisyklingo stačiakampio formos erdvė, kurioje įrengtas tvirtovės artilerijos kiemas, skirtas karinėms pratyboms. Kiemo rytinėje ir pietinėje pusėje buvo du dviejų aukštų kareivinių pastatai, dar vienos neišlikusios kareivinės stovėjo vakariniame aikštės kampe. Šiaurinėje kiemo pusėje išsidėstę mažesnio tūrio, bet puošnesniais fasadais, dekoruotais plytų

¹⁴⁰ Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 22.

¹⁴¹ Ibid.

ornamentais gyvenamieji karininkų namai, vienaukščiai bataliono kapitono ir gydytojo namai. Kareivinės dviejų aukštų, pailgo stačiakampio formos. Pamatai mūryti iš tašytų lauko akmenų, sienos – raudonų plytų. Sienų kampai ir skersinės kapitalinės sienos sutvirtintos metalinėmis templėmis su skydo formos antgaliais fasaduose, suveržtomis didžiulėmis veržlėmis¹⁴². Tokio konstrukcija būdinga daugeliui administracinių tvirtovės pastatų. Už kareivinių vakarų kryptimi galu stovėjo kepykla, valgykla, arklidės ir kiti ūkio paskirties statiniai, rytų kryptimi taip pat buvo valgykla, arklidės, sargo namelis ir mažesni objektai¹⁴³.

Palei Perlojos, Vaidoto ir Darsūniškio gatves, išnaudojant nusavintus Panemunės dvaro pastatus ir panaudojant jau sukurtą infrastruktūrą, buvo įkurdinta pionierių kuopa ir oreivystės skyrius. 1910–1914 m. čia buvo papildomai pastatyti trys kareivinių pastatai, du karininkų namai ir ūkiniai trobesiai.

Panemunės karinių miestelių architektūra nedaug skiriasi nuo Žemųjų Šančių pastatų. Tik buvusiam oreivystės skyriuje dėl jo specifikos buvo ir netipiškų statinių – prie dabartinės Perlojos g. išlikęs unikalus medinis oro balionų dažymo anгарas, netoliese buvo įrengta oro balionų pakėlimo aikštelė, o vėliau – pirmasis Kaune lėktuvų pakilimo takas. Šie objektai gerai iliustruoja Kauno tvirtovės komplekso įvairovę ir skirtingų konstrukcijų pritaikymą.

1.2.3. Administraciniai pastatai

Kaip jau minėta, 1887 m. buvo patvirtintos tvirtovės esplanados taisyklės, tačiau pasak architektūrologės N. Lukšionytės, kai vyko pati intensyviausia statyba Naujojo plano teritorijoje (1860–1880 m.), tvirtovės Kaune dar nebuvo, o trijų aukštų pastatų atsirado vos pora – gubernijos išdinė ir kalėjimas. Be to, 1887–1914 m. Kauno centre buvo pastatyti ne mažiau 15 triaukščių. Dauguma jų visuomeninės paskirties, tačiau pasitaikydavo ir eilinių daugiabučių trijų aukštų namų. Tuo tarpu archyvuose istorikams ir kitiems tyrinėtojams nepavyko rasti dokumentų apie draudimą konkrečiam savininkui statyti trijų ar daugiau aukštų namą. Taigi, galima daryti išvadą, jog Naujamiesčio aukštینگumui Kauno tvirtovė lemiamos įtakos neturėjo. Dviejų arba pustrėčio aukšto namai, įprasti Senamiestyje, čia perimti kaip tradicija¹⁴⁴.

Visų Kauno tvirtovės administracinių pastatų projektus pasirašė plk. Vladimiras Nepliujevas ir darbų vykdytojas karo inžinierius Dmitrijus Lichačiovas. Gali būti, jog pirminiai projektai buvo parengti Peterburge, arba Kauno tvirtovės inžinieriai naudojosi rekomendaciniais

¹⁴² Nevardauskienė, Daiva. *Aukštosios Panemunės istorija*. Kaunas: UAB „Prix Fixe“, 2010, p. 18-21 (D.Nevardauskienė naudojosi informacija apie kareivines iš: Levandauskas, Vytautas. *Istorinė menotyrinė apybraiža: vietinės reikšmės architektūros paminklo Kauno tvirtovės (AtV-125) kareivinių, Vaidoto g. 121a*. Kaunas, 1996; mašinraštis).

¹⁴³ *The Atlas...*, op. cit., 2009, p. 42-43.

¹⁴⁴ Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 22-23.

pavyzdžiais¹⁴⁵. Daugelis Kauno tvirtovės komplekso administracinių ir gyvenamųjų namų turi bendrą XIX a. pabaigos – XX a. pradžios architektūrai būdingų bruožų. Administracinių pastatų išorė, planas, konstrukcijos ir įranga tarpusavyje panašūs. Visi dviaukščiai (tik inžinierių valdyba 3 aukštų), architektūra griežta, oficiali¹⁴⁶. Administracinių pastatų kompozicija dažniausiai simetriška, fasadų formos – neoklasicistinės. Dominuoja stačiakampis planas su dvieiliu patalpų išdėstymu ir apytamsiais išilginiais koridoriais viduryje. Fasadai skaidyti stačiakampiais langais, žemutiniai tarpsniai paryškinti rustika, langai – nesudėtingais apvadais arba spynomis, pastogės – dantukų karnizais¹⁴⁷.

Puošniausi ir labiausiai išsiskiriantys iš kitų tvirtovės administracijos pastatų yra 1889–1891 m. pastatyti tvirtovės komendanto rūmai (Gedimino g. 25). Pastatas atitrauktas nuo gatvės, turi paradinį kiemą, aptvertą ažūrine tvora. Rūmai dviaukščiai, neoklasicistinių formų, aiškios struktūros. Simetriškame fasade išryškintos kraštinės dalys ir centre esantis įėjimas, pridengtas stogeliu, paremtu lieto ketaus kolonomis. Fasado dekorui panaudoti piliastrai, puošnūs langų apvadai, pastogių parapetai – visų šių detalių nėra kituose tvirtovės administraciniuose pastatuose¹⁴⁸. Prabangiai įrengtas ir komendanto rūmų interjeras. 2007 m. įvertinus avarinę šių rūmų būklę, pradėti remonto ir restauracijos darbai. Beveik nepakitusi interjero erdvė, fasadai ir pastato konstrukcijos, įpareigojo restauratorius kruopščiai tirti, konservuoti ir atkurti vieną puošniausių Kaune XIX a. interjerų. Rezentacinėje Baltojoje salėje išlikę daug dekoru elementų, lubų lipdinių, paausavimų. Lubose rastoje figūrinėje kompozicijoje pavaizduoti angelai. Kitoje antro aukšto salėje restauratoriai lubų kampuose nutapytuose lauro lapų vainikėliuose, atidengę keletą vēlesnių uždažymo sluoksnių, rado XIX a. pabaiga datuojamus Gedimino stulpus. VĮ „Lietuvos paminklai“ specialistų komanda 2010 m. Restauratorių sąjungos konkurse buvo apdovanota už sėkmingą interjero restauracijos projektą¹⁴⁹.

Greta šių rūmų pastatyta intendantūra (Gedimino g. 27/Kęstučio g. 25), tvirtovės štabas (Kęstučio g. 27), štabo viršininko namas (Gedimino g. 23/Miško g. 20) ir tvirtovės žandarų valdyba (Miško g. 22)¹⁵⁰. Šis, kaip ir kiti Kauno tvirtovės administracinių pastatų kompleksai¹⁵¹

¹⁴⁵ Pavyzdžiui, Vladivostoko tvirtovės administraciniuose pastatuose vyravo neoklasicizmo, eklektikos ir kitų formų mišinys, tačiau pastatų projektai panašūs kaip ir Kauno tvirtovėje, puošyba minimali, fasadai griežti ir oficialūs (Касьянов, op. cit., 2004, c. 82-83).

¹⁴⁶ Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 22.

¹⁴⁷ *Lietuvos architektūros istorija*, op. cit., p. 162.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Buidovaitė, Kristina. *Kauno tvirtovės komendanto rūmų paslaptys – po daų sluoksniu* [žiūrėta 2012 02 12]. Prieiga per internetą: <http://verslas.delfi.lt/realestate/kauno-tvirtoves-komendanto-rumu-paslaptys-po-dazu-sluoksniu.d?id=51688807>

¹⁵⁰ Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 43.

¹⁵¹ Išsami Kauno tvirtovės administracinių pastatų analizė pateikta knygoje: Lukšionytė, op. cit., 2001, todėl šioje disertacijoje stengiamasi nekartoti ten paskelbtų faktų, o architektūrinė analizė pateikiama tik tiek, kiek būtina visumos supratimui.

pastatyti pagal simetrijos ir reprezentatyvumo principus, būdingus karinei architektūrai, tačiau jie be didesnio disonanso įsikomponuoja vėlesnio gatvių užstatymo kontekste.

Kauno tvirtovės Inžinierių valdybos rūmai (Gedimino g. 43 / Donelaičio g. 23)¹⁵², kuriuose dirbo visos tvirtovės statybos vadovybė, buvo vienintelis triaukštis tvirtovės administracinis pastatas. Jų planas kampinės konfigūracijos, išorė pasižymi griežtomis modifikuoto klasicizmo formomis. Tinkuotos sienos suskirstytos tarpaukščių atbrailomis bei įrėžta rustika, pastogė užbaigta karnizu su dantukais. Stačiakampiai šešių padalų langai paryškinti apvadais ir kiekviename aukšte šiek tiek besiskiriančiomis palangių įdubiomis. Metalinės perdangų sijos kaip ir kituose pastatuose suveržtos išorėje matomomis veržlėmis. Pažymėtina, kad Inžinierių valdybos komplekso pastatuose dekoruoti ne tik pagrindiniai, bet ir kiemo fasadai¹⁵³.

1.2.4. Maldos namai

Karinės tvirtovės gyvavimo laikotarpiu Kaune buvo pastatytos 7 stačiatikių cerkvės. Svarbiausi maldos namai – Šv. Petro ir Povilo Soboras – iškilo Nikolajaus prospekto (dabartinėje Laisvės alėjos) pradžioje 1891–1895 m.¹⁵⁴. 1890 m. lapkričio 10 d. (dab. 1890 11 22) Soboro statybą palaimino imperatorius. Projekto autorius buvo inžinierius K. Limarenko, kuris konsultavosi su bizantiškojo stiliaus žinovu Pagrindinės inžinerinės valdybos komiteto nariu akademiku D. Grimu (*Гримм*). Soborui buvo išrinkta viena iš gražiausių miesto vietų. Šis masyvus tūrio neobizantinis pastatas, centriško kupolinio tūrio su dominuojančiu didžiuoju kupolu (jo konstrukcijoje pirmą kartą Lietuvoje panaudotas gelžbetonis¹⁵⁵, dėl šios priežasties jo dydis pranoko kitus to laikotarpio statinius) ir keturiais mažesniais kupolais kampuose nuo pat pastatymo tapo Naujamiesčio tūrine dominante.

Iškilmingo Soboro statybos atidarymo metu 1891 m. birželio 29 d. (dab. 1881 07 11) į pamatus altoriaus vietoje specialiai paliktoje mažoje nišoje buvo įdėta medinė lentelė su užrašu: „Vardan Šventųjų Petro ir Povilo. Ši cerkvė buvo pradėta statyti 1891 m. birželio 29 d. Kauno tvirtovėje valdant jo didenybei dievobaimingajam VALDOVUI IMPERATORIUI ALEKSANDRUI III“¹⁵⁶. Soboro interjere buvo 122 paveikslai ikonostasuose ir 10 specialiose

¹⁵² Jie sudarė kompleksą su Karinio telegrafo stotimi (Donelaičio g. 25) ir Inžinerijos karininkų gyvenamuoju namu (Gedimino g. 41).

¹⁵³ Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 45-46.

¹⁵⁴ Цитович, Г.А. Храмы армий и флота. Пятигорск, 1913, с. 165.

¹⁵⁵ Сооружение Ковенского крепостного Петропавловского собора. Ковна: тип. Х. Лейванда, 1895, с. 5; maždaug tuo pačiu metu gelžbetonio konstrukcijos naudotos ir VIII forte.

¹⁵⁶ Toliau dokumente išvardinti svarbūs dvasininkai ir valstybės tarnautojai, kurie dalyvavo statybų atidarymo iškilmėse. In: Сооружение, op. cit., 1895, с. 3-4.

cinkuotose kaltinėse dėžutėse, soboro sienos buvo išpieštos 266 kolonomis¹⁵⁷. Prieš ištapant auksuotas sienas tiems laikams moderniais aliejiniais dažais, pirmą kartą tokio tipo objekte buvo panaudotas tinko drenažas, kad sieninė tapyba išliktų kiek galima ilgiau. Taip pat labai vertintas altoriaus paveikslas ant stiklo, vaizduojantis Kristaus dangun žengimą ir altoriaus apsidės kupole nutapyta Dievo motina (autorius dailininkas Zemcovas). Šiuose maldos namuose vienu metu galėjo melstis apie 3000 žmonių. Soboro varpinėje kabėjo 12 Maskvoje pagamintų varpų, buvo sakoma, kad jų skambesys girdėjosi toliau negu už 10 varstų, t.y. panašiai tokiu atstumu buvo pastatyti toliausi pirmojo žiedo fortai. Todėl juose esantys kariai šventinę dieną girdėjo varpų gausmą¹⁵⁸. Soboras pašventintas 1895 m.

Pastatas per visą gyvavimo laikotarpį, išskyrus sovietmetį, kai 1962–1965 m. jis pritaikytas Vitražo ir skulptūros galerijai¹⁵⁹ (Kauno arkivyskupijos kurijai gražintas po 1991 m.) nepakeitė savo funkcijos ir išskirtinai tarnavo kaip kariuomenės maldos namai, nors kariuomenės priklausė skirtingoms valstybėms¹⁶⁰.

Artilerijos rajone Aukštojoje Fredoje greta dvaro sodybos tuometiniame artilerijos kieme (dab. Ž.E.Žilibero g. 8) pastatyta ir 1891 m. lapkričio 8 d. pašventinta Kauno artilerijos Šv. Sergijaus Radonežiečio (arba Švč. Trejybės) Kauno artilerijos cerkvė (projektavo plk. V. Nepliujevas ir pagenerolis Vojevodskis). Joje tilpo apie 200 žmonių. Cerkvės pastatas yra į vakarus nuo centrinių buvusio dvaro rūmų, už kapinių. Įėjimas atsuktas į vakarus. Pastatas stambus, kvadratinio plano, būdingos stačiatikių cerkvėms kompozicijos su vienu bokštu virš įėjimo. Cerkvės pamatai, kaip ir kitų tvirtovės pastatų, iš tašytų akmenų, sienos raudonų plytų, tinkuotos, centrinę erdvę ir apsidę dengia kupoliniai skliautai. Cerkvės kupolo statybai (kaip ir Soboro kupole bei VIII ir IX fortų konstrukcijose) naudotas gelžbetonis. Fasada istoristinės architektūros su kukliomis puošybos detalėmis. Į vakarus nuo cerkvės pastatytas vienaukštis raudonų plytų namas šventikui. Šalia cerkvės buvo kapinės, kuriose laidoti Kauno įgulos kariškiai. Čia palaidotas ir pirmasis Kauno tvirtovės komendantas Oskaras Klemas¹⁶¹.

28-osios pėstininkų divizijos Dievo Apsireiškimo cerkvė stovėjo vasaros pratybų stovykloje Eigulių kaime, dabartinio Kleboniško miško teritorijoje (projektavo K. Limarenko).

¹⁵⁷ Гуковский, op. cit., 1904, c. 56-57.

¹⁵⁸ *Сооружение*, op. cit., 1895, c.16-17.

¹⁵⁹ 1962 m. LSSR Ministrų Tarybos nutarimu bažnyčia uždaryta, pastatas tapo Dailės muziejaus filialu. Bažnyčios inventorių perėmė Kauno, Šakių, Kulvos bažnyčios. 1965 m. įrengta Vitražo ir skulptūros galerija (arch. Algimantas Mikėnas, Rimantas Dičius). 1978 m. ant kupolų buvę kryžiai pakeisti spalvoto stiklo bumbulais–vėjarodėmis, medinės galerijos pertvaros pakeistos mūrinėmis, perdažyti fasada (arch. Kęstutis Bubnaitis). 1987 m. galerijoje buvo 1227 eksponatai, tarp jų ir Juozo Zikaro Laisvės statula, vyko vargonų muzikos koncertai. In: *Kauno Šv. Mykolo Arkangelo (Įgulos) bažnyčiai 110 metų*. Kaunas, 2005, p. 8, 10.

¹⁶⁰ Veliutė, *Kościół...*, op. cit., s. 87-91.

¹⁶¹ Steponaitytė, op. cit., *Archiforma*, 2008, p. 77-83.

Cerkvė buvo medinė, puošta rusų liaudies architektūrai būdingais drožtiniais ornamentais. Joje tilpo apie 400 žmonių¹⁶². Cerkvė neišliko.

1896 m. gruodžio 22 d. Žemuočiuose Šančiuose pašventinta medinė 109 Volgos pėstininkų pulko Pokrovo Dievo motinos cerkvė (prie A. Juozapavičiaus pr.). Ji buvo centriškos kompozicijos su aukštesniu bokštu centre ir keturiais kampuose. Varpinė buvo vakariniame bokšte. Visi bokštai dengti neobizantiškų formų kupolais. Pastatas pasižymėjo puošniu dekoru, fasadai ir interjeras puošti drožiniais. Po Pirmojo pasaulinio karo cerkvė perduota katalikų parapijai. Sovietų valdžios metais stovėjo apleista, o 1950 m. sudegė. Dabar šioje vietoje yra skveras¹⁶³.

Šančiuose būta ir daugiau maldos namų. 1864 m. pašventinta 110-ojo Kamos pėstininkų pulko Šventojo kryžiaus cerkvė buvo kareivinių pastate (prie A. Juozapavičiaus pr.). Ji užėmė vieną patalpą su valgykla. Čia galėjo tilpti iki 400 žmonių. Ikonostasas buvo įrengtas pačių kareivių, o ikonas nutapė karininkai.

111-ojo Dono pėstininkų pulko Nikolajaus Stebukladario cerkvė iš pradžių buvo įsikūrusi privačiame name, o 1882–18883 m. pastatytas priestatas prie didžiojo maniežo, buvusio už arklių turgaus, kur dabar stovi Vytauto Didžiojo karo muziejus (K. Donelaičio g. 64). 1898 m. pulkui išvykus į Marijampolę, cerkvė perduota Kauno tvirtovės Soborui. Nuo 1910 m. pulkui grįžus į Kauną vėl buvo naudojama. Maldos namai atskirti nuo maniežo stumdomomis durimis. Visa cerkvė, įskaitant ir šventorių, buvo dekoruota marmuru, veikė elektra. Prie jos buvo pristatyta nedidelė varpinė¹⁶⁴. Cerkvė neišliko.

3-ojo Novorosijsko dragūnų pulko Viešpaties atsimainymo cerkvė stovėjo prie dabartinio Radvilėnų plento (Radvilėnų pl. 1A). Cerkvė nuo 1904 m. buvo įsikūrusi eskadrono valgyklos priestate. Tai raudonų plytų pastatas šlaitiniu stogu. Sienas juosia kvadratinių įdubų frizas, virš jo – iškilų trikampių ornamentų juosta. Išorėje ant fasadinės ir šoninių sienų būta graikiško kryžiaus formos plytinio dekoru elementų. Šiuo metu cerkvė yra avarinės būklės. Greta cerkvės buvo nedidelės 3-ojo Novorosijsko dragūnų pulko kareivinės.

1.2.5. Infrastruktūra

Pradėjus statyti Kauno tvirtovę, buvo pertvarkytas organiškai susiklostęs kultūrinis kraštovaizdis ir pristabdyta jo plėtra, t.y. radikaliai pakeista kraštovaizdžio struktūra ir pritaikyta racionaliai veiklai¹⁶⁵, tačiau bendroji miesto plėtra ir investicijos vyko itin intensyviai.

¹⁶² Ковенская крепость и православные храмы г. Каунаса // Сост. В. Орлов. Каунас, 2002, с. 21.

¹⁶³ Orlov, op. cit., 2007, p. 99.

¹⁶⁴ Ковенская крепость..., op. cit., 2002, с. 23.

¹⁶⁵ Jakovlevas-Mateckis, op. cit., p. 16, 20, 23.

Tvirtovei nusavintų žemių ribos, pirmojo ir antrojo gynybos žiedų objektai – fortai, įtvirtinimai, stacionarios baterijos, kareivinių miesteliai, karinių pratybų stovyklos, sandėlių, administracinių pastatų kompleksai nuo 1882 m. (tvirtovės statybos pradžios) lėmė tuometinę miesto apylinkių, iš dalies ir paties miesto planinę erdvinę struktūrą. Visi tvirtovės objektai buvo jungiami specialiais keliais bei geležinkeliais. Kaip jau minėta, visame Kauno mieste ir apylinkėse buvo iš naujo projektuojami radialiniai keliai, kurie sujungė tvirtovės centrą su gynybiniais objektais: centriniu įtvirtinimu bei pirmuoju ir antruoju fortų žiedais, o rokadų trasos buvo išvestos pagal gynybinių žiedų linijų kryptis: jie jungė gynybinius objektus¹⁶⁶. Grįsti lauko akmenimis tvirtovės keliai dažniausiai buvo tiesiami upelių slėniais. 1895 m. buvo nutiesta 3,5 varsto¹⁶⁷ asfaltuoto kelio.

Visi tvirtovės keliai buvo apsodinti dygiais krūmais ir sparčiai augančiomis tuopomis¹⁶⁸, kurių medelynas plytėjo Jiesios upės pakrantėse. Paprastai želdiniai kaip tūriniai elementai organizuoja atvirąsias miesto erdves, integruojasi į įvairias teritorijas jas praturtindami, išryškina ir papildo pastatų ir kompleksų architektūrą, padeda suvokti aplinkos mastelį¹⁶⁹. Tvirtovės atveju želdiniai kaip mažinantys agresyvų urbanistinio komplekso poveikį aplinkai elementai pirmiausia naudoti gynybiniais tikslais ir galėtų būti įvardinti kaip priklausomieji želdynai (inžinerinės infrastruktūros teritorijų, susisiekimo ir aptarnavimo objektų sklypų, inžinerinių komunikacijų aptarnavimo objektų sklypų, susisiekimo koridorių ir kiti).

Tokiais pat principais kaip ir keliai buvo išvestos ir geležinkelio linijos. Kauno tvirtovėje siaurasis geležinkelis pradėtas tiesti kairiajame Nemuno krante. Žemutinę Fredą išraizgė tankus geležinkelio linijų tinklas, prie geležinkelio tilto per Nemuną pastatyta karinė geležinkelio stotis. Tvirtovėje geležinkeliais buvo sujungti visi pirmojo tvirtovės sektoriaus gynybiniai objektai (fortai, baterijos), išsidėstę kairiajame Nemuno krante, centrinis įtvirtinimas, Panemunės ir Šančių kariniai miesteliai. Pabaigus pirmojo gynybinio žiedo statybą, geležinkelio ilgis buvo apie 43 km, o Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje skubiai statant naujus gynybos objektus, siaurojo geležinkelio tinklas labai išplėstas ir siekė 62 km: jis nutiestas į naujai statomus Garliavos, Marvos, Romainių, Domeikavos fortus.

Stambus geležinkelio mazgas buvo suformuotas prie Nemuno upės. Žemutinėje Fredoje buvo įkurta karinė geležinkelio stotis su didžiuliu depo kompleksu ir trimis krovinių

¹⁶⁶ Steponaitytė, op. cit., 2003, p. 65.

¹⁶⁷ Министерство военного Главного инженерного управления. Отделение 2 стол 1. № 40. С дополнительными формулярами Ковенской крепости за пятилетие с 1895 по 1900 г. RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 11739, с. 6 (микрофильм); 1 varstas lygus 1,067 km.

¹⁶⁸ Ibid, c. 5.

¹⁶⁹ Jakovlevas-Mateckis, op. cit., p. 326.

platformomis. Greta geležinkelio tilto per Nemuną pastatytos siaurojo geležinkelio remonto dirbtuvės.

Statant kelius ir geležinkelius, neapsieita ir be tiltų atnaujinimo. 1895 m. Kauno tvirtovės statybos ataskaitoje paminėta, kad tiesiant kelius vietoje medinių tiltelių 22 vietose pastatyti akmeniniai, tiltui per Nerį buvo pastatyti visi pontonai, o geležinkelio tiltui per Nemuną paruoštos visos reikalingos medžiagos¹⁷⁰. 1911 m. komendanto ataskaitoje paminėti šie tiltai: 1) geležinkelio tiltas per Nemuną, jungiantis 3 sektorį su 1; 2) pontoninis miesto tiltas (rus. *Плотовой мост*) per Nemuną, jungiantis tą patį 1 ir 3 sektorius; 3) medinis miesto tiltas, jungiantis 3 ir 4 sektorius; 4) speciali karinės žinybos perkėla per Nemuną, jungianti 2 ir 3 sektorius; 5) du pontoniniai tiltai per Nemuno upę, vienas – per Nerį ir vienas specialus lėktuvas, saugomas angare ir skirtas panaudoti karo atveju. Ataskaitoje taip pat minima, kad tiltų labai trūksta, nes per ledonešį abu miesto tiltai per Nemuną ir Nerį yra nuimami, nebelineka galimybės pastatyti pontonų tiltus, o ledonešis trunka kartais iki 3 mėnesių, per visą tą laiką Kauno tvirtovė lieka su vienu geležinkelio tiltu per Nemuną, susisiekimas per Nerį išvis neįmanomas, todėl 4 tvirtovės skyrius yra visai atskirtas nuo tvirtovės gynybos. Todėl būtini pastovūs tiltai per Nemuną ties Panemune ir per Nerį¹⁷¹.

Nemažai Kauno tvirtovės infrastruktūros elementų vis dar galima atpažinti arba nesunkiai atkurti šiandieninėje Kauno urbanistinėje sistemoje, tačiau, pasak dr. Vytauto Petrušonio, Lietuvos Respublikos NKV apsaugos įstatyme¹⁷² ir NKV vertinimo ir atrankos kriterijų apraše¹⁷³ „urbanistinių struktūrų vertė, lemianti jų saugojimą, apibrėžiama statiškai, absoliutizuotai, yra kontekstiškai uždara“¹⁷⁴. Šios priežastys iš esmės įtakoja ir tvirtovės infrastruktūros renovaciją pagal šių dienų poreikius, kuri iš esmės tolygi jos naikinimui.

1.3. Kasdienybė tvirtovėje ir pirminės funkcijos praradimas

Etimologiškai žodis „socialus“ išvertus iš lotynų kalbos „socius“ reiškia visuomeninis, susijęs su visuomeniniu gyvenimu, asocijuotas, surištas. Todėl būdami „socius“ mes charakterizuojame savo pasirinkimą komunikuoti su atitinkama pagarba kitiems¹⁷⁵. Siekiant

¹⁷⁰ *Министерство...*, op. cit., RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 11739, с. 4-5.

¹⁷¹ *Годовой отчёт по Ковенской крепости за 1911 год*. RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163, с. 23 (44-45).

¹⁷² *Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas*, op. cit.

¹⁷³ *Nekilnojamyjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašas*. Patirtintas 2005 m. balandžio 15 d. įsakymu Nr. IV-150; 2011 m. birželio 15 d. įsakymu Nr. IV-447 redakcija. In: Valstybės žinios, 2011, Nr.: 75 -363.

¹⁷⁴ Petrušonis, Vytautas. Kultūrinių archetipų recepcija planuojant urbanistinę renovaciją. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXXV. Nr. 1. Vilnius: VGTU, 2011, p. 263.

¹⁷⁵ Desimpelaere, Werner. Thoughts on social cohesion, locality and residential context. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe*. Council of Europe. 2000 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT\(2001\)161_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT(2001)161_EN.pdf), p. 94.

įvertinti Kauno tvirtovės socialines vertes ir šiandienius socialinius ryšius su paveldu, reikia išskirti paveldo struktūrinius komponentus ir analizuoti jų tarpusavio ryšius, kilmę bei dinamiką. Tik iš dalies susipažinus su Kauno tvirtovės archyvais, gana sudėtinga atskleisti santykius tarp Kauno tvirtovės „rangovų“ (inžinieriai ir statybų vadovai bei darbuotojai), „naudotojų“ (pirmiausia kariuomenė, o vėliau, kintant tvirtovės funkcijai, – tiek fiziniai, tiek juridiniai vienetai, užsiėmę įvairia veikla Kauno tvirtovės objektuose) ir „stebėtojų“ (Kauno miesto ir apylinkių gyventojai, kurie priklausomai nuo politinio ir ekonominio konteksto sąmoningai ar nesąmoningai buvo veikiami Kauno tvirtovės paveldo). Kadangi Kauno tvirtovė, kaip disonuojantis paveldas, skirtingais istoriniais tarpsniais buvo įvairiai vertinama socialinės aplinkos, todėl būtina analizuoti natūraliai susiklosčiusius socialinius ryšius, tvirtovės kasdienybę ir sudaryti sąlygas tinkamam paveldo animavimui¹⁷⁶.

1.3.1. Socialinis tvirtovės klimatas

Pasak paveldo eksperto G.J.Ashwortho, fortifikacijos ir įtvirtinimai beveik visuomet neigiamai įtakojo miestų vystymąsi, gyventojai buvo apkraunami papildomais mokesčiais ir įsipareigojimais, o dar didesnės problemos kyla refortifikuojant miestus¹⁷⁷. Žymus fortifikacijos teoretikas Paulas Virilio teigia, jog „tvirtovės turėjo svarbią psichologinę vertę, ji padėdavo baimės akivaizdoje susikoncentruoti ir puolantiesiems, ir puolamiesiems, tvirtovės sutelkdavo vienybei ir identitetui ten, kur daugiau nieko nebebuvo“¹⁷⁸.

Kauno tvirtovės atveju lėšas tvirtovės statybai skyrė šalį okupavusi valstybė, t.y. carinė Rusija, nes Kaunas buvo strategiškai svarbi visai Rusijai vietovė. Tokio masto gyventojų srantai niekada nebūtų natūraliai atsiradę palyginti retai apgyvendintose Lietuvos vietovėse. Pagyvėjusi prekyba, pervežimai geležinkeliu ir t.t. pagyvino ne tik karinę pramonę, bet ir papildė vietos gyventojų pajamas. Kauno tvirtovės valdymas ir bendrosios taisyklės, kurios buvo kuriamos palaipsniui. Labiausiai gyvenimo tvirtovėje tvarką įtakojo dar 1869 m. parengtos carinės Rusijos Karo ministerijos taisyklės¹⁷⁹, kuriomis remiantis Kauno tvirtovės komendantas rengė

¹⁷⁶ Apie paveldo animavimą išsamiau rašoma trečiajame skyriuje.

¹⁷⁷ Ashworth, op. cit., 2003, p. 55.

¹⁷⁸ Virilio, *Bunker*, op. cit., 2009, p. 29.

¹⁷⁹ 1913 m. ataskaitoje Kauno tvirtovės komendantas Grigorjevas skundėsi, kad jam vis dar reikia vadovautis 1869 m. Karinių nutarimų rinkiniu (*Свод Военных Постановлений*), kurio buvo išleista keliasdešimt knygų ir kuris buvo nuolat pildomas ir perleidžiamas, tačiau ne visada atitiko skirtingose tvirtovėse susiklosčiusias situacijas. In: *Свод военных постановлений 1869 года. Издание второе (по 1-6 июля 1889 года)*. Кн. 3. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1890 [žiūrėta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://book-olds.ru/>; *Свод военных постановлений 1869 года. Внутреннее хозяйство частей войск. Издание второе (по 1 января 1907 года)*. Кн. 20. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907 [žiūrėta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://book-olds.ru/>; *Дисциплинарный устав (XXIII кн. Св. Воен. Пост., 1869)* // Сост. А.Анисимов. Варшава: Типография Варшавского Жандармского округа, 1872 [žiūrėta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://book-olds.ru/>.

tiesioginius įsakus, įsakymus ir potvarkius, susijusius su tvirtovės valdymu, statybomis, ūkio, viešosios tvarkos, personalo, mobilizacijos ir kitomis sritimis. Pagrindinis tvirtovės valdymo organas buvo tvirtovės štabas, suskirstytas į Komendanto, Artilerijos, Inžinerijos, Statybų, Intendantūros ir Karo sanitarijos (karo metu) valdybas¹⁸⁰. Taikos ir tvirtovės statybos metu buvo sprendžiami statybų, įvairūs ūkiniai ir socialiniai reikalai, o karo metu didžiausias dėmesys skirtas gynybos klausimams. Priklausomai nuo to kito ir tvirtovės vidaus gyvenimo taisyklės bei miesto socialinis gyvenimas.

Nuo pat XIX a. pradžios Kauno mieste sparčiai daugėjo gyventojų ir plėtėsi miesto teritorija. Tvirtovės statybos išvakarėse 1876 m. mieste gyveno 31 115¹⁸¹, o 1881 m. – 44 245 (iš jų 3 796 kariuomenės atstovai). Pradėjus statyti tvirtovę gyventojų skaičius pradėjo intensyviai augti dėl atvežtų iš kitų Rusijos vietovių statybininkų, darbininkų ir pagausėjusios Kauno tvirtovės įgulos. 1882 m. Kauno mieste gyveno 43 006 žmonių (iš jų kariuomenės 4 492), pačiame statybų įkarštyje 1899 m. – 74 291 (atitinkamai kariuomenės – 19 771); prieš Pirmąjį pasaulinį karą 1912 m. Kaune buvo 79 760 gyventojų (iš jų kariuomenės – 14 352), o 1914 m. pagal statistiką mieste gyveno 83 281 žmonių. Tačiau tais metais nebuvo pateiktas kariuomenės ir užsieniečių skaičius, bet statistikos lentelėje įvesta nauja grafa „kiti sluoksniai“, joje 1914 m. nurodyta 17 020 asmenų¹⁸². Šie skaičiai artimi ankstesnių metų kariuomenės kiekiui, panašu, kad taip siekta bent iš dalies paslėpti, kokio dydžio yra Kauno tvirtovės įgula (2 priedas). Tokie gyventojų skaičiaus pokyčiai neabejotinai įtakojo miesto tvarkos priežiūrą, todėl Kauno tvirtovės komendanto įsakymai lietė ne tik tvirtovės įgulą, bet ir civilius Kauno bei apylinkių gyventojus, reglamentavo jų teises ir pareigas.

Kaip matyti iš kasmetinių Kauno tvirtovės komendanto gen. leitenanto Grigorjevo ataskaitų, tvirtovėje nemažas dėmesys buvo skiriamas karių gyvenimo sąlygų ir buities gerinimui, medicinos priežiūrai, dvasiniam gyvenimui, viešiemis renginiams¹⁸³. Pavyzdžiui, IX forte buvo gaminama elektra kazematų ir patalpų apšvietimui, o 1911 m. ataskaitoje komendantas rašė, kad būtina gerinti inžinerijos dalinių kareivines, kur privalu įvesti vandentiekį, kad kariams nereikėtų nešioti vandens į antrą aukštą kibirais. Ši veikla užimdavo laiką, skirtą pratyboms ir teršdavo patalpas¹⁸⁴, tam reikalui jau ne pirmus metus buvo prašyta 5000–6000 rublių. Siekiant pagerinti tvirtovės artilerijos karininkų apgyvendinimą, buvo planuojama kaip galima greičiau juos perkelti į bebaigiamą statyti karininkų fligelį Aukštojoje

¹⁸⁰ Išsamiau apie tvirtovės administraciją: Orlov, op. cit., 2007, p. 85-86.

¹⁸¹ *Kaunas. Istorija, praeitis, dabartis* // Sud. R. Viedrynaitis. Kaunas: Šviesa, 2006, p. 21-22.

¹⁸² *Памятная книжка...*, op. cit., 1881, c. 268-269; *Памятная книжка...*, op. cit., 1882, c. 278-279; *Памятная книжка...*, op. cit., 1898, c. 50-51; *Памятная книжка...*, op. cit., 1913, c. 56-57.

¹⁸³ 1914 m. net buvo išleista atmintinė tvirtovės įgulos vairuotojams: Вендт, Павел Федорович. *Памятка военному шофёру*. Ковно : тип. Штаба Ковен. крепости, 1914.

¹⁸⁴ *Годовой отчёт...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163, с. 2 (3).

Fredoje. 1913 m. ataskaitoje pažymėta, kad ankstyviausiuose III ir IV fortuose yra prasčiausios, neįmanomai drėgnos, ankštos ir nepatogios kareivinės, todėl būtina statyti dar eilę gyvenamųjų pastatų, kad kareiviams ir karininkams būtų patogiau gyventi¹⁸⁵.

Kauno tvirtovėje gausėjant gyventojų skaičiui, kito ir jų religinė sudėtis. Daugėjo stačiatikių ir kitų religijų atstovų, todėl mieste buvo per mažai maldos namų (3 priedas). Tai pažymėta ir 1913 m. komendanto ataskaitoje. Komendantas išskyrė dvi didesnes cerkves – Petro ir Povilo soborą ir Aukštosios Fredos cerkvę, taip pat rašė, kad Panemunėje valgykloje atidaryti laikini maldos namai. Todėl buvo prašoma skirti papildomą kreditavimą cerkvės statybai Panemunėje ir padidinti cerkvę Aukštojoje Fredoje, kuri buvo statyta kai ten stovėjo vienas batalionas, o dabar taikos metu numatyti du, o karo metu – net aštuoni batalionai¹⁸⁶.

Kauno tvirtovės komendanto ataskaitose ir vyriausio gydytojo parengtuose pranešimuose, ataskaitose ir prašymuose dėl premijų skyrimo įvairių švenčių proga yra daug informacijos apie medicinos personalo kiekį ir sudėtį, iš kurių matyti, kad daugelis buvo vietos gyventojai su lietuviškomis ir žydiškomis pavardėmis, pavyzdžiui, felčeris Eduardas Korsakas, jaunesnysis gydytojas Povilas Vanagas ir kiti¹⁸⁷. Iš tų pačių ataskaitų matyti ir koks buvo sergamumas, vyraujančios ligos, ligoninės padėtis ir daug kitų Kauno tvirtovę ir miestą liečiančių dalykų¹⁸⁸, atskira byla skirta užkrečiamų ligų skyriaus statybai¹⁸⁹.

„Žymiausia dalis susirgimų kaip kiekvienais metais taip ir 1911 m. buvo venerinės ligos, nes Kauno mieste buvo nepakankama medicininė ir policijos priežiūra, nors kariuomenė savo ruožtu dėl to imasi įvairių priemonių. Taip pat plinta įvairios užkrečiamos ligos, nors didesnių epidemijų nepastebėta. Bendrai paėmus, 1911 m. sanitariniu požiūriu laikyti gana gerais“¹⁹⁰ (1 lent.).

1 lentelė. *Sergamumas pagal 1911–1912 m. Kauno tvirtovės komendanto ataskaitas*¹⁹¹.

Metai	Sergamumas	Neįgalumas	Mirtingumas
	Tenka 1000 visų surašytųjų karių		
X/	277,08	59,25	2,39
1910	258,44	67,06	3,10
1911	288,71	56,28	4,29
1912	248,72	35,26	4,22

¹⁸⁵ *Годовой отчёт по Ковенской крепости за 1913 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 223, с. 17-18 (10).

¹⁸⁶ *Годовой отчёт...*, оп. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 223, с. 26 (14)-27 (15).

¹⁸⁷ *Ведомости о состоянии чинов и лошадей Ковенской крепости временного № 3 госпиталя. 29 августа 1914 года – 2 августа 1915 года.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 5239, с. 43.

¹⁸⁸ *Дело по строевой части. Переписка с старшим врачом на 1903 г.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 1721.

¹⁸⁹ *Переписка производителя работ и конторы городского участка Ковенской крепости, с канторами частных заводов в строительстве заразного отделения Ковенского местного лазарета, сооружений канализаций и водопровода, чертежи и счёты.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 3249.

¹⁹⁰ *Годовой отчёт...*, оп. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163, с. 18 (34).

¹⁹¹ *Годовой отчёт...*, оп. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163, с. 17 (33); *Годовой отчёт по Ковенской крепости за 1912 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 183, с. 22(43). Pirmojoje lentelės grafoje be paaiškinimo metų vietoje įrašytas ženklas X/.

Siekiant palaikyti asmens higieną, tvirtovėje buvo įrengtos trys pirtys: dvi artilerijos ir viena inžinierių kuopoje. Daliniai nutolę nuo šių pirtčių naudojami vietiniais pirtimis, kurios tiems laikams buvo gana tvarkingos. Vanduo daliniuose už miesto ribų buvo geras, tačiau mieste, pasak komendanto, „blogas – užterštas įvairiais organiniais elementais“¹⁹².

Didėjant miesto gyventojų ir įgulos skaičiui, ėmė trūkti gydymo įstaigų ir personalo. „Žemesnio rango pareigūnų gydymui yra tik vienas Kauno miesto lazaretas su 350 lovų, 1861 m. perdarytas iš buvusios 200 lovų karo ligoninės. Dėl didesnio ligonių skaičiaus teko pritaikyti gretimus pastatus, ne visai atitinkančius sanitarinius reikalavimus. Ypač nepatogumų patiria venerinių ligų skyriuje, kur ligoniai turi gulėti net koridoriuose. Bendrai žiūrint vietos ligoniams maža. Per silpna ventiliacija. Įskaitant naujus šauktinius ir jaunos kareivius, lazaretas persipildo iki 500–550 žmonių. Ligonijų perteklius jaučiamas beveik nuolat. Vasaros metu ligoniai guldomi laikiniuose vasariniuose barakuose lazareto sode“¹⁹³. Atsižvelgiant į nepakankamą lovų kiekį Kauno miesto lazarete, dar taikos metu buvo tikimasi jį praplėsti. Administracinį lazareto pastatą planuota pertvarkyti į ligoninę, kurioje taikos metu būtų iki 500 lovų, o karo metu lovų skaičių planuota padidinti iki 700 vietų. Kadangi sergančiųjų beveik nuolat būdavo apie 500 žmonių, reikėjo didinti ir personalo kiekį. Kasmetinėse savo ataskaitose komendantas prašydavo padidinti medikų skaičių, panašu, jog lėšos nebuvo tam skiriamos, nes tiek 1911 m., tiek 1913 m. ataskaitose prašyta tų pačių specialybių ir rangų gydytojų bei veterinaro skyrimo.

Tvirtovės įgula miesto gyventojams švenčių ir įvairių sukakčių proga pabrėždavo Kauno kaip tvirtovės miesto svarbą, savo pasiruošimą atremti prieš pajėgas ir tuo pačiu primindavo, kad miestas priklauso kariškiams. Kaune įvairias religines ir valstybines šventes lydėdavo kariuomenės paradai, kuriems buvo kruopščiai ruošiamasi. 1905 m. įgulos viršininko gen. ltn. Lisunovo įsakyme pateiktas detalus kariuomenės dalinių išsidėstymas, o parado eiga papildomai nubraižyta atskiroje schemoje¹⁹⁴ (8 pav.).

Kai kurie Kauno tvirtovės draudimai įtakojo netgi miestovaizdžio fotografiją. Iš šio laikotarpio išlikę palyginti nedaug miesto vaizdų, nes saugumo tikslais fotografuoti Kauną ir jo apylinkes buvo draudžiama. Tačiau būta bandymų apeiti draudimus, pavyzdžiui žymus lenkų kraštotyrininkas Zigmantas Gliogeris, 1899 m. lankydamasis Kaune, fotografavo miestą per viešbučio langą, specialiai tam išsinuomojęs kambarį¹⁹⁵.

¹⁹² *Годовой отчёт...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163, с. 18 (34).

¹⁹³ Ibid, с. 18 (35).

¹⁹⁴ *Приказ войскам гарнизона Ковенской крепости 1905 г.* КАА. Ф. I465, ап. 2, б. 7, л. 1-2.

¹⁹⁵ Almonaitytė-Navickienė, Vaida. Kauno ankstyvųjų miestovaizdžio fotografijų raida. In: *Kultūros paminklai*. T. 11. Vilnius: Savastis, 2004, p.118. Nemažai XIX–XX a. pradžios Kauno miesto ir tvirtovės vaizdų publikuota knygoje: *Kauno atvirukai 1918-1940*. Vilnius, 2001.

1908 m. sausio 13 d. (dab. 1908 01 13) išleistu Kauno tvirtovės komendanto V. Nepliujevo įsakymu patvirtinti penki žemesnio rango karininkai, nuolat giedantys Kauno tvirtovės Petro ir Povilo sobore: iš 1-ojo Kauno tvirtovės pėstininkų pulko Maksimas Pitiuchas (*Михим Питух*), Archilas Repalo (*Архыл Репало*); iš 2-ojo Kauno tvirtovės pėstininkų pulko: Aleksandras Slobožaninovas (*Александр Слобожанинов*); iš 3-ojo Kauno tvirtovės pėstininkų pulko Grigorijus Fedotovas (*Григорий Федотов*) ir Tichonis Mužičekas (*Тихонь Мужичек*). 1913 m. Grigorjevo ataskaitoje rašyta, jog panaikinus tvirtovės pėstininkų garnizoną, tvirtovėje neliko nė vieno miesto choro. „O be choro ir muzikos apsieiti labai sunku – neliko karinio linksmumo, ypač pasirodymų, paradų ir karinių mokymų metu artilerijos ir inžinerijos dalyse. Todėl būtina tvirtovės artilerijos padaliniuose įkurti chorą“¹⁹⁶.

Kauno tvirtovė buvo įtraukta į tarptautinės politikos vyksmą. Vienas iš tokių pavyzdžių, buvo ruošimasis VI olimpiadai, kuri turėjo vykti 1916 m. Berlyne. Tuo tikslu Kauno tvirtovėje išleistas įsakymas iš Kauno tvirtovės reguliariosios kariuomenės dalinių siųsti ne daugiau kaip 8 karininkus treniruotis į Rygos gimnastikos ir fechtavimosi mokyklą¹⁹⁷. Tačiau šiems politiniams planams sutrukdė Pirmasis pasaulinis karas.

Net ir prasidėjus I pasauliniam karui, kol Rusijos politinė situacija buvo ganėtinai stabili, Kauno tvirtovėje vis dar aktyviai spręstos socialinės problemos, susijusios su pastatų tvarkymu, karių bei karininkų ekonominės ir finansinės padėties gerinimu, taip pat bandyta sugriežtinti karininkų moralės kontrolę. 1915 m. sausio 23 d. (dab. 1915 02 05) Štabo viršininkas gen. majoras Burkovskis išleido įsakymą, kuriuo persakė tvirtovės komendanto reikalavimą karininkams „nesivesti į savo butus moterų ir pašalinti jas iš tvirtovės teritorijos. Komendantas draudžia karininkams gyventi su sugyventinėmis, nes jų tarpe yra nemažai įtartinų visomis prasmėmis asmenų. Visiems dalinių ir skyrių viršininkams įsakyta asmeniškai stebėti besąlygišką moterų iškraustymą“¹⁹⁸. O 1915 m. sausio 31 d. įsakyme pažymima, kad daugelis karininkų ir įvairių pareigūnų yra išėję iš savo dalinių ir apsigyvenę miesto viešbučiuose ir įvairiuose butuose. Tvirtovės komendanto įsakymu „su didele atsakomybe“ jiems liepta grįžti į savo tarnybos vietas¹⁹⁹, nes neatsakingas karininkų elgesys, galėjo turėti tiesioginės įtakos tvirtovės gynybos organizavimui.

Iš istorinių šaltinių informacijos apie tvirtovės įgulos socialinę padėtį ir buitį matyti, kad Kauno tvirtovė veikė kaip carinės Rusijos imperijos gynybos elementas, įtakojamas bendrų taisyklių, tačiau tuo pat metu savarankiškai sprendžiantis daug įprastam gyvenimui būdingų klausimų. Statybų pradžioje, kol svarbiausias tikslas buvo įtvirtinti vietovę ir įrengti

¹⁹⁶ *Годовой отчёт...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 223, с. 14 (8).

¹⁹⁷ *Приказание по Ковенской крепости 1914 год.* КАА. Ф. I465, ар. 2, б. 13, л. 12-13.

¹⁹⁸ *Приказание по Ковенской крепости.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 270, с. 20.

¹⁹⁹ *Ibid*, с. 29.

pagrindinius gynybinius statinius, socialiniai klausimai nebuvo tokie ryškūs. Tačiau pirmaisiais XX a. metais, kai tvirtovės įgula ir Kauno miesto bei apylinkių gyventojai jau buvo apsipratę su tvirtovės egzistavimu, o priešų grėsmė dar nebuvo juntama, kariniai ir civiliniai reikalai gana tampriai susisiejo visose gyvenimo sferose, pradedant tiesioginiu medžiagų pristatymu tvirtovės statybai, baigiant įgulos pasilinksminimais miesto viešosiose vietose.

Tikėtina, jog dėka tvirtovės Kauno gyventojai, iš anksto negalėdami prognozuoti ir įvertinti karinės technikos tobulėjimo mastų ir moralinės bei materialinės žalos, kuri būtų padaryta per tvirtovės puolimą, tam tikru metu galėjo jaustis saugesni už kitų Lietuvos miestų žmones. Tačiau būtent dėl tvirtovės miestas pasidarė vienas svarbiausių Vokietijos puolimo taikinių ir nukentėjo gerokai labiau už kitus miestus Lietuvoje.

1.3.2. Kauno tvirtovės likvidacija

Kauno tvirtovės komendantas Grigorjevas savo ataskaitose ne kartą buvo užsiminęs, jog Kauno tvirtovė nėra tinkamai pasiruošusi gynybai. Dar 1911 m. jis rašė, jog tokio masto tvirtovės techniniam aptarnavimui taikos metu neužtenka turėti vieną inžinierių kuopą iš 140 žmonių, iš kurių vos 75–80 žemesnio rango karininkų yra susipažinę su tvirtove, o likusieji jauni kariai dėl nepakankamo apmokymo negali priimti jokių sprendimų²⁰⁰. Nuo 1911 m. panaikinus nuolatinę įgulą mieste, nebeliko nė vieno detaliai su tvirtove susipažinusio pėstininkų dalinio. Ataskaitoje už 1913 m. taip pat keliolika puslapių skirta apie nepakankamą Kauno tvirtovės pasiruošimą gynybai. Komendanto supratimu Kaune trūko visų rūšių įgulos, artilerijos, ginkluotės ir kitų resursų. Taip pat dėl išsiplėtusios Kauno tvirtovės ribų, Grigorjevas prašė pakeisti 1869 m. įsakymą, jog komendantas yra atsakingas už tvirtovės ir miesto valdymą ir prašė paskirti atskirą Kauno miesto valdytoją. Taip pat prašo leisti paskirti jam atsakingus asmenis, kurie rūpintųsi specializuotomis Kauno tvirtovės gynybos sritimis ir padidinti įgulą – taikos metu viena pėstininkų divizija, karo metu – trys divizijos su lauko artilerija ir kavalerija²⁰¹. Inžinerijos komitetui davus leidimą 1913–1917 m. plėsti Kauno tvirtovę, vis dar vyko įnirtingos diskusijos dėl plėtros pobūdžio. Pagal 1913 m. pradžioje Inžinerinei valdybai siūlomą projektą buvo numatyta eilė perstatymų senesniuose fortuose ir 12-os naujų fortų bei tarpinių įtvirtinimų statyba²⁰². Tačiau Kauno tvirtovės komendantas Grigorjevas siūlė didinti įgulos skaičių, nes fortus be gynėjų jis laikė tik brangiai kainuojančiais, bet silpna grandimi, esamu metu nebetinkančiais nei aktyviai, nei pasyviai gynybai. Manė, jog fortai patikimi tik

²⁰⁰ *Годовой отчёт...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163, с. 14 (27).

²⁰¹ *Годовой отчёт...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 223, с. 5 (3)-10 (5).

²⁰² Яковлев, op. cit., 1934, с. 42.

kalnuotuose regionuose, kur priešas neturi galimybės jų pasiekti²⁰³. Nepaisant tokių komendanto siūlymų, lėšos buvos skirtos senųjų plytinių fortų sustiprinimui betonu ir naujų fortų statybai²⁰⁴. 1914 m. prasidėjus I pasauliniam karui, Kauno tvirtovėje prasidėjo mobilizacinė statyba, tačiau remiantis V. Jakovlevo aprašymais, ji vyko lėtai ir nekoordinuotai. Todėl Kauno tvirtovė prieš puolimą pasitiko neužbaigusi statybos darbų. Kita vertus, iš daugelio istorikų cituojamų vokiečių gen. Karlo Litzmano atsiminimų matyti, kad vokiečiai Kauno tvirtovę ir jos įgulą laikė svarbiu ir rimtu atsparos punktu, nuo kurio užėmimo priklausė tolimesnė Vokietijos ir Rusijos kovų kryptis²⁰⁵.

„Kauno tvirtovė dar prieš pagrindinį puolimą buvo apmėtoma bombomis iš oro pajėgų. Ypač tai padažnėjo nuo 1915 m. gegužės pabaigos, priešams užėmus Kazlų Rūdos pozicijas. Priešakinių pozicijų puolimas prasidėjo liepos 15 d. (dab. liepos 28 d.), o tvirtovės pozicijos pradėtos pulti 1915 m. liepos 24 d. (dab. 1915 08 06), puolimas tęsėsi iki tų pačių metų rugpjūčio 4 d. (dab. 1915 08 17). Priešo artilerijos pabūklų ataka į Kauno miestą sustiprėjo 1915 m. rugpjūčio 2 dieną (dab. 1915 08 15)“²⁰⁶. Kauno tvirtovė Vokietijos puolimui intensyviai ruošėsi. 1915 m. liepos mėnesį, remiantis Kauno tvirtovės komendanto įsakymu, buvo prašoma nuimti nuo visų katalikų ir stačiatikių maldos namų, tame tarpe ir kariuomenės cerkvių varpus ir panaudoti juos karo reikmėms²⁰⁷. Vokiečių gen. Litzmanas Kauną laikė itin gerai įtvirtintu miestu, tačiau vokiečiai turėjo detalią informaciją apie rusų gynybos planus, todėl irgi buvo atitinkamai pasiruošę. Kauno tvirtovės puolimui jie panaudojo naujausią artileriją, t.y. 42 cm skersmens mortyras, prieš kurias plytinis Kauno tvirtovės I sektorius neturėjo galimybių atsilaikyti²⁰⁸. 1915 m. rugpjūčio 5 d. (dab. 1915 08 18) Kauno tvirtovė atiteko vokiečiams²⁰⁹. Tų

²⁰³ Ibid, c. 44.

²⁰⁴ Ibid, c. 43, 46-49.

²⁰⁵ Vokietijos kariuomenės štabo viršininko atsiliepinimas apie Kauną: „Tik nuo rezultatų pareina, kaip mus įvertins kritikai: pripažins karžygiais ar durniais. Jei paimsime Kauną, tai tikrai įvertins mūsų drąsą; jei nepasiseks, tai nenoromis kils klausimas: kaip panašus vadas galėjo tapti generolu?“ In: Gen. Litzman. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas. In: *Mūsų žinynas*, 1930, Nr. 65, p. 124; apie įvykius užimant Kauną rašyta Василевский, Мих. *Как пала Ковна*. Москва: издательство «Наша жизнь», 1916.

²⁰⁶ *Переписка о ликвидации передачи имущества и командировки личного состава. 18 июля 1916 года – 5 августа 1916 года*. RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287, с. 2

²⁰⁷ *Дело об устоястве Иордании на реке Хеман для праздника Крещения и о снятии крупных колоколов с православных и католических церквей в связи с нуждами военного времени*. RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 3231, с. 45, 49, 5.

²⁰⁸ Vienas iš atraktyviausių Kauno tvirtovės užėmimo aprašymų yra vokiečių gen. Litzmano atsiminimuose: „Šios dienos kautynes aš sekiau drauge su Mengelbier ir mano sūnumi nuo stogo vieno apleisto namelio Mostaičių priešaky. Užlipimas apsimokėjo: per skylę šiaudų stoge mes aiškiai matėm II fortą ir 3-ią bateriją: ir tuo momentu, kada aš pakėliau akis prie stereotrubos, aš turėjau smagumą pamatyto 42 cm granatos pataikimą tiesiog į forto vidurį. Po baisios liepsnos, pakilo į orą milžiniškas debesys betono skeveldrų, balkių ir žemės, mažiausiai 200 metrų aukštumo; paskui sekė sproguosio milžiniško sviedinio trenksmas. Iš dešinės kiek užpakaly nuo mūsų griaudė stovėjusios į pietus nuo plento sunkaus kalibro mortyros. Iš priešakio šaudė rusai: tai buvo stebėtina kautynių muzika: uvertiūra prieš Kauno tvirtovės paskutinį aktą.“ In: Gen. Litzman, op. cit., p. 134.

²⁰⁹ Netrukus po Kauno tvirtovės užėmimo vokiečių kapitonas F. Bertkau spaudoje teigiamai įvertino Kauno tvirtovę kaip gerą rusų atsparos punktą ir kaip didelį vokiečių kariuomenės laimėjimą: „Ilgiau kaip ištisus metus Kaunas, šita drūčiausia Panemunės tvirtovė, caro valdžiai galėjo tarnauti. Kaunas buvo to paties tipo tvirtovė, kaip kad

dienų įvykiai išsamiai aprašyti Kauno miesto muziejaus direktoriaus Tado Daugirdo atsiminimuose²¹⁰. Daugiau negu per du dešimtmečius artimai susigyvenę miestas ir tvirtovė, vos per kelias dienas susvetimėjo ir pasidarė dviejų svetimų tarpusavyje kariaujančių valstybių mūšio lauku²¹¹.

Kauno tvirtovės užėmimo įvykius išsamiausiai yra aprašęs A. Pociūnas²¹², todėl apie tai plačiau nekalbėsime. Kur kas aktualesnis ir beveik neaptartas yra Kauno tvirtovės likvidacijos procesas. Okupavus vokiečiams, Kauno tvirtovės administracija dirbo toliau ir tik 1916 m. carinė Rusija įsteigė Kauno tvirtovės Likvidacijos valdybą, kuri turėjo perduoti naujiems šeiminkams tvirtovės objektus ir sutvarkyti kitus su tvirtovės statyba ir veikla susijusius dokumentus. Dėl itin išsiplėtusio tvirtovės valdymo mechanizmo ne mažiau sudėtingesnis buvo ir jos perdavimo kitai šaliai procesas. Juo labiau, kad viena okupacinė valstybė perdavinėjo objektą kitai okupacinei valstybei, nors daugelis darbų ir paslaugų, susijusių su tvirtovės statyba ir jos gyvybiniu palaikymu, vyko Kaune ir jie buvo tiesiogiai susiję su vietos gyventojų veiklomis. Archyvinėse Kauno tvirtovės likvidacijos bylose, pasirašytose Kauno tvirtovės inžinerijos ir statybos skyriaus viršininko inž. pulk. Preisfreindo, užfiksuota daug nesumokėtų mokesčių už jau įvykdytus darbus, pavyzdžiui, keturiems miško medžiagų sandėlių savininkams už malkas liko nesumokėta 6 622 rubliai 17 kapeikų (juos liepta sumokėti). Tuo tarpu apie išpjautą mišką, kuris buvo panaudotas lauko įtvirtinimų statybai priešakinėje linijoje, Ūkio reikalų valdyboje duomenų nerasta. Kadangi nebuvo užfiksuota, kokį kiekį medienos kariuomenė sunaudėjo šių įtvirtinimų statybai, kompensacijos už ją nebuvo paskaičiuotos²¹³. Už statybos darbus pagal kontraktus buvo numatyta sumokėti iki 800 000

Varšava bei Novo-Georgievsk. Lygaus stiprumo vakaruose buvo tikrai prie Bugo upės Lietuvos Brasto tvirtovė. Alytus bei Gardinas pačių Rusų yra vadinami tikrai „padrūtinimais“, t.e. fortifikatoriškai silpnesnėmis vietovėmis, kurios vienok karo laiku irgi prirengtos didesnei atstangai. Nėra abejonės, kad Nemuno tvirtovės arba padrūtinioji linija Rusams gerai užsivadavo. Nuo karo pradžios iki dabar pavykusio užėmimo Kaunas buvo drūčiausia parama Rusams, taip apsigynime, taip lygiai ir užpuolimuose. (...) Budamas didžiausia atrama visoje Nemuno linijoje veikiančios Rusų armijos, Kaunas gynė taipojau ir svarbųjį nuo Eitkūnų Petrapilėn einantįjį gelžkeli. Tas gelžkelis Rusams buvo ypač svarbus, juomi komunikavo prie Vyslos stovinčios jų jėgos su sostapile. Kaunas buvo taipgi svarbus apgynimui jų dešiniojo sparno. Bet ir Kuršo kariuomeni, kuri nusitraukė ligi Kauno gubernijos, Kauno tvirtovė padarė nemaža naudos. (...) Kauno paėmimu umai padėjimas pietinio Belovo armijos sparno pagerėjo. Pačiame Kaune jo kariuomenė dabar randa tvirtą atramą, o gelžkelis link Eitkūnų bei Karaliaučiaus tiesiog idealinis susinešimas kariuomenės aprūpinimui“. Bertkau, F (Hauptmanas). Žinios iš visur. Kaunas. In: *Dabartis*, 1915 rugsėjo 15, Nr. 5, p. 2.

²¹⁰ Daugirdas, Tadas. Kaunas vokiečių okupacijoje (ištrauka iš T.Daugirdo dienoraščio). In: *Karo archyvas*. T. IX. Kaunas, 1938, p. 117-182.

²¹¹ 1915 m. buvo užimtos ir kitos rusų statytos tvirtovės Lenkijos teritorijoje: po mūšių liepos 21, 24 ir 25 dienomis (dab. rugpjūčio 2, 5-6) vokiečiai užėmė Rožano ir Pultusko tvirtoves; liepos 22 d. (dab. 1915 08 03) mūšiai vyko prie Ivangorodo, kurį austrai paėmė sekančią dieną; liepos 24 d. (dab. 1915 08 05) vokiečiai įžengė į Varšuvą, o po 3 dienų užėmė Pragos priemiestį; austrai liepos 28 d. (dab. 1915 08 09) apsiautė Novo Georgijevską ir užėmė jį 2 dienomis vėliau negu Kauną – rugpjūčio 7 d. (dab. 1915 08 20). In: Vidūnas. Vyriausieji karo atsitikimai iš 1915 mt. pradžios. In: *Dabartis*, 1915 rugsėjo 15, Nr. 5, p. 1-2; nors Peremislio (lenk. *Przemysl*) tvirtovė, kuri buvo žymiai didesnė negu Kauno, apsiaustį išlaikė 137 dienas; In: Chorzępa, op. cit., s. 251; Rolf, op. cit., p. 344.

²¹² Pociūnas, op. cit., 2008 ir įvairiuose straipsniuose, nurodytuose bibliografijos sąrašė.

²¹³ *Перпенуска...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287, с. 42.

rublių; sudėtingesnė situacija buvo dėl paslaugų pagal sąskaitas ir kvitus smulkiems tiekėjams apmokėjimo, nes dažnu atveju ant kvitų nebuvo adresato duomenų²¹⁴. Iš viso gynybos darbams nuo mobilizacijos paskelbimo pradžios 1914 m. liepą buvo paskirta 11 900 000 rublių, o šių išlaidų padengimui dar buvo reikalinga apie 3 000 000 rublių, neįskaitant kompensacijų už Kauno tvirtovei nusavintas žemes (2 lent.).

2 lentelė. *Kauno tvirtovės Likvidacinės valdybos metinis balansas už 1916 m. iš finansinio žurnalo (sumos rubliais)*²¹⁵.

Gauta				
Iš viso	Ūkio reikmėms	Skirtingi kapitalai	Artelinis	Pereinamasis fondas
251369,77	69397,42	146876,44	1235,79	33860,12
Išleista				
182432,83	6352,56	144814,79	1235,79	30029,69

Valdyba minėjo ir atsiskaitymą su žmonėmis – sudėtingiausia atsiskaityti buvo su tais, kurie liko gyventi prieš užimtose teritorijose²¹⁶. Nepaisant sumaišties dėl vykstančio karo, didžioji dalis turto buvo kruopščiai suregistruota ir pervežta į įvairias Rusijos įstaigas (4 priedas). Taip pat surašytas ir vokiečių puolimo metu susprogdintas tvirtovės turtas, pavyzdžiui vienoje iš ataskaitų paminėta, jog „balandžių stotis ir jos turtas sunaikintas bombarduojant tvirtovę, laikinai balandžių stočiai vadovavęs praporščikas Vederis iškomandiruotas į 495 Kauno pėstininkų pulką“²¹⁷. Kauno tvirtovės bylos nuo 1904 m. iki 1910 m. buvo perduotos į 84 atsargos batalioną Maskvoje, jas dar buvo būtina užbaigti ir galutinai perduoti saugojimui. 1915 m. ir 1916 m. bylos buvo tvarkomos. O ankstesnių metų bylos pasiliko archyve Kauno tvirtovėje. Su likvidacinėmis Kauno tvirtovės bylomis dirbo 12 laisvai samdomų tarnautojų ir 4 žemesnieji valdininkai, tarp jų 1 raštininkas. Toks skaičius valdininkų ir tarnautojų buvo laikomas nepakankamu, kad sutvarkyti visas likusias ūkio operacijų bylas²¹⁸.

Didžioji dalis Kauno tvirtovės materialaus turto po Kauno tvirtovės likvidacijos buvo išvežta į skirtingus Rusijos miestus. Pagal bylų duomenis, tai vyko šiek tiek chaotiškai, priklausomai nuo situacijos. Iš valstybės patarėjo Sokolovo prašymo dėl bilietų aiškėja, kad

²¹⁴ Ibid, c. 43.

²¹⁵ *Денежный журнал Ликвидационного управления Ковенской крепости на 1916 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4301, с. 101-102. 1897–1917 m. Carinės Rusijos auksinis rublis buvo prilygintas 0,774235 g. švaraus aukso. Tuo metu aukso standartas buvo: 1 JAV doleris – 1,5 g, 1 Didžiosios Britanijos svaras – 7,3 g, Prancūzijos frankas – 0,29 g, Vokietijos markė – 0,35 g aukso.

²¹⁶ *Переписка...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287, с. 43.

²¹⁷ Ibid, c. 44.

²¹⁸ Ibid, c. 44.

1916 m. liepą Kauno tvirtovės brėžiniai iš Maskvos skubiai buvo gabenami į Peterburgą²¹⁹, tuo tarpu Kauno tvirtovei priklausęs materialus turtas po užėmimo 1915 m. rugpjūčio 18 d. (dab. 1915 08 31) išgabentas į skirtingus Rusijos miestus²²⁰. Likvidacinėse bylose nemažai įvairių telegramų su prašymais pervesti pinigus už tarnybą Kauno tvirtovėje arba už darbą prie Kauno tvirtovės statybos, tarp jų yra ir lietuviškų, žydiškų pavardžių²²¹.

1916 m. kovo 5 d. (dab. 1916 03 18) raštelyje budinčiam štabo generolui Vakarų fronto armijos vyriausiam vadui užfiksuotas prašymas buvusios Kauno tvirtovės vėliavą perduoti į Petrogrado artilerijos istorijos muziejų²²².

Remiantis 1916 m. liepos 1 d. (dab. 1916 07 14) Kauno tvirtovės Likvidacinės valdybos prašymu, adresuotu Gardino tvirtovės komendanto žmonai Varvarai Aleksejevnei Kaigorodovai (*Варвара Алексеевна Кайгородова*), kuri vadovavo Gardino lazaretui²²³, turtas iš Šv. Petro ir Povilo soboro turėjo būti perduotas saugojimui į Gardino lazareto cerkvę iki Kauno tvirtovės štabo arba kariuomenės aukščiausios dvasininkijos (rus. *Протоиерей Военного Морского Духовенства*) pareikalavimo jį grąžinti²²⁴. 1916 m. liepos 31 d. (dab. 1916 08 13) septynios dėžės įvairaus turto iš Kauno tvirtovės soboro buvo perduotos į Gardino ligoninę²²⁵. Tai demonstruoja atsakingą elgesį su bažnytiniu turtu.

Remiantis Rusijos valstybės patarėjo Sokolovo 1916 m. gegužės 4 d. (dab. 1916 05 17) įsakymu, nuo 1916 m. balandžio 22 d. (dab. 1916 05 05) buvo panaikintas Kauno tvirtovės štabas ir atleistas štabo ūkvedys papulkininkis Čechovas²²⁶. Šis įsakymas simboliškai užbaigė carinės Rusijos imperijos valdymo laikotarpį Kauno tvirtovėje, tačiau pirminė gynybinė tvirtovės funkcija tęsėsi ir per Vokietijos okupacijos laikotarpį, nes savo štabą Kaune įkūrė

²¹⁹ „Prašau skirti 1 dvivietę kupė traukinyje Nr. ..., liepos 31 d. išvažiuojančio iš Maskvos Nikolajevskoje geležinkelio stoties į Petrogrado geležinkelio stotį slaptų Kauno tvirtovės brėžinių pervežimui, palydai prašau 1 aukštesnio rango karininko ir 1 valdininko“. In: *Переписка...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287, с. 84.

²²⁰ 1915 m. rugpjūčio 20 įsakymu „Ešelonas ХОУСРК, vadovaujamas Dvinsko inžinerinės dalies ir Kauno tvirtovės pionierių bataliono inspektoriaus naktį iš rugpjūčio 14 d. (dab. 1915 08 17) išvyko iš Vilniaus. Dėl didelės geležinkelio linijos apkrovos važiavo ne tiesiausiu keliu, o per Minską, Žlobiną, Mogiliovą, Oršą ir rugpjūčio 20 d. atvyko į Vitebską. Rugpjūčio 18 d. iš Berezino stoties buvo išsiųstas vagonas prižiūrimas inžinieriaus Sosunovo su sprogstamosiomis medžiagomis į Babruisko inžinerinį sandėlį. Tuo pačiu metu iš Vitebsko prižiūrimas inžinieriaus Samalio išvyko krovinys su 3 automobiliais remontui į Polocką“. In: *Переписка...*, op. cit., RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287, с. 98.

²²¹ Ibid, c. 140, 162 ir kt.

²²² *Дело № 9 Ликвидационного управления Ковенской крепости о сдаче имущества и акты сожжения планов крепости. 24 августа 1915 года – 11 августа 1916 года.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4281, с. 32.

²²³ Черепица, Валерий Николаевич. *Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности: монография.* Гродно: ГрГУ, 2006, с. 101.

²²⁴ *Дело № 9...*, op. cit., с. 35.

²²⁵ *Дело № 9...*, op. cit., с. 36. RVKIA rastas ir detalus ranka surašytas 27 puslapių Kauno tvirtovės Šv. Petro ir Povilo soboro inventorių. In: *Имущество Ковенского крепостного Петропавловского Собора.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4190.

²²⁶ *Дело с перепиской по денежной части и другим вопросам.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4298, с. 12.

gen. Liudvikas Paulius von Hindenburgas²²⁷, o miestas buvo pertvarkytas gynybai prieš rusų armiją²²⁸. Po Pirmojo pasaulinio karo Kauno tvirtovės pirminė gynybinė funkcija sumenko, pirmiausia dėl ginkluotės modernėjimo ir karo aviacijos tobulėjimo. Tačiau ir Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu, trūkstant lėšų naujų įtvirtinimų statybai, būta bandymų pritaikyti atskirus tvirtovės objektus gynybos reikmėms.

Pirmojo pasaulinio karo metais daugelio Europos šalių fortinės tvirtovės buvo užimtos per trumpą laiką. Skyriaus pradžioje aptarta Rusijos fortifikacijos inžinierių polemika dėl esminių pokyčių būtinybės gynyboje ir forto kaip gynybos įrenginio formos bei paskirties keitimo iš esmės žymėjo naujo laikotarpio pradžią – mažėjančią tvirtovių reikšmę XX a. karuose.

Pagrindiniai veiksniai, nulėmę pokyčius XIX a. pabaigos – XX a. pradžios tvirtovių statyboje, buvo miestų plėtra ir demografiniai pasikeitimai, kuomet vis daugiau žmonių kraustėsi į didmiesčius ir tvirtovė nebepajėgė apsupti ir apginti miesto, todėl persikėlė į tolimus pakraščius, skaidėsi ir galutinai pasidalino į smulkius gynybinius objektus, kurie puolant priešui, gynime dalyvavo tik tuomet, jei juose buvo gynėjai. Šio proceso eigoje tvirtovės išnyko arba nuvertėjo kaip vienas svarbesnių (po katedros ir rotušės) miesto estetinių elementų. Tuo pačiu įvyko karinių objektų architektūrinių formų niveliacija ir visiškas fortifikacinių pastatų išvaizdos supaprastinimas (pagal formą ir medžiagą sunkiai datuojami betoniniai bunkeriai ir slėptuvės). Tačiau išryškėjo socialinio aspekto svarba, kai rūpinamasi ne tik bendru tvirtovės įvaizdžiu ir viešąja tvarka, bet ir galvojama apie įgulos gyvenimo sąlygų, buities gerinimą, karių sveikatą ir laisvalaikį taikos metu.

Kaunas carinės Rusijos fortifikatorių laikytas neabejotinai svarbiu strateginiu ir geopolitiniu tašku XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje sukurtoje Rusijos imperijos gynybos sistemoje. Tačiau šaltiniuose nepavyko apčiuopti tvirtovės kaip įrankio Lietuvos rusinimo politikoje, kas įteisintų „okupacinio“ paveldo terminą. Daugelyje dokumentų pirmiausia akcentuojama būtinybė saugoti šį miestą sausumos ir vandens kelių sankirtoje, statant didelę, kuo modernesnę ir stipresnę tvirtovę. Tai, kad vietos gyventojai buvo labiau „stebėtojai“ negu naudotojai, atsispindi tvirtovės puolimo metu rašytuose T.Daugirdo atsiminimuose bei tuometinėje spaudoje, kur Kauno gyventojai, pasilikę pačiame mieste ar pasitraukę į saugesnes

²²⁷ Apie Kauno miesto gyvenimą šiuo laikotarpiu savo atsiminimuose plačiai aprašė tuometinis Kauno miesto muziejaus direktorius Tadas Daugirdas. In: Daugirdas, op. cit., p. 117-182; apie vokiečių gen. Hindenburg ir jo armijos sukeltą chaosą Rytų Europos miestuose išsamiai aprašyta Albig, Jörg-Uwe. Paul von Hindenburg und Erich Ludendorff – die heimlichen Herrscher. In: *Geoepoche. Der Erste Weltkrieg. Von Sarajevo bis Versailles: die Zeitenwende 1914–1918*. Nr. 14. Hamburg, 2004, s. 100-112.

²²⁸ Orlov, Vladimir. Fortifikacija Pirmojo pasaulinio karo metais. In: *XX amžiaus fortifikacija Lietuvoje*. Kaunas: VŠĮ „Karo paveldo centras, 2008.

vietoves, stebi miestą kaip vokiečių ir rusų mūšio placdarmą, laukdami vienokios ar kitokios baigties.

Sąlyginai ilgas Kauno tvirtovės komplekso kūrimo laikotarpis gerai atspindi pokyčius fortifikacijos raidoje. Pirminiame tvirtovės projekte numatytas koncentruotos gynybos planas, kuris realizuotas skylėta žiedine fortų sistema su centriniu įtvirtinimu, turinčiu aliuziją į poligoninio tipo tvirtoves. Tuo tarpu 1912 m. patvirtintame Kauno tvirtovės plėtros plane numatytos fortų grupės jau orientuotos į išsklaidytą gynybą, išpopuliarėjusią Antrojo pasaulinio karo metu.

Dėl funkcinės statinių įvairovės sudėtinga vienareikšmiškai vertinti tvirtovės komplekso architektūrinės ypatybes, todėl svarbiausiais laikomi tie bruožai, kurie reprezentuoja gynybinės architektūros²²⁹ ekonomiškumą, konstrukcinį ir medžiaginį novatoriškumą bei patvarumą, tuo tarpu atskiruose pastatuose identifikuoti aptariamo laikotarpio civilinės architektūros stilistiniai bruožai laikomi natūralia laikmečio įtaka. Taigi Kauno tvirtovės komplekso architektūra ekonomiška, santūri, pirmųjų septynių fortų ir kitų gynybinių elementų, statytų XIX a., puošyba tipizuota, minimali, įtakota „plytų (medžiagų) stiliaus“. Vyraujančios medžiagos – raudonos plytos, betonas, tašyti akmenys ir natūralūs lauko rieduliai, smėlis, žemė; želdiniai – greitai augančios tuopos. Tvirtovės komplekso projektuotojai ir statytojai iš esmės transformavo ankstesnį urbanizuotą ir agrarinį vietovės kraštovaizdį, buvo pristabdyta natūrali kultūrinio kraštovaizdžio raida, tačiau miesto plėtra dėl finansinių injekcijų vykdyta intensyviai.

Kauno tvirtovės istorinė, architektūrinė, socialinė įtaka miesto raidai vienareikšmiškai liudija apie jos įvairialypę paveldosauginę vertę.

²²⁹ Vok. *Festungsbau*, rus. «крепостной стиль».

II. KAUNO TVIRTOVĖS KOMPLEKSO TAPSMAS PAVELDO OBJEKTU

2.1. Tvirtovės vieta kintančiame Kaune iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos

Po tokių Lietuvai svarbių istorinių įvykių kaip Pirmojo pasaulinio karo pabaiga, Vokietijos ir Rusijos okupacijų pergyvenimas ir Nepriklausomybės paskelbimas 1918 m. vasario 16 d., naujai susikūrusiai Lietuvos respublikai teko generuoti visai naują, savarankišką valstybės aparatą. Dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto okupacijos, visas šis grandiozinis procesas vyko Kaune, todėl Laikinosios sostinės laikų atgarsiai iki šiol taip stipriai jaučiami Kauno istorinėje atmintyje.

Remiantis 1881 m. gegužės 12 d. (dab. 1881 05 24) caro įsakymu Kauno tvirtovės inžinerijos valdyba 1982–1894 m. nusavino tvirtovės reikmėms per 110 dešimčių²³⁰ Kauno miesto žemių. Už šias žemes nebuvo tinkamai atlyginta, be to visa teritorija tiek mieste, tiek už jo ribų priklausė tvirtovei (5 priedas), todėl nebuvo galimybės nusipirkti žemės kitose vietose²³¹. Miestui priklausiusių teritorijų nusavinimas ir jų apribojimas neabejotinai darė įtaką miesto plėtrai, kita vertus, mažai tikėtina, jog be papildomų investicijų, kurias miestas gavo statant tvirtovę, Kaunas būtų perkopęs pirmojo tvirtovės žiedo ribas. Kur kas didesne našta carinės Rusijos statyta tvirtovė dėl jos užimamos teritorijos Kaunui tapo po I pasaulinio karo, nes tuomet miesto plėtrai svarbiose vietose (Žaliakalnis, Aukštieji ir Žemieji Šančiai, Vilijampolė ir kt.) stūksojo specifinės paskirties, didelio tūrio objektai – centrinis pylimas su redutais ir kitais pastatais kairiajame ir dešiniajame Nemuno krantuose, baterijos, slėptuvės ir blindadžai įvairiose miesto vietose, kariuomenės miestelių kompleksai. Laikinosios sostinės plėtros planai nuolat kirtosi su tvirtovės palikimu ir neabejotinai darė įtaką tolesniam miesto tvarkymui. Savaime suprantama, tvirtovės kaip komplekso saugojimas nebuvo numatytas Kauno miesto Savivaldybės ar Lietuvos Respublikos planuose, nes kai kuriuos fortus dar ruošiasi naudoti aktyviai miesto ir šalies gynybai²³². Dar labiau komplikauta buvo įvairių statinių teisinė priklausomybė, nes daugelis jų atsidūrė skirtingų ministerijų ir įstaigų rankose. Paveldu Lietuvoje tarpukariu rūpinosi 1919 m. įsteigta Valstybės archeologijos komisija, kurią 1934 m. pakeitė Senovės paminklų apsaugos referentūra, o jos teises ir turtą 1936 m. perėmė Vytauto

²³⁰ Dešimtinė lygi 1,0925 ha.

²³¹ *Atsiskaitymo su išdu iš perduoto ar nusavinto turto ir skolų projektas. Susirašinėjimas su Kauno miesto savivaldybės inspektoriumi užstatų varžytinių klausimais.* KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 52.

²³² Babilas, Dainius. Priešlėktuvinės Kauno gynybos planai 1926–1928 m. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 5. Kaunas: VDU, 2004, p. 275-291; Vaidotas, Edvinas. Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė 1935–1940 m. In: *Karo archyvas*. T. XXV. Vilnius: LKA, 2010, p. 214-248 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXV_galutinis%20su%20virs%20%20internetui.pdf

Didžiojo muziejus²³³. Tačiau „Kultūros paminklų apsaugos įstatymo“ projektas buvo parengtas tik 1939 m. rugpjūčio 25 d., tačiau jį priimti sutrukdė Antrojo pasaulinio karo pradžia. 1940–1944 m. Lietuvoje veikė Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, kur dirbo Vytautas Kazys Jonynas, Adolfas Nezabitauskis, Zenonas Ivinskis, Halina Kairiūkštytė-Eliass ir eilė kitų žymių tarpukario inteligentų. Jų dėka 1940 m. liepos 20 d. jau sovietinėje Lietuvoje su pakeitimais buvo priimtas 1939 m. pagrindu parengtas pirmasis paminklų apsaugos įstatymas²³⁴ ir pradėtas inventorizuoti Lietuvoje buvęs paveldas. Jame iš fortifikacinių objektų numatyta saugoti tik pilis, todėl natūralu, kad Kauno tvirtovė tarpukariį pergyveno ir sovietmetį sutiko kaip problemiškas elementas, o ne kaip istorinis palikimas ar juo labiau vertybė. Nacistinės Vokietijos ir sovietų Rusijos okupacijų metu atskiri fortai, o ilgainiui ir visa tvirtovė įgavo brutalaus ir disonuojančio paveldo bruožų. Nemažai objektų buvo nugriauta, tačiau kai kurie eksploatuojami pastatai keisdami funkcijas įgijo atitinkamą istorinę vertę.

2.1.1. Planingos Kauno miesto plėtros įtaka tvirtovės kompleksiskumui

Pasibaigus Vokietijos okupacijai, vieni pirmųjų į lietuvių rankas turėjo sugrižti tiltai per Nemuną ir Nerį, nes tai buvo ne tik tvirtovės, bet ir susisiekimo struktūros elementai. 1919 m. pavasarį aktyviai spęstas klausimas dėl tiltų perleidimo Susisiekimo ministerijai, nes skubiai reikėjo rūpintis jų apsauga nuo pavasarinio ledonešio ir panaikinti mokesčių²³⁵, kuris labiausiai slėgė vargingiausias vietas gyventojus. Ilgainiui kartu su kitu valstybiniu turtu Kauno miesto savivaldybė perėmė didesnę dalį Kauno tvirtovės pastatų. Tačiau dalies tvirtovės turto priklausomybė liko neaiški iki pat Antrojo pasaulinio karo, nes nekilnojamo turto klausimas mieste buvo aktualus visą tarpukariį ir dėl jo vyko nuolatiniai susirašinėjimai su įvairiomis ministerijomis, teisėtai ir neteisėtai valdžiusiomis atskirus objektus. Taip atsitiko dėl keleto priežasčių. Palikdama Kauną, Vokietijos valdžia daugelį turto, kurį laikė „paveldėjusi“, tiksliau, gavusi kaip karo grobį, siekė perparduoti naujai susikūrusiai valstybei ir miestui. Kadangi šis procesas vyko gana chaotiškai, dalis turto buvo perimta valstybės žinion, dalis pasiliko miestui, o svarbesni strateginiai objektai perpirkti, kaip pavyzdžiui jau minėtieji tiltai, už kuriuos Vokietija pareikalavo 133 944,73 markių²³⁶.

²³³ Keršytė, Nastazija. Kultūros paminklų apsaugos įstaiga Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 8. Vilnius: Savastis, 2001, p. 77.

²³⁴ Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga, op. cit. ir Zabiela, Gintautas. Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas. In: *Kultūros paminklai*. T. 2. Vilnius: Savastis, 1995, p. 149-157.

²³⁵ *Byla apie tiltų perėmimą iš vokiečių okupacinės valdžios ir perdavimą Susisiekimo Ministerijai*. KAA. F. 219, ap. 1, b. 31, p. 1-21.

²³⁶ *Byla apie tiltų perėmimą iš vokiečių okupacinės valdžios ir perdavimą Susisiekimo Ministerijai*. KAA. F. 219, ap. 1, b. 31, p. 1.

1923 m. Savivaldybės iniciatyva pakviestas danų inžinierius M. Frandsenas ir kaunietis architektas Antanas Jokimas parengė miesto pertvarkymo planą²³⁷. Sekant Vakarų Europos sostinėms būdingomis reprezentatyvios urbanistikos idėjomis, siekta maksimaliai sureguliuoti miesto struktūrą, įveikti apstatymo chaosą, formuoti tvarkingą ir higienišką miestą²³⁸. Po daugelio metų trukusios carinės Rusijos okupacijos ir griežtų tvirtovės taisyklių, atsirado galimybė laisvai formuoti naujosios sostinės veidą. Tuo naudojantis, Nemuno ir Neries santakoje suplanuota apskrita aikštė su tautos išvadavimo paminklu, Vytauto kalne – universiteto kompleksas, geometriniam Žaliakalnio centre – į dviejų apskritimų struktūrą įrašyti Prezidentūros, Seimo ir Vyriausiojo teismo rūmai, aplinkui – vilų kvartalai. Visuose rajonuose numatytos vietos bažnyčioms, mokykloms, ligoninėms, susirinkimams, sporto aikštėms. Tačiau daugelis M. Frandseno ir A. Jokimo siūlymų buvo utopiški ir liko neįgyvendinti. Realizuotas tik plano fragmentas tarp dabartinės Vydūno alėjos, Radvilėnų plento ir Petrausko gatvės, nes čia buvo didelis tuščias miesto ganyklų plotas. Trapecijos formos rajonas suskirstytas į kvartalus, o juose suplanuoti 187 sklypai²³⁹. Nuo trečio dešimtmečio vidurio ėmė smarkiai keistis Naujamiestis – čia pastatyta daug reprezentacinių visuomeninių pastatų, gyvenamųjų namų. Pastatų aukštingumas pakilo iki 3-5 aukštų, įsivyravo ištisinis (perimetrinis) gatvių užstatymas. 1931 m. pastatyti Žaliakalnio ir Aleksoto funikulieriai. Nauja dominante, nurungusia Soborą²⁴⁰, tapo Prisikėlimo bažnyčia. Atnaujinti arba pastatyti nauji tiltai, jungiantys Senamiestį su Vilijampole, Aleksotu, Šančius su Panemune. 1932–1933 m. į miesto teritoriją įjungta Aukštoji Panemunė su J. Basanavičiaus šilu, didesnė Aleksoto dalis, Vilijampolės ir Žaliakalnio pakraščiai; miesto plotas išsiplėtė iki 3983 ha. Neužstatytoms arba ekstensyviai apstatytoms teritorijoms būdavo sudaromi reguliaciniai planai. 1933 m. parengtas Aukštosios Panemunės gatvių tinklo projektas. 1940 m. birželio 21 d. reguliacinis planas patvirtintas Aukštiesiems Šančiams ir jų aplinkai²⁴¹.

Tokie grandioziniai miesto plėtros planai neabejotinai turėjo įtakos Kauno tvirtovės palikimui. Kaip jau minėta, po Pirmojo pasaulinio karo tvirtovės kaip vientiso gynybinio komplekso panaudojimas nutrūko, o turtas išskaidytas įvairiems savininkams. Nemaža dalis tvirtovės turto ir žemės atiteko Žemės ūkio ir Valstybės turtų ministerijoms²⁴², į jį pretendavo ir

²³⁷ Jokimas, Antanas. Apie Kauno miesto statybą. In: *Technika ir ūkis*. 1940, Nr. 3. p. 42-44.

²³⁸ Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė. Kauno Žaliakalnio reglamentas ir tvarios raidos nuostatos. In: *Meno istorija ir kritika. Kultūros paveldas: prarasto vertybės, neišnaudotos galimybės*. T. I. Kaunas: VDU leidykla, 2005, p. 25 [žiūrėta 2010 m. rugsėjo 28]. Prieiga per internetą: http://www.vdu.lt/Leidiniai/MIK/mik_1.pdf

²³⁹ Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė. Kauno Žaliakalnio reglamentas ir tvarios raidos nuostatos. In: *Meno istorija ir kritika*. T. I: Kultūros paveldas: prarasto vertybės, neišnaudotos galimybės. Kaunas: VDU leidykla, 2005, p. 25-26 [žiūrėta 2010 m. rugsėjo 28]. Prieiga per internetą: http://www.vdu.lt/Leidiniai/MIK/mik_1.pdf

²⁴⁰ Nuo 1919 m. soboras pervadintas Šv. arkangelo Mykolo vardu.

²⁴¹ Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė. Kauno miesto raidos ir planavimo apžvalga. In: *Kauno miesto planai XIX a. – XX a. pirmoji pusė*. Kaunas: Naujasis lankas, 2007, p. 20.

²⁴² *Atsiskaitymo su išdu...*, op. cit. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 38.

Krašto ministerija, o iš įvairių Savivaldybės protokolų aiškėja, kad dalis tvirtovės statinių atiteko privatiems savininkams. Tvirtovės objektų priklausomybės nustatymą tarpukariu ap sunkino ir išblaškymas bei karo metu išgrobstytas miesto ir valstybės archyvas. Todėl po karo miesto valdžia daugiausia naudojo tuo turtu, kuris buvo niekieno neužimtas, tik vėliau, atkuriant teisinę ir finansinę bazę, buvo atstatytos ir nuosavybės teisės. Tuoj po karo žemes apie nepabaigtus statyti antrojo žiedo fortus atsiėmė buvę savininkai. Už 1913 m. nusavintą žemę ne visiems buvo atlyginta, daugiausia kompensacijas gavo dvarininkai, o kiti negavo jokio atlygio, todėl po karo vėl savavališkai grįžo į savo žemes. Tie ūkininkai, iš kurių dirbami plotai buvo nusavinti tik 1914 m., net nežinojo, kad žemė buvo atimta, nes jie visą laiką ją dirbo²⁴³. Vykdamas žemės reformą Lietuvoje laisvi žemės plotai buvo grąžinami savininkams, tarp jų atsidūrė ir tvirtovės plėtrai numatytos žemės. 1926 m. buvo iš dalies inventorizuoti fortų pastatai, sudaryti žemėlapiai ir tikslinama šio turto juridinė priklausomybė, nes į žemes, esančias už antrojo Kauno tvirtovės fortų žiedo ir kai kurias miesto teritorijas pretendavo tiek Krašto apsaugos ministerija, tiek ir Kauno tvirtovės Statybos skyrius, kuris rūpinosi tvirtovės turto priežiūra ir panaudojimu²⁴⁴.

Institucinius nesutarimus gerai iliustruoja žemiau pateikti keli ryškesnis pavyzdžiai. Dėl nepakankamo valstybinių institucijų ir Kauno miesto Savivaldybės bendradarbiavimo 1936 m. Savivaldybė vis dar buvo priversta rūpintis įvairiais objektais ir prašyti jai priklausančio nuomos mokesčio. Remiantis perduoto ir nusavinto turto skolų projektu matyti, kad Kauno miesto Savivaldybė susirašinėjo ir pretenzijas sprendė su Krašto apsaugos, Susisiekimo, Finansų, Žemės ūkio, Švietimo ministerijomis.

1930–1931 m. buvo sprendžiamos pretenzijos tarp Kauno miesto savivaldybės ir Krašto apsaugos ministerijos (6 ir 7 priedai). Tačiau 1936 m. vėl kilo ginčai dėl nekilnojamojo turto įvertinimo. Krašto apsaugos ministerija valdė nemažus žemės sklypus ir trobesius Žaliakalnyje prie tuometinio Kareivių plento, Kipro Petrausko ir Aukštaičių gatvės ir prie P.Vileišio aikštės, kurie anksčiau priklausė tvirtovei. Savivaldybė piktinosi, jog karinį blindąžą ministerija įvertino po 26 litus už kubinį metrą, nors savivaldybės manymu, „blindažas jokioji rinkoj neturi vertės ir už jo nugriovimą reiktų dar primokėti“²⁴⁵. Taip pat po karo Kauno miesto Savivaldybė buvo įpareigota aprūpinti kariuomenės dalis būstais. „Kadangi Krašto apsaugos ministerija nebuvo sudariusi su Miesto savivaldybe dėl naudojimosi šiuo turtu jokios sutarties, tai visai natūralu, kad savivaldybė reikalauja atlyginti už naudojimąsi miesto kareivinėmis pagal prieškarines normas „položeniye o kvartirnom dovolstviji vojsk“, juo labiau, kad miesto

²⁴³ *Kauno tvirtovės statybos skyriaus viršininko pareiškimas Krašto apsaugos ministrui*. LCVA. F. 929, ap. 3, b. 606, l. 40.

²⁴⁴ *Ibid*, l. 1-59.

²⁴⁵ *Atsiskaitymo su išdu...*, op. cit. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 16.

kareivinės buvo specialiai statytos, kad atliktų šią savivaldybei įstatymu uždėdamą prievolę²⁴⁶. Savivaldybė piktinės ir dėl Ministerijos pretenzijų už žemės režius, paimtus Šančiuose Sodų, Suomių, Vokiečių, Staklių, Spynų, sandėlių, Drobės gatvėms praplėsti. Savivaldybės teigimu jau daugiau kaip 10 metų žmonės patys naudojosi šiais režiais, kad būtų patogesnis susisiekimas, todėl realiai ministerija jų net nevaldė ir negali šių praplėstų gatvių uždaryti²⁴⁷.

Susisiekimo ministerijai Savivaldybė turėjo pretenzijų dėl Kauno tvirtovės plentų miesto ribose tvarkymo (8 priedas). Kauno tvirtovės plentai buvo tiesiami išskirtinai Valstybės apsaugos reikalams, todėl turėjo valstybinę reikšmę ir turėjo būti atitinkamai tvarkomi. „Tačiau Plentų ir vandens kelių valdyba šiuos plentus laikė savo žinioje, nualino ir visiškai netvarkė kaip reikalauja miesto įstatymai ir minimalūs miesto reikalavimai. (...) Kauno miesto Savivaldybė sutiktų perimti minėtus plentus dabartiniam stovy, su sąlyga, kad Savivaldybei bus sumokėta pagal Statybos skyriaus sudarytą sąmatą, suma 2792051,55 litų reikalinga plentus pritaikyti miesto gatvėms“²⁴⁸.

Finansų ministerijai Kauno miesto Savivaldybė turėjo pretenzijų dėl sklypo tuometinių Donelaičio ir Putvinskio gatvių kampo, kur tvirtovės gyvavimo laikotarpiu buvo Dono pulko sandėlis, pastatytas ant savivaldybei priklausiusio sklypo mainais už katalikams gražintą karmelitų bažnyčią. 1900 m. kai buvo pastatytos kareivinės Žaliakalnyje, šį sklypą savivaldybė ketino išdalinti sklypais, tačiau planas nepavyko. Po karo sklypas atiteko Finansų ministerijai ir iš buvusio ceikhauzo buvo perstatyti Valstybės kontrolės rūmai. Kauno miesto savivaldybė už šio sklypo nuomą 1922–1935 m. pareikalavo iš finansų ministerijos 16753,98 lt²⁴⁹. Taip pat reikštos pretenzijos dėl Vytauto Didžiojo ir Petro Vileišio tiltų statymo.

Intensyvi Kauno plėtra netruko pasiekti pirmąją buvusios tvirtovės žiedą. 1929 m. Kauno miesto plane²⁵⁰ matyti, kad miesto ribos kaip tik rėmėsi į naujai pagal tvirtovės centrinio pylimo ribas suformuotą Tvirtovės alėją ir jau šiek tiek plėtėsi už jos ribų. Kiek mažiau apgyvendinti Aukštieji Šančiai. Naujų gatvių ir sklypų formavimui buvo lyginamas centrinis pylimas, neatant prasmės laikyti tuščią didelės vertės žemę. 1937 m. Kauno miesto tikrosios būklės plane²⁵¹ matoma, jog fortų teritorijos ir kitos tvirtovės žemės jau urbanizuotos, išdalinti žemės sklypai ir užstatyti visuomeniniai bei gyvenamieji pastatai. Tik kai kur palei Tvirtovės

²⁴⁶ Ibid, p. 17.

²⁴⁷ Ibid, p. 27.

²⁴⁸ Ibid, p. 12.

²⁴⁹ Ibid, p. 30-31.

²⁵⁰ 1929 m. Kauno miesto planas. KAA. F. 218, ap. 1, b. 625. M 1:5000. Dydis: 82,5x76,7. In: *Kauno miesto planai XIX a. – XX a. pirmoji pusė*. Kaunas: Naujasis lankas, 2007, XVII planas.

²⁵¹ 1937 m. Kauno miesto tikrosios būklės planas (pažymėti 1938 m. ir 1939 m. patikslinimai). KMS administracijos Urbanistikos skyriaus archyvas: 1 dalis (M.1:5000. Dydis 87x100); 2 dalis (M.1:5000. Dydis 84x96); 3 dalis (M.1:5000. Dydis 82,7x97,5); 4 dalis (M.1:5000. Dydis 83,5x97). In: *Kauno miesto planai XIX a. – XX a. pirmoji pusė*. Kaunas: Naujasis lankas, 2007, XXI planas.

alėją, Botanikos sode netoli centrinio pylimo dar likę sandėliai ir kiti pavieniai statiniai, pylimo atkarpos.

Taigi, planinga Kauno miesto plėtra tarpukariu nutraukė pirminę Kauno tvirtovės funkciją ir išskaidė kompleksą į atskirus elementus. Tvirtovės žemės buvo gražintos ankstesniems savininkams arba perduotos įvairių ministerijų žinion, dalį fortų, baterijų ir kitų fortifikacinių statinių bandyta pritaikyti Kauno miesto priešlėktuvinei gynybai, o įvairūs administraciniai, gyvenamieji ir ūkiniai pastatai toliau naudoti naujų savininkų.

2.1.2. Tvirtovės objektų funkcinė kaita

Visas paveldas tam tikra prasme yra disonuojantis arba nedarnus, nes tai palikimas iš ankstesnių laikų, turintis pritaikyti žmonių sąmonėje ir naujai besiformuojančiose erdvėse²⁵². Paveldėdami tam tikrus objektus iš sudėtingos praeities, esame priversti juos asimiliuoti, integruoti į egzistuojančią patirtį ir pateikti ribotą supratimą turinčiam naudotojui.

Tarpukariu plečiantis Kauno miestui ir didėjant laisvos žemės poreikiui, buvę tvirtovės objektai pradėjo iš esmės kliudyti įsisavinti nemažas teritorijas, pirmiausia esančias Naujamiestyje ir Žaliakalnyje, todėl nuolat kildavo problemų, kaip pasielgti su dažniausiai nenaudojamais kariniais objektais.

1926–1928 m. artilerijos inspektorius plk. ltn. Pranas Uogintas kūrė Kauno priešlėktuvinės gynybos planus. Pagal jo parengtus projektus buvę Kauno tvirtovės fortai, baterijos, sandėliai, tiltai ir kiti statiniai galėjo pasitarnauti aktyviai Kauno apsaugai ir gynybai, įrengiant juose kulkosvaidžius ant atitinkamų stovų. I, IV, VI, VII fortuose ir jų apylinkėse, baterijose, įvairiose strateginėse miesto vietose planuota pastatyti lauko pabūklus priešlėktuvinei Kauno gynybai²⁵³. Šie projektai liko neįgyvendinti, tačiau 1935 m. kaip nuosekli jų išdava buvo suformuota priešlėktuvinės apsaugos rinktinė ir išleistos kelios knygelės, informuojančios gyventojus apie priešlėktuvinę apsaugą²⁵⁴. 1935–1940 m. planuota, jog Kauno miestą priešlėktuvinės apsaugos rinktinė karo atveju gins Aukštojoje Panemunėje, Aukštojoje Fredoje ir Aukštuosiuose Šančiuose išdėstytomis kovos ir pagalbinėmis priemonėmis. Priešlėktuviniai stebėjimo postai įsikūrė Linksmadvaryje, prie Žaliojo tilto, prie Jiesios upės, Ažuolyno parke, prie Hipodromo gatvės, Zuikinėje ir prie tuometės šunų mokyklos Panemunėje. Visi jie telefono kabeliais buvo sujungti su IV fortu, kur įsikūrė centrinis sekimo postas²⁵⁵. Tai buvo vieni iš paskutiniųjų bandymų panaudoti Kauno tvirtovę gynybos tikslams.

²⁵² Ashworth, Tunbridge, op. cit., 1996, p. 20.

²⁵³ Babilas, op. cit., 2004, p. 289, 283.

²⁵⁴ Ibid, p. 275-291.

²⁵⁵ Vaidotas, op. cit.

Aukštosios Fredos kareivinėse Pirmojo pasaulinio karo metais vokiečiai buvo įrengę karo belaisvių stovyklą, vėliau pastatai pateko Lietuvos vyriausybės žinion, o nuo 1919 m. įtartini ar valstybės saugumui pavojingi asmenys buvo gabenami į čia veikusį belaisvių internavimo punktą. 1920 m. vyriausybės sprendimu jis buvo paverstas koncentracijos stovykla²⁵⁶, o 1922 m. gruodžio mėnesį koncentracijos stovykla buvo perkelta iš Aukštosios Fredos į tvirtovės V fortą²⁵⁷, vėliau tarpukariu šiame forte buvo įrengta balistinė šaudykla šovinių tikrinimui ir dirbtuvės, kur buvo taisomi sugedę šoviniai, gaminami parako užtaisai sviediniams, manevriniai šoviniai šautuvams ir kulkosvaidžiams²⁵⁸. VI forte buvo įkurtas Karo kalėjimas, veikęs 1921 08 26–1940 07 02 laikotarpiu skirtingais pavadinimais, bet iš esmės išlaikęs tą pačią funkciją²⁵⁹. Kauno tvirtovės VII forte 1919 m. įsikūrė Lietuvos kariuomenės Geležies tiekimo kuopa. Jos tikslas buvo surasti visos tvirtovės objektuose išlikusius ginklus, metalą, kitas medžiagas ir tiekti besikuriančios kariuomenės poreikiams. 1921 m. architektas Vladimiras Dubeneckis parengė VII forto pritaikymo archyvui projektą²⁶⁰, o 1924–1940 m. čia veikė Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Centralinis valstybės archyvas). Iš anksčiau fortus saugojusios geležinės tvoros buvo padarytos lentynos sudėti byloms²⁶¹. Ant VII forto išorinių šlaitų 1920 m. buvo pastatyta Aukštesnioji technikos mokykla. Vienoje aukščiausių Kauno kalvų – Ažuolų kalne – 9-osios baterijos teritorijoje 1922–1923 m. pastatyti Kauno Meno mokyklos rūmai ir laikinosios M. K. Čiurlionio galerijos pastatų kompleksas.

Dalis apleistų gynybinių tvirtovės objektų jau tarpukariu buvo tapę prieglobsčiu Kauno benamiams ir asocialiems asmenims. Fortuose planuota įsteigti moderniems miestams būdingas pigių butų kolonijas, tačiau Kaune tai tebuvo tik prastų, žmonių gyvenimui beveik netinkančių vietų politizavimas²⁶², o iš tiesų Kauno tvirtovės II ir III fortuose įrengtuose butuose sąlygos buvo visai netinkamos gyventi, dėl ten vyravusios netvarkos ir gyventojų kontingento²⁶³. Tokios

²⁵⁶ Tai buvo pirmoji tarpukariu Lietuvoje įkurta koncentracijos stovykla, vėliau panašaus pobūdžio stovyklos atsirado Varniuose, Pabradėje, Dimitrave. Jų tikslas buvo izoliuoti karo belaisvius ir asmenis, įtariamus antivalstybine veikla. Šiose stovyklose buvo vykdomas priverstinis darbas, pasitaikydavo smurto ir patyčių atvejų, nepaklusnūs kaliniai buvo varomi į karcerius (Kuodys, Modestas. *Varniai, Dimitrava, Pabradė: koncentracijos ir priverčiamojo darbo stovyklos Lietuvoje 1927-1940 m.* Vilnius: Versus aureus, 2007), tačiau masinių žudynių, kokios vykdytos 1941 m. pirmojoje Lietuvoje žydų koncentracijos stovyklose VI, VII, IX fortuose, nebuvo.

²⁵⁷ Kuodys, op. cit., p. 26-34.

²⁵⁸ Leščius, Vytautas. Lietuvos kariuomenės organizavimo, dislokavimo ir ginkluotės pokyčiai 1938–1940 m. In: *Karo archyvas*. T. XXIV. Vilnius: LKA, 2009, p. 199 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXIV.pdf

²⁵⁹ Stoliarovas, Andriejus. Lietuvos respublikos karinė teisėsauga: armijos teismas 1919–1922 metais. In: *Karo archyvas*. T. XXV. Vilnius: LKA, 2010, p. 192 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXV_galutinis%20su%20virs%20%20internetui.pdf

²⁶⁰ VII-ojo forto pritaikymas archyvui. Architektas V. Dubeneckis. 1921 m. LCVA. F. 1378, ap. 1, b. 28.

²⁶¹ Kaip atrodo fortai po 20 metų nuo jų paėmimo. In: *Lietuvos aidas*, 1935 rugpjūčio 28, Nr. 196 (2459), p. 10.

²⁶² Petrusis, Vaidas. Architektūros politikos apraiškos Lietuvos tarpukario (1918–1940) periodikoje: tarp prezentacijos ir socialinio teisingumo. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXXIII. Nr. 2. Vilnius: VGTU, 2001, p. 131.

²⁶³ „Tačiau bauriausiai žmonės gyvena V ir VI kolonijoj, kurios yra II ir III fortų kazematuose; šių butų negalima net butais vadinti; yra tai kažkokios pirmųjų žmonių landynės: visur per sienas varva, kazematuose kažkoks

pat prastos sąlygos buvo ir anksčiau tvirtovei priklausiusiuose barakuose Žaliakalnyje²⁶⁴. Praėjus 20 metų po Kauno tvirtovės žlugimo spaudoje rašyta, kad I–IV ir VIII fortai stovi tušti, „o jeigu ten likę vargšų, tai ir jie baigią išsikraustyti“. 1939 m. straipsnyje aprašytas daugiavaikių šeimų, girtuokliaujančių ir namų neturinčių asmenų gyvenimas Šančiuose²⁶⁵. Autorius teigė lankęsis forte, kuris matomas iš dabartinio A. Juozapavičiaus prospekto. Tačiau iš šio prospekto negalėjo matytis nė vienas tvirtovės fortas, todėl sunku pasakyti, ar autorius iš vis lankėsi tvirtovei priklausiusiame objekte, ar tik supainiotas prospekto pavadinimas. Bet pats faktas, liudijantis nuošalesnių tvirtovės objektų apleistumą, atspindi ir tuometinės miesto valdžios požiūrį. Tokie neapgalvoti sprendimai ne tik kenkė ten apgyvendintiems benamiams, bet ir kūrė neigiamą buvusios tvirtovės įvaizdį.

Vienas iš laipsniško tvirtovės objektų naikinimo pavyzdžių yra jau minėtas sandėlis, pavadintas „kariniu blindažu“²⁶⁶ prie Aukštaičių gatvės. Po karo šis sandėlis buvo praradęs tiesioginę paskirtį ir kartu su aplink esančiu žemės sklypu patekęs Krašto apsaugos ministerijos žinion. Prieš 1924 m. rugpjūčio 23–25 d. vykusią Pirmąją dainų šventę, buvo tvarkoma aikštė, susiformavusi prie šiandienio Radvilėnų plento tarp K. Petrausko, V. Kudirkos ir Aukštaičių gatvių. Ant pietinėje aikštės dalyje buvusio sandėlio pylimo pastatyta amfiteatrinė estrada choristams, pakyla dirigentui, aikštėje – tribūnos ir suolai žiūrovams. Nuo 1926 m. ši aikštė, pavadinta Petro Vileišio vardu, buvo šiek tiek sumažinta, vakarų pusėje atskyrus plotą privatiems sklypams ir nutiesus P.Vileišio gatvę. O tvirtovės sandėlis pritaikytas vandens rezervuarui²⁶⁷. Apie 1936 m. oficialiame Kauno miesto savivaldybės projekte Krašto apsaugos ministerijai buvo aiškinama apie „karinio blindažo“ prie Aukštaičių gatvės pardavimo peripetijas. Savivaldybė siekė nusipirkti sandėlį ir žemės sklypą, su mintimi nugriauti nebereikalingą karinį statinį, kuris stovėjo pačiame naujai kuriamo Žaliakalnio rajono centre ir trukdė įgyvendinti architektų idėjas. Taip pat savivaldybė kaltino ministeriją, kad pastaroji

rūkas, cementinės grindys šlapios arba net tiesiog apdengtos storu šlapio purvo sluoksniu, kai kurios landynės pavasarį sniegui tirpstant arba vasarą ir rudenį palijus, vandens užpilamos, nes jų viršai vokiečių sviedinių suardyti, įgriuvę; kazematai niekadoms nemato saulės, nes langais atsukti ne į saulėtą pusę; kai kurie kazematai susisiekiama tamsiais ar pustamsiais koridoriais, kuriuose yra pavojingi šuliniai; tie koridoriai tam tikru laiku vandens užliejami ir nebepereinami; yra ir absoliučiai tamsių, klaikių laiptų, kurie veda į buvusius kulkosvaidžių lizdus, kur dabar gyvena su daugybe vaikų dideliausi nuskurdėliai ir p.; visi šie „butai“ pilni ligonių, vaikų, nusikaltėlių ir p. Todėl net III-os kolonijos gyventojai, kai jie keliami į šiuos fortus, laiko tai didžiausia sau bausme. Kazematų remontas padarytas labai menkai, gal ne su rangovo sukčiavimais, nes, pav., kai kur įstatytos naujos durys, bet neįstatytos adverijos, todėl tarp durų ir sienų didžiausi plyšiai ir p.“ (Pigių butų kolonijos. In: *Lietuvos aidas*, 1932, birželio 20, Nr. 137 (1512), p. 4).

²⁶⁴ Ziminskas, J. Pigių butų kolonijos Kaune. In: *Savivaldybė*, 1934, Nr. 8. p. 20-21.

²⁶⁵ Mingaila, Stasys. Dantės „Dieviškos komedijos“ fragmentas Kaune. In: *Lietuvos aidas*, 1939, sausio 26, Nr. 42. In: *Laikraščių iškarpos iš straipsnių, liečiančių Kauno miesto savivaldybę. Straipsniai apie siaubingą padėtį asmenų, gyvenančių fortuose*. KAA. F. 219, ap.1, b. 1112.

²⁶⁶ Savivaldybės dokumentuose vartojamas neteisingas „karinio blindažo“, o J.Kančienės straipsnyje paminėtas „forto sandėlių“ terminas, iš tiesų Kauno tvirtovės generaliniuose planuose čia pažymėti sandėliai (rus. *склады*). *Генеральный план...*, op. cit., RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7985.

²⁶⁷ Kančienė, Jolita. Laikinosios sostinės reprezentacinės aikštės. In: *Archiforma*. 2006, Nr. 3, p. 76.

užkėlė gerokai didesnę nei rinkos kainą, todėl neįmanoma jo nupirkti. O „kol ten bus jokios praktiškos vertės neturintis kariškas blindažas, toks įkainojimas keleriopai prašoka rinkos kainą“. Todėl savivaldybė siūlė sandėlio nevertinti, nes jo nugriovimo kaštai buvo tokie pat kaip ir sklypo vertė²⁶⁸. 1938 m. rezervuaras pertvarkytas, jį papuošė B. Pundziaus skulptūra „Vandens nešėja“, pastatytas naujas hidroforas²⁶⁹.

Ne mažiau aktyviai tarpukariu buvo eksploatuojami tvirtovės negyvybinės paskirties objektai. Vienas iš įdomesnių pastatų, iki šiol sąlyginai išlaikiusių savo pirminę paskirtį yra Kauno radijo stotis Žaliakalnyje²⁷⁰. Tai nedidelis kazematuotas storomis (nuo 0,5 iki 2 m) betoninėmis sienomis pastatas. Iš pradžių pastate buvo įrengti keturi kazematai: pirmajame buvo mašinų skyrius, variklis ir generatorius, antrajame – umformerio²⁷¹ patalpa, trečiajame – akumuliatorių, laboratorijos, kanceliarijos patalpa, ketvirtajame – ryšio įrangos patalpa. Pastatas turėjo išorinę įrangą – metalinį antenų bokštėlį ir variklių duslintuvus, sumontuotus šalia fasadinės sienos²⁷². Kazematuotas pastatas buvo skirtas radijo ryšio (siųstuvų, imtuvų, generatorių, antenų, valdymo skydų) įrangai ir aptarnaujančiajam personalui. Pastato konstrukcija užtikrino įrangos ir personalo apsaugą nuo artilerijos ugnies (buvo apskaičiuota, kad pastatas turi atlaikyti du tiesioginius 11 colių kalibro sviedinių smūgius). 1923–1926 m. pastatas perstatytas ir pritaikytas Kauno radiofonui. 1926 m. birželio 12 d. radijas pirmą kartą prakalbo lietuviškai²⁷³.

Kauno centre esantys administraciniai tvirtovės pastatai tarpukariu taip pat buvo aktyviai naudojami²⁷⁴. Inžinierių valdybos viršininko rezidencija (pastatyta 1889–1890 m.) Pirmo pasaulinio karo metais naudojosi vokiečių okupacinė valdžia, 1919 m. vasarą čia įsikėlė Lietuvos Respublikos Švietimo ministerija, o 1921 m. – Ministrų kabinetas. Netrukus įvykdyti pirmieji pastato rekonstrukcijos darbai. Rezidencija perstatyta ir padidinta, iš Karaliaučiaus ir Berlyno nupirkti baldai. Kitas didesnis pertvarkymas vyko 1930 metais. Pagal architekto A. Dubeneckio projektą pakeistos sienų, grindų dangos, krosnys, kiti elementai. Iki Antrojo pasaulinio karo čia dirbo visi nepriklausomos Lietuvos ministrai pirmininkai (A. Voldemaras,

²⁶⁸ *Atsiskaitymo su išdu...*, op. cit. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 24.

²⁶⁹ Kančienė, op. cit., p. 76. Išlikusi dalis pastato yra UAB „Kauno vandenys“ teritorijoje.

²⁷⁰ Veliutė, Ingrida. Užmiršti Kauno tvirtovės objektai miesto centre. Panaudojimo vizija. In: *K.Šešelgio skaitymai – 2008*. Vilnius: VGTU, 2008, p. 81-83.

²⁷¹ Umformeris (vok. *Umformer*) – įrenginys, skirtas pastoviajai srovei keisti į kintamąją srovę.

²⁷² *Проект искровой станции*. RVKIA, Ф. 802, оп. 5, д. 16538; *Ведомости об успехе работ (май 1915 г.)*. RVKIA. Ф. 3148, оп. 1, д. 3271.

²⁷³ Girdvainis, Juozas. „Alio, Alio. Kalba Kaunas. Lietuva“. In: *Vakarų ekspresas*. 2006 m. birželio 12 d. [žiūrėta 2011 m. spalio 3 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ve.lt/naujienos/kultura/tv-ir-radijo-naujienos/alio-alio-kalba-kaunas-lietuva-400897/>

²⁷⁴ Veliutė, Ingrida. Objects of Administrative, Religious and Military Purpose in the Kaunas Fortress: Three Examples of Function Development and Successful Application. In: *Baltfort*, 2008, nr.2, p. 26-29;

M. Šleževičius, E. Galvanauskas, K. Grinius ir kiti), 1934–1939 m. gyveno Užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis su šeima²⁷⁵.

Šv. arkangelo Mykolo (įgulos) bažnyčia²⁷⁶ tarpukariu susilaukė išskirtinio dėmesio. Didelio tūrio pastatas stovėjo užgoždamas aplinkinius statinius ir buvo pagrindinis centrinės miesto ašies akcentas. Tai piktino daugelį žymių miesto politikų, todėl spaudoje iki pat 1932 m. ir vėliau vyko aršios diskusijos dėl Soboro likimo. Buvo nemažai siūlymų jį nugriauti ir sunaikinti kaip Rusijos priespaudos simbolį, tačiau tiek pat argumentų surasta ir dėl jo išsaugojimo, funkcijos pakeitimo, kol galiausiai surasta lėšų remontui²⁷⁷. Būdamas stiprus vizualinis naujosios miesto dalies akcentas, soboras dar labiau veikė kaip dirgiklis, primindamas apie neseniai pasibaigusią carinės Rusijos okupaciją. Todėl tokios aršios diskusijos visai nestebina, o tai, kad susilaikyta nuo jo griovimo ir pastatas išliko kaip Dievo namai²⁷⁸, liudija apie brandžią ir inteligentišką tarpukario Lietuvos visuomenę. 1934 m. prasidėjusių remonto darbų metu buvo išsaugotas bizantiškasis stilius, palikti bendri krikščionybei bruožai. Apsidės skliaute buvusią kompoziciją dailininkas Vladas Didžiokas su mokiniais pertapė į Gerojo ganytojo paveikslą, įrengti 6 altoriai, suremontuoti ir perdažyti fasadai. 1939 m. įrengti vieninteliai tuo metu profesionalūs elektriniai vargonai. Vėliau iki pat 1962 m. jokie tvarkymo

²⁷⁵ Lukšionytė, op. cit., 2001, p. 47-48.

²⁷⁶ Kauno mieste didėjant kariuomenės skaičiui buvo nuspręsta pastatyti didelę cerkvę ir pačiame miesto centre 1891–1895 m. pastatytas Šv. Apaštalo Petro ir Povilo Soboras (pašventintas 1895 m. rugsėjo 17 d.). Vokietijai užėmus Kauną nuo 1915 m. ši cerkvė buvo pritaikyta kaizerinės kariuomenės katalikų evangelikų maldos namams. 1919 m. liepos 25 d. Lietuvos respublikos Ministrų taryba perdavė Soborą Kauno įgulos katalikų bendruomenei. 1962–1965 m. bažnyčia pritaikyta Vitražo ir skulptūros galerijai, interjere įrengtos pertvaros kaip fonas meno kūriniams, nuo centrinio kupolo nuimtas kryžius, jo vietoje įengtas vėjarodis. 1991 m. kovo 28 d. Kauno miesto tarybos nutarimų bažnyčia grąžinta Kauno arkivyskupijos kurijai ir perduota Lietuvos kariuomenės jurisdikcijai.

²⁷⁷ J.K. Nepriklausomybės paminklo statymą dar atidėkime. In: *Lietuvis*. 1928, sausio 17, Nr. 13, p.5; „Soboras“ šiaip ar taip yra pirmiausiai meno kūrinys. Nugriaudami jį mes be bereikalingų išlaidų nič nieko nepelnytume, nes savo tautiškų jausmų nepagerbtume“ (Aleknavičius, St. Ar verta nugriauti „Soboras“. In: *Lietuvos žinios*, 1928, vasario 6, p. 3); „Jeigu ki kur, pasikeitus tvarkai, senosios liekanos ištisai nenaikinama, jeigu paliekama daugeliu atvejų paminklai ir kiti į juos panašūs kūriniai, tai dar tas toli gražu nesako, kad stovėtų visą Kauną stelbiąs soboras. Viskas turi ribas. Yra tat ir čia tos ribos“ (Žiedrys, Kazys. Griaukime Kauno Soborą. In: *Rytas*. 1928, kovo 17, p. 4); Kas daryti su Kauno Soboru. In: *Diena*. 1929, birželio 16, Nr. 146, p. 4; „Man nėra žinoma istorijoje faktas, kad užkariautojai arba išsilaisvinusios tautos griautų ir naikintų savo priešų pastatytas vertingas statybas: rūmus, bažnyčias ir t.t. (...) Galima jį paversti bažnyčia, muziejum, galima suvartoti kitiems kultūros reikalams, galima jį perdirbti, jei kas mano, kad jis pajėgs ką nors geresnio išgalvoti, bet griauti ir naikinti – tai vandalų ir barbarų darbas“ (Purickis, J. Dėl Kauno Soboro arba Įgulos bažnyčios. In: *Lietuvos aidas*. 1931, rugpjūčio 10, p. 4); „Už Įgulos bažnyčios turiu namą. Soborą nugriovus, namo vertė pakiltų. Bet nežiūrint bizniškų išrokavimų, mano sąžinė diktuoja palikti soborą ramybėje. Šios statybos kūrinys, mano nuomone, labai gražina miestą. Jį nugriovus, kitus tokius maldos namus jo vietoje nepastatysime. Tai kainuotų daug milijonų, kurie šiais laikais labai ir labai mums reikalingi. O nepastčius toje vietoje kitus maldos namus mes užgautumėm visų tikinčiųjų, nežiūrint kokios jie tikybės būty, jausmus. (...) Gi norint pastatyti kokį paminklą, galima jį pastatyti kitame Laisvės alėjos gale. Iš politinės pusės žiūrint, įgulos bažnyčia primindama buvusią vergiją mums ir mūsų kartoms, paskatins į buvusią vergiją nebeatsidurti ir ginti taip brangiai iškovotą nepriklausomybę“ (Dobužinskis, op. cit.); „Ne remontuoti tą budinką, bet nuversti ir kuo skubiau tuo geriau reikia! Plačiosios visuomenės opinija tuo reikalu yra seniai pareikšta ir visuomenė bus dėkinga tik už apvalymą Kauno nuo tokių soborų“ (Ar negriaukite tą soborą? In: *Lietuvos žinios*. 1932, liepos 12, p. 6); „prieš porą savaitių pagaliau įgulos bažnyčios likimas buvo išspręstas – nutarta ją atremontuoti. Kadangi ji yra pavesta kariuomenei, todėl remontavimo darbus atlieka krašto apsaugos ministerijos butų skyriaus valdyba savo lėšomis. (...) Visas įgulos bažnyčios remontavimas kaštuos 63 000 litų“ (*Už 63000 litų...*, op. cit., p. 2).

²⁷⁸ Veliutė, *Kościół...*, op. cit., s. 87-91.

darbai nebuvo atliekami²⁷⁹. Fenomenalu tai, kad pastatas, išskyrus sovietinį laikotarpį, nuolat buvo kariuomenės arba įgulos maldos namais – įvairių valstybių, skirtingų konfesijų, bet iš esmės nekeitė savo pirminės funkcijos.

Tarpukario spaudoje buvo ir teigiamų pranešimų apie Kauno tvirtovės objektus. 1939 m. „Lietuvos žiniose“ pasirodė informacija, jog Kauno metropolijos kunigų seminarijos bibliotekoje surastas Kauno tvirtovės rankraštinis spalvotas žemėlapis (207x243 cm). Karo inžinierių štabo kapitono Popovo pasirašytame žemėlapyje buvo aiškiai matyti fortų planų detalės ir visos svarbios strateginės vietos. Koku keliu šis žemėlapis pakliuvo į kunigų Seminarijos biblioteką, neišsiaiškinta²⁸⁰. Vėliau Lietuvos žiniose rašyta, jog Valstybės teatro ir Įgulos bažnyčios statyba „naujai persikuriančiam Kaunui (..) buvo didelė naujiena: darbininkai gavo darbo, visi stebėjosi, kad nualintas Kaunas greit išaugs į didelį miestą, nors jo „didingumą“ jau rodė pastatytosios tvirtovės, eilė kareivinių ir naujai planuojamos gatvės“²⁸¹. Tačiau bene taikliausiai Kauno tvirtovės komplekso būklę prieš Antrąjį pasaulinį karą apibūdina tokia žinutė: „Jei fortai ir nepasikeitė, tai jų apylinkių 1915 m. rugpjūčio 8-18 d. kautynių dalyviai visai nepažintų. Aplink fortus prisistatė daugybė namelių, ištisos sodybos išaugo per dvidešimtis metų. Po apkasais išraižytas fortų apylinkes dabar ganosi galvijų bandos ir ant kalvų pasilipę raliuoja piemenėliai“²⁸².

Net anksčiausiai statyti tvirtovės objektai tarpukariu dar neturėjo 50 metų senumo ribos, kuri šiandien taikoma į registrą įrašomiems paveldo objektams. Anuomet carinis Rusijos palikimas buvo vertinamas kontraversiškai, todėl tvirtovės objektų vertė skaičiuota pagal jų užimamo žemės sklypo kainą, o apsauga ir išsaugojimas priklausė nuo pastato panaudojimo galimybių.

2.1.3. Brutalaus paveldo ženklų atsiradimas tvirtovės objektuose

Antrasis pasaulinis karas atnešė daugybę permainų, nutrūko nepriklausomos Lietuvos respublikos gyvavimas, Vokietijos ir Rusijos okupacijos skaudžiai palietė visus Lietuvos gyventojus, o ilgam įsivyravęs komunistinis režimas spėjo įsiskverbti iki pat valstybingumo šaknų ir net pakeisti žmonių savimone.

²⁷⁹ Pikšrienė, Diana. Maldos namai – Kauno miesto centrė. In: *Kultūros paminklai*. T. 7. Vilnius: Savastis, 2000, p. 170-171.

²⁸⁰ K.S. Surastas Kauno tvirtovės žemėlapis. In: *Lietuvos žinios*, 1939, vasario 15, Nr. 38. In: *Laikraščių iškarpos...*, op. cit. KAA. F. 219, ap.1, b. 1112, p. 40.

²⁸¹ Senąjį Kauno veidą atskleidus. In: *Lietuvos žinios*, 1939, kovo 27, Nr. 70, p. 5. In: *Laikraščių iškarpos...*, op. cit. KAA. F. 219, ap.1, b. 1112.

²⁸² Vl.R. Kaip atrodo Kauno fortai šiandien (Buv. Kauno tvirtovės žlugimo 20 metų proga). In: *Lietuvos aidas*, 1935 rugsėjo 4, Nr. 202 (2465), p. 2.

Miestai, kurie buvo pritaikyti gynybai arba kurių ekonomika ir visuomenė susiformavo karinėje aplinkoje, iš esmės ir toliau egzistuoja pagal nusistovėjusią tvarką, net jei miestas ir praranda karinę paskirtį. Pokyčiai žmonių sąmonėje klostosi lėtai. Istoriskai daugelis vietų, kuriose buvo karinės bazės, ginkluotės gamyklos arba įgulos miestai, gyveno pagal tą patį scenarijų: staigus ekonominis pakilimas, o vėliau ilgai trunkanti ekonomikos stagnacija, skurdas ir politinė bei socialinė sumaištis²⁸³. Kauno atveju situacija tarpukariu buvo kiek geresnė, nes čia kūrėsi valstybės sostinė, tačiau Antro pasaulinio karo pradžioje tvirtovė vis labiau ryškėjo kaip disonuojantis paveldas dėl prievartos prieš žmones veiksmų.

J. E. Turnbridge'as ir G. J. Ashworthas išskyrė įvairias brutalaus disonuojančio paveldo kategorijas²⁸⁴. Kauno tvirtovės atveju klasifikacija būtų daugiapakopė. Pradinė šio komplekso paskirtis buvo gynyba Pirmajame pasauliniame kare, todėl jis turėtų būti priskiriamas *karo palikimo kategorijai* ir dar reiktų išskirti *prievarta primestos svetimos valstybės juridinės sistemos taisyklių* subkategoriją²⁸⁵. Tam tikri Kauno tvirtovės objektai Antrojo pasaulinio karo metu leidžia išskirti papildomas *kitaminčių persekiojimo, plataus masto žudynių* arba *genocido* subkategorijas.

Neproporcingai didelis skaičius žmonių, tiesiogiai susijusių su brutaliu paveldu ir jų atsiminimai gali dominuoti sąmonėje bei išlaikyti šią atmintį ilgus amžius. Disonavimas kaip brutalumo išdava nėra tik ilgalaikis asmeniškasis skausmas – tai kompleksas santykių tarp aukų, nusikaltėlių ir liudininkų. Didelė įtampa tarp aukų ir nusikaltėlių sustiprina disonuojančio paveldo problemą ir bet kokios pastangos ją išspręsti gali turėti neprognozuojamas, kartais net pavojingas politines pasekmes. Brutalaus paveldo interpretacija yra ypač sudėtinga ir turėtų būti atliekama itin laipsniškai ir švelniai²⁸⁶. Į nacistinės ir sovietinės okupacijų primestas dalies tvirtovės komplekso objektų brutalumo ypatybes reiktų atsižvelgti pritaikant juos šiandienos poreikiams ir kuriant naujas funkcijas.

Kaip tarpukario koncentracijos stovyklų ir kalėjimų tąsa, 1939 m. lapkričio 16 d. Kauno tvirtovės V forte buvo įsteigta 7-oji internautų Lenkijos karių stovykla. Tuo metu joje buvo 500 internautų Lenkijos karių. Gruodžio 15 d. stovykla buvo performuota, ji įsikūrė V ir VI fortuose. Kaunas šiai stovyklai pasirinktas dėl laisvų tvirtovės fortų panaudojimo galimybių ir dėl to, kad ten jau vykdyta panaši veikla. Internautų stovyklų štabo viršininko

²⁸³ Ashworth, op. cit., 2003, p. 153-154.

²⁸⁴ „Ilga žmonijos istorija, karai, pogromai, persekiojimai, diskriminacija, nacijų, genčių, klasių tarpusavio kova paliko didžiausią paveldą, kuris iki šiol perduoda savo gergždžiančias žinutes. Tai sukuria disonansą tarp ankstesnių aukų, jų palikuonių ar tų, kurie bijo tapti būsimumis aukomis. Šios nemalonus žinutės įsisavinant disonuojantį paveldą verčia griebtis plataus maskavimo diapazono nuo tyčinio slėpimo iki naujų faktų interpretacijos, siekiant sumažinti nedarną. Šis brutalaus ir disonuojančio paveldo tipas yra labiausiai paplitęs ir vis dar ganėtinai jautrus“. In: Ashworth, Tunbridge, op. cit., 1996, p. 28-29.

²⁸⁵ Ashworth, Tunbridge, op. cit., 1996, p. 96.

²⁸⁶ Ashworth, op., cit., 2003, p. 94-95.

rašte užsiminta, kad „dėl labai gerų apsaugos galimumų ten bus talpinami patys nedrausmingiausi, netvarką stovyklose keliantieji internautieji“²⁸⁷, nors iš tiesų internautieji buvo išleidžiami į miestą, iš kur labai dažnai negriždavo. 7-ajai internautų karių stovyklai priklausė ir Aukštosios Panemunės stovykla²⁸⁸.

Antrojo pasaulinio karo metais nacitinė Vokietija pratęsė koncentracijos stovyklų ir įkalinimo įstaigų steigimą Kauno tvirtovės gynybiniuose statiniuose. Objektų priežiūroje dalyvavo ir lietuviai. 1941 m. rugpjūtį Kauno tvirtovės IV forte lietuvių 2-asis Pagalbinės policijos tarnybos batalionas saugojo teritoriją bei pasmerktuosius. Duomenų, kiek žydų buvo nužudyta ir ar batalionas dalyvavo žydų žudynėse, nėra. 1941 m. rugsėjį šio bataliono padaliniai vedė ir saugojo karo belaisvių darbo komandas iš VI forto, kuriame buvo įrengta sovietų karo belaisvių stovykla Nr. 336 (Stalag 336), į VII fortą²⁸⁹. Čia 1941 m. birželio 23 d. buvo pradėta kurti pirmoji Lietuvoje žydų koncentracijos stovykla²⁹⁰. Kauno sunkių darbų kalėjimo filialas (1924–1940 m.) o vėliau nacių mirties stovykla veikė tvirtovės IX forte²⁹¹.

Nors nemaža dalis Kauno tvirtovės objektų tarpukariu ir Antrojo pasaulinio karo metais įgijo brutalaus paveldo bruožų, tačiau nebūtinai visi jie šiandien turi būti reprezentuojami kaip tamsiojo turizmo objektai. Svarbiausi šios turizmo srities reprezentantai Kaune dabar yra VII ir IX fortai, o vienas esminių kriterijų jų veikloje ir ekspozicijose yra holokausto temos pristatymas taip, „kad ji neprieštarautų oficialioms šiuolaikinėms demokratinės valstybės pažiūroms. Pateikiama holokausto interpretacija turėtų pasmerkti tokio masto ir tokio žiaurumo nusikaltimą, nekiršindama skirtingus požiūrius į šį reiškinį turinčių individų. Tiek čia [VII forte – aut. past.], tiek kitose muziejuose, reprezentuojant holokausto paveldą, svarbu ne pateikti grynus faktus, kad tai vyko ir kaip vyko šioje vietoje, o atsakyti į klausimą, kodėl tai vyko, t.y. pateikti dabartiniais ideologiniais kriterijais vertinant priimtina visoms suinteresuotoms grupėms (tiek aukų artimiesiems, tiek jaučiantiems kaltę dėl vykdytų nusikaltimų) kraupaus istorinio įvykio interpretaciją“²⁹². Prisimenant žuvusiuosius kituose tvirtovės objektuose, nebūtina visur įrengti analogiškų ekspozicijų ar įtraukti į tamsiojo turizmo maršrutus, atvirkščiai, pagerbus aukas atminimo lentomis ar paminklais, galima mažinti neigiamą brutalaus paveldo žymę, pritaikant juos intensyviai kasdieniam naudojimui.

²⁸⁷ 1939 m. spalio 12 d. Internautų stovyklų štabo viršininko raštas Birštono internautų stovyklos komendantui. LCVA. F. 300, ap. 1, b. 6, l. 196. In: Strelcovas, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2010, p. 43.

²⁸⁸ Strelcovas, op.cit., p. 42-44.

²⁸⁹ Stoliarovas, Andriejus. Lietuvių pagalbinės policijos (apsaugos) 12-asis batalionas. In: *Karo archyvas*. T. XXIII. Vilnius: LKA, 2008, p. p. 283 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXIII.pdf

²⁹⁰ Plačiau apie koncentracijos stovyklas išnašoje 263.

²⁹¹ Išsamiau apie IX fortą poskyryje „IX forto fenomenas“

²⁹² Kilinskaitė, op. cit., p. 60-61.

2.2. Kauno tvirtovės panauda ir apsauga sovietiniu laikotarpiu

Nėra tikslių duomenų, kiek Sovietų Sąjunga Lietuvoje turėjo kariuomenės, tačiau apytiksliais žinoma čia buvus apie 34 600 karių²⁹³. Nemaža jų dalis buvo dislokuota Kaune ir apgyvendinta tvirtovės kareivinėse, o fortuose, administraciniuose pastatuose ir sandėliuose iki pat 1992 m. laikytas įvairus kariuomenės inventoriūs (3 lent.), todėl šie objektai ir jiems priklausiusios teritorijos buvo uždaros.

3 lentelė. 1992 m. įvairioms Lietuvos Respublikos institucijoms perduoti Rusijos Federacijos kariuomenei priklausę Kauno tvirtovės objektai²⁹⁴.

Adresas	Buvusi įstaiga	Kam perduota
Laisvės al. 39	Senasis karininkų ramovės pastatas	Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga
Panemunės karinis miestelis, Vaidoto g.	Oro desanto divizijos daliniai, karinė dalis 93613	KAM
Vaidoto g. 121	Pontoninis batalionas karinė dalis 96060	KAM
Vaidoto g. 47-121a	744-asis zenitinis raketinis divizionas, karinė dalis 01660	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 176	Materialinio aprūpinimo batalionas, karinė dalis 42688	Kauno m. savivaldybė (?)
A. Juozapavičiaus g. 19-21	7-osios oro desanto divizijos daliniai, karinės dalys 64006, 42232, 22783, 29455, 55439	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 25	Mobili remonto gamykla, karinė dalis 16761	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 25	Desanto aprūpinimo batalionas, karinė dalis 47073	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 27	Autoremontu batalionas, karinė dalis 21012	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 31	Remonto bazės valdyba, karinė dalis 03738	Kauno m. savivaldybė
Perlojos g. 17	Autoremontu dirbtuvės, karinė dalis 21	Kauno m. savivaldybė
H. ir O. Minkovskių g. 59-122	Maisto sandėliai, karinė dalis 3509	Kauno m. savivaldybė
Drobės g. 29	Aprangos sandėliai Nr. 1350	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 19	Zenitinės artilerijos, karinės divizionas, karinė dali 1896	Kauno m. savivaldybė
Žemieji Šančiai	7-osios oro desanto divizijos daliniai, karinės dalys 33476, 78454, 87688	Kauno m. savivaldybė
Gedimino g. 25	7-osios oro desanto divizijos štabas, karinė dalis 93613	KAM
Gedimino g. 27	Garnizono komendantūra, karinis tribunolas	Teisingumo ministerija
A. Juozapavičiaus g. 31	Transporto aviacijos eskadrilė, karinė dalis 06762	Sveikatos apsaugos ministerija
Perlojos g. 62	Radiotechninio bataliono štabas, karinė dalis 48780	KAM
Radvilėnų pl. 1	Inžinerinis pulkas, karinė dalis 89580	KAM
A. Juozapavičiaus g. 15	Ryšių bataliono teritorija, karinė	KAM

²⁹³ Pagal 1992 m. duomenis išvedant sovietų kariuomenę iš Lietuvos. In: Surgailis, Gintautas. *Rusijos kariuomenės išvedimas 1990–1993*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2005, p. 287-289.

²⁹⁴ Parengta pagal: Surgailis, op. cit.

	dalis 02058	
Plento g. 29c	Karinės dalies 89452 statybos bazė	Kauno m. savivaldybė
Plento g.	Nebaigtas prekybos centras	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 31a	Karinės dalies 77074 karo statybininkų kareivinės	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. (tarp sunkiosios technikos pastatų Nr. 21 ir Nr. 23)	148-ojo mokomojo desanto bataliono (karinė dalis 42232) teritorija ir pastatai	Kauno m. savivaldybė
Perlojos ir Vaidoto gatvių kampas	Karinės dalies 687 autoremonto dirbtuvės	Kauno m. savivaldybė
A. Juozapavičiaus g. 34	Karinė ligoninė (karinė dalis 02342)	Sveikatos apsaugos ministerija
Radvilėnų pl. 1	Inžinerinis pulkas	VRM
Radvilėnų pl. 1	Karinio dalinio 89580	VRM
Ašmenos ir Medvėgalio g.	Medicininės mantos sandėliai	KAM
Gedimino g. 27	Komendantūros pastatas	KAM

Iki 1970 m. tvirtovės objektai nebuvo įtraukti į saugomų objektų sąrašus²⁹⁵. Tik IX forte XX a. šeštame dešimtmetyje įkurtas muziejus. Šis didžiosios dalies tvirtovės komplekso atskyrimas nuo visuomenės galutinai pakenkė tvirtovės kompleksiško išsaugojimui, nes daugybė komponentų buvo sunaikinti dėl intensyvių statybų, pateko į individualių namų teritorijas ir buvo kitaip pažeisti. Tik nuo XX a. aštunto dešimtmečio atskiri tvirtovės elementai įtraukiami į sąrašus kaip architektūros paminklai.

2.2.1. Miesto plėtra ir tvirtovės objektų įpaminklinimo pradžia

XX a. šeštajame-aštuntajame dešimtmetyje Kaune vyko intensyvi miesto ekspansija į aplinkines vietas. Tuo metu prasidėjo masinės daugiabučių gyvenamųjų rajonų statybos, naujų gatvių tiesimas ir esamų platinimas. Statant naujus objektus, sunaikinta nemažai buvusios tvirtovės statinių.

Vienas iš stambesnių pokario projektų, sunaikinusių dalį tvirtovės centrinio pylimo ir jam priklausiusių statinių, buvo tuometinio Kauno politechnikos instituto (KPI, dabar KTU) miestelio statybos. 1950 m. spalio 31 d. Kauno valstybinis universitetas buvo reorganizuotas į Kauno politechnikos ir Kauno medicinos institutus. 1950 m. gruodžio 15 d. patvirtinta KPI struktūra. Statybos fakultetui buvo paskirti Kauno arkivyskupijos kurijos rūmai (Rotušės a. 14a.) ir Kauno Rotušė. Jų patalpos nepritaikytos aukštajai mokyklai. Laboratorijų praktiškai nebuvo. Atsižvelgiant į tai, kad ir kitiems KPI fakultetams trūko patalpų, numatyta pastatyti studentų miestelį su mokomaisiais korpusais ir bendrabučiais. Tam buvo išskirtas žemės sklypas netoli Slėnio gatvės. 1963 m. šioje vietoje atlikti geologiniai tyrimai, kuriuose konstatuota, kad statant KPI Statybos fakultetą nugriauti centrinio įtvirtinimo pylimai tarp dabartinių K.Baršausko ir

²⁹⁵ *Kauno miesto architektūros paminklų ir apsaugos zonų projektas. 1947 m. Genplanas.* KAA. F. R-1705, ap. 2, b. 4. 1 lapas.

A. Baranausko bei užlygintos duobės, kurios buvo įvertintos kaip „žmogaus veiklos rezultatas“²⁹⁶. KPI Statybos fakulteto rūmai iškilmingai atidaryti 1965 m. gegužės mėnesį.

Tarp dabartinių K.Baršausko, Prancūzų ir Biržiškų gatvių išlikęs Kauno tvirtovės dešiniojo Nemuno kranto centrinio įtvirtinimo redutas yra dėl nugriauto centrinio pylimo dalis. Rengiant pramonės rajono prie VI forto užstatymo planus²⁹⁷, prie šio reduto buvo suplanuota daug takų arba smulkių gatvelių, tuomet šis planas nebuvo iki galo įgyvendintas (9 pav.), bet šiuo metu reduto prieigos apstatytos gyvenamaisiais namais, o netoliese K.Baršausko ir Breslaujos gatvių sankirtoje esantis tarpinis VI forto sandėlis²⁹⁸ išliko ir yra tinkamai prižiūrimas.

Sovietmečiu statant naujus pastatus, Kauno tvirtovės objektai nebuvo vertinami kaip kultūros paveldas, todėl buvo braunamasi į jiems priklausiusias teritorijas. 1957 m. planuojant Kauno Politechnikumo²⁹⁹ mokomąsias dirbtuves, statybos aikštelė ribojosi su VII forto fosa, kuriame stovėjo vanduo³⁰⁰. Kontreskarpinė siena buvo pajėgi atlaikyti žemių spaudimą, tačiau mūrinių pastatų artumas iki šiol kelia grėsmę jos stabilumui. VII forto pozonio urbanizacija gerai matosi 1961 m. vykdyto Kauno politechnikumo mokomojo korpuso statybinio sklypo inžinerinės geologijos planuose (10 pav.).

Dėl masinių statybų sovietmečiu pradėti užstatyti II, III, Domeikavos fortų išoriniai šlaitai, V forto prieigos, užtvindyti Marvos forto grioviai. Sunaikinta dalis Linkuvos įtvirtinimo tarp Neries upės ir Tilžės g., taip pat ir centrinio įtvirtinimo dalis prie J.Bakanausko g. (toje vietoje iškilo pramonės įmonės bei gyvenamieji namai). Sunaikintos 2-oji, 3-oji, 7-oji baterijos su statiniais bei 1-osios ir 8-osios baterijų dalys; 6-osios baterijos teritorijoje pastatyti didžiuliai

²⁹⁶ „2. Geologiniai-litologinis statybinės aikštelės sandaras. Tyrinėtoji statybinė aikštelė randasi šiaurės rytinėje Kauno miesto dalyje, apie 100m į šiaurę nuo Slėnio gatvės. Geomorfologiniu požiūriu aikštelė yra glacialinėje lygumoje, kurią kerta Girstupio upelio griovos. Žmogaus veiklos rezultate statybinės aikštelės paviršius buvo labai pakeistas: vietomis buvo supilti pylimai, o vietomis – iškasti grioviai ir duobės. Viena tokia duobė beveik statmenai kirta statybinę aikštelę jos centrinėje dalyje. Duobės dugnas siekė + 64,4 m NN altitudę, tačiau vėliau duobė buvo pagilinta, o statant KPI statybos fakultetą visos duobės buvo užpiltos ir bendras aikštelės paviršius pakeltas iki +68 m NN altitudės. Dėl to inžinerinių-geologinių tyrinėjimų metu visuose gręžiniuose iš paviršiaus konstatuotas supiltas gruntas, susidedantis iš rudo su žvyru minkštai plastingos ir kietai plastingos konsistencijos priemolio, kuris yra mažai susigulėjęs su tuštumomis, supilto grunto storis svyruoja nuo 1,9 iki 5,8 m (žemiausia altitudė +63,2 m NN)“. In: *LTSR Stat. ir arch. reikalų komitetas Statybos projektavimo institutas. Kauno filialas. KPI Statybos fakulteto mokomasis laboratorinis korpusas*. 1963 m. KAA. F. R-1126, ap. 5, b. 230, l. 4.

²⁹⁷ „Naujo pramonės rajono išplanavimas ribojamas nuo VI forto pagal Taikos gatvę iki projektuojamos prekių stoties, toliau į rytus pagal projektuojamą geležinkelį, kuris ateis nuo Palemono stoties iki geležinkelio Vilnius – Kaunas juo iki VI forto. 1957 m.“. In: *Pramonės rajonas prie VI forto Kaune*. KAA. F. R-1702, ap. 2, b. 15, l. 14.

²⁹⁸ KPD Kultūros vertybių registre tiek Kauno tvirtovės dešiniojo Nemuno kranto centrinio įtvirtinimo redutas (Unikalus objekto kodas: 26533), tiek tarpinis VI forto sandėlis (Unikalus objekto kodas: 26582) įvardijami kaip „redutas“, nors akivaizdu, kad nei savo dydžiu, nei išplanavimu ir užimama teritorija nėra lygiaverčiai objektai. <http://kvr.kpd.lt/heritage/>

²⁹⁹ Tarpukariu vadinosi Aukštesnioji technikos mokykla ir buvo įsikūrusi greta VII forto.

³⁰⁰ „Politechnikumo mokomųjų dirbtuvių statybos aikštelė yra Kauno miesto šiaurinėje dalyje, Algirdo g. Prie VII forto. Geomorfologiniu požiūriu statybos aikštelė yra paskutinio apledėjimo dugninės morenos išplitimo zonoje. Aikštelės paviršius banguotas, su pasvirimu pietų kryptimi. Absoliutiniai aukščiai svyruoja 83,5 – 87 m ribose. Šiaurinę aikštelės ribą sudaro gilus forto griovys, kurio dugnas užpildytas vandeniu“. In: *Kauno Politechnikumo mokomųjų dirbtuvių statybos aikštelės Algirdo g. inž. geologija. 1957 m.* KAA. F. R-1126, ap. 5, b. 45, l. 3.

tuometinio „Bangos“ susivienijimo profilaktoriu pastatai³⁰¹, tačiau didžioji dalis baterijos pylimo ir statinių išliko. Savavališkai užstatyta 4-osios baterijos kalva prie Jiesios upės.

Kadangi daugelis buvusios tvirtovės gynybinių objektų buvo miesto pakraščiuose, jų teritorijose pradėtos savavališkos gyvenamųjų namų statybos, pavyzdžiui artilerijos sandėlių komplekso teritorijoje prie Lakūnų plento ir kitur.

Buvo sunaikinti kai kurie tvirtovės keliai – jie ištiesinti, išplatinti, pakeista kryptis. Autentiškų tvirtovės kelių vietoje pakeitus jų parametrus susiformavo dabartinės K.Baršausko, Breslaujos, Demokratų, IX forto, Linkuvos, Parodos³⁰², Studentų, Tunelio, Varnių ir kt. gatvės, Taikos prospektas, Tvirtovės alėja. Tvirtovės kelių tinklas buvo sunaikintas, statant Šilainių gyvenamąjį rajoną bei didžiulį transporto mazgą prie IX forto, tiesiant *Via Baltica* kelio ruožą Neries upės link. Tvirtovės siaurojo geležinkelio linijų trasos kairiajame Nemuno krante išardytos tiesiant Lazdijų, J. Pabrėžos, Šeštokų gatves. Išardyta geležinkelio linija,ėjusi Panemune nuo geležinkelio tilto iki Panemunės kareivinių.

Kareivinių ir sandėlių teritorijose Žemuočiuose ir Aukštuosiuose Šančiuose, Panemunėje, Žemojoje Fredoje nugriauta daug medinių pastatų, pristatyta naujų didžiulių statinių, perstatyti kai kurie senieji³⁰³.

XX a. septintajame dešimtmetyje daugiausia statybų vyko į šiaurės rytus nuo ankstesnės miesto ribos. Čia beveik nebuvo tvirtovės kelių ar baigtų statyti fortifikacijos objektų. Kiek daugiau su buvusiais tvirtovės keliais susijęs XX a. devintajame dešimtmetyje projektuotas ir statytas Šilainių gyvenamasis rajonas, jo urbanistinei struktūrai turėjo įtakos Linkuvos įtvirtinimas ir keliai, vedantys į Romainių ir IX fortus (IX forto gatvė, Šilainių plentas). Į Domeikavos bei pradėtą statyti Šakių fortą ir Lantainių įtvirtinimą vedė dabartinė Vandžiogalos gatvė³⁰⁴.

1967 m. balandžio 15 d. buvo priimtas Kultūros paminklų apsaugos įstatymas ir kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija³⁰⁵. Šiuo dokumentu įteisintas platesnis gynybinio paveldo saugojimas, o gynybiniai įrenginiai priskirti architektūros paminklų kategorijai³⁰⁶. 1970 m. lapkričio 5 d. nutarimu Nr. 35 Lietuvos TSR Kultūros ministerijos kolegija patvirtino Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašą, apimančią 780 pozicijų. Šiuo nutarimu II, VI, VII ir IX fortai buvo įtraukti į vietinės reikšmės architektūros paminklų

³⁰¹ Pasak N. Steponaitytės „Bangos“ susivienijimas buvo slaptas objektas, todėl apie jo statybą Lietuvoje greičiausiai nebus išlikę jokios informacijos, taip pat ir apie tvirtovės objektų užstatymą. 2012 01 06 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su KTU Architektūros ir statybos instituto darbuotoja, architekto, paveldo eksperte Nijole Steponaityte.

³⁰² Gatvės parametrai pakito tarpukariu.

³⁰³ Steponaitytė, op. cit., 2003, p. 66.

³⁰⁴ Steponaitytė, op. cit., *Archifotrma*, 2006, p. 97.

³⁰⁵ *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas*, op. cit.

³⁰⁶ *Ibid*, p. 1.

sąrašą³⁰⁷. 1987 m. gruodžio 22 d. nutarimu Nr.222 vietinės reikšmės kompleksiniai architektūros paminklai papildyti 21 jų sudėtine dalimi, t.y. į paminklų sąrašus įtraukti dešimt Kauno tvirtovės fortų, 1–6-oji ir 8-oji baterijos³⁰⁸, centrinio įtvirtinimo dalys ir kiti statiniai³⁰⁹. 1989 m. didelė dalis fortų buvo inspektuojami, sudaryti apžiūros aktai³¹⁰, o vėliau pradėti išsamūs tyrimai dėl apsaugos zonų nustatymo³¹¹.

Pasak N.Steponaitytės, „sovietmečiu ir pirmaisiais nepriklausomybės metais daugelis fortų priklausė kariškiams, buvo uždaros teritorijos, todėl juos apžiūrėti bei užfiksuoti buvo galima tik remiantis asmeninėmis pažintimis³¹²“.

Kauno tvirtovės komplekso objektai (pirmiausia fortai), lyginant su kitais XIX a. pastatais ganėtinai anksti pakliuvo į saugomų objektų sąrašą³¹³. Tam įtakos turėjo keletas faktorių. Pirmiausia karinis paveldo aspektas, nes Sovietų Sąjungoje karas ir visi su tuo susiję įvykiai bei objektai buvo itin sureikšminti. Per juos sovietų valdžiai buvo lengviausia atskleisti „priešų“, t.y. Vokietijos, padarytus nusikaltimus dviejų pasaulinių karų metais ir nuslėpti sovietines represijas. Neabejotinas ir tuometinės LTSR, o dar tiksliau Kaune dirbusių ir šiuo paveldu susidomėjusių paminklosaugininkų, muziejininkų bei architektų pastangos ir noras išsaugoti unikalų karinį paveldą, nors ir su gana tendencingomis ekspozicijomis.

2.2.2. IX forto fenomenas

Kauno tvirtovės IX fortas išskirtinių bruožų įgijo nuo pat pastatymo. Pirmiausia tai vienintelis fortas iš naujai suplanuoto Antrojo tvirtovės žiedo. Tvirtovės gynybos metu jis fortas beveik nenukentėjo, o tarpukariu čia be pertraukos veikė kalėjimas. Tačiau mums svarbiausia šiame forte yra itin ankstyva muziejininkystės ir paveldosaugos pradžia.

³⁰⁷ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas, op. cit., p. 5, 365-366.

³⁰⁸ „kažkodėl į sąrašą pateko dvi sunaikintos – 2 ir 3 baterijos“. In: Steponaitytė, op. cit., 2012, p. 64.

³⁰⁹ Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas, op. cit., p.245-246.

³¹⁰ Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125a – Pirmasis fortas (tokie pat apžiūros aktai yra prie visų devynių fortų, tik skiriasi raidinė numeracija: Atv125b – Antrasis, Atv125c – Trečiasis ir t.t.). In: KPD KTP archyvas.

³¹¹ Steponaitytė, Nijolė. Buvusios Kauno tvirtovės komplekso – vietinės reikšmės architektūros paminklo Atv125 objektų apsaugos zonų nustatymas. Dalis: 1 forto (Kauno rajonas, Plentas Kaunas-Noreikiškės) – Atv 125a apsaugos, saugomo landšafto ir reguliuojamo užstatymo zonos. Kauno rajonas, 1992. In: KPD KTP. Tokio pobūdžio dokumentai, apimantys ir istorinį tyrimą buvo parengti visiems Kauno tvirtovėms fortams.

³¹² „Daug ką man parodė toks Kochanauskas. Jis buvo tokio būdo, kad susitardavo su visais kareiviais ir mus praleisdavo. Daug padarėme su A. Pociūnu ir J. Lukše. Aš pradėjau rengti pirmąją ataskaitą apie fortus 1990 m., kai ji buvo pristatinėjama prisirinko daugybė žmonių kaip į kokį spektaklį“. In: 2012 01 06 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su KTU Architektūros ir statybos instituto darbuotoja, architekto, paveldo eksperte Nijole Steponaityte.

³¹³ Anksčiau statytame Neringos (Kopgalio) forte muziejus atidarytas 1979 m., o į registrą įtrauktas tik 1996 m., taigi gerokai vėliau negu muziejinę veiklą vykdančias Kauno tvirtovės IX fortas.

IX fortas yra netaisyklingo penkiakampio formos gynybinių statinių kompleksas, išsidėstęs ant gana aukštai vietovėje iškilusio Lapių moreninio gūbrio³¹⁴, netoli transporto magistralių sankryžos prie įvažiavimo į Kauną. Fortas kartu su memorialiniu kompleksu užima apie 32 ha teritoriją³¹⁵. Jame geriausiai atsipindi ir techninės naujovės, nes jis pastatytas iš betono (tik kareivinių fasadas sumūrytas iš plytų). Iš pietvakarių, vakarų ir šiaurės rytų pusės jį supo apie 6,9 m aukščio gynybinė siena. Visi pastatai buvo maskuojami žemėmis ir velėna³¹⁶. Fortas buvo aprūpintas ventiliacijos sistema bei elektros energija. Forto elektrinės pagaminama elektra buvo tiekama į visus kazematus ir naudojama patalpų apšvietimui, ventiliatorių darbui, vandens pumpavimui iš šulinių, taip pat griovių apšvietimui naktinės gynybos metu. Forto ginkluotė susidėjo iš 28 lengvų patrankų, keturiolikos 57 mm kaponierinių patrankų, 4 varinių mortyrų ir keturių Maksimo kulkosvaidžių. Šis fortas kaip gynybinis įrenginys mažai kuo skyrėsi nuo kitų panašaus laikotarpio Europos fortų³¹⁷

Pirmajame pasauliniame kare IX fortas kaip gynybinio komplekso elementas beveik nedalyvavo, o nuo 1924 iki 1940 m. čia veikė Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo filialas. Fortą pritaikant kalėjimui buvo daromi pertvarkymo darbai. 1923 m. prie IX forto buvo pastatytas vieno aukšto medinis namas kalėjimo tarnautojams. Forto kareivinės iš pietinės pusės buvo aptvertos raudonų plytų tvora su 14 eilių spygliuotos tvoros, kampuose pastatyti sargybos bokšteliai. Kalėjimo kiemas buvo padalintas į dvi dalis: 44x16 m kalinių pasivaikščiojimo ir maždaug 22x24 m trapecinį ūkio kiemą. Tarp abiejų kiemų buvo kalinių ir jų lankytojų susitikimų patalpa – pasimatymų namelis. Kalėjimas buvo telefonizuotas, prie forto pastatyti 5–6 elektros stulpai. Nuo 1928 m. pabaigos jame kalinti politiniai kaliniai³¹⁸, o nacių okupacijos

³¹⁴ Steponaitytė, op. cit., 2006, p. 213.

³¹⁵ *Kauno architektūra*, op. cit., p. 224.

³¹⁶ Remiantis istoriniais E. Ražanauskaitės tyrimais, „kareivinių stogas buvo iš žemės ir iš velėnos ir atrodo, kad nebuvo pilnai užpiltas, nes tarpukariu, kai forte buvo kalėjimas (ypač didesnių kritulių ar pavasario metu, kai tirpdavo sniegas) susidarydavo įdubimas, jame susikauptavo vanduo ir bėgdavo pro lubas į kameras (*IX fortas...*, op. cit., p. 34 (41)).

³¹⁷ Trumpas sąrašas karinių pastatų pastatytų IX forte iki 1913 m. sausio 1 d.: 1) Betoninės įtvirtintos kareivinės; 2) Tarpinis kaponierius; 3) Parako sandėlis prie kareivinių; 4) Poterna vidurinė; 5) Poterna kairioji; 6) Betoninė poterna dešinioji; 7) Parako sandėlis prie vidurinės poternos; 8) I-sis parako sandėlis prie kairiosios poternos; 9) 2-sis parako sandėlis prie kairiosios poternos; 10) Atskira slėptuvė pabūklams; 11) Vidurinis kofras; 12) Dešinysis pusiaukofras; 13) Kontreskarpinė galerija dešinio flango; 14) Kairysis pusiaukofras; 15) 16) Kontreskarpinė galerija dešinio faso; 17) Kontreskarpinė galerija kairiojo faso; 18) Kontreskarpinė galerija kairiojo flango; 19) Šulinys viduje vidurinės poternos; 20) Šulinys viduje kareivinių; 21) Drenažinis išoriniame forto griovyje; 22) Kanalizacinis vamzdis įtvirtintame forto griovyje; 23) Kanalizacinis vamzdis po forto glasiu; 24) Žvalgybinis šulinys ant to vamzdžio; 25) Vandens nuleidžiamasis vamzdis; 26) Žvalgybinis šulinys prie jo; 27) Vandens nuleidžiamasis vamzdis po kairiuoju lauko glasiu; 28) Žvalgybinis šulinys prie jo (sąrašas parengtas pagal *IX fortas...*, op. cit., p. 41 (48) – 42 (49)).

³¹⁸ Pirmasis politinis kalinys IX forte buvo Jonas Grigaitis. 1930 m. lapkričio mėn. čia kalėjo 11 politinių kalinių. Nuo 1934 m. politinių kalinių IX forte ženkliai padaugėjo (1936 m. iš kalintų forte 160 asmenų – 80 buvo politiniai). 1934 m. rudenį pastoviam ir ilgam laikui kalinti į fortą buvo atgabentos pirmosios politinės kalinės moterys. Šių kalinių skaičius IX forte padidėdavo po streikų, demonstracijų, mitingų, kai būdavo suimami dalyviai ir organizatoriai. Už antivalstybinę veiklą čia kalinta daug komunistų partijos atstovų. In: *IX fortas...*, op. cit., p. 76.

metais 1941–1944 m. IX fortas buvo paverstas žmonių masinių žudynių vieta, pavadinta įmone Nr. 1005B. Čia žuvo virš 70 000 daugiausia žydų tautybės žmonių.

Maždaug nuo 1950 iki 1957 ar 1958 m. forte buvo Žemės ūkio technikumui, vėliau Valgyklų tresto sandėliai, kuriuose laikytos maisto atsargos. Tuo metu patalpos buvo smarkiai apleistos, forto pastatuose laikyti gyvuliai. Nugriauta kieme buvusi daržinė, apgriauta buvusi kalėjimo tvora, sargybos bokšteliai.

1959 m. liepos 30 d. po ilgų pastangų tuometinis Kauno istorijos muziejaus direktoriaus J. Apuoko–Maksimavičiaus pastangų muziejus iškilmingai buvo atidarytas IX forte. Svarbiausias akcentas turėjo būti ekspozicija, skirta sunkiųjų darbų kalėjimui ir mirties stovyklai, išryškinanti nacių padarytus nusikaltimus. Ją kuriant, atstatyti apgadinti sargybos bokšteliai, restauruoti raudonų plytų statiniai ir tvora, pasimatymų namelis. Per visą sovietmetį IX fortas buvo paranki priemonė politinei komunistinio režimo ideologijai stiprinti. Muziejaus vieta strategiškai patogi – objektas buvo ne sostinėje ir, reikalui esant, galėjo būti nepastebėtas arba atvirkščiai – nesudėtingai pasiekiamas nuo Vilnius-Klaipėda kelio. Organizuojant muziejų, svarstyta ir apie forto kaip gynybinio objekto reprezentavimą – planuotas ugnies taškų įrengimas, fosos tvarkymas, tvirtovės tvoros atvežimas ir kita³¹⁹. Fortas ir jo teritorija buvo prieinama karinio paveldo specialistams ir lankytojams.

„1984 m. sukurtas memorialinis kompleksas ir muziejaus pastatas, kurio idėja – supleišėjusios žemės motyvas. Svarbiausią muziejaus erdvės dalį užima Atminties salė, kurioje vyrauja spalvinga, dramatiškos nuotaikos reljefinių vitražų kompozicija. Memorialo emocinis akcentas yra skulptūrinis paminklas. Trys stambios grupės, kurios kartu sudaro dinamišką, didžiulės vidinės dramatiškos įtampos kupiną vaizdą“³²⁰. Kauno IX forto memorialinis kompleksas ir pats fortas – labiau kontrastiški nei harmoningai suderinti elementai. Gynybinės paskirties pastatai buvo slepiami žemėje ir maskuojami apsodinant greitai augančiais krūmais ir medžiais. Tuo tarpu sovietmečiu sukurtas memorialinis paminklas matomas aiškiai ir iš labai toli, todėl iš vienos pusės pasitarnauja kaip Kauno miesto „vartų“ akcentas, iš kitos – itin disonuoja su gynybiniu paveldu. Forto kompozicija yra statiška, niekuo neišsiskirianti iš panašaus pobūdžio statinių, o memorialinis kompleksas – dinamiškas. Statant memorialą, nesiekta ir kūrinio proporcijų laikymosi. Greičiau atvirkščiai, patį fortą siekta nustelbti, paminklu išreiškiant sovietinės valdžios pergalę prieš nacistinę okupaciją.

XX a. gynybiniais statiniais būdingo niūraus betoninio įtvirtinimo įvaizdį sustiprina tai, jog IX fortas stovi gerai apžvelgiamoje teritorijoje, reljefą pabrėžia ant forto pylimo išorinių

³¹⁹ IX forto istorinių tyrimų ataskaitoje 4 išvadų punktai buvo numatyti tvirtovės laikotarpį atspindinčių elementų tvarkymui ir virš 30 – kalėjimo laikotarpiui. In: *IX fortas...*, op. cit., p. 159-167.

³²⁰ *Kauno architektūra*, op. cit., p. 224;

šlaitų išaugę aukšti medžiai ir palei tvirtovės kelią augančių tuopų eilės. Dėmesį atkreipia gerai iš visų pusių pastebimas monolitinis muziejaus pastatas kartu su ištįsusi iki memorialinio monumento keliu. Tai išryškina ir taip gerai pastebimą aukštą kareivinių pylimą, dviauktį kareivinių pastatą. Stiprų emocinį krūvį šioje ankštoje teritorijoje formuoja ir tarpukariu šalia forto kareivinių atsiradę sunkių darbų kalėjimo priestatai su sargybos bokšteliais. Palyginus su kitais Kauno tvirtovės objektais, kur teritorijos apžvalgai neretai trukdo tankiai suaugę medžiai ir krūmai, IX fortas dėl rūpestingai tvarkomos ir prižiūrimos aplinkos, ryškiausiai matomas iš visų gynybinių Kauno tvirtovės statinių. Dabar čia veikia respublikinės reikšmės muziejus, kuriame sukaupta daugiau nei 50 000 eksponatų. Muziejaus ekspozicija lankytojus supažindina su sovietų ir nacių okupacijos metais vykdytu genocidu ir jo padariniais Lietuvos gyventojams.

Autentiškose kamerose, kurių sienose dar išlikę žmonių priešmirtiniai įrašai, įrengta ekspozicija žydų holokaustui atminti. Dvi muziejaus salės skirtos Kauno tvirtovės bei Pirmojo pasaulinio karo istorijos ekspozicijoms. 1997 m. atidaryti forto požemiai su šaudmenų, parako, maisto sandėliais, pabūklų stovėjimo aikštelėmis, turinčiomis pakėlimo į bokštelių įrenginius. Fortas pamažu restauruojamas, didžioji kazematų dalis eksponuojama lankytojams.

2000 m. IX forto kiemelyje Japonijos korporacijos „Hinoki Shinayako Co.LTD“ prezidentas su kitais delegacijos nariais pasodino japoniškuosius kiparus ir atidengė atminimo lentą C. Sugiharos garbei, tais pačiais metais masinių žudynių vietoje atidengta Atminimo mozaika, skirta nužudytiems Miuncheno žydams, 2002 m. atidengta atminimo lenta žydams, deportuotiems iš Prancūzijos, 2003 m. holokausto atminimui atidengti septyni bronziniai bareljefai. IX forte organizuojami įvairūs edukaciniai užsiėmimai, demonstruojant vaizdus apie Kauno tvirtovę Pirmojo pasaulinio karo metais ir Kauno fortus šiandien.

„Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo IX forto kolekcija pasipildė sovietines represijas ir lietuvių rezistenciją liudijančiais eksponatais, kurie tiesiogiai niekaip nesusiję su IX fortu. Nors vietos autentikos trūkumas šiek tiek kenkia sovietines represijas reprezentuojančių objektų poveikimui, jie sudaro atsvarą fašistinio režimo vykdytiems žiaurumams, o visa muziejaus kolekcija pateikiama, kaip apskritai totalitarinio režimo ir nusikaltimų prieš žmoniją pasmerkimas“³²¹.

Šis Kauno tvirtovės objektas reikšmingas ir sociokultūrinio požiūriu, IX fortas yra tapęs savotišku fenomenu, svarbia memorialine ir simboline vieta. Per ilgus sovietmečio metus susiformavusi ekspozicija, bylojanti apie šiuurpius nusikaltimus kinta lėtai, nes ir dabar muziejuje esantys vertingi eksponatai išdėstyti tradiciškai, trūksta patrauklumo šiandienos lankytojui. Muziejaus veiklą kiek pagyvina istorijos rekonstrukcijos ir kiti edukaciniai renginiai. Tačiau forto teritorija gerai žinoma kaip rekreacijos zona – net ir tie, kas niekada nelankė muziejaus

³²¹ Kilinskaitė, op.cit., p. 57-58.

ekspozicijos, forto teritorijoje važinėja dviračiais ir kitaip leidžia laisvalaikį. Kaip polifunkcinis paveldo objektas IX fortas yra svarbus semantinis miesto simbolis.

2.3. Gynybinės architektūros vieta šiandieninėje Lietuvos paveldosaugoje

Naujųjų ir naujausiųjų laikų fortifikacijos pavyzdžių šiandieninėje Lietuvos teritorijoje nėra daug. Beveiki visi objektai (išskyrus partizanų slėptuves) statyti šalį okupavusių valstybių iniciatyva, todėl turi negatyvią istorinę atmintį. „Vakarų Europoje XX a. aštuntajame dešimtmetyje buvo kvestionuotas požiūris į paveldo vertybes kaip beveik išimtinai politinio ar akademinio elito interesų sferą. Kultūros paveldo demokratizacija pagimdė jo industriją, kuri dabar užima reikšmingą Vakarų Europos ekonomikos sektorių. (...) Nauja sisteminė paveldo samprata susiformavo paveldo sąvokai plečiantis ir apimant vis daugiau objektų, kurių anksčiau niekam nebūtų nė į galvą šovę pavadinti kultūros vertybėmis (pavyzdžiui, nunykstančios industrinės eros liekanos – gamyklos, šachtos, vietinė (angl. *vernacular*) architektūra, kultūrinis kraštovaizdis ir pan.)“³²². Fortifikaciniai objektai tinkamai įvertinti gali būti tik atsisakius tradicinės konservacinės nuostatos – pasyvaus santykio su kultūros vertybėmis ir „romantinio (daukantiškojo) istorijos modelio“ ir priėmus postmodernios paveldosaugos idėjas, pripažįstančias kultūrinių prasmų daugiasluoksniškumą.

Teisinė XIX–XX a. fortifikacijos apsauga turėtų priklausyti nuo objekto verčių, masto ir apimtys. Plačiausio spektro karinio paveldo saugojimo metodika turėtų remtis keturiais aspektais: pirmiausia objektai turėtų būti suregistruoti ir įrašyti į KVR; pripažinti istorijos paminklais; objekto išsaugojimas numatytas vietovės bendrajame plane ir pristatyta panaudojimo vizija. Jeigu tai pavieniai nedideli objektai, jie turėtų būti įtraukti į registrą ir į atitinkamos vietovės bendruosius ir detaliuosius planus kaip saugomi objektai bei numatyta tolesnė jų tvarkybos eiga. Lietuvoje vienu iš tokių turizmui jau pritaikytų pavyzdžių galėtų būti šachtinis balistinių raketų paleidimo įtaisas Žemaitijos nacionaliniame parke, kur įkurtas „Šaltojo karo muziejus“³²³. Kur kas sudėtingiau, kai objektas yra sudarytas iš daugelio skirtingų elementų, išsidėsčiusių didelėje teritorijoje. Tokiu atveju svarbu ne tik užfiksuoti objekto teritoriją, nustatyti struktūrą, architektūrines, istorine ir technines vertes, bet ir numatyti, kaip bus saugomi atskiri komplekso elementai³²⁴. Gynybinio, kaip ir bet kurio kito paveldo įtraukimas į KVR dar negarantuoja apsaugos, todėl žymiai naudingesnis yra planingas

³²² Čepaitienė, op. cit., 2002, p. 10.

³²³ Šaltojo karo muziejus arba kur link veda žmogaus beprotystė [žiūrėta 2012 m. gegužės 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.zemaitijosnp.lt/lt/naujienos/saltojo-karo-muziejus-arba-kur-link-veda/>

³²⁴ Molski, op. cit., s. 95.

registravimas, kai numatoma preliminarai objekto panaudojimo vizija ir galimybės. Įdomus per visą Lietuvos ir dalį Baltarusijos teritorijos nusidriekęs fortifikacijos paveldas yra taip vadinama Molotovo linija – Antrajam pasauliniam karui statyti betoniniai įtvirtinimai. Objektai išsidėstę plačiame areale, priklauso skirtingoms seniūnijoms ir savivaldybėms, todėl nėra vieningai registruojami ir tyrinėjami. Skirtingai nuo Molotovo linijos įtvirtinimų, didžioji dalis Kauno tvirtovės elementų jau yra registre, tačiau nevienalaikis jų pripažinimas paveldo objektais, ydinga numeracija ir ne visuomet teisingas vertinimas apsunkina komplekso saugojimą, suteikia galimybę naudotojams netinkamai eksploatuoti, perstatinėti ar net griauti vertingas dalis, taip naikinant tvirtovės kompleksiskumą.

2.3.1. Aktualioji paveldosauga ir reali situacija

Po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo suformavus naujas LR paveldosaugos institucijas, Kauno tvirtovė kaip vietinės reikšmės objektas pateko Kultūros paveldo departamento Kauno teritorinio padalinio žinion. Nepaisant institucinės sumaišties, kilusios dėl veiklos persikirstymų, Kaune dirbusių architektų, paminklosaugininkų, menotyrininkų ir istorikų dėka (J. Lukšės, N. Steponaitytės, V. Levandausko, N. Lukšionytės ir kitų) buvo vykdomi tyrimai, susiję su Kauno tvirtovės paveldu ir stengiamasi į KVR įtraukti kuo daugiau objektų. Inspektavimo raštuose matyti, kad įsigaliojus naujiems įstatymams, netrukus buvo peržiūrėti ir tvirtovės objektai. 1992–1993 m. atlikti išsamūs tyrimai ir nustatyti visų, tuo metu išaiškintų, tvirtovės gynybinių objektų teritorijos, fizinės apsaugos, saugomo landšafto ir fizinės bei vizualinės apsaugos pozonai³²⁵, nors teritorijų ir apsaugos zonų ribos patikslintos ir patvirtintos tik 2000–2002 metais.

1994 m. priėmus NKV įstatymą, nuo 1995 m. visi fortai buvo inspektuoti iš naujo, kai kuriuose (pavyzdžiui, IV forte³²⁶) atlikti išsamūs architektūriniai, istoriniai tyrimai, siekiant pritaikyti objektą naujoms funkcijoms. Šiuos tyrimus vykdė Kauno tvirtovės fortai besidomintys ir savo individualias įmones turintys architektai Kęstutis Linkus (įmonė „Pilis“), N. Steponaitytė (N. Steponaitytės įmonė), o nuo 1998 m. fortams ir prie jų esantiems statiniams pradėti rengti naujo pobūdžio „Kultūros vertybės pagrindinis dosjė“, kuriuose apie paveldo objektus pateikta dar išsamesnė informacija.

1993–2000 m. Kauno miesto plėtros generaliniame plane Kauno tvirtovės fortai ir įtvirtinimai įvertinti kaip miesto rekreacinės – želdynų zonos dalis, juos numatyta sujungti

³²⁵ Steponaitytė, op. cit., 1992, KPD KTP.

³²⁶ Kompleksiniai tyrimai. Kompleksas: Buv. Kauno tvirtovės 4-as fortas, Atv125d, Iv106. Objektas: Išminavimo ir teršalų pašalinimo paruošiamieji darbai. Kaunas, 1995. In: KPD KTP.

turistinėmis trasomis. Rengiant bendruosius atskirų miesto dalių planus, atsirasdavo sprendimų, kuriuos įgyvendinus būtų sunaikinti tvirtovės objektai, tačiau dauguma jų nebuvo įgyvendinti.

Išanalizavus Saugomų teritorijų įstatymą (2001)³²⁷, kur **paveldo objektais** vadinami „atskiri arba tankias grupes sudarantys gamtos ir kultūros paveldo objektai – kraštovaizdžio elementai, kuriems dėl jų vertės teisės aktais nustatytas specialus apsaugos ir naudojimo režimas“, paaiškėjo, jog labiausiai Kauno tvirtovei tiktų *kompleksinės saugomos teritorijos*³²⁸ apibrėžimas. Tačiau sekant 4 straipsnyje pateiktu paaiškinimu, kad šioms teritorijoms priskiriami tik *valstybiniai parkai – nacionaliniai ir regioniniai parkai, biosferos stebėsenos (monitoringo) teritorijos – biosferos rezervatai ir biosferos poligonai*, kad nepalikta galimybė Kauno ar bet kurį kitą utilitarus paveldo kompleksą priskirti šio tipo saugomoms teritorijoms. Todėl reali galimybė išsaugoti Kauno tvirtovę kaip kompleksą yra remiantis LR Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymu (2004)³²⁹, kur **kompleksinis objektas** apibrėžiamas kaip „kultūros paveldo objektų grupė, reikšminga savo visuma“, būtent šis apibrėžimas labiausiai tinka kompleksiško išryškėjimui. Pagal šį įstatymą daugeliui Kauno tvirtovės objektų gali būti taikoma viešojo pažinimo ir naudojimo apsauga, reiškianti, kad yra sudaromos sąlygos „dabarties ir ateities kartoms nekilnojamąjį kultūros paveldą pažinti, lankytis ir juo naudotis“³³⁰.

Remiantis šiuo ir kitais įstatymais buvo sudarytas elektroninis paveldo vertybių registras³³¹. Pastarajame Kauno tvirtovės objektai nėra apjungti į visumą. Įtakos tam turėjo jau minėtos priežastys: nevienalaikis jų įtraukimas į sąrašus, mokslinių tyrimų, edukacijos trūkumas ir bendros koncepcijos apie Kauno tvirtovės kompleksą nebuvimas. Kauno tvirtovės objektai yra nevienodos svarbos, reikšmės, išlikimo, be to, jų įtraukimu į KVR rūpinasi kelios institucijos; dažniausiai šį veiklą pavedama KPD Kauno teritoriniam padaliniiui, kartais iniciatyvos imasi Kauno miesto savivaldybės administracijai pavaldus Kultūros paveldo skyrius arba Vilniuje esantis Kultūros paveldo centras. Skirtingose įstaigose kaupiami tvirtovės objektų dokumentai ir jų kopijos. Ne visada aišku, kokie ir kieno užsakymu buvo atliekami įvairūs tyrimai, kuo remiantis vieni objektai įtraukti į KVR, o kiti – ne, kuo remiantis pastatai atrenkami ir perduodami turto fondui bei privatizuojami.

Klaidinga KVR esančių objektų numeracija ir paini bei nepilna informacija visiškai nereprezentuoja tvirtovės kompleksiško. Pavyzdžiui, fortai įrašyti kaip „statiniai“, todėl

³²⁷ Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymo pakeitimo įstatymas / Priimtas 2001 12 08, Nr. IX-628. In: *Valstybės žinios*. Nr. 108-3902, 2001.

³²⁸ Apibrėžimas: „...kompleksinės saugomos teritorijos – gamtiniu ir (ar) kultūriniu vientisumu pasižyminčios teritorijos, kuriose pagal bendrą apsaugos, tvarkymo ir naudojimo programą sujungiamos įvairių apsaugos krypčių prioriteto, taip pat rekreacinės ir ūkinės zonos“. In: *Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymo pakeitimo įstatymas*, op. cit., 2 straipsnio 19 punktą, p. 3.

³²⁹ Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas, op. cit.

³³⁰ Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas, op. cit., 4 straipsnis, 2.2. punktą, p. 4.

³³¹ Kultūros vertybių registras [žiūrėta 2012 m. liepos 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://kvr.kpd.lt/heritage/>

remiantis registru atrodo, kad fortas yra vienas didelis pastatas, nors iš tiesų tai pastatų grupė, kur kiekvienas elementas atlikdavo skirtingas funkcijas. Kiti objektai, pavyzdžiui, baterijos, įtvirtinimai įtraukti kaip „statinių kompleksai“, nors baterijose pastatų buvo gerokai mažiau negu forte. Tvirtovės kariniai miesteliai saugomi kaip „urbanistikos vertybės“, o pastatai – kaip jų sudėtinės dalys, nenurodant saugojimo reglamento. Tai sudarė sąlygas keisti šių statinių išorę ir teritorijos prarado autentiškumą³³². Tik Žemųjų Šančių karinio miestelio šiaurinės dalies pastatų komplekso pastatai į KVR įrašyti kaip atskiri vienetai. Dalis tvirtovės priklausinių į registrą visai neįtraukti. Tai apsunkina paiešką registre ir saugojimo strategijos planavimą.

Įtraukiant į KVR pirmuosius tvirtovės fortus ir kitus pastatus, žinių būta gerokai mažiau negu dabar, todėl tam, kad tvirtovė būtų pristatyta kaip kompleksas, reikėtų iš naujo peržiūrėti ir pakeisti dabar egzistuojančią numeraciją, patikslinti ir pakeisti neteisingus pastatų pavadinimus, fotofiksaciją, kuri nebeatitinka esamos būklės. Daugeliu atvejų reikėtų peržiūrėti ir objektų vertingąsias savybes, pagal kurias jie buvo įtraukti į registrą, todėl, kad joks pavienis tvirtovės statinys (fortas, baterija, pylimas ar kelio atkarpa) negalėjo pilnavertiškai būti panaudotas pagal savo pirminę – gynybinę funkciją, ir funkcionavo tik kaip tvirtovės visumos dalis, kaip atitinkamas sraigtelis bendrame gynybiniame mechanizme. Vien pavadinimai fortas, baterija ar sandėlis neatspindi bendros statinių specifikos, o neretai *viešojo pažinimo ir naudojimo* apsaugai priskirti objektai visai nepritaikyti lankymui, yra nesaugūs ar net pavojingi. Todėl vien įtraukimas į registrą retai kada išsprendžia saugaus objektų lankymo problemas.

Dalis Kauno tvirtovės komplekso elementų vis dar nėra inventorizuoti, ypač tai liečia antrojo tvirtovės žiedo nebaigtus statyti fortus, mobilizacijos laikotarpio statinius, drenažo įrenginius, vandens pralaidas, latakus, šulinius ir t.t., taip pat nesaugomos išlikusios autentiškos kelių trasos (kelias prie I forto, Titnago, Plytinės, Švenčionių, Slėnio, Kėdainių gatvės, Radvilėnų, Lakūnų, Vaišvydavos plentai; privažiavimai prie fortų: Pilviškių, Archyvo gatvės). Šie tvirtovės priklausiniai palikti be jokios apsaugos, nors taip pat yra svarbūs Kauno tvirtovės kompleksui.

Kitas svarbus ir kas keli metai atnaujinamas dokumentas yra miesto bendrasis planas. 2013–2015 m. Kauno miesto savivaldybės bendrojo plano dalyje „Kultūros paveldas. Taikomųjų tyrimų rezultatai: apskaita ir kultūrinė vertė“ numatyta išsaugoti Kauno tvirtovės kompleksą su visa išlikusia jo autentiška komunikacijų sistema kaip urbanistinio, istorinio, karinės inžinerijos, architektūrinio paveldo vertybę ir potencialų rekreacinį bei turistinį objektą. Tačiau ir šiame plane yra keistų sprendimų. Nelabai aišku, kodėl tik IV, VI ir IX fortams

³³² *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Nekilnojamas kultūros paveldas.* T. II, dalis: E. Kaunas, 2011, p. 17 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle

suteikta istorinė reikšmė, nors kaip tik pirmo sektoriaus, t.y. I–III fortai dalyvavo tvirtovės gynime ir buvo labiausiai apgadinti, todėl jie labiausiai atliko pirminę savo funkciją, o pavyzdžiui, VII forte 1941 m. buvo įrengta pirmoji Lietuvoje žydų koncentracijos stovykla. Kita vertus ne pavieniai fortai, o bendra tvirtovės visuma buvo skirta gynybai ir iš esmės pakeitė miesto kraštovaizdį bei tolesnę raidą, tad nelabai suprantama, kodėl dabar vieni objektai vertinami labiau už kitus, arba kodėl prie išvardintų „Kauno tvirtovės statinių“ yra gynybiniai objektai, tuo tarpu tvirtovės administraciniai ir sakraliniai statiniai neakcentuojami, nors daugelis jų vienaip ar kitaip patenka į urbanizuotas vietas.

Ekspertų siūlymas Kauno tvirtovei, jos administracinių pastatų, kareivinių miestelių, sandėlių teritorijoms su išlikusia komunikacijų sistema suteikti urbanistinio/architektūrinio draustinio statusą³³³ taip pat vertintinas nevienareikšmiškai. Viena vertus, tai atitiktų ir įteisintų šio specifinio ir analogų Lietuvoje neturinčio komplekso pripažinimą, tačiau dar labiau sugriežtintų tvirtovės objektų apsaugą ir priežiūrą. Dalis buvusios tvirtovės objektų jau nugriauta, nemažai jų yra atsidūrę skirtingų naudotojų rankose, todėl draustinio steigimas dar labiau suvaržytų statinių panaudojimo galimybes. Reikia atsižvelgti ir į tai, kad kai kuriuose fortuose yra unikalių floros ir faunos pavyzdžių, dėl to IV forte jau įsteigtas valstybinis Kauno teriologinis draustinis, kituose įtvirtinimuose taip pat veikia teriologiniai draustiniai, taigi tvirtovės kompleksas yra ne tik kultūros, bet ir gamtos paveldo dalis.

Kaimyninėje Lenkijoje, kurioje išlikę nepalyginamai daugiau Rusijos, Prūsijos ir Austrijos fortifikacijos mokyklų XIX–XX a. sandūroje statytų tvirtovių, tai pat ieškoma problemų sprendimo būdų. Tačiau specialistai vienareikšmiškai tvirtina, jog siekiant išsaugoti šio tipo tvirtoves, būtina vykdyti tarpdisciplininius mokslinius tyrimus, identifikuoti ir suregistruoti objektus, nustatyti jų ir aplinkinių teritorijų kultūrinę vertę, remiantis mokslinių tyrimų išvadomis parengti išsaugojimo koncepciją ir konservavimo projektus. Bet koks tyrimų „sutrumpinimas“ ir pasirengimo išsaugojimui etapų praleidimas dėl rinkos ekonomikos ar riboto biudžeto, reiškia tiesioginį kenkimą šiam specifiniam paveldui³³⁴.

Pastaruoju metu Kauno tvirtovės išsaugojimo ir panaudojimo galimybėmis domisi ir užsiima siauras ekspertų, tyrinėtojų ir mėgėjų ratas, kurie tvirtovėje realizuoja įvairias veiklas. Vienu geriausių pastarojo meto Kauno tvirtovės forto pritaikymo pavyzdžiu galima laikyti 2009 m. privatizuotą VII fortą³³⁵, kurio tvarkybos darbais rūpinasi VŠĮ „Karo paveldo centras“.

³³³ Urbanistinio / architektūrinio draustinio statusas suteikiamas „urbanistiniu požiūriu išsiskiriančioms istorinėms miestų dalims, miesteliams, vietovėms, kuriose yra architektūriškai vertingų pastatų ir statinių ansamblių ar kompleksų, saugoti“. In: *Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymo pakeitimo įstatymas*, op. cit.

³³⁴ Michalska, Grażyna. Przedmoście terespolskie twierdzy Brześć – odchodzące dziedzictwo? In: *Zamki. Grody. Ruiny. Waloryzacja i ochrona. Seria „Architektura obronna“*. T. 3. Warszawa-Białystok: ICOMOS, 2009, s. 524.

³³⁵ 2009 m. spalio 1 d. tarp Lietuvos respublikos ir UAB „Comprenta“ buvo sudarytas pirkimo pardavimo sutartis ir fortas kartu su kitais statiniais perėjo į privataus sektoriaus rankas. Kauno apskrities viršininko įsakymu 24 metams

Įsigijus objektą buvo pradėti tvarkybos darbai. Remiantis 1879 m. forto projektu, atstatytas forto reljefas, iš dalies atkastas po Antrojo pasaulinio karo užpiltas gynybinis griovys, atstatytas autentiškas drenažinis latakas (kiuvetė). Taip pat atkasta kairiajame (vakariniame) forto sparne esanti šaulių galerija, užnugario puskaponierius, centrinis kaponierius, atstatytas užnugario kairysis gynybinis pylimas. Forto kareivinėse sutvarkytos vėdinimo ir šildymo sistemos, pastatas pritaikytas administracinei veiklai, pradėti griauti menkaverčiai sovietiniai statiniai (garažai, sandėliai, sargybos bokštai), taip pat pradėti šalinti menkaverčiai želdiniai, niokojantys forto statinius³³⁶. Į fortą investuojamas privatus kapitalas, ieškoma rėmėjų, vykdomi nacionaliniai ir Europos sąjungos projektai³³⁷. Privačiomis ir įvairių projektų lėšomis tvarkomame forte vykdoma edukacinė, turistinė veikla (pavyzdžiui, 2011 m. rugsėjį, kai Lietuvoje vyko 37-as Europos krepšinio čempionatas, čia buvo įrengtas krepšinio sirgalių palapinių miestelis, 22 pav.), kaip ir IX fortas šis objektas yra saugus ir tinkamas lankymui³³⁸.

Kauno tvirtovės paskelbimas urbanistiniu/architektūriniu draustiniu pristabdytų ir taip menkas privačias iniciatyvas. Todėl prieš priimant svarbius politinius sprendimus³³⁹, reikėtų atlikti išsamius kompleksiškus visos tvirtovės (ne atskirų objektų³⁴⁰) panaudojimo tyrimus, sukurti tvirtovės komplekso panaudos viziją ir tik tuomet atsiras galimybė tinkamai įsisavinti tokio masto paveldo objektą.

Apibendrinant antrajame skyriuje nagrinėtą Kauno tvirtovės kompleksškumo raidą, galima teigti, jog po Pirmojo pasaulinio karo ir Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo Kauno tvirtovės objektus ir žemę buvo bandoma įsisavinti įvairiais būdais. Analizuojant tvirtovės komplekso objektų funkcinę kaitą išaiškėjo, kad planinga Kauno miesto plėtra tarpukariu nutraukė pirminę Kauno tvirtovės paskirtį ir išskaidė kompleksą į atskirus elementus. Tvirtovės žemės buvo gražintos ankstesniems savininkams arba perduotos įvairių ministerijų žinion, dalį fortų, baterijų ir kitų fortifikacinių statinių bandyta pritaikyti Kauno miesto priešlėktuvinei gynybai, o įvairūs administraciniai, gyvenamieji ir ūkiniai pastatai toliau naudoti naujų savininkų. Benamių prieglaudų, koncentracijos stovyklų, kalėjimų, o vėliau ir mirties stovyklų

UAB „Comprenta“ prie nuosavybės teise priklausančių pastatų ir kiemo statinių valstybinės žemės nuomos sutarties projekte nurodytomis sąlygomis buvo išnuomota 7.1084 ha žemės sklypo dalis – 7.0600 ha (pagrindinė tikslinė žemės naudojimo paskirtis – konservacinė, naudojimo būdas – kultūros paveldo objektų žemės sklypas). In: *Valstybinė žemės nuomos sutartis*. 2010 m. sausio 27 d. Nr. N19-137, p. 1-2.

³³⁶ *VII forto...*, op. cit., p. 20-23.

³³⁷ 2010 m. vykdytas dalinai ES finansuotas projektas „Kaunas Fort VII memorial route“ [žiūrėta 2012 m. sausio 22 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.pilieciams.eu/english/funded-lithuanian-projects/>

³³⁸ Patartina iš anksto susitarti su VII forto administracija dėl ekskursijų forto teritorijoje.

³³⁹ Išsamiau apie tvirtovės politinę vertę rašoma poskyryje 3.1.2.

³⁴⁰ 2007 m. Kauno miesto savivaldybės užsakymu buvo atlikti tyrimai, skirti Kauno tvirtovės V forto panaudojimo galimybės iširti, tačiau jie neapėmė viso tvirtovės komplekso: *Kauno tvirtovės V forto panaudojimas kultūros ir turizmo reikmėms. Galimybių studija* // Atliko: UAB „Projektų gama“. Kaunas, 2007; *Kauno tvirtovės objektų būklė. Objektų būklės fiksavimas* // Atliko: G. Česonis. Kaunas, 2007; *Kauno tvirtovės objektų būklės analizės tekstinė – grafinė dalis* // Atliko: G. Česonis. Kaunas, 2007.

įkūrimas bei masinės žydų ir kitų civilių gyventojų žudynės nulėmė brutalaus ir disonuojančio paveldo ženklų atsiradimą atskiruose tvirtovės objektuose.

Sovietiniu laikotarpiu šeštajame-aštuntajame XX a. dešimtmetyje Kaune vyko intensyvi miesto ekspansija į pakraščius. Dėl masinių gyvenamųjų, pramonės ir kitos paskirties objektų statybų, labiausiai naikintas centrinis tvirtovės pylimas, baterijų teritorijos, fortų esplanados, infrastruktūra. Vieninteliame IX forte nuo 1959 m. pradėjo veikti muziejus, kuris sovietmečiu iš dalies pasitarnavo politinei komunistinio režimo ideologijai stiprinti, tačiau tuo pačiu reprezentavo XIX–XX a. sankirtos fortifikaciją. Tik po 1970 m. pavieniai objektai pateko į architektūros paminklų sąrašą ir prasidėjo Kauno tvirtovės įpaveldinimo procesas.

Pastaraisiais metais beveik visi tvirtovės komplekso statiniai buvo įtraukti į Kultūros vertybių registrą. Kauno tvirtovės paveldas, remiantis 2004 m. LR Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymu, turėtų būti saugomas kaip kompleksinis objektas, reikšmingas savo visuma, o ne kaip atskiri pastatai ar jų grupės. Tačiau ydinga KVR numeracija, neišsami arba paini informacija trukdo tinkamai pristatyti tvirtovės kompleksą, o vien įtraukimas į registrą retai kada išsprendžia apsaugos ir saugumo problemas. Kai kurie objektai yra tinkamai prižiūrimi ir saugūs bei patrauklūs naudotojams, tačiau didesnė šio komplekso dalis dar laukia politinių sprendimų ir investicijų, todėl būtina kurti bendrą tvirtovės komplekso išsaugojimo ir panaudojimo koncepciją.

III. TVIRTOVĖS KOMPLEKSO ĮVERTINIMAS IR ANIMAVIMO PROCESAI

3.1. Paveldo verčių sampratos pokyčiai XXI a. pradžioje

Paveldo verčių nustatymo tyrimai, atsižvelgiant į kintančias šiandienos reikmes, Europoje ir pasaulyje ypač suaktyvėjo paskutiniuoju XX amžiaus dešimtmečiu ir trunka iki šiol. Akivaizdu, jog paveldas dabar jau nebesuprantamas tik kaip istoriją menančių objektų ar reiškinų sandauga, bet vis labiau stengiamasi išryškinti aktualias jo vertes ir kaip aktyvų dėmenį integruoti į kasdienę aplinką. Per paskutinius dešimt – penkiolika metų daugelis Europos ir pasaulio organizacijų, besirūpinančių paveldo išsaugojimu, kuria paveldo valdymo metodikas ir mechanizmus, kad pavyktų kuo efektyviau integruoti vertes dar prieš priimančius sprendimus. Tai sudėtinga, nes dažniausiai daug žinoma apie paveldo objektą, tačiau per mažai nagrinėjama tikroji jo aplinka (ekonominė ir politinė situacija, vietos bendruomenės tapatumo klausimai)³⁴¹.

Nuo 1983 m. UNESCO, pasitelkdama geriausius specialistus parengė „Pasaulio kultūros paveldo vietų bei vietovių priežiūros gaires“³⁴², kurios taikytos UNESCO paminklams, bet, kaip patys autoriai teigia, tinkamos viso paveldo priežiūrai. Gairėse aiškiai ir tiksliai nurodytas paveldo verčių skirstymas ir apibrėžimai (9 priedas). 1998–2005 m. paveldo išsaugojimui ir įvertinimui skirtas projektas buvo vykdomas Los Anjele Getty konservavimo institute³⁴³, kurio metu taip pat išleista mokslinių tyrimų apie paveldo vertes bei jų interpretavimą³⁴⁴. Siekiama ne sukurti vieningą verčių klasifikavimo sistemą, bet ieškoti alternatyvų, kaip tinkamai išsaugoti tam tikros rūšies paveldo objektus.

Įvertinimas tampa itin svarbus, kai paveldo objektu imama domėtis. „Žmogui, pirmą kartą atsidūrusiam šiuolaikinio meno muziejuje, sudėtinga suprasti abstrakčius Mondriano, Newmano, Twombly darbus, tačiau jie patys turi išmokti *įvertinti* meną“³⁴⁵. Lygiai tas pats ir su paveldo objektais. Jeigu užsienio ekspertai įrodys vietos gyventojams, kad krūva senų akmenų iš tiesų yra kultūros vertybė ir kad jie privalo juos konservuoti ir išsaugoti, galbūt vietiniai gyventojai pakeis nuomonę ir *įvertins* tuos akmenis. O jeigu jie bus įtraukti į UNESCO sąrašą, tai jie įvertins juos dar labiau³⁴⁶.

³⁴¹ *Values and Heritage...*, op. cit., p. 8.

³⁴² Lietuviškas dr. Jūratės Markevičienės parengtas šio leidinio vertimas: Feilden, Jokilehto, op. cit., 1998.

³⁴³ Daugiau informacijos: www.getty.edu

³⁴⁴ *Assessing the Values...*, op. cit.; *Values and Heritage...*, op. cit.

³⁴⁵ Klamer, Arjo. A pragmatic view on values in economics. In: *Journal of Economic Methodology*. UK: Taylor & Francis, 2003, Vo. 10, Issue 2, p. 10 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.klamer.nl/docs/pragmatic.pdf>

³⁴⁶ *Ibid*, p. 11.

4 lentelė. Kultūros paveldo verčių ir valdymo pokyčiai XXI a. pradžioje³⁴⁷

	Anksčiau (From):	Dabar (To):
Paveldo sąvoka (Definition of Heritage)	Monumentai (<i>Monuments</i>)	Kraštovaizdis
	Pastatai (<i>Buildings</i>)	Urbanistinės vietovės (<i>Urban areas</i>)
	Vietos (<i>Site</i>)	Istorinės vietos (<i>Historic</i>) Aplinkos/kultūros paveldas (<i>Environment/Cultural heritage</i>)
Paveldo vaidmuo visuomenėje (Role of Heritage in Society)	Nacionalinė vertybė (<i>National Unity</i>)	Pagarba kultūrų įvairovei (<i>Respect to cultural diversity</i>)
	Pajamos iš lankytojų (<i>Generate revenue from visitors</i>)	Platesnė ekonominė nauda (<i>Wider Economic benefits</i>) Socialinė nauda (<i>Social Benefits</i>)
	Sprendimai (<i>Decisions</i>)	Regioniniai/lokalūs (<i>Region/locality</i>) Demokratija (<i>Democratisation</i>) Dalyvavimas (<i>Participation</i>)
Profesionalai (Professionals)	Ekspertai (<i>Experts</i>)	Pagalbininkai (<i>Facilitators</i>)
	Pavienės disciplinos, pvz., statyba, archeologija (<i>Single discipline (e.g. buildings, archaeology)</i>)	Multi-kvalifikacijos specialistai (<i>Multi-skilled professionals</i>)
	Istorinės žinios (<i>Historical knowledge</i>)	Vadybos kvalifikacija (<i>Management Skills</i>)
Svarba, reikšmė (Significance)	Senumo (<i>Old</i>)	Industrijos paveldas (<i>Industrial heritage</i>) Pokario statiniai (<i>Post-war buildings</i>)
	Estetikos (<i>Aesthetic</i>)	Memorialinė vertė (<i>Commemorative value</i>)
	Nacionalinė svarba (<i>National importance</i>)	Lokalus išskirtinumas (<i>Local Distinctiveness</i>)
	Monokultūrinė (<i>Mono-cultural</i>)	Multikultūrinė vertė (<i>Values of different cultures</i>)
	Siaura verčių skalė (<i>Narrow range of values</i>)	Plati verčių skalė (<i>Wide range of values</i>)
Interpretacija (<i>Interpretation</i>)	Ekspertų nuomonė (<i>Expert led</i>)	Bendruomenės nuomonė (<i>Community led</i>)
Atsakomybė (Responsibilities)	Valstybinė (<i>State led</i>)	Bendruomenės (<i>Communities</i>)
	Paveldo sektorius	Aplinkos sektorius (<i>Environmental sector</i>)
Valdymo praktika (Management Practices)	Priskiriamas (<i>Designation</i>)	Būdingas (<i>Characterisation</i>)
	Atskirų elementų konservavimas (<i>Separate conservation</i>)	Integruotas konservavimas (<i>Integrated conservation</i>)
	Koncentruota vietovėje (<i>Site based</i>)	Labiau strateginė (<i>More strategic</i>)
	Techniniai tyrimai (<i>Technical research</i>)	Filosofiniai tyrimai (<i>Philosophical research</i>)

Daugeliu atvejų, pinigai yra labai svarbus faktorius, tačiau būtina vertinti ne tik restauravimo kaštus, bet ir tai, kiek lankytojų ateis pažiūrėti atnaujinto objekto. Ekonominė vertė yra skaičiuojama pasitelkus specialistus, kurie numato, kiek lankomo vieta sutrauks turistų, kiek bus išleista lėšų, sukurta darbo vietų ir panašiai. Tačiau joks unikalus kultūros paveldas negali būti vertinamas tik ekonominiu požiūriu, nes tuomet bet kuris iš jų bus nuostolingas. Objekto ateities planavimas nuo finansinių sąnaudų greit pereina į socialinę sritį, kai svarstoma kokia bus naujai kuriamos vietos paskirtis, kokioms socialinėms grupėms ji bus adaptuota ir t.t. Čia atsiranda paveldo socialinė vertė, nusakanti narystę, statusą, identitetą, socialinius ryšius,

³⁴⁷ Lentelė išversta iš anglų k.: Clark, Kate. From regulation to participation: cultural heritage, sustainable development and citizenship. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe*. Council of Europe. 2000, p. 112 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/Heritage/Resources/ECCPAT\(2001\)161.pdf](http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/Heritage/Resources/ECCPAT(2001)161.pdf). Lentelėje terminai pateikiami lietuvių ir anglų (originalo) kalba.

integraciją, emancipaciją ir t.t. Suteikus tam tikrai kultūros vertybei atitinkamas socialines funkcijas, miestas gali išgryninti arba sustiprinti savo identitetą ir socialinius ryšius. Greta socialinių verčių yra ir jokiais algoritmais neišmatuojamos moralinės vertės³⁴⁸. Menininkai, meno kritikai, istorikai, kolekcionieriai ir ekonomistai, buhalteriai, politikai, finansininkai sukasi tarsi skirtinguose apskritimuose ir paveldą vertina iš skirtingų pozicijų, tačiau šie apskritimai turi daugiau sąlyčio taškų negu atrodo iš pirmo žvilgsnio³⁴⁹.

Vertės nėra nustatytos kaip standartinio ekonomikos modulio postulatai; jos yra nuolatiniame kitimo procese (4 lent.). Kad šis procesas būtų prasmingas, mokslininkai turi atitolti nuo teorinių žinių ir tyrinėti vertes natūroje. Todėl toliau bus gilinamasi į naujausias paveldo vertinimo koncepcijas, verčių klasifikavimą ir pasirinkti modeliai taikomi Kauno tvirtovės kompleksui.

3.1.1. Kontekstai ir vertės

Šiandieninės technologijų plėtros, žmonių mobilumo bei rinkos ekonomikos klestėjimo metu ypač sparčiai kintanti socialinė aplinka greitai keičia kultūrą ir bendruomenes. Todėl paveldo saugojimas priklauso jau ne tiek nuo paveldo objekto, kiek nuo *kontekstų*, kuriuose visuomenė jį mato. Tie *kontekstai* ir vertės yra savotiškas išeities taškas, nurodantis paveldo objektų saugojimo priežastis ir reikšmę³⁵⁰. Pastaraisiais metais kintant paveldo saugojimo koncepcijai, t.y., nuo paties paveldo centruojantis į žmogų ir į jo santykį su paveldu, vertinimuose dominuoja socialinis aspektas, todėl verčių kategorijos ima persipinti, plečiasi jų samprata ir prasmė, vertės vis tampriau siejamos su kontekstu, kuriame paveldas egzistuoja. Deja, „architektūriniai kompleksai šiuo metu vertinami nepasitelkiant papildomos kontekstą paryškinančios informacijos. Tai liudija apie individo psichologija apsiribojantį vertinimą, ignoruojant tai, jog tikroji komplekso vertė atsiskleidžia per suvokimą, kurį stimuliuoja prieštarų, sunkiai diferencijuojamų reikšminių faktų įvairovė, jie nepaklūsta loginėms formulėms“³⁵¹.

Vertės ir *įvertinimo*³⁵² procesas yra labai svarbi paveldo saugojimo dalis. Kaip žinoma, meno kūriniai, statiniai, ar kiti materialinės kultūros produktai skirtingiems žmonėms ir bendruomenėms turi nevienodą prasmę, o vertės nustatymas padeda išryškinti svarbių elementų reikšmę. Svarbiausia paveldo saugojimo užduotis atskleisti objektų esmę, kuri būtų svarbi ir

³⁴⁸ Ibid, p. 13.

³⁴⁹ Ibid, p. 14-20.

³⁵⁰ *Values and Heritage...*, op. cit., p. 8.

³⁵¹ Petrušonis, Vytautas. Kultūrinio konteksto reikšmė vertinant architektūrinį kompleksą. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXXIV. Nr. 5. Vilnius: VGTU, 2010, p. 253.

³⁵² „Įvertinti“ – šiame tekste naudojama „Lietuvių kalbos žodyne“ pateikiama reikšmė „pripažinti kieno vertę, branginti, gerbti“, t.y. suteikti ne ekonominę ar finansinę, o nematerialią vertę.

reikalinga paveldo naudotojams³⁵³. Vertės gali kisti, nes žmonės lavinasi, pervertina senąsias ir atpažįsta naujas vertes. Procesas, kai konkrečiam objektui suteikiamos tam tikros vertės, vadintinas *įvertinimu*, t.y. naujos vertės įprasminimu ir patvirtinimu³⁵⁴.

Bernardas M. Feildenas ir Jukka Jokilehto išskyrė dvi pagrindines verčių grupes: kultūrinės ir šiuolaikinės socialinės-ekonominės³⁵⁵; Randallas Masonas ir Tolina Loulanski vertes taip pat grupuoja į dvi kategorijas – tai sociokultūrinės ir ekonominės vertės (akcentuoja socialinius ir kultūrinius paveldo elementus)³⁵⁶; tuo tarpu Arjo Klameris vertes skirsto į keturias kategorijas: kultūrinės, moralinės, socialinės ir ekonominės³⁵⁷. Verčių klasifikavimo sistemos tarpusavyje turi daug panašumų (5 lent. ³⁵⁸). Lietuvos paveldosaugos specialistai teigia, kad „vientisos verčių tipologijos nėra ir negali būti – kiekvienas mokslininkas, specialistas, valstybė ar tarptautinė organizacija, užsiimanti paveldosauga, turi savo klasifikaciją, priklausančią nuo to, kaip jie suvokia paveldą“³⁵⁹. Norint pritaikyti tinkamiausią verčių sistemą, reikia atsižvelgti į konkrečią socialinę, ekonominę, politinę aplinką ir ieškoti optimalaus sprendimo. Disertacijoje atsirinktos daugelio paveldo tyrinėtojų darbuose dominuojančios ir tiksliausiai tvirtovės įvertinimo procesą atspindinčios vertės.

Pasak B.M. Feildeno ir J. Jokilehto, istorinio išteklių sąsajos su laiku pereina tris fazes: objekto sukūrimo fazę, laikotarpį nuo sukūrimo baigties iki mūsų dienų ir paminklo suvokimo, vykstančio mūsų sąmonėje esamu laiku³⁶⁰. T. Loulanski, remdamasi R. Masonu taip pat išskiria tris paveldo įvertinimo etapus: moksliniais tyrimais paremtas *vertės nustatymo procesas* (angl. *the process of valuing*) – kai matuojama arba aiškinamasi paveldo vertė; iš dviejų skirtingų, bet tarpusavyje persipynusių dalių susidedantis *finansinis įvertinimas* (angl. *valuation*) – esamos vertės susiejimas su ekonomine verte ir *kultūrinis įvertinimas* (angl.

³⁵³ *Values and Heritage...*, op. cit., p. 8.

³⁵⁴ Klamer, op. cit., p. 10.

³⁵⁵ Feilden, Jokilehto, op. cit., 1998, p. 18

³⁵⁶ Mason, op. cit., Loulanski, op. cit., 2007, p. 048.

³⁵⁷ Klamer, op. cit., p. 1-24.

³⁵⁸ Verčių klasifikavimo sistemų lentelėje lyginama įvairių mokslininkų ir jų grupių pateikta klasifikacija. Spalvomis išskirtos tokios pat arba panašios verčių grupės. 1–4 stulpeliuose paminėti mokslininkai tiesiog išskiria svarbiausias paveldo objektų vertes; 5–8 stulpeliuose mokslininkai vertes grupuoja į 2 verčių kategorijas ir tuomet joms priskiria vertes, todėl ištisinė eilučių linija čia parodo verčių kategorijas, punktyrinė – tai pačiai kategorijai priskiriamas vertes. Skliausteliuose pateikiami angliški terminai tik ten, kur terminas yra daugiareikšmis. Lietuvoje plačiausiai naudojama B.M. Feilden ir J. Jokilehto verčių tipologija, tačiau iš lentelės akivaizdu, kad mokslininkai iš įvairių pasaulio šalių išskiria labai panašias vertes, stengdamiesi apimti kuo platesnį žmogaus gyvenimo vertybių spektrą, kuris padėtų išsaugoti materialųjį ir nematerialųjį paveldą. Parengta pagal: *Assessing the Values...*, op. cit., p. 9-13; Feilden, Jokilehto, op. cit., 1998, p. 20-23; Loulanski, Tolina. Cultural Heritage and Sustainable Development: Exploring a Common Ground. In: *The Journal of International Media, Communication, and Tourism Studies*. 2007, No.5, p. 037-058; Vaitkuvienė, Agnė. Nuo nacionalistinės link socialinės paveldosaugos – du paveldo bumai posovietinėje Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 13. Vilnius: Savastis, 2008, p.43-51.

³⁵⁹ Vaitkuvienė, op. cit., 2008, p.43-44.

³⁶⁰ Feilden, Jokilehto, op. cit., 1998, p. 18.

valorization) – esamos vertės susiejimas su kultūrinėmis vertėmis, kurios yra ir paveldo išsaugojimo dalis³⁶¹.

5 lentelė. Paveldo verčių klasifikavimo sistemos.

1	2	3	4	5	6	7	8
A. Reigl (1902)	W.Lipe (1984)	B. Frey (1997)	English Heritage (1997)	B.M. Feilden ir J.Jokiletho (1993, 1998)	Burra Charter (1998)	Randall Mason (2002)	Tolina Loulanski (2007)
Senumo Age			Kultūrinė	<u>Kultūrinės:</u>		<u>Sociokultūrinės:</u>	<u>Sociokultūrinės:</u>
Istorinė		Unikali Existence		Retumo	Istorinė	Istorinė	Istorinė
Memorialinė Commemorative	Asociatyvinė-simbolinė	Išliekamoji Bequest	Išteklinė Resource	Tapatumo		Kultūrinė / simbolinė	Kultūrinė / simbolinė
	Estetinė		Estetinė	Santykinė meninė ar techninė	Estetinė	Estetinė	Rekreacinė
		Prestižo		<u>Šiuolaikinės socialinės-ekonominės:</u>	<u>Socialinės:</u>	Socialinė	Socialinė
			Rekreacinė	Socialinė	Dvasinė	Dvasinė / religinė	Dvasinė / religinė
Naujumo	Informacinė	Edukacinė	Edukacinė ir akademinė	Švietimo	Mokslo		Mokslo, švietimo, informacinė
Panaudos Use		Panaudos Option		Panaudos (funkcinė)	Nacionalinė		
				Politinė	Politinė		Politinė
	Ekonominė	Piniginė Monetary)	Ekonominė	Ekonominė	Kitos kultūrinės	<u>Ekonominės:</u> naudingumo/rinkos; ne naudingumo/ne rinkos; panaudos; pirmumo ir išliekamoji use/market, nonuse/non market, existence, option and bequest	<u>Ekonominės:</u> naudingumo/rinkos; ne naudingumo/ne rinkos; sudedamoji, panaudos; pirmumo ir išliekamoji use/market, nonuse/non market, comprising existence, option and bequest

Kai individai, institucijos arba bendruomenės nusprendžia, kad kažkoks objektas yra netinkamai saugomas, kad yra disonuojantis ir kai atsiranda noras jį kitaip pristatyti

³⁶¹ Loulanski, op. cit., 2007, p. 048.

ateinančioms kartoms, tuomet prasideda paveldo *įvertinimo* etapas. Paveldui suteikti vertę galima įvairiais būdais ir skirtingomis motyvacijomis (ekonominė, politinė, kultūrinė, dvasinė, estetinė objekto reikšmė), kurių kiekviena siunčia savo idealą, etiką, epistemologiją. Pati *įvertinimo* pradžia yra istorijų, susijusių su objektu, pasakojimas bendruomenėms, kurios ilgainiui priima paveldą. Pavyzdžiui, pristatant archeologinį paveldą, galbūt vieną objektą reikia skrupulingai išsaugoti ir konservuoti, o kitą analogišką – perkasti ir pristatyti „iš vidaus“, kad tik jis būtų patrauklus ir pritrauktų dėmesį. Šiandien siūloma grąžinti unikalius paveldo objektus į jų gimtąsias vietas, net jeigu muziejuose jie yra geriau prižiūrėti ir saugomi, prieinami mokslininkams ir kitiems žmonėms, tačiau būdami natūralioje aplinkoje transliuoja visai kitą informaciją³⁶².

Dėl visuomenės nevienalypiškumo, reikia iš anksto numatyti potencialių paveldo naudotojų įvairovę (individus, šeimas, etnines, religines grupes, valstybes ar net valstybių junginius). Santykis tarp naudotojų ir paveldo yra labai individualus, kartais jie nusiteikę statyti ir kurti, o kartais – griauti. Todėl materialaus paveldo *įvertinimo* arba vertės netekimo procesas priklauso nuo jų³⁶³.

Anksčiau utilitarūs objektai buvo statomi tik tam, kad aptarnautų vartotojus ir būtų sunaikinti, kai fiziškai ar funkciškai atgyvens. Šiandien tokiems objektams pripažįstama kultūrinė reikšmė, bet tą nevisada supranta greta jų gyvenančios bendruomenės³⁶⁴. Būtent toks yra daugelio Kauno tvirtovės komplekso elementų santykis su aplinka. Daugelyje ekonomiškai stipresnių šalių utilitarus paveldas jau seniai pradėtas vertinti kaip išskirtinis technikos palikimas, tuo tarpu Lietuvoje tiek pramonės objektai, tiek karinis paveldas vis dar sunkiai pripažįstamas. Šį procesą stabdo finansinių išteklių trūkumas, edukacijos stoka arba jos vienpusiškumas (vis dar gausinamas pasipriešinimo okupacijai ir laisvės kovų paveldo objektų skaičius, bet „užmiršti“ kitokios galimos istorijos variantus atspindintys objektai³⁶⁵; vieningos paveldo saugojimo koncepcijos nepakankamumas.

Tolesniuose poskyriuose bus pristatomas šiuolaikinis Kauno tvirtovės apsuptyies *kontekstas* ir siekiama pagrįsti Kauno tvirtovės komplekso kaip visumos *įvertinimo* reikalingumą ir naudą.

3.1.2. Kauno tvirtovės komplekso *įvertinimas*

Įvertinant istorinius išteklius, lemiamas aspektas yra autentiškumas. Remiantis *Veiklos gairėmis* paveldo vertinime svarbiausias būtų formos, medžiagų, atlikimo ir apsuptyies

³⁶² Mason, op. cit.

³⁶³ Mason, op. cit.

³⁶⁴ Serageldin, op. cit.

³⁶⁵ Vaitkuvienė, op. cit., 2008, p.46.

autentiškumas³⁶⁷. Kauno tvirtovės objektai Kultūros vertybių registre suregistruoti kaip atskiri statiniai arba statinių grupės, todėl neatspindi tvirtovės apimties, išlikusių objektų kiekio, jų įvairovės ir verčių. KVR esantys ir į jį neįtraukti Kauno tvirtovės objektai turi autentiškų detalių, yra išlaikę autentiškas formas ir autentišką medžiagiškumą. Tačiau daugelyje statinių vėlesniais laikais būta savavališkų menkaverčių pristatymų, kurie skiriasi nuo autentiškų dalių ir, esant galimybei, turėtų būti pašalinti.

Kai kuriuose objektuose, pavyzdžiui, IX ir VII fortuose buvo vykdomi atstatymai (atkūrimai), kurie jau nėra autentiški, bet atspindi istorijos laiko liniją. Kituose statiniuose, pavyzdžiui, po 1991 m. Šv. arkangelo Mykolo (įgulos) bažnyčioje buvo sąmoningai atsisakyta išlikusių autentiškų interjero elementų ir jie pakeisti kitais, labiau priimtinais katalikų maldos namams³⁶⁸. Buvusiuose puskarininkių namuose (dab. A. Juozapavičiaus pr.), kur šiuo metu yra privatūs butai, autentiškų detalių išlikę nedaug, nes mediniai pastatai daug kartų tvarkyti, o dėl skirtingų savininkų nesusitarimo didžiąja dalimi suniokotos vertingos architektūrinės detalės, ornamentai, statiniai nudažyti skirtingomis spalvomis, aplipinti priestatais. Tačiau ir tarp jų yra geros tvarkybos pavyzdžių, tokiu galima laikyti gyvenamąjį namą (A. Juozapavičiaus pr. 15), kuris taip pat priklauso keliems šeimininkams, tačiau nepaisant to yra nudažytas viena spalva, išsaugoti pastogėje esantys ornamentai ir kitos detalės³⁶⁹.

Taigi, norint nustatyti formas, medžiagos ir atlikimo autentiškumą, pirmiausia reikia įvertinti kiekvieną komplekso objektą atskirai, o paskui įvertinti bendrą tvirtovės komplekso autentiškumo lygį.

Sudėtingiau yra įvertinti Kauno tvirtovės objektų apsuptį, kuri beveik visais atvejais nebėra autentiška ir pakitusi dėl miesto plėtros. Administraciniai ir gyvenamieji namai yra natūraliai įsilieję į vėliau statytų namų aplinką. Tuo tarpu beveik visi gynybiniai objektai, pastatyti tolimuose Kauno priemiesčiuose, o šiuo metu jau atsidūrę miesto teritorijoje, gyvenamųjų, miegamųjų kvartalų zonose (pavyzdžiui, Linkuvos įtvirtinimas), jie neretai disonuoja su šiandienine aplinka. Pavyzdžiui II, III, VII ir kitų fortų išoriniuose šlaituose esanti žemė buvo parduota fiziniams asmenims ir čia pastatyti gyvenami namai, todėl gražinti anksčiau fortui priklausiusias teritorijas nebėra jokių galimybių ir prasmės. Svarbu tik, kad nebūtų niokojami patys fortų statiniai ir teršiama teritorija – į griovius pilamos atliekos, ardomos statinių sienos, o plytos naudojamos kaip statybinė medžiaga. Tuo tarpu ten, kur greta fortų dar

³⁶⁷ Feilden, Jokilehto, op. cit., 1998; *Kultūros paveldo autentiškumas*, op. cit.

³⁶⁸ Šv. Mykolo Arkangelo bažnyčios Interjero meninė koncepcija, op. cit.

³⁶⁹ *Medinės Kauno architektūros pažinimas ir saugojimas* (metodinė priemonė) // Sud. N.Lukšionytė, I.Veliutė, T.Tolvaišytė. Kaunas: VDU leidykla [2009].

yra laisvos teritorijos, galima pasinaudoti kaimyninės Varšuvos fortų tvarkybos pavyzdžiu³⁷⁰ ir siūlyti suformuoti sklypus gyvenamosios ar kultūrinės paskirties objektams su sąlygomis, kad sklypų naudotojai įsipareigos investuoti dalį lėšų fortų sutvarkymui ir priežiūrai; kad šiose teritorijose nebus jokių savavališkų sprendimų ir pastatai bus statomi pagal griežtai iš anksto numatytą ir paveldosaugininkų patvirtintą projektą; kad greta esantys statiniai neviršys leidžiamo aukštingumo. Tai prisidėtų prie fortų išsaugojimo ir jų tinkamo panaudojimo, o miesto rekreacinės zonos pasipildytų didžiuliais žaliais plotais.

Apibendrinant galima teigti, jog Kauno tvirtovės komplekso autentiškumas yra neabejotinas. Autentiškos medžiagos – tai daugiausia vietoje gamintos raudonos plytos, tuometinės technikos naujovės – gelžbetonio statiniai ir sutvirtinimai; formos autentiškumą nulemia tai, kad iš visų XIX a. pabaigoje vakariniame šalies pasienyje statytų carinės Rusijos tvirtovių Kaune išlikęs vienintelis toks kompleksas, išsaugojęs didžiąją dalį gynybos, administracijos ir kito pobūdžio elementų. Nekyla abejonių ir dėl tvirtovės atlikimo autentiškumo – ją statė iš Rusijos atvažiavę inžinieriai, darbininkai, bet būta ir vietinių meistrų³⁷¹, o tvirtovei statyti naudoti vietiniai resursai. Didelio masto kraštovaizdžio pertvarkymai didžiąja dalimi atlikti rankų darbu arba primityvia technika.

Gerokai sudėtingesnis autentiškų elementų išlikimo iki šių dienų klausimas. Siekiant išsiaiškinti visų tvirtovės komplekso elementų autentiškumo lygį, reikėtų vykdyti atskirus architektūrinius tyrimus kiekviename objekte ir nustatyti išlikimo lygį, tačiau tai ne šios disertacijos uždavinys. Be detalių tyrimų galima tik apytiksliai konstatuoti, kad daugelyje fortų nemaža dalimi išlikęs autentiškas XIX–XX a. pradžios mūras ir gelžbetonis, tačiau beveik visuose yra vėlesnių menkaverčių pastatų, sunaikintas autentiškas grindinys, drenažas, kai kur pakeistos langų ir durų angos, dalis jų užmūryta. Nebelikę autentiškų vartų, tvorų, langų ir durų. Nemaža dalis gynybinių tvirtovės komplekso objektų, net dalis medinių namų yra išlaikę

³⁷⁰ *Waloryzacja architektoniczna – konserwatorska fortu III Blizne oraz konserwatorskie studium możliwości inwestycyjnych z przeznaczeniem na funkcję hotelową i rekreacyjno-sportową na terenie fortu III Blizne przy ul. Lazurowej w Warszawie* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski etc. Warszawa, 2008-10-11.

³⁷¹ Kauno tvirtovės statyboje dalyvavo inžinieriniai statybos daliniai, iš Rusijos gubernijos samdomi įvairių specialybių statybininkai. Su vietos gyventojais dažniau buvo sudaromi kontraktai statybinėms prekėms (aukštos kokybės smėliui ir žvyriui) pristatyti, tačiau būta išimčių. Apie 1889 m. prie Kauno tvirtovės VII forto statybos pradėjo dirbti Andrius Ūsas. Remiantis jo sūnaus Jono atsiminimais, A. Ūsas gimė ir užaugo Kauno apylinkėse. Baigęs bažnytinę mokyklą ir būdamas 14-15 metų, jis pradėjo dirbti pagalbinio darbininku Kauno tvirtovėje. 1892 m. jis buvo paskirtas būdiniu dešimtininku prie VII forto, kur dirbo iki forto statymo pabaigos 1902 m. Tais metais daugelis nusipelnusių darbuotojų buvo apdovanoti medaliais „Už širdingumą“. Vėliau A. Ūsas dirbo Kauno IX forto statybose iki jo statymo pabaigos. Darbas IX forte buvo gerai apmokamas. A. Ūsas gaudavo 60 rublių algos per mėnesį, turėjo savo 4 kambarių namą su sodu bei sklypą žemės. 1910 m. Kauno tvirtovės statytojas Toporovas buvo perkeltas į Vladivostoko tvirtovės statybą. Kartu jis pasiėmė ir geriausius savo darbininkus. Kartu su A. Ūsu išvažiavo ir du jo giminaičiai, kilę iš sentikių šeimos. Gavęs gerą 4 kambarių butą Vladivostoke, A. Ūsas 1911 m. ten persivežė savo šeimą. Iki 1918 m. A. Ūsas (Vladivostoke vadintas *Усевич*) dirbo prie fortų statybos, dėl didelės patirties buvo vertinamas darbuotojas ir po tvirtovės statybos turėjo neblogai apmokamus darbus. In: Усач И. А. Люди Владивостокской крепости. Работных дел мастер (Воспоминания о технике строителе с форта № 7 А. Р. Усаче). In: *Умро России*. 1996, rugpjūčio 2-3 ir 9-10 [žiūrėta 2012 m. sausio 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.fortress.bosfor.ru/russian/biography/usas.shtml>.

pirminę autentišką planavimą ir tūrį. Tačiau kituose pastatuose, pavyzdžiui, perstatytose kareivinėse A. Juozapavičiaus pr., taip pat įvairios paskirties sandėliuose, kurie buvo daug kartų perstatinėjami ir įjungti į vėlesnių gamyklų teritorijas (pavyzdžiui, pontoninių valčių sandėliai), vidaus išplanavimas ir pastatų aukštingumas pažeistas. Kaip itin pažeistą, smarkai suniokotą ir apgriautą, bet dar egzistuojantį tvirtovės objektą galima paminėti Radvilėnų pl. 1 A esančią cerkvę.

Remiantis natūros ir kitais tyrimais Kauno tvirtovės komplekso objektus pagal autentiškumą galima suskirstyti į tokias kategorijas: autentiški komplekso elementai, išlaikę pirminį tūrį ir medžiagiškumą su mažais pakitimais, tinkamai rekonstruoti ir restauruoti; iš dalies autentiški, nes pažeisti vėlesnių menkaverčių priestatų arba netinkamai rekonstruoti; visiškai suniokoti, kritiškos būklės statiniai (tai pačiai grupei priskiriami nugriauti objektai). Beveik visi komplekso objektai yra praradę autentišką apsuptį.

Istorinė/retumo vertė. Istorinė vertė gali būti nustatoma pagal kelis aspektus. Svarbiausias yra paveldo amžius arba senumas, jo retumas ir unikalumas, technologinės savybės arba jo archyvinė/dokumentinė reikšmė ir asociacijos su istoriniais veikėjais arba įvykiais³⁷². Kauno tvirtovės komplekso retumas/unikalumas/išskirtinumas neatsiejamas nuo sudėtingų istorinių ir politinių jo sukūrimo ir gyvavimo aplinkybių. Vertinant Kauno tvirtovės komplekso retumą, šiame darbe buvo atsižvelgiama tik į geografiškai ir istoriškai artimą Vakarinio Rusijos imperijos pasienio tvirtovių kontekstą. XIX a. 90-aisiais metais, kada buvo pradėta statyti Kauno tvirtovė, carinės Rusijos imperijos nuomonė Vakarinio pasienio gynybos klausimu keitėsi keletą kartų, priklausomai nuo to keitėsi ir tvirtovių dydis bei jų statusas³⁷³ (6 lent.).

6 lentelė. *Vakarinio Rusijos imperijos pasienio tvirtovių skirstymas*³⁷⁴

Didelės (I klasės) tvirtovės	Mažos (II ir III klasės) tvirtovės
Brest-Litovskas, Novogeorgijevskas, Gardinas, Kaunas, Varšuva.	Ivangorodas, Alytus, Lomža, Osovecas, Zegžė, Dubno, Luckas, Rovnas, Pultuskas, Ružanai, Ostrolenka.

Panašiu metu kaip Kaune buvo pradėtos statyti Varšuvos³⁷⁵, Novogeorgijevsko³⁷⁶, Brest-Litovsko³⁷⁷, Ivangorodo³⁷⁸, Lomžos ir mažosios Zegžės³⁷⁹, Osoveco, Alytaus tvirtovės,

³⁷² Mason, op. cit.

³⁷³ Gruszecki, Andrzej. Twierdza Łomża. In: *Twierdze i dzialania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 32.

³⁷⁴ Ši klasifikacija yra sąlyginė ir daug kartų keitėsi priklausomai nuo gynybos planų. Carinės Rusijos šaltiniuose tvirtovės skirstytos į dideles ir mažas, padalijimas į klases atsirado XX a. istoriografijoje, siekiant pabrėžti kiekvienos tvirtovės dydį ir svarbą.

³⁷⁵ Głuszek, Cezary. Twierdza Warszawa. In: *Twierdze i dzialania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 47-56.

³⁷⁶ Bochenek, Ryszard. Zarys historii twierdzy Modlin. In: *Fortyfikacja*. T. XIII. Warszawa: Wydawnictwo TPF, 2001.

todėl jose pritaikyti tipiniai fortų ir kitų statinių projektai buvo gana panašūs. Didžiausias skirtumas buvo tas, kad Kaune tvirtovė pradėta statyti visiškai naujai, t.y. iki tol čia nebuvo XIX a. įtvirtinimų, todėl visos technikos naujovės ir inžinierių sumanymai buvo įgyvendinami sklandžiau negu ten, kur reikėjo panaudoti jau esamus statinius. Akivaizdu, jog siekiant įtvirtinti imperijos pasienį, Kauno tvirtovė nebuvo planuota kaip unikalus objektas, tačiau vertinant pasikeitusią situaciją ir tai, kad šiandieninėje Lietuvos teritorijoje tokio pobūdžio objektas yra tik vienas, dėl jo retumo nekyla diskusijų. Tuo pačiu metu kaip ir Kaunas, keturiais fortai ir jiems priklausančiais statiniais buvo įtvirtintas Alytaus miestas³⁸⁰, tačiau savo apimtimi ir strategine svarba jie nelygintini.

Kauno tvirtovė neabejotinai asocijuojasi ir su I pasaulinio karo įvykiais, lėmusiais tolesnę miesto ir valstybės raidą. Tačiau labiausiai reikėtų akcentuoti tvirtovės kaip carinio paveldo aspektą. Lietuvos paveldosaugininkų straipsniuose ne kartą nagrinėtas politinis užsiangažavimas paveldo srityje ir dalies mokslininkų nenoras laikytis postmodernių paveldo pritaikymo nuostatų³⁸¹, dėl to XIX a. palikimas kartais įvardijamas kaip „okupacinis“. Ypač tai aktualu aptariant karinį Kauno tvirtovės paveldą, kuris kartais traktuojamas kaip kovos prieš lietuvių ženklas. Akivaizdu, kad tvirtovė nebuvo statoma prieš šimtmetį okupuotos ir formaliai neegzistuojančios valstybės (t.y. Lietuvos), gynybai. Teritorija laikyta integralia carinės Rusijos dalimi, o Kauno tvirtovė buvo vienas iš svarbiausių atsparos punktų, kurio praradimas būtų atvėręs priešui kelią į gilesnes Rusijos žemes.

Daugelyje pasaulio šalių tvirtovės buvo statomos okupavusių valstybių, o šiandien labai svarbu jas integruoti į bendrą šalies turizmo rinką³⁸². Carinio laikotarpio istorijos materialaus ir nematerialaus paveldo palikimas ir jo kaip nepatogios istorijos pripažinimas turėtų būti vertinamas kaip indėlis, kuriant Lietuvoje pilnavertišką pilietinį sąmoningumą.

Tapatumo vertė (pagrįsta objekto atpažinimu ir pripažinimu). „Istorija ir paveldas yra esminiai kultūros elementai – idėjos, medžiagos ir žmonės – tai svarbiausi kultūros dėmenys. Nėra tokio paveldo, kuris neturėtų kultūrinės vertės“³⁸³. Pasak R. Čepaitienės, nepaisant Lietuvoje tebevyraujančio nacionalistinio praeities vaizdinio monoperspektyvumo, po truputį

³⁷⁷ Chromych, Ludmila. Twierdza Breść-Litewski w latach I Wojny Światowej. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 181-200.

³⁷⁸ Michalski, Łukasz. Forty twierdze Dęblin (Iwangołod). In: *Fortyfikacja Rosyjska na ziemiach Polskich. Stan badań i problemy ochrony. Fortyfikacja*. T. IV. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zebra, 1996, s. 109-128.

³⁷⁹ Gruszecka, Krystyna. Forty w Beniaminowie i Dębem. In: *Fortyfikacja Rosyjska na ziemiach Polskich. Stan badań i problemy ochrony. Fortyfikacja*. T. IV. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zebra, 1996, s. 89-96; Boguszewski, Przemysław. Twierdza Zegrze. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 57-80.

³⁸⁰ Miškiniš, Algimantas. *Užnemunės miestai ir miesteliai*. Vilnius: Savastis, 1999, p. 323-328.

³⁸¹ Čepaitienė, op. cit., 2002, p. 10-19; Čepaitienė, Rasa. Kultūros paveldas ir lietuviškasis tapatumas. In: *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a., nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai*. Vilnius: ICOMOS, 2006, p. 47-54.

³⁸² Plačiau apie tai rašoma disertacijos 3.2.2 poskyryje.

³⁸³ Mason, op. cit.

atsiranda prielaidos multiperspektyviam žvilgsniui į praeities paveldą. Juk, pavyzdžiui, joks istorinis miestas negali būti vienos kurios tautos pilnai „pasisavintas“, ypač didmiesčiai, reikšmingi ištisų regionų raidai ir nuolat pilni įvairiausių gyventojų. Turizmo vadybininkai jau seniai yra pastebėję reiškinį, kad „turistams jūsų vietovėje galima parduoti tik jų pačių, o ne jūsų paveldą“³⁸⁴.

Tapatumo tyrimui įtakos turi ir jau aptarta „okupacinio“ paveldo problema. „Šiandien Lietuvoje nuosaikesnes ar audringesnes reakcijas „svetimo“ paveldo išryškavimo atveju labiausiai įtakoja konfliktuojančios nacionalistinės nuostatos, istorinių traumų šviežumas kolektyvinėje atmintyje ir pakankamos chronologinės bei psichologinės distancijos trūkumas“³⁸⁵. Tačiau nepaisant dalies visuomenės eskaluojamos „svetimo“ paveldo problemos, atsiranda vis daugiau besidominčių kariniu paveldu, o gyvenantys greta jo elgiasi keleriopai: pripažįsta ir tapatinasi su juo, prisidedami prie tvarkymo ir išsaugojimo; naudoja jį savoms reikmėms arba niokoja. Tai parodo ir atliktos visuomenės grupių apklausos.

Atsižvelgiant į naujausių tyrimų tendencijas³⁸⁶, buvo atlikta bendro pobūdžio apklausa apie Kauno tvirtovę ir jos pažinimą (10 priedas). Iš visų apklaustų respondentų aktyviausiai į klausimus atsakinėjo 18–34 metų (58%) ir 35–59 metų (36%) asmenys, daugiausiai gyvenantys Kauno mieste (55%) ir kitur Lietuvoje (30%), iš jų 9% gyvenantys ne Lietuvoje (10b priedas). Apibendrinus apklausos rezultatus (10a priedas) paaiškėjo, kad žmonės yra bent iš dalies susipažinę su tvirtovės kompleksu ir priskiria jam ne tik fortus, bet ir kitus administracinius ir urbanistinius miesto elementus. Aktyviausiai lankomi yra tvirtovės fortai, o informacija renkama per literatūrą, spaudą, televiziją ir kitas visuomenės informavimo priemones. Labiausiai žmonės domina video medžiaga ir betarpiški gidų pasakojimai, o populiariausias yra IX fortas ir jame įkurtas muziejus. Kauno tvirtovė ir kitas karinis paveldas domina daugelį respondentų ir yra laikoma bendrosios Lietuvos istorijos dalimi. Nesaugomi tvirtovės objektai,

³⁸⁴ Čepaitienė, op. cit., 2006, p. 50.

³⁸⁵ Čepaitienė, op. cit., 2006, p. 49.

³⁸⁶ XXI a. pradžioje Europoje ir pasaulyje vykdomi tyrimai, nukreipti ne tik į kultūros ir architektūros paveldo išsaugojimą, bet ir į jo animavimą, tam pasitelkiant įvairiausias vietos bendruomenių grupes. 1998–2005 m. tokio pobūdžio moksliniai tyrimai vykdyti Getty institute Los Andžele. (http://www.getty.edu/conservation/our_projects/field_projects/values/values_component1.html). Jais remiantis parengtos mokslinės ataskaitos: *Assessing the Values...*, op. cit. Panašaus pobūdžio tyrimams 2011 m. skirta XVII generalinė ICOMOS asamblėja ir mokslinis simpoziumas „Paveldas: vystymosi varomoji jėga“ (XVII Assemblée générale de l'ICOMOS et Symposium scientifique "Le Patrimoine, Moteur de Développement", <http://www.icomos-paris2011.com/icomos-2011-general-assembly-and-the-scientific-symposium> [žiūrėta 2012 m. gruodžio 12 d.]); 2012 m. rengtos konferencijos Švedijoje (The Re/theorisation of Heritage Studies, <http://acih.anu.edu.au/sites/default/files/documents/Conference%20Announcement%20ACHS%202012%20Third%20CALL.pdf> [žiūrėta 2012 m. liepos 12 d.]) ir Portugalijoje (Heritage conference 2012, <http://heritage2012.greenlines-institute.org/H2012website/> [žiūrėta 2012 m. liepos 12 d.]), kurių pagrindinis tikslas surasti palankiausias vietos bendruomenei paveldo animavimo būdus, o ne tyrinėti arba saugoti paveldą vien dėl paties saugojimo. Paveldo tyrimai nukreipti į vietos bendruomenės yra vieni iš naujausių ir aktualiausių mokslinių tyrimų aspektų interaktyviojoje visuomenėje, o šių rezultatų pritaikymas praktikoje yra realiausias būdas kokybiškam kultūros ir architektūros paveldo išsaugojimui ir animavimui.

jų manymu, kelia tokią pat grėsmę kaip ir bet kuris kitas neprižiūrimas paveldas. Labiausiai nuomonės pasidalijo dėl tvirtovės tvarkybos: 45% apklaustųjų pasisakė už privataus, o 44% – už valstybinio kapitalo investicijas (10c priedas). Integralia miesto ir bendrosios istorijos dalimi šiuos objektus laiko ir kitų apklausų respondentai³⁸⁷; jie laukia šių objektų sutvarkymo ir pritaikymo naujoms funkcijoms. Tokio pobūdžio gyventojų apklausos dėl nedidelio respondentų skaičiaus nepretenduoja į visos Lietuvos gyventojų nuomonę, tačiau parodo domėjimąsi kariniu paveldu. Informacijos apie Kauno tvirtovę stoka būna jaučiama ir po įvairių konferencijų, susitikimų su visuomene Lietuvoje ir už jos ribų. Todėl rengiant Kauno tvirtovės komplekso pritaikymo koncepciją ir įsisavinant atskirus tvirtovės objektus, neabejotinai svarbi kasdien su jais susiduriančių žmonių (gretimų teritorijų gyventojai, administracinių pastatų valdytojai ir naudotojai, tikintieji, lankantys maldos namus, marginalinė visuomenės dalis, besinaudojanti apleistais objektais kaip laikinu prieglobsčiu ir t.t.) nuomonė. Šalia tvirtovės objektų gyvenančių žmonių palankus požiūris į šį paveldą, kuris turi patrauklią istoriją, įdomias architektūrinės formas ir unikalias technines savybes ir kuri būtina išsaugoti, padėtų tinkamai ir su mažesnėmis sąnaudomis integruoti Kauno tvirtovės elementus į bendrą miestovaizdį negu bandant primesti tam tikrus draudimus ir apribojimus.

Estetinė vertė. Statinio formavimo metodai, dizainas, atlikimas lygiai kaip ir amatininkų, architektų bei kitų darbininkų indėlis paveldo įvertinime yra reikšmingas aspektas, tačiau neretai jis yra atskiriamas arba pasimeta tarp istorinių faktų gausos. Šis aspektas svarbus atitinkamų etninių grupių identifikavimui ir bendrai vietovės estetikai bei gyvenimo kokybei³⁸⁸. Ilgą laiką estetika buvo viena pagrindinių paveldo pripažinimą lemiančių savybių. Griuvusių grožis, monumentalių pastatų didingumas tarnavo kaip kriterijai paveldo *įvertinimui*. Tačiau evoliucionuojant statinių dizainui, išsiplėtė ir estetikos vertės supratimas. Šiandien estetika suvokiama ir kaip įvairūs sensoriniai dirgikliai, todėl paveldo objektas gali būti pristatytas per jausmus, kvapus ar garsus. Estetinė vertė yra itin svarbi suteikiant gerus pojūčius ir labiausiai individualus sociokultūrinių verčių tipas³⁸⁹.

Kauno tvirtovės komplekso konstrukcijų (inžinerinė) estetika juntama per plytiniuose objektuose atpažįstamą „plytų“ arba „medžiagų stilių“, medinėje ir mūrinėje architektūroje pastebimi istorizmo bruožai. Kadangi taupumo sumetimais naudoti tipiniai (variantiniai) projektai, vengta bereikalingų išlaidų kuriant įmantrias architektūrinės formas. Dėl šių priežasčių naujųjų laikų fortifikacija retai reprezentuoja turtingas ir dekoratyvias detales,

³⁸⁷ Internetinė apklausa „Kauno tvirtovės gynybinių objektų panaudojimas visuomeninių erdvių formavimui“ [žiūrėta 2011 m. gruodžio 01 d.]. Prieiga per internetą: www.apklausa.lt.

³⁸⁸ Mason, op. cit.

³⁸⁹ Ibid.

ištobulintas architektūrinės proporcijas ir formas³⁹⁰. Tačiau kultūrologų nagrinėjamas architektūros santykis su keturiais gyvybiškai ir estetiškai žmogui itin svarbiais pradais: šviesa, spalva, garsu ir vandeniu yra apčiuopiamas ir šio laikotarpio fortifikacijose³⁹¹.

Nuo seniausių laikų ne tik architektūros, bet ir daugelio kitų vizualinių objektų suvokimui didžiausią įtaką darė natūrali dienos šviesa. Atsižvelgiant į jos ypatumus buvo siekiama architektūrinės erdves modeliuoti taip, kad būtų maksimaliai išnaudoti natūralios šviesos teikiami pranašumai ir pašalinti trūkumai³⁹². Kauno atveju fortinė tvirtovė buvo žiedu statoma aplink miestą, todėl saulės šviesos kryptis dienos bėgyje greičiausiai neturėjo didesnės įtakos. Fortuose šviesos patekimas į patalpas priklausė nuo jų paskirties. Užnugaryje esančios kareivinės turėjo langus ir duris, pro kuriuos sklido šviesa. Į šalia poternos esančias parako ir sviedinių saugojimo patalpas šviesa beveik nepatekdavo, todėl čia buvo sukurta dirbtinio apšvietimo ir vėdinimo sistema. Kaponierius su gynybinėmis angomis turėjo geriau vėdinamas ir labiau apšviestas patalpas, nepaisant to, kad šaudymo angos buvo gana žemai, fosoje. Vienintelis IX fortas buvo aprūpintas ventiliacijos sistema ir elektros energija, kuri buvo tiekama į visus forto kazematus ir naudojama patalpoms apšviesti, ventiliatorių darbui, vandeniui pumpuoti iš šulinių, taip pat grioviams apšviesti naktinės gynybos metu³⁹³.

„Spalvos su kitais architektūros elementais suteikia miestui, gatvei ar paskiram pastatui savitą charakterį: jis tampa mums estetiškai patrauklus, didingas, žavintis, psichologiškai jaukus arba priešingai – niūrus, atgrasus ir slegiantis“³⁹⁴. Tvirtovės statybos metu buvo drastiškai pakeistas nusistovėjęs kraštovaizdis ir suformuoti vietos gyventojams nesuvokiamų formų pylimai. Neaiškios paskirties raudonų (kai kur geltonų) plytų arba pilko betono uždari ir užmaskuoti pastatai, iki smulkmenų suplanuoti kariniai miesteliai neabejotinai prisidėjo prie karinių objektų skleidžiamo griežtumo ar net paslaptingo. Tačiau šiandien tvirtovės pastatai tik praturtina bendrą miestovaizdį būdingu raudonų plytų koloritu, o gynybiniai objektai pretenduoja tapti žaliomis miesto salomis su mūro inkliuzais.

Gynybiniai įrenginiai buvo gerai izoliuoti, todėl išorėje sklindantys sprogimų garsai būdavo prislopinami. Statinių akustikos ypatybės greičiausiai atsirasdavo atsitiktinai, o galbūt inžinieriai, jausdami estetikos poreikį, taip išbandydavo savo kūrybinius sugebėjimus. Specifinė akustika tvirtovėse dažniausiai aptinkama vartų pastatuose arba toje vietoje, kur centrinė poterna kertasi su išėjimu į vidinį kiemą. Atviros patalpos centre stovintis žmogus gali kalbėti pašnibždomis, tačiau yra gerai girdimas jos kampuose. Kur kas įvairesnės galimybės panaudoti

³⁹⁰ Molski, op. cit., s. 19;

³⁹¹ Išsamiau apie estetiką modernių laikų fortifikacijoje: Veliutė, *Logos*, op. cit.

³⁹² Samalavičius, Almantas. *Idėjos ir struktūros architektūros istorijoje*. Vilnius: UAB „Kultūros barai“, 2004, p. 53-54.

³⁹³ Orlov, op. cit., 2007, p. 82.

³⁹⁴ Samalavičius, op. cit., 2004, p. 94-95.

garsą atsiranda keičiant tvirtovių paskirtį arba norint atkreipti dėmesį į nykstančio paveldo problemas. Tai puikiai iliustruoja akustinė muzika apleistoje Fredos cerkvėje arba metalo muzikos koncertas VII forte.

Vanduo visuomet buvo naudojamas gynybinėje architektūroje. Natūralūs vandens telkiniai panaudoti ir statant Kauno tvirtovę. Pirmajai baterijai vieta parinkta Nemuno ir Marvelės slėnių sandūros viršutinėje terasoje. Nuo šios vietos gerai apžvelgiami Nemuno, Neries ir Marvelės upelio slėniai. Kitas pavyzdys – Linkuvos įtvirtinimas Nemuno ir Neries santakos slėnio šlaituose. Įtvirtinime ypač daug dėmesio skirta vandens nuleidimui: šlaituose buvo įrengti specialūs laiptuoti latakai į Nemuną ir Nerį. Nemuno šlaito papėdėje suformuotas tvenkinys – unikalus atvejis Kauno tvirtovėje³⁹⁵. Šiuo metu vanduo tvirtovės objektuose dažniausiai yra nepageidautinas reiškinys. Daug kur sugadintos drenažo sistemos ir užpiltos fortų patalpos (labiausiai nukentėjęs VIII fortas), užpelkėjęs fosos, krituliai gadina be stogų daugelį metų stovinčias kareivines, cerkves ir kitus pastatus. Taigi, vanduo daugeliu atveju skatina tvirtovės paveldo irimą.

Pasak prof. Leonido Donskio, „kultūra yra integrali tiek, kiek ji pajėgia absorbuoti prieš ją buvusių kultūrų organišką (gyvas, autentišką) formas, kiek ji geba šio organiškumo nepaversti negyvais stereotipais“³⁹⁶. Todėl tvirtovės paveldas su jam būdingomis estetinėmis ypatybėmis gali būti plačiai panaudotas kūrybinio potencialo skatinimui.

Socialinė vertė. Pastaruoju metu kinta paveldo ir naudotojų santykis; paveldas darosi vis labiau funkciškai orientuotas į žmogų. Dėmesys labiausiai sutelkiamas trimis kryptimis: nuo monumentų į žmones, nuo objektų į funkcijas ir nuo išsaugojimo link panaudos bei darnios plėtros³⁹⁷. Todėl svarbus yra paveldo *įvertinimas* ir tos vertės įprasminimas socialinėje terpėje.

Socialinės vertės nebūtinai susijusios su pagrindinėmis istorinėmis paveldo vertėmis. Jos gali apimti įvairius susibūrimus, pavyzdžiui, šventes, muges, piknikus, žaidimus, t.y. veiklą, kuri nebūtinai tiesiogiai susijusi su paveldu, bet vyksta jo aplinkoje, paveldo *kontekste*. Ryšiai tarp paveldo aplinkoje esančių žmonių gali būti patys įvairiausi – šeimos, kaimynai, etninės, religinės ar specializuotų užsiėmimų (pvz., paukščių stebėtojų) grupės. Socialinė paveldo vertė taip pat apima savęs priskyrimą tam tikrai teritorijai (angl. *place attachment*). Įvairios socialinės grupės (nuo visai lokalių iki didelių – nacionalinio masto) paveldo objektą arba jo aplinką identifikuoja kaip savo teritoriją/savo namus plačiąja prasme³⁹⁸.

³⁹⁵ Steponaitytė, op. cit., 2006, p. 206-208.

³⁹⁶ Leonidas, Donskis. *Moderniosios kultūros filosofijos metmenys*. Vilnius: MELI, 1993, p. 109-110.

³⁹⁷ Loulanski, Tolina. Cultural Heritage in Socio-Economic Development: Local and Global Perspectives. In: *Environments Journal*. T. 34 (2). Canada: Wilfrid Laurier University, 2006, p. 55 [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://environmentsjournal.ca/index.php/ejjs/article/view/15132>

³⁹⁸ Mason, op. cit.

Socialinė vertė kol kas per mažai akcentuojama Lietuvos paveldosaugoje, net populiariuose ir daug žmonių pritraukiančiuose paveldo objektuose tam neskiriama užtektinai dėmesio. Kalbant apie visą Kauno tvirtovės kompleksą, galima išskirti kelias socialines grupes, kurios daugiau ar mažiau laiko praleidžia tvirtovėje ir tam tikra prasme tapatina save su ten vykdoma veikla. Viena iš tokių grupių būtų tvirtovės statybos ir istorijos tyrinėtojai, mokslininkai arba specialistai, kurie dėl savo darbo specifikos praleidžia ten nemažai laiko, taip pat gamtotyrininkai, daugiausia užsiimantys šikšnosparnių ir kitos floros bei faunos tyrinėjimais. Jie tampriai susiję su kita platesne žmonių grupe, gaunančia iš tvirtovės pajamas – istorijos ir architektūros studijų rengėjai, muziejų ir kitų įstaigų darbuotojai, įvairių viešųjų įstaigų darbuotojai, projektų vykdytojai³⁹⁹. Dar viena grupė yra tvirtovės objektų naudotojai – tie, kurie nuomojasi statinius aktyviam poilsiui (pavyzdžiui, V forte ilgą laiką veikiantis dažasvydžio klubas), smulkiajam verslui (kai kuriuose fortams priklausančiuose statiniuose įsikūrusios įvairios dirbtuvės, mažmenininkų sandėliai). Atskirai reikia išskirti žmones, gyvenančius buvusiuose tvirtovės statiniuose – A. Juozapavičiaus prospekte eilė medinių namų, naujai renovuotos kareivinės „Saulės namai“, daugelio fortų pozoniuose įsikūrę gyvenamųjų namų kvartalai. Ir paskutinė grupė – nuotykių ieškotojai, visuomenininkai, tvirtovės objektų tvarkytojai, kurie tarpusavyje dažniausiai susiję. Neretai jie gyvena netoliese, o nuo vaikystės vaikščiodami įtvirtinimuose ilgainiui pradeda užsiimti visuomenine veikla ir prisideda prie tvirtovės tvarkymo. Tokia neformali grupė ilgą laiką tvarkė Kauno tvirtovės I fortą, buvo susikūrę internetinį tinklalapį⁴⁰⁰, bendravo su tvirtovę tyrinėjusiais mokslininkais. 2008 m. I forte sprogęs paliktas savadarbis sprogmuo sužalojo vaikus⁴⁰¹ ir bet kokia veikla šiame forte buvo uždrausta⁴⁰².

³⁹⁹ 2012 m. su Kauno tvirtovės išsaugojimu ir panaudojimu savo veiklą sieja įstaigos: VšĮ „Karo paveldo centras“ (direktorius Vladimir Orlov), VšĮ „Kauno tvirtovės projektai“ (direktorius Vladimir Orlov); VšĮ Karo istorijos teatralizuotų renginių klubas "Kauno tvirtovės įgula" (direktorius Martynas Kosas); asociacija „Kauno tvirtovė“ (pirmininkas Valdas Rakutis); įmonė „Legionas“, Kauno apskrities dažasvydžio sporto klubas (vadovas Virgilijus Milišauskas); Kauno IX forto muziejus (direktorė Jūratė Zakaitė).

⁴⁰⁰ <http://www.kaunotvirtove.lt/news.php>

⁴⁰¹ Kaune bombos sprogimas sunkiai sužalojo tris vaikus. In: *Lietuvos rytas*, 2008 lapkričio 12 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/-12264975601226294009-p1-kriminalai-kaune-bombos-sprogimas-sunkiai-su%C5%BEalojo-tris-vaikus-video-nuotraukos-papildyta-21-val-10-min.htm>

⁴⁰² 2000 m. buvo apginta ir gidų ekspertų aukščiausiu balu įvertinta ekskursiją po Kauno tvirtovę, todėl kaip ir po kitas lankytinas vietas ten buvo vedžijami turistai. Vienas iš profesionalių gidų, 2008 m. lydėjęs moksleivius į Kauno tvirtovės I fortą, po nelaimingo įvykio rašė: „Kiekvienas apsilankymas fortuose kelė vis didesnę visuomenės pasitikėjimą, veikė tarsi patraukli vilionė ten vykti ir kitiems. Kelionių organizatorių kvietimai pasivaikščioti su prožektoriais, pamatyti žiemojančius šikšnosparnius skambėjo kur kas patraukliau negu paprasta ekskursija po Kauno senamiestį ar Pažaislio vienuolyno ansamblį. (...) Sprogimas nugriaudėjo, atrodytų, „nekalčiausioje“ forto vietoje – per ten eina kiekvienas forto lankytojas. Nepaisant geranoriško rūpesčio ir tvirtovės labai atliktų darbų, tenka pripažinti, kad fortų viešumas tapo ir skaudžia rykšte. Visuomenė pati atvėrė kelius į apleistus fortus, tačiau neįvertino su tuo susijusių pavojų – „neaiškių“ lankytojų, kurie pradėjo čia užsiiminėti neleistina veikla, ir neatsakingo jų elgesio. (...) Ekspertai turi suskirstyti kultūros paveldo vietas į saugias ir pavojingas, į rekomenduojamas lankyti ir nerekomenduojamas. Reikia įvertinti, kurios vietos tinkamos ekskursijoms, o kurios – ne. Prie pavojingų vietų turi stovėti apie tai įspėjantys ženklai.” In: Babilas, Dainius. Kauno tvirtovės fortai: traukos priežastys ir neįvertinti pavojai. In: *Kultūros barai*, 2008, nr. 2, p. 8-9.

Šie žmonės bent iš dalies vieni kitus pažįsta kaip kaimynai, sprendžia bendras su gyvenamąja vieta susijusias problemas, todėl tarp jų taip pat formuojasi atitinkami socialiniai ryšiai. Tačiau didesnę dalis Kauno gyventojų nežino arba nenori pripažinti šiandienio Kauno miestiečių ryšio su tvirtove.

„Gerai žinome, kad miestų teritorijos, atskiri jo fragmentai, gatvės, aikštės, vietos gyventojams turi skirtingą reikšmę. Priklausomai nuo asmeninių santykių ir tų vietų keliamų emocijų, jos tampa savomis ir pripažintomis, susijusiomis su asmeniniu patyrimu ir vaizdiniu, nepriklausomai nuo santykio su istorija. Kultūros paveldo apsaugos sergėtojams derėtų šias vertes pažinti, išsaugoti ir vystyti, nes jos miesto gyvenimui suteikia visuomeninę funkciją“⁴⁰³.

Dvasinė/religinė vertė. Paveldo vietos neretai yra persmelktos sakralinės prasmės. Dvasinės vertės gali būti suvokiamos tikinčiųjų, paskatintos gidų ir mokytojų, kartais kyla iš legendų, tikėjimo stebuklais, baimių ir t.t., kas taip gali skatinti paveldo lankymą⁴⁰⁴. Paveldo tyrinėtojai ironizuoja, kad net patys dvasiškiausi Europos miestai pastaruoju metu transformavosi ir iš esmės pakeitė įvaizdį – butikai, suvenyrų krautuvėlės ir restoranai įrengiami visur, kur tik galima gauti pelno. Tokiu atveju iš tiesų reikėtų pervertinti ir autentiškumo sampratą. Lietuvoje paveldo industrializacija dar nėra įgavusi tokio pagreičio, o religinė Kauno tvirtovės paveldo vertė asocijuojasi su vieninteliu šiuo metu veikiančiu Kauno tvirtovės soboru – Šv. arkangelo Mykolo (įgulos) bažnyčia. Stipriausia sąsaja su Kauno tvirtove yra tai, kad šie maldos namai šiandien, kaip ir ankstesniais laikais, priklauso kariuomenei. Stebina toks objekto universalumas, demonstruojantis, jog Dievo ir dvasingumo paieškos nepriklauso nuo maldos namų paskirties, išorinių formų ar sienų dekoru.

Okupacinės valdžios statytos tvirtovės nemėgstamos ir kitose šalyse. Ch.S.Peirce tikina, jog ženklas, priklausomai nuo to, kaip greit jis yra interpretuojamas kaip ženklas, generuoja kitus ženklus ir nėra jokių apibrėžtų limitų, kaip ilgai šis procesas truks⁴⁰⁵. Vadinasi verčių paieškos fortifikacijoje gali užsitęsti, nes tai, kas vieniems atrodo gražu, kitiems gali kelti pasibjaurėjimą arba poreikį „okupuoti“ „okupantų tvirtoves“. P.Virilio projektuodamas Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčia⁴⁰⁶ suteikė jai Antrojo pasaulinio karo vokiečių fortifikacijos formas ir įrodė, kad naujųjų laikų karinio paveldo formos ir elementai gali būti panaudojami įvairiuose objektuose.

Edukacinė ir mokslo vertė. Ši verčių grupė yra svarbi keliais aspektais. Pirmiausia mokslinių tyrimų vykdymas, kas įgalina nustatyti atitinkamas paveldo vertes ir išsiaiškinti

⁴⁰³ Kłosek-Kozłowska, op. cit., s. 146.

⁴⁰⁴ Mason, op. cit.

⁴⁰⁵ *Critical Terms for Art History* // ed. by R.S.Nelson and Richard Shiff, Chicago, London, 1996, 2003, p. 22.

⁴⁰⁶ Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčia [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.lemoniteur.fr/157-realisation/video/695766-l-architecture-de-l-eglise-sainte-bernadette-du-banlay-a-nevers-nievre>

svarbiausius naudingiausius paveldo pritaikymo aspektus. Per edukaciją ugdomas paveldo naudotojų sąmoningumas, nuo mažens mokant ir mokantis pažinti savo ir kitų kraštų istoriją. Edukacijos dėka formuojasi turistinis potencialas, suinteresuotas ne tik pamatyti, bet ir išsaugoti paveldą ateities kartoms.

Paveldo edukacija turi pabrėžti istorines, menines ir etines vertes, kurios kultūros paveldą pristato bendruomenėms, moko gerbti daugialypį identitetą, skatina toleranciją ir oponuoja nelygybei ir socialinei atskirčiai⁴⁰⁷. Būtent švietimo vertė įgalina paveldo išteklius būti kultūrinio turizmo objektu ir integruoti juos į kasdienį gyvenimą⁴⁰⁸. Tam, kad paveldas sudomintų, neužtenka vien įdiegti moderniausias technologijas, kur kas svarbiau pateikti kokybišką turinį, kuris būtų suprantamas plataus spektro lankytojams.

Kauno tvirtovės, kaip ir kitų disonuojančių ir neigiamą istorinę atmintį turinčių paveldo objektų atveju vis dar trūksta tolerantiško ir perspektyvaus požiūrio. O dar labiau stokojama patrauklaus istorinio *pasakojimo*, kuris būtų pristatomas miesto jaunimui ir turistams. Kauno tvirtovė pastatyta carinės Rusijos okupacijos laikotarpiu, kuris asocijuojasi su spaudos draudimu, XIX amžiaus sukilimais ir šlovingu valstybingumo sukūrimu. Todėl Kauno tvirtovės paveldas lieka okupacinės istorijos šešėlyje, nepaisant savo kaip technikos objekto unikalumo ir nežiūrint inžinerinių naujovių, kurios XIX a. pabaigoje pirmiausia buvo realizuotos būtent Kauno tvirtovėje. Kaip minėta įvade, didžiausia dokumentų dalis apie Kauno tvirtovės statybą saugoma Rusijos valstybiniame karo istorijos archyve Maskvoje, ir tai riboja tyrimus. Apie atskirus tvirtovės objektus galima surasti daugiau *pasakojimų*⁴⁰⁹, tačiau jie nėra labai populiarūs ir žinomi siauram naudotojų ratui arba yra per mažai susieti su tvirtovės ir krašto istorija, todėl neveikia kaip bendro pasakojimo kūrimo mechanizmai. Tai viena iš priežasčių, kodėl Kauno tvirtovė vis dar nepopuliari miestiečių tarpe. Tikėtina, jog šioje disertacijoje paskelbta nors ir fragmentiška, bet istoriniais šaltiniais paremta informacija apie tvirtovės kasdienybę prisidės kuriant kokybišką *pasakojimą* apie Kauno tvirtovę.

Edukacinė vertė ir mokslo vertės vienareikšmiškai dominuoja visų paveldosaugininkų tyrimuose (5 lent.) Jos glaudžiai susijusios su tapatumo verte. Nors Kauno tvirtovės paveldas dažniausiai įvardijamas kaip carizmo palikimas, tačiau išryškinant vėlesnio laikotarpio

⁴⁰⁷ Karnoouh, Claude. Europe: Common Heritage and Differences. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe*. Council of Europe. 2000, p. 46 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT\(2001\)161_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT(2001)161_EN.pdf).

⁴⁰⁸ Feilden, Jokilehto, op. cit., 1998, p. 22.

⁴⁰⁹ Tarpukariu nusprendus negriauti, o remontuoti Sobarą, atsirado pasakojimai, švelninantys šio paveldo disonavimą: „Apie 1890 metus rusų caras atsitiktinai pravažiavo pro Kauną. Seni kauniečiai pasakoja, kad caras, važiuodamas per užšalusį Nemuną, vos jame nepaskendo ir išsigelbėjo tik dėka vieno karininko ir civilio Kauno gyventojų sargo. (...) Ir pėsčias eidamas Įgulos bažnyčios link vėl stabtelėjo ir Vilniaus generalgubernatoriui parodė: Šioj vietoj aš pastatysiu bažnyčią iš dėkingumo Dievui“. In: Kauno Soboro pastatymo paslaptys. In: *Lapas*, 1933 gruodžio 17, Nr. 51, p. 6.

(dažniausiai tarpukario) vertes, tikėtini teigiami rezultatai. Tokiu pavyzdžiu laikytina Inžinierių valdybos viršininko rezidencija (K.Donelaičio 58), kuri 2004 m. Monache laimėjo *Europa Nostra* apdovanojimą už kompleksinę restauraciją ir interjero išsaugojimą (16 pav.). Nors restauravimo koncepcijai ekspertai pasirinko ne pirminę šio pastato išvaizdą, o būtent nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, kaip politiškai svarbesnį objekto egzistavimo tarpsnį⁴¹⁰, vienok išsaugoti ir pirminio etapo elementai – išorės stilistika, paradinės laiptinės sienų dekoras, lieto ketaus pagalbinių laiptai.

Po restauracijos 1998–2000 m. čia įsikūręs Vytauto Didžiojo universiteto rektoratas atlieka švietėjišką funkciją (taigi, turi edukacinę vertę), nes čia kasdien lankosi akademinė bendruomenė iš visos Lietuvos ir užsienio svečiai.

Aukštojo mokslo įstaigoms atiduoti ir kiti tvirtovės administraciniai pastatai: KTU Mechanikos ir mechatronikos fakultetas įsikūręs tvirtovės štabo rūmuose (Kęstučio g. 27), Kauno kolegijos Ekonomikos ir teisės fakultetas – Inžinerijos karininkų name (Gedimino g. 41). Šie pavieniai administraciniai pastatai, IX ir VII fortai, Šv. arkangelo Mykolo (įgulos) bažnyčia iš dalies dalyvauja edukacijos procese (17–18 pav.), tačiau Kauno tvirtovės kompleksas kaip karinis paveldas nėra tinkamai pristatomas regiono ir Lietuvos švietimo ir mokslo įstaigose, turizmo sferoje, o menkas gyventojų supratimas apie karo ir jo priemonių reikšmę ne tik kaip žmonijos naikino, bet ir kaip vieno iš svarbiausių ekonominių šalies rodiklių tam tikrais istoriniais periodais, neleidžia tinkamai pristatyti fortifikacijos paveldo Lietuvos istorijos kontekste.

Politinė vertė. Politinė vertė yra tam tikras kultūrinių/simbolinių verčių tipas, kai paveldas panaudojamas pilietinių ryšių, vyriausybės teisėtumo, protestų ar ideologijos kūrimui ir palaikymui. Ši vertė kyla iš sąryšio tarp municipalinio/socialinio gyvenimo tam tikroje fizinėje aplinkoje ir iš paveldo vietų stimuliuojamų teigiamų refleksijų bei politinio elgesio, kas tiesiogiai atsiliepia pilietinės visuomenės kūrimui. Politinė/pilietinė vertė gali būti aiškiai suvokiama (simbolinė) arba ji gali kilti iš mokslinių tyrimų ir supratimo, kaip paveldo objektai buvo sukurti ir inkorporuoti į aplinką. Kaip ir kitos paveldo vertės, politinė vertė gali prisidėti kuriant pilietinę visuomenę arba būti panaudota kaip politinis įrankis, priverstinai skatinantis nacionalizmą, imperializmą, pokolonializmą ir kitas politines ideologijas⁴¹¹.

Kauno tvirtovės objektai jau daug metų įtraukti į miesto bendruosius planus, kuriuose aptariami kultūros paveldo vertybėmis pripažinti pastatai, konstatuojama jų būklė, tačiau sprendimai dėl vieno ar kito objekto iš esmės priimami priklausomai nuo situacijos savivaldybės

⁴¹⁰ *Buv. ministrų kabineto patalpos interjero restauracija* // Atliko: E. Andriuškevičius; G. Prikočkis. AB „Kauno restauravimo projektavimo institutas“ architektūros dirbtuvės. Kaunas, 1998, nr. 1.

⁴¹¹ Mason, op. cit.

administracijoje ir Kauno miesto taryboje, konkrečiau, nuo ten dirbančių politikų supratimo. 2009 m. patvirtintame „Kauno rajono savivaldybės teritorijos bendrajame plane“⁴¹² ir 2011 m. parengtame „Kauno miesto teritorijos bendrajame plane (2013–2023)“⁴¹³ Kauno tvirtovės komplekso vieta aptarta kur kas išsamiau negu ankstesniuose planuose⁴¹⁴, tačiau reali situacija vis tiek keičiasi nedaug. Situaciją gerai iliustruoja kelių pastarųjų metų savivaldybės sprendimai dėl tvirtovės komplekso pritaikymo visuomenės poreikiams. 2005–2007 m. Kauno miesto savivaldybės administracijos Miesto plėtros departamento Plėtros programų ir investicijų skyrius⁴¹⁵ kartu su KTU Architektūros ir statybos institutu ir VDU Karo istorijos centru⁴¹⁶ vykdė tarptautinį projektą INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“. Jo metu kaip pagrindinis tvarkybos objektas buvo pasirinktas V fortas, kurį savivaldybė valdė patikėjimo teise ir kaip vienas iš svarbiausių rezultatų 2007 m. buvo parengta galimybių studija „Kauno tvirtovės V forto panaudojimas kultūros ir turizmo reikmėms“. Pasibaigus šiam projektui, 2008 m. gruodžio 8 d. Kauno miesto savivaldybės mero priimtu potvarkiu sukurta darbo grupė, kuri 2010 m. parengė „Kauno tvirtovės objektų pritaikymo visuomenės poreikiams programą“⁴¹⁷. Šiuo laikotarpiu galima pastebėti tam tikrą progresą politiniuose sprendimuose, nes nuo vieno forto tvarkybos pereita prie visos tvirtovės komplekso pritaikymo visuomenės poreikiams koncepcijos kūrimo. 2010 m. Kauno miesto savivaldybės iniciatyva įsteigta VŠĮ „Kauno tvirtovės projektai“ ir tikėtasi, jog ji užsiims investicijų pritraukimu tvirtovės objektų tvarkybai⁴¹⁸. Tačiau politinės permainos miesto savivaldybėje šį procesą sustabdė dar jam neįsibėgėjus ir 2011 m. gruodžio 2 d. buvo priimtas naujas potvarkis dėl „darbo grupės Vytauto didžiojo karo muziejaus Karo technikos skyriaus įkūrimui VI forte organizuoti sudarymo ir jos darbo reglamento patvirtinimo“⁴¹⁹. Šis potvarkis išleistas preliminariai paaiškėjus apie Kauno miesto savivaldybės įtraukimo į naują tarptautinį ES INTERREG IVC projektą „At Fort – Atelier European Fortresses – Powering Local Sustainable Development“⁴²⁰, 2012 m. balandžio 5 d. tam oficialiai pritarė Kauno miesto taryba. Bendroji Kauno tvirtovės komplekso

⁴¹² *Kauno rajono savivaldybės teritorijos bendrasis planas*. Kaunas, 2009 (Patvirtintas 2009-01-29 sprendimo Nr. TS-1) [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_rajono_savivaldybes_bendrasis_planas

⁴¹³ Detalus visų „Kauno miesto teritorijos bendrojo plano (2013–2023)“ dalių sąrašas pateiktas bibliografijoje.

⁴¹⁴ Pavyzdžiui, *Kauno miesto bendrasis planas (2003–2013)*. Kaunas, 2003 (patvirtintas 2003 m.) [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_0

⁴¹⁵ Nuo 2012 m. skyrius pervadintas „Investicijų ir strateginio planavimo skyrius“.

⁴¹⁶ Nuo 2010 m. VDU Karo istorijos centras sujungtas su Kauno istorijos centru.

⁴¹⁷ *Kauno miesto savivaldybės mero potvarkis dėl „Darbo grupės Vytauto didžiojo karo muziejaus Karo technikos skyriaus įkūrimui VI forte organizuoti sudarymo ir jos darbo reglamento patvirtinimo“*. 2011 m. gruodžio 2 d. Nr. M-241.

⁴¹⁸ „Dabar VI, IX forto, reduto Baršausko gatvėje specialiuosius planus rengia valstybinė įmonė „Lietuvos paminklai“ (www.lpaminklai.lt). Jie laimi konkursus, konsultuojasi su manim. VI forto vertingąsias savybes nustatinėjome kartu su Dina Pikšriene“. In: 2012 01 06 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su KTU Architektūros ir statybos instituto darbuotoja, architekto, paveldo eksperte Nijole Steponaityte.

⁴¹⁹ *Kauno miesto savivaldybės mero potvarkis...*, op. cit.

⁴²⁰ INTERREG IVC projektai <http://www.interreg4c.eu/chercheProjet.html>

konceptija nėra sukurta ir vėl pereita prie vieno iš objektų tvarkybos. Kadangi ES INTERREG krypties projektai nėra investiciniai, lėšų forto tvarkybai skirta nebus, geriausiu atveju bus parengta techninė dokumentacija. Į naująjį projektą dėl pokyčių universitetuose nebuvo pakviesti moksliniai partneriai, todėl savivaldybė ir miesto politikai šį projektą vykdys savo iniciatyva. O ankstesniame BFR projekte⁴²¹ savivaldybės iniciatyva dalyvavusiam V fortui naujausiame Kauno miesto teritorijos bendrajame plane numatytas draustinio statusas⁴²², kuris greičiausiai apunkins forto pritaikymo visuomenės reikmėms procesą.

Mokslinės Kauno tvirtovės komplekso pritaikymo koncepcijos, kurioje būtų numatyta kiekvieno elemento reikšmė bei siūlymai dėl panaudojimo, neturėjimas leidžia valdantiesiems politikams daryti trumparegiškus sprendimus. Tai tiesiogiai atsiliepia į investicijų pritraukimą didžiulių apleistų plotų sutvarkymui.

Ekonominė vertė. Ekonominė vertė persidengia su sociokultūrinėmis (istorine, socialine, estetinė) vertėmis, tačiau yra išskirtinė, nes konceptualizuojama iš esmės kitais būdais negu epistemologiniais naratyvais nustatinėjamos sociokultūrinės vertės.

Remiantis neoklasikine ekonomikos teorija, ekonominė vertė nustatoma per atskiro naudotojo ir pastovios nuolatinės naudos prizmę ir dažniausiai, bet ne visada, yra išreikšta konkrečia kaina. Ekonominės vertės požiūriu paveldas suprantamas kaip visuomenės turtas, todėl kolektyviniai sprendimai čia yra svarbesni už individualius, o rinkos kainos matai nėra dominuojantys. Taip pat svarbus skirtumas tarp privačiai saugomų/rinkos vertybių ir visuomeninio/ne rinkos turto⁴²³.

XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje pasaulyje pradėjo didėti ekonominės paveldo vertės reikšmė. Dėl jos įtakos įvyko lūžis ir paveldosaugos sampratoje – nuo pasyvios konservacinės pozicijos buvo pereita prie aktyvios paveldo išteklių vadybos⁴²⁴. Ekonominės paveldo vertės nustatymas yra komplikuoatas, nes dažnai susikerta valstybinis ir privatus interesas. Ekonomikos ekspertai išvedinėja sudėtingas formules paveldo finansinės vertės apskaičiavimui net ir tuo atveju, jeigu jis niekada nebus parduotas. Paveldo „prekės“ yra labai skirtingos, jų vertė priklauso nuo objekto išskirtinumo, o privatų kapitalą labiau domina tai, kas gali atnešti kuo daugiau pelno. Paprasčiau yra su muziejinėmis vertybėmis, kur iš lankytojų imamas nustatytas mokestis. Kur kas sudėtingiau su architektūros objektais: galima apmokestinti įėjimą į privačią pilį, bet niekaip neapmokestinsi tų, kurie atvažiuos į ją pasižiūrėti iš tolo. Paveldo ekonominė vertė skiriasi ir nuo jo svarbos: jeigu objektas reikšmingas tik mažo

⁴²¹ Daugiau informacijos apie šį projektą 3.3.1 skirsnyje.

⁴²² *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Gamtinė aplinka.* T. II, dalis: D. Kaunas, 2011, p. 31 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle

⁴²³ Mason, op. cit.

⁴²⁴ Vaitkuvienė, op. cit., 2006, p. 90.

miestelio gyventojams, jo išsaugojimui skiriamos mažesnės lėšos, jeigu tai nacionalinė vertybė arba pasaulio paveldo objektas, jo išsaugojimui skiriami visai kiti finansiniai ištekliai ir juo domisi net tie, kurie niekada ten nenuvažiuos (pavyzdžiui Maču Pikču, Kinijos siena ir t.t.). Priimant sprendimus, kuriuos paveldo objektus išsaugoti, o kurių – ne, būtina atsižvelgti ne tik į ekonominius, bet ir į socialinius, visuomeninius aspektus. Būtina saugoti net ir tuos objektus, kurie niekada neatneš finansinės naudos, bet išlaikys įvairovę bendrame paveldo kontekste⁴²⁵.

Skirtingos politinės grupuotės neretai finansuoja vieną ar kitą projektą, kad susikurtų apie save teigiamą įvaizdį, tačiau paveldo saugotojai turi organizuoti saugojimą taip, kad tokios lėšos būtų tik dalinė parama, o didžiausią pelną nešų pats paveldas.

Ekonominės paveldo vertės iškilimas turi įtakos paveldo objektų skaičiaus didėjimui ir lėšų, skiriamų jam išsaugoti, gausėjimui. Tačiau, norint įtikti vartotojui, objektai pritaikomi „pramogų verslui“: sendinami, apipinami nebūtomis legendomis. Dėl ekonominės vertės akcentavimo ir paveldo vertimo preke, atsiranda savotiškas šalutinis poveikis – objektų pateikimo visuomenei supaprastinimas ir autentiškumo praradimas. Lietuvos valstybinėje paveldosaugoje ekonominės vertės prioritetas dar nėra įsitvirtinęs⁴²⁶, ekonominių verčių suteikimas paveldui naujas reiškinys ir kitose Europos šalyse, nes tai nėra vien finansinio pelno skaičiavimas, todėl trūksta aiškių gairių, kaip elgtis nustatant paveldo ekonomines vertes.

Pamažu Lietuvoje atveriami keliai paveldo industrializacijai ir komercializacijai, tačiau tai dar nėra masinis reiškinys. Kad paveldo objektai produktyviai įsiliėtų į kultūrinį turizmą, reikia, jog kultūra būtų pripažinta ekonomikos dalimi, kad atsirastų tam tikri politiniai sprendimai, kas pritrauktų didesnes investicijas, tuomet kultūrinis turizmas taps masiniu reiškiniu ir atsiras palanki terpė klostytis paveldo industrijai⁴²⁷.

Daugeliui Kauno tvirtovės objektų gali būti suteikta ekonominė vertė. Vienas iš finansiškai pelningiausių projektų yra „Raudona saulė“, kai perstačius tvirtovės kareivines A. Juozapavičiaus pr. buvo įrengti butai. Šio projekto pastatuose tik iš dalies išlaikytas autentiškas tūris, aukštingumas ir medžiagiškumas, tačiau toks kareivinių panaudojimas kur kas prasmingesnis negu visiškas jų sunykimas. Ekonominę vertę galima priskirti ir daliai buvusių tvirtovės sandėlių, pavyzdžiui, „Kauno grūdų“ teritorijoje H. ir O. Minkovskių g. malūno ir sandėlių kompleksas iš dalies naudojamas pagal ankstesnę paskirtį (5 pav.).

Iš gynybinių objektų vienintelis privatus yra VII fortas, kuris gali būti pritaikytas įvairiai finansiškai naudingai veiklai ir kartu atitikti paveldosaugos reikalavimus, tačiau

⁴²⁵ Ready, C. Richard, Navrud, Ståle. Why Value Cultural Heritage? In: *Valuing Cultural Heritage*. Oxford: Edward Elgar Publishing, 2002, p. 3-9 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: http://books.google.lt/books?id=kBf_Lywk6XgC&printsec=frontcover&hl=lt&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopage&q&f=false.

⁴²⁶ Vaitkuvienė, op. cit., 2006, p. 90.

⁴²⁷ Siudika, Sigitas. Turizmas ir kultūra. In: *Kultūros aktualijos*. 2004, t. 3 (38), p. 13.

investicijos į šį objektą kol kas viršija gaunamą pelną. Įvertinus socialinį, kultūrinį ir finansinį potencialą, kur kas didesnę ekonominę vertę reikėtų priskirti IX fortui. Muziejinė veikla ir investiciniai projektai neabejotinai prisideda prie Lietuvos kultūrinio turizmo vystymosi.

Kol Kauno tvirtovė nėra saugoma kaip kompleksas, pavieniai objektai kasmet patenka į rinką, dalis jų parduodama ir jeigu objektas nėra įtrauktas į KVR, savininkas gali kaip tinkamas elgtis su įsigytu pastatu. Kauno tvirtovės turto parceliavimas vyko nuo pat pirminės funkcijos praradimo, ir tai nėra tik neigiamas reiškinys. Nemažai savininkų įsigytą tvirtovės turtą prižiūri ir saugo, tačiau kiti abejingai niokoja arba netinkamai prižiūri. Kol nėra specialistų pateiktos vizijos, kurie objektai turėtų likti valstybės nuosavybė, o kurie privatizuojami, bet ir toliau saugomi bei eksploatuojami kaip XIX a. palikimas⁴²⁸, kyla grėsmė komplekso išnykimui. Šiuo atveju tai nėra vien finansinių išteklių problema, bet ir atsainus valstybės bei miesto politikų požiūris.

Pasak Jeanette Snowball „neįkainojamų kultūros arba meno objektų vertinimas yra beveik tas pats, kaip pavyzdžiui, klausti tėvų, kokia yra jų vaiko vertė. Teoriškai galbūt ir galima apskaičiuoti, kiek kainuoja tėvams jų vaikas, bet daugelis tėvų turbūt atsakytų, kad vaikas yra neįkainojamas ir neparduodamas. Jeigu paklaustume, ką tėvai atiduotų, jeigu jie prarastų savo vaiką, jie turbūt atsakytų, kad visą savo turtą ir tai vis tiek nebūtų tikroji vaiko vertė“⁴²⁹. Jeigu su tokiu pat atsargumu būtų vertinami paveldo objektai, tikimybė išsaugoti juos ateities kartoms būtų kur kas didesnė.

3.2. Karinio paveldo transformacijos kitose šalyse

„Supratimas, kad *architektura militaris* gali būti traktuojama kaip bendraeuropinis paveldas, liudijantis Europos tautų civilizacinius pasiekimus, leidžia atsiriboti nuo radikalių depresinių pasisakymų apie fortifikacijų paveldą. Nepriklausomoje ir laisvoje Lenkijoje fortifikacijos žymi tautinio savitumo išsaugojimą, o dar didesnę vertę turės ateinančioms kartoms, kurioms XVIII, XIX ir XX a. pradžia bus tiek pat nutolę, kiek mums dabar švedų tvano ar kryžiuočių laikai, iš kurių likusios viduramžiškos pilys, laikomos didele europinio paveldo vertybe“⁴³⁰. Gretimoje Lenkijoje, kur gausu įvairaus laikotarpio ir pobūdžio fortifikacijų, daug

⁴²⁸ 2009 m. buvo privatizuotas VII Kauno tvirtovės fortas, 2011 m. pabaigoje aukcione nebe pirmą kartą pardavinėta slėptuvė; In: Aukcione ketinama parduoti dalį Kauno tvirtovės slėptuvės. In: *15minučiu*, 2011 lapkričio 15 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.15min.lt/naujiena/miestas/kaunas/aukcione-kecinama-parduoti-dali-kauno-tvirtoves-sleptuves-42-179799#axzz1iaRAObiz> ; 2012 m. sausį investicinių turto fondo objektų sąrašė buvo daugiau nei 50 neregistrinių ir įtrauktų į registrą tvirtovės objektų. In: Kauno regiono plėtros agentūros tinklalapis [žiūrėta 2012 m. sausio 18 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.krda.lt/investments/investobjekt/invojbkaunas/turtofondo>

⁴²⁹ Snowball, Jeanette. *Measuring the Value of Culture. Methods and Examples in Cultural Economics*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2008, p. 24-25.

⁴³⁰ Molski, op. cit., s. 20.

karinio paveldo jau sutvarkyta prisilaikant taisyklės „pirmiausia – nekenkti“⁴³¹, tačiau ir kitose šalyse visai nesudėtinga rasti gerų karinių objektų panaudos pavyzdžių. Vien Nyderlanduose daugybė tokių objektų buvo reorganizuota (angl. *reoccupied*) į komercinius ofisus, rezidentinius apartamentus, miesto rotušes, universiteto personalo gyvenamuosius namus ir konferencijų centrus⁴³² arba šie objektai lankytojams pristatomi taikant tam tikrus šiuolaikiškus ir drastiškus paveldo pateikimo principus⁴³³. Tai suteikia galimybę įsikomponuoti šiems utilitariems statiniams šiandieniniame kraštovaizdyje ir miestovaizdyje bei pristatyti atitinkamą istorijos ir inžinerijos raidos tarpsnį. Kitose šalyse karinio paveldo įsisavinimas natūraliai kyla iš stiprių, susiformavusių greta mokslo įstaigų tyrimų centrų, vykdančių nuoseklius taikomuosius tyrimus ir generuojančių idėjas tarptautinių konferencijų ir projektų metu. Ne mažiau svarbios ir mokslo, architektūros bei kultūros srityje dirbančios asmenybės, apie kurias buriasi fortifikacija besidomintys žmonės, suformuodami teigiamą bendrąją opinią savo šalyse.

„...Jeigu sakysite, kad pozityvus technologijų fenomenas didžiąja dalimi kilo iš arsenalo ir karo... žmonėms tai bus per sunku suvokti“⁴³⁴, tačiau būtent drastiškos idėjos dažniausiai formuoja karinio paveldo išskirtinumą ir savitumą.

3.2.1. Fortifikacijos regeneracija pagal Paulą Virilio

Trumpą ekskursą į užsienyje pritaikytas ir naudojamas tvirtoves reikėtų pradėti nuo sampratos ir požiūrio skirtumų kitose pasaulio šalyse. Kultūrologas Paulas Virilio⁴³⁵ kartu su Jean‘u Baudrillard‘u laikomi žymiaisiais postmodernizmo teoretikais Prancūzijoje. P. Virilio yra vienas produktyviausių ir įžvalgiausių šiandienos kritikų, itin susikoncentravusių į karo ir naujų

⁴³¹ Lot. „primum non nocere“. In: Klupsz, Lidia. Po pierwsze nie szkodzić – aktualność zasady „Primum non nocere“ przy rewaloryzacji i rewitalizacji zabytkowych budowli obronnych. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka. Seria „Architektura obronna“*. T. 2. Lublin-Warszawa: ICOMOS, 2008, s. 260-267.

⁴³² Ashworth, op. cit., 2003, p. 161.

⁴³³ Pavyzdžiui, projekte „Bunker 599“, vykdytame viename iš 700 Naujajai Danijos Vandens linijai (angl. *New Duch Waterline*) priklausančių bunkerų, nuspręsta perpjauti įtvirtinimą ir išėmus centrinę dalį, nutiesti per jį medinį taką netoliese esančio ežero link. Taip atvertas uždaro bunkerio interjeras ir objektas vizualiai sujungtas centre ašimi su jį supančia aplinka. In: Bunker 599 [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.rietveldlandscape.com/en/projects/7>

⁴³⁴ P. Virilio citata iš Gane, Mike. Paul Virilio's Bunker Theorizing. In: *Theory, Culture & Society*. London: Sage, 1999, Vo. 16, No. 5-6, p. 87 [žiūrėta 2009 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/16/5-6/85>

⁴³⁵ Paulas Virilio gimė 1932 m. Paryžiuje. 1939 m. jis su šeima evakuavosi į Nantės uostą, kur Antrojo pasaulinio karo metu buvo įvykdytas „Blitz karas“ (vok. Blitzkrieg). Vėliau Virilio įgijo vitražisto specialybę, dirbo su tokiais garsiais menininkais kaip Brague ir Matisse. 1950 m. priėmė krikščionybę, įstojo į armiją ir kariavo Algerijos nepriklausomybės kovose. Sužavėtas karinės erdvės ir teritorijos organizavimo tvarkos, jis kurį laiką dirbo kartu su architektais kaip savamokslis urbanistas. Nuo 1998 m. dėsto Europos aukštojoje mokykloje ir rašo kultūrologinius filosofijos darbus. In: Paul Virilio biografija [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: http://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Virilio.

technologijų poveikį bendrai šiandienos informacinių technologijų plėtrai⁴³⁶. 1958 m. atostogaudamas Saint-Guenole jis atrado ir nufotografavo vokiečių statytus Antrojo pasaulinio karo įtvirtinimus bei parašė trumpą esė „Bunkerių archeologija“⁴³⁷. Panašu, jog taip kaip Le Corbusier architektūros dizainą inspiravo milžiniški Amerikos grūdų elevatoriai, taip išgrynintos funkcionalistinės bunkerių formos su jiems būdinga paprastumo estetika uždegė Virilio vaizduotę. 1958–1965 m. jis tyrinėjo bunkerius vakarinėje ir šiaurinėje Prancūzijos pakrantėse, o fotografijų paroda kartu su tekstais buvo eksponuota Dekoratyvinio meno muziejuje Paryžiuje. 1975 m. buvo išleistas pirmasis P. Virilio fenomenologijos veikalas anglų kalba „Bunker Archeology“⁴³⁸. Beveik dešimtmetį tyrinėdamas įvairias įtvirtinimų formas pajūryje, Virilio iš esmės pakeitė savo nuomonę. Iš pradžių kaip ir kiti šalia bunkerių gyvenantys žmonės, laikė juos Vokietijos okupaciniu palikimu, primenančiu daug skaudžių įvykių. Tačiau lankydamasis juose įsitikino, kad „...tai tik laiko klausimas... Laikas bėga pro šalį, o mes turime prisiversti atnaujinti šiuos karinius paminklus“. Kultūrologas XX a. fortifikacijos tyrimams pritaikė netradicinius ir neįprastus metodus: „naudodamas archeologijos metodus aš išnagrinėjau vieną iš ezoterinių požeminio pasaulio laiko formų: blokhauzą. Blokhauzo planas yra neįtikėtina panašus į Actekų šventyklą“⁴³⁹. Virilio ne kartą yra rašęs ir apie katalikų maldos namus, kurie irgi buvo tvirtovės, bunkeriai, fortifikuotos ir apsaugotos bažnyčios tiems, kas meldėsi jose, o krikščioniškas misijas Amerikoje lydėjo fortifikacijos ir kovos bei kontrolės mechanizmo lydima kolonizacija⁴⁴⁰.

Palaidydamas gerus ryšius su Katalikų Bažnyčios atstovais ir bendradarbiaudamas su žymiu architektu Claude Parent, P. Virilio laimėjo konkursą ir įgyvendino savo sumanymą perkelti bunkerių formas į Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčią⁴⁴¹ Nevers mieste. Bunkerių architektūros formas šioje bažnyčioje gali bet kas⁴⁴², tačiau pats P. Virilio įžvelgė kur kas gilesnę šio statinio prasmę, negu vien formos atkartojimas. „Bunkeris-bažnyčia buvo pastatyta 1966 m., pačiame šaltojo karo viduryje ir branduolinio teroro įkarštyje. Tuo laikotarpiu pats

⁴³⁶ James, Ian. *Paul Virilio*. USA&Canada: Routledge: 2007; *Virilio Live...*, op.cit.; Kellner, Douglas. Virilio, War and Technology Some Critical Reflections. In: *Theory, Culture & Society*. London: Sage, 1999, Vo. 16, No. 5-6, p. 103 [žiūrėta 2008 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/16/5-6/103>

⁴³⁷ Gane, op. cit., p. 86.

⁴³⁸ Virilio, *Bunker*, op. cit., 2009.

⁴³⁹ P. Virilio citata iš Gane, op. cit., p. 86.

⁴⁴⁰ Kellner, op. cit. p. 105.

⁴⁴¹ Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčia [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.youtube.com/watch?v=Z378N2iL2Kg>; Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčia [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.lemoniteur.fr/157-realisation/video/695766-1-architecture-de-l-eglise-sainte-bernadette-du-banlay-a-nevers-nievre>

⁴⁴² Lech, Neil. Virilio and architecture. In: *Theory, Culture & Society*. London: Sage, 1999, Vo. 16, No. 5-6, p. 73 [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/16/5-6/71>

populiariausias statinys buvo branduolinės slėptuvės. Mano bažnyčia yra viso šio proceso architektūrinis ekvivalentas. Tuo metu ji išreiškė totalaus susinaikinimo nuotaikas⁴⁴³.

Tai buvo naujas požiūris į karo ir okupacijų paliestą religinę, karinę ir politinę erdves⁴⁴⁴. Nepaisant pradinio bauginančio įvaizdžio (net pirmasis kunigas atvažiavęs į bažnyčios šventinimo apeigas teištare: „Koks šlykštus daiktas! Amen! Koks šlykštus daiktas! Amen!“⁴⁴⁵), 2006 m. ši bažnyčia buvo pripažinta Prancūzijos nacionaliniu paminklu. Ir nors jos eksterjeras primena apleistą statinį, interjeras netikėtai sukuria sakralumo aurą⁴⁴⁶.

Laikydamas save ir savo draugus „karo vaikais“, P. Virilio pastaraisiais metais rašo apie globalaus visuotinio informacinio ir kitokio šiuolaikinio karo grėsmes, tuo tarpu praėjusio ir ankstesnių amžių fortifikacijas laiko savaime suprantamu paveldu, kurį tiesiog reikia priversti tarnauti šiandienos reikmėms.

Nors P. Virilio analizuoti bunkeriai yra statyti ir naudoti Antrojo pasaulinio karo metu, taigi, gerokai vėliau negu Kauno tvirtovė, vienok šiuo atveju svarbiausia ne pats bunkeris kaip tvirtovė, o mąstymo pozityvumas ir karo bei gynybos įtakos gyvenamajai aplinkai suvokimas šiandien. P. Virilio sugebėjo visiškai atsiriboti nuo asmeninių patirčių ir panaudoti jas kaip tiesioginį šaltinį fortifikacijos ir karo analizei bei poveikio žmonijai įvertinimui. Šis pavyzdys rodo, jog visuomenė apie tokius skaudžius prisiminimus, kaip karas, okupacija ir su tuo susiję veiksniai, turi būti informuojama ir iš naujo supažindinama įvairiais, net ir pačiais drastiškiausiais būdais. Tai, kad praėjus vos 40 metų bažnyčia-bunkeris buvo pripažinta šalies nacionaliniu paminklu, įrodo visuomenės gebėjimą įsisavinti pačias netikėčiausias meninės raiškos formas. Lietuvoje toks kontraversiškas objektas yra Grūto parkas, tačiau Kauno tvirtovė turi tiek pat potencialo būti pažinta ir pripažinta per netradicines formas, būtini tik ryžtingi sprendimai įsisavinant šį paveldą.

3.2.2. Užsienio šalių praktika

Šiame poskyryje aptariami išmoningai, įdomiai arba praktiškai tvarkomų karinio paveldo objektų kitose šalyse pavyzdžiai, kuriuos autorė turėjo galimybę aplankyti ir įvertinti disertacijos rengimo metu. Jie atrinkti remiantis sukaupta literatūra⁴⁴⁷ ir empiriniais tyrimais.

⁴⁴³ P. Virilio citata iš Armitage, John; Roberts, Joanne. On the eventuality of total destruction. In: *City. Analysis of urban trends, cultures, theory, policy, action*. 2007, Vol. 11, No. 3, p. 430-431 [žiūrėta 2009 m. vasario 10 d.].
Prieiga per internetą:
http://northumbria.academia.edu/JoanneRoberts/Papers/325840/On_the_Eventuality_of_Total_Destruction

⁴⁴⁴ Ibid, p. 430-431.

⁴⁴⁵ Ibid, p. 431.

⁴⁴⁶ Ibid.

⁴⁴⁷ Аюшин, Николай Б., Калинин, Владимир И., Воробьев С.А., Гаврилкин Н.В. *Крепость Владивосток*. Санкт-Петербург: Остров, 2001; Łagowski, S. *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*. Pruszków: 2005; *Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник*. Т. 2. Владивосток, 2005; *Fortyfikacje Gdańska /*

Viena iš artimiausių ir panašiausių į Kauno tvirtovę tiek fortifikacijos mokyklos, tiek statybos laikotarpiu ir strategine reikšme yra Varšuvos tvirtovė⁴⁴⁸. Pasak fortifikacijos specialistų, kadangi ši „tvirtovė buvo viena iš visos carinės Rusijos imperijos gynybos grandžių, nors turėjo savo atskirą administraciją ir statybos valdybą, negalėjo vykdyti savarankiškų veiksmų. Todėl visas kompleksas turi būti saugomas kaip paveldo vertybė, pristatanti fortifikacijos meno vystymąsį ir turi būti išsaugotas kaip pavyzdinis objektas visa savo sudėtimi – su buvusios tvirtovės erdvėje išsidėsčiusiais išsaugotais ar iš dalies išlikusiais gynybiniais objektais, logistinės infrastruktūros elementais ir tvirtovės kelių sistema“⁴⁴⁹. Lenkijos mokslininkų nuomonė visiškai sutampa su Lietuvos paveldosaugininkų idėjomis, tik Varšuvos tvirtovė kur kas geriau įsisavinama pirmiausia dėl gerokai didesnių investicinių galimybių ir brangios fortų teritorijose esančios žemės, kuri jau seniai yra nebe priemiesčiuose, o gyvenamuosiuose Varšuvos kvartaluose.

1886–1890 m. pastatyto Varšuvos tvirtovės pirmojo žiedo fortui *Parysów (Bema)* numatyta visuomeninė, rekreacinė, nepelno siekianti veikla, todėl 2001–2004 m. greta forto esančio gyvenamojo rajono Bemowa ir Savivaldybės gamtos apsaugos ir vandens ūkio fondo lėšomis už 4,2 mln. zlotų buvo atlikti kompleksiniai paveldosauginiai ir konservavimo tyrimai išvalyta fosa, sutvarkytas drenažas, pastatytas tiltas, įrengti pasivaikščiojimo takai ir kita infrastruktūra⁴⁵⁰. Visa forto teritorija gali būti naudojama meno, kultūros ir sporto renginiams. Iškart už forto pylimo įrengta vaikų žaidimo aikštelė *Fort Bema*, kur pastatytos čiuožyklos ir sukasti simboliniai neaukšti „forto“ pylimai, skirti vaikų pramogoms. Aikštelėje įrengtas sanitarinis mazgas, draudžiama vedžioti šunis. Forte visuomet gausu aktyviai besilaisviančių žmonių. Tai vienas iš mažiausiai investicijų reikalaujančių tvarkybos pavyzdžių, kai gyvenamojo kvartalo viduje esantis gynybinis objektas pertvarkomas į vietinės reikšmės rekreacinę zoną. Taip galėtų būti pritaikyti III, VI Kauno tvirtovės fortai, esantys gyvenamuosiuose rajonuose, kur nedaug žaliųjų zonų.

Ed. G.Bukal. Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2006; Kot, Beata. Tworzenie zespołu parku kulturowych twierdzy Przemysł – teoria i praktyka. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka. Seria „Architektura obronna“*. T. 2. Lublin-Warszawa: ICOMOS, 2008, Michalska, op. cit., 2009, s. 519-524; Michalska, Grażyna. Twierdza Brześć – Kłopotliwa sukcesja. *Ochrona zabytków wielkoprzestrzennych*. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka. Seria „Architektura obronna“*. T. 2. Lublin-Warszawa: ICOMOS, 2008, p. 233-239.

p. 268-277; Górski, Marcin, Narębski, Lech. *Program rewitalizacji Fortu VIII w Toruniu*. Warszawa, 2009; Górski, Marcin; Kaliński, Daniel; Kinsner, Paweł; Molski, Piotr; Narębski, Lech. *Konserwatorski program adaptacji Fortu VIII w Toruniu*. Warszawa, 2009;

⁴⁴⁸ Głuszek, op. cit., 1998; Górski, Marcin. *Protection and reintegration of Warsaw Fortress in terms of intensive urban development*. Warszawa, 2009.

⁴⁴⁹ Molski, op. cit., s. 35.

⁴⁵⁰ Górski, Marcin. *Parki tematyczne jako forma zagospodarowania zabytkowych XIX-wiecznych zespołów obronnych w Polsce*: praca doktorska. Wydział Architektury PW. Warszawa, 2006, s. 107-111.

Maskalėnaitė, Ilona. *Kauno šv. Mykolo arkangelo bažnyčia (kurso „Architektūros paveldo animacija“ tiriamasis darbas)*. VDU, Kaunas, 2009.

XIX a. pradžioje pastatyta netoli Varšuvos esanti Novogeorgijevsko tvirtovė tuo pačiu metu kaip ir Kauno, buvo sustiprinta papildoma fortų linija. Vienas iš atraktyviausių statinių šioje tvirtovėje iš ankstyvojo tvirtovės periodo likusios 2,2 km ilgio kareivinės iš senosios Modlino citadelės⁴⁵¹, tačiau pastatus apleidus kariuomenei, jiems ieškoma naujų investuotojų. Tvirtovės pagrindiniuose vartuose įrengta savito stiliaus kavinė ir konferencijų salė yra mėgstama vietos gyventojų ir Modlino svečių⁴⁵². Vienas iš įdomesnių naujos statybos fortų panaudojimo pavyzdžių yra X fortas (*Henrysin*), kuriame įrengtas privatus žirgynas, o sargo namelyje gyvena savininkas su šeima. Forto teritorija yra sutvarkyta ir prižiūrima, forto prieigose įrengtos trasos ir kliūčių ruožai žirgams, kareivinių pastato dalyje yra arklidės ir laikoma visa jodinėjimui reikalinga įranga. Namas, kuriame gyvena savininkas, nudažytas istoriniu pilkšvos ir baltos spalvų deriniu, taip pritaikant jį prie natūralaus betoninio forto. Teritoriją galima lankyti gavus savininko sutikimą⁴⁵³. Kaune vienintelis privatus yra VII fortas, tik dėl išsidėstymo tankiai apgyvendintoje miesto dalyje ir gerokai mažesnės teritorijos jis užsiima kultūrine (muziejine) veikla. Tačiau žirgyno sportas arba žvejyba tvenkiniuose galėtų būti leidžiama nepabaigtuose statyti Kauno tvirtovės antrojo žiedo fortuose, kurie šiuo metu nyksta dėl visiškai apleistų teritorijų.

Praktiškai ir įdomiai panaudojamas vienas iš Krokuvos tvirtovės komplekso elementų – Kosciuškos kalva⁴⁵⁴. 1820 m. po T. Kosciuškos mirties nuspręsta supilti didingą kalvą kaip simbolinį kapą tautos didvyriui. Kiek vėliau šis įtvirtinimas buvo integruotas į Austrijos fortifikatorių pastatytą vieną didžiausių Europoje gynybinių sistemų ir pavadintas Kosciuškos kalva arba II fortu. Šiuo metu į kalvą galima užlipti stačiu grįstu takeliu, jos viršuje įrengta apžvalgos aikštelė, iš kurios matosi Krokuvos senamiestis ir plati miesto panorama. Kalvą supančiose kareivinėse ir kituose statiniuose įsikūrusios įvairios įstaigos. Veikia muziejus, kuriame galima pasižiūrėti šiuolaikišką ekspoziciją ir išgirsti mokslininkų interviu apie Krokuvos tvirtovę. Antrame ekspozicijos aukšte stiprų emocinį krūvį sukuria natūralaus dydžio vaškinė popiežiaus Jono Pauliaus, išlipančio iš lėktuvo, figūra. Tokia kontraversiška ekspozicija visiškai užgožia „svetimo paveldo“ nuotaikas ir pristato tautinius šalies prioritetus. Forto pastatuose taip pat įsikūrusi kavinė, viešbutis ir viena garsiausių Lenkijos radijo stočių

⁴⁵¹ Górski, Marcin. Preservation of Modlin fortifications – report from besieged fortress. Warszawa, 2008 (rankraštis).

⁴⁵² Górski, Marcin. *Ochrona konserwatorska fortyfikacji Modlina – raport z oblężonej twierdzy*. Warszawa, 2008; *Appropriate Monumental use of Fortresses. Documentation and recommended proceeding*. Berlin, 2007, p. 43-47.

⁴⁵³ 2006 m. forto avininkas maloniai priėmė tarptautinę BFR projekto delegaciją, tačiau į fortą įleidžiami ir aktyvaus sporto mėgėjai, rengiantys dviračių žygius po Modlino tvirtovės fortus. In: Rajd rowerowy PTTK – Szlakiem fortów Twierdzy Modlin – Mazowsze, Poland [žiūrėta 2012 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: http://www.everytrail.com/view_trip.php?trip_id=824118

⁴⁵⁴ Kosciuškos kalva [žiūrėta 2012 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.kopieckosciuszki.pl>

RMF FM. Tarpusavyje nieko bendro neturinčios įstaigos gerai įsisavino paveldo objektą, jis nuolat lankomas turistų ir yra patraukli rekreacinė, turistinė, administracinė zona⁴⁵⁵.

Šiandieninėje Lenkijos teritorijoje išlikę daug XIX–XX a. sandūroje įvairių šalių fortifikacijos mokyklų pastatytų pavienių gynybinių objektų ir tvirtovių kompleksų. Dalis jų tokie pat apleisti ir nykstantys kaip ir Kauno tvirtovėje, tačiau didesnė dalis jau pritaikyti naujoms paskirtims. Tai lėmė nuo pat XX a. vidurio vykdomi aukšto lygio moksliniai tyrimai, itin suintensyvėję po 1990 m., ir gynybinio paveldo vertinimas, pristatant jį kaip indėlį į nacionalinio tapatumo formavimosi procesą⁴⁵⁶.

Daug įvairaus pobūdžio ir skirtingų laikotarpių fortifikacijos pavyzdžių išlikę šiandieninėje Vokietijos teritorijoje. Vienas iš teigiamų paveldo animavimo pavyzdžių galėtų būti Špandau tvirtovė⁴⁵⁷. Ji modernizuota gerokai anksčiau (XVIII a.) negu Kauno tvirtovė, tačiau po Antro pasaulinio karo iki pat 1988 m. čia buvo SSRS karinė zona ir cheminio ginklo laboratorija. Dėl nuodingų medžiagų poveikio tvirtovės ilgą laiką nebuvo galima pritaikyti kitai paskirčiai, taigi tai išskirtinis brutalaus paveldo pavyzdys, kuris priklausė okupacinei valdžiai, tačiau po Berlyno sienos griuvimo be tradicinės muziejaus ekspozicijos tvirtovėje jau keletą dešimtmečių veikia vaikų kūrybinės dirbtuvės, vyksta dailės ir kitų darbelių pamokėlės, gaminami senoviški muzikos instrumentai, taip pat organizuojami įvairūs visuomeniniai ir privatūs pokyliai su viduramžiška muzika ir šokiais, fakyjų pasirodymais ir kitomis atrakcijomis. Tinkamai vykdomas paveldo animavimas visiškai užgožė kolektyvinėje atmintyje dar gerai prisimenamą disponuojantį paveldą ir sukūrė patrauklaus objekto įvaizdį.

Kitas objektas, kuriame buvo unikaliai išspręstas nuolatinis paveldosaugininkų ir gamtosaugininkų ginčas dėl paveldo ir floros bei faunos egzistavimo gynybiniuose objektuose yra 1882–1888 m. Berlyno prieigose pastatytas Hahnebergo fortas⁴⁵⁸. 2004 m. šis objektas buvo padalintas į dvi dalis: kairysis forto sparnas pradėtas rekonstruoti pagal paveldo apsaugos reikalavimus ir planuojama šiose patalpose vykdyti kultūrinės veiklas, o kita forto pusė palikta gamtos prieglobsčiui⁴⁵⁹, t.y. čia netrukdomai auga retos ir saugomos floros pavyzdžiai, gyvena šikšnosparniai ir kiti gyvūnai. Taip pat įsipareigota apriboti kairiosios forto pusės lankymą šikšnosparnių žiemos miego metu. Taip išspręsti konservavimo, gamtos apsaugos ir paveldo objekto išsaugojimo klausimai⁴⁶⁰. Panašūs sprendimai aktualūs ir Kaunui, nes dabar čia nesutaria gamtosaugininkai ir paveldosaugininkai, kam turi atitekti gynybiai objektai, kuriuose

⁴⁵⁵ Ibid.

⁴⁵⁶ Detalūs moksliniai tyrimai pateikti bibliografijos sąrašė.

⁴⁵⁷ Špandau tvirtovė [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.zitadelle-spandau.de/index.html>

⁴⁵⁸ Hahnebergo fortas [žiūrėta 2010 m. gruodžio 01 d.]. Prieiga per internetą: www.forthahneberg.de

⁴⁵⁹ Ibid.

⁴⁶⁰ *Appropriate...*, op. cit., p. 72.

žiemoja šikšnosparniai. Aišku, pirmiausia moksliniais tyrimais reikėtų nustatyti prioritetą – kultūros paveldo ar gamtos išsaugojimo.

Išradingai „okupacinis“ paveldas eksponuojamas Danijos (Jutlandijos) vietovėje Dybbøl. Tai šiek tiek ankstyvesnio laikotarpio negu Kauno tvirtovė lauko įtvirtinimai. 1864 m. šią vietovę redutais įtvirtino danai, tačiau po 1864 m. balandžio 18 d. mūšio jie prarado turėtas teritorijas ir iki 1920 m. Danijos nepriklausomybės šį kraštą valdė Prūsija. 1865 m. prūsai pasistatė naujus ir gerokai didesnius įtvirtinimus, kuriuose buvo minimos danams skaudžios, o Prūsijai pergalingos šventės. Kadangi iki šių dienų Danijos įtvirtinimų beveik neišliko arba jie buvo sugriauti statant prūsiškuosius, buvo nuspręsta pastatyti naują daniško reduto pavyzdinį modelį ir jame įkurti informacijos centrą su stacionaria ir gyva ekspozicija, kur imituojama XIX a. kasdienybė – reduto viduje veikia paštas, virtuvė, parduotuvė, atkurtais rūbais apsirengę muziejininkai visada pasiruošę nusifotografuoti ar atsakyti į rūpimus klausimus. Administraciniame pastate veikia dvi kino teatro salės, rodančius filmus apie Danijos istoriją ir mūšį su Prūsija. Parengtame žemėlapyje pavaizduoti ir daniški, ir prūsiški redutai, į daugelį jų galima nueiti arba nuvažiuoti. Danai atvažiuoja į šią vietą, kad prisimintų skaudžią istoriją ir pagerbtų žuvusius karius, vokiečiai – kad prisimintų pergalingus praeities mūšius ir taip pat pagerbtų kovojusius dėl užimtų teritorijų. Tūkstančiai lankytojų nepriklausomai nuo įsitikinimų ir požiūrio neša pilną netradicinę ekspoziciją garsėjančiam muziejui. Toks sprendimas akivaizdžiai įrodo, jog net ir „okupacinis“ paveldas pasibaigus okupacijos periodui gali nešti pilną ir tuo pačiu prisidėti formuojant nacionalines vertybes.

Pertvarkymų ir pritaikymo mastu išpūdingiausia iš aplankytų tvirtovių yra *Castillo de San Juan* Tenerifės sostinėje Santa Cruz de Tenerife. Jūrinė XVII a. tvirtovė buvo svarbus Ispanijos gynybos avanpostas, o klestėjimo metu garsėjo kaip vergų iš Afrikos prekybos vieta, todėl vis dar prisimenamas neigiamas istorinis kontekstas. Iš senosios tvirtovės iki šių dienų išlikęs tik žemas cilindrinis bokštas primenantis bastėją. Tvarkant aplinką pakrantėje buvo sąmoningai pastatyti ilgaamžiai suoleliai iš betono, sudarantys amžinumo ir saugumo įspūdį. Jie kasmet gausiai puošiami žydinčiomis gėlėmis, betono pilkumą užgožia augančios palmės ir kiti medžiai bei krūmai. Greta šio senovinio įtvirtinimo architektas ir skulptorius Santiago Calatrava Valls suprojektavo milžinišką balto marmuro bangą – šiuolaikišką *Auditorio de Tenerife* konferencijų pastatą, kur vyksta tarptautiniai mokslo kongresai, koncertai ir kiti visuomeniniai renginiai. Šis prabangus baltas architektūrinis šedevras savo sterilumu nustelbia prisiminimus apie vergiją iš juodojo žemyno. Panaši idėja, tik gerokai nusileidžianti masteliu yra Kauno tvirtovės IX forte esantis monumentas, išskiriantis fortą iš aplinkos ir statybos metu (1984 m.) turėjęs suteikti naują prasmę disonuojančiam objektui.

Auditorijoms, konferencijų salėms, švietimo ir ugdymo įstaigoms galėtų būti pritaikyti daugelis Kauno tvirtovės gynybinių objektų, kurie taptų žinomi dėl ten vykdomos veiklos, o ne pirminės funkcijos. Kad ir kokie skaudūs ar emociškai neigiami būtų istoriniai įvykiai, kadaise okupantų lėšomis finansuoti statiniai yra paveldas, kuris galėtų tapti populiarius kaip ir kitose šalyse esančios tvirtovės.

3.3. Architektūros paveldo animavimas: Kauno tvirtovės atvejis

Vienas iš kultūros paveldo rinkodaros modelių akcentuoja „animavimo“⁴⁶¹ apsektą, kultūros paveldui suteikiantį renginio, spektaklio vietos statusą⁴⁶². Daugelyje šalių, tame tarpe ir Lietuvoje, po konversijos⁴⁶³ karinės teritorijos įgauna naujas funkcijas. Kaune paveldo animavimo projektai įvairiuose netradiciniuose architektūros objektuose vykdomi daug metų. Siekiant pagyvinti pramonės paveldą, 2001 m. buvo Kauno degtųjų fabrike „Liepsna“ vykdytas tarptautinis projektas „Gyvojo pramonės paveldo dokumentavimas“. Projekto rezultatai parodė pramonės paveldo svarbą ir atskleidė daug socialinių verčių, kurios retai akcentuojamos kalbant apie pramonės objektus⁴⁶⁴.

Kauno tvirtovės komplekso paveldas taip pat sulaukia animatorių dėmesio. 2011 m. Kauno bienalės „Tekstilė“ metu Žemuočiuose Šančiuose kūrybinė grupė⁴⁶⁵ vykdė projektą „Miesto tyrimai: viešumo patirtys“. Idėja kalbėti apie viešumą atveriant privačių namų duris kilo projekto sumanytojams E.Carroll ir V.Gelūnienei. Keturioms dienoms jų namai tapo viešąja erdve, kurioje vyko tyrimai, debatai ir ginčai, o taip pat buvo mokomasi atsakomybės už aplinkos, kurioje gyvenama, kūrimą⁴⁶⁶. Tarpdisciplininė aštuonių žmonių kūrybinė grupė dalyvavo kūrybinėse-praktinėse meno dirbtuvėse, kuriose bandė atskleisti šiam rajonui būdingas viešumo tipologijas. Projekto metu buvo aplankyti ir Kauno tvirtovės kareivinėse esančių butų

⁴⁶¹ Lot. *animatio* – gaivinimas, tam tikros veiklos gyvinimas, aktyvinimas.

⁴⁶² Butkus, S. Tomas. *Miestas kaip įvykis*. Vilnius: kitos knygos, 2011, p. 96.

⁴⁶³ Marcinkevičiūtė, Daiva, Ambrasas, Gintautas. Apleistų karinės paskirties teritorijų konversija. *Science – Future of Lithuania / Mokslas – Lietuvos ateitis*. 2010, T. 2, Nr. 2, p. 43-48 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.mla.vgtu.lt/index.php/mla/article/view/mla.2010.033>

⁴⁶⁴ *Recording Living Industrial Heritage. A practical approach to documenting industrial structures*. Course report. Match Factory „Liepsna“, Kaunas, Lithuania. August 29-September 5, 2001; Drėmaitė, Marija. Pramonė kaip paveldo objektas. In: *Kultūros paminklai*. T. 9. Vilnius: Savastis, 2002, p. 110-118; Štelbienė, Aida, Drėmaitė, Marija. Pramonės paveldo tyrimas ir dokumentavimas: tarptautinė praktika Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 12. Vilnius: Savastis, 2005, p. 96-106.

⁴⁶⁵ Kūrybinė grupė: V.Rusinaitė (internetinio muzikos ir kultūros portalo Ore.lt redaktorė), G. Banaitis Skrandis (kultūros veikėjas ir politikas), J.Jarulytė (menininkė), K.Nefaitė (architektė), V.Urbonaitė-Barkauskienė (sociologė), I.Žurkuvienė (žurnalo „Miesto IQ“ vyr. redaktorė), M.Šupa (sociologė) ir M.Žaltauskaitė Grašienė (menininkė).

⁴⁶⁶ Kauno bienalė: viešumo patirtys Kauno Žemuočiuose Šančiuose. In: *Pilotas*. 2011 m. lapkričio 21 d. [žiūrėta 2012 m. sausio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.pilotas.lt/index.php/lt/pulsas/item/1373-kauno-bienale/viesumo-patirtys-kauno-sančiuose>

šeimininkai. Surinkta daug vaizdinės medžiagos ir įdomių istorijų iš įvairiausių Šančių kampelių, kuriose išreikšta gana teigiama vietos gyventojų nuomonė apie šią miesto dalį.

Kauno tvirtovės objektai nuolat įtraukiami į įvairius nacionalinius ir tarptautinius projektus, menines akcijas ir kitokius renginius. Tvirtovės objektai viešinami populiariuose leidiniuose⁴⁶⁷, tačiau kol kas animavimo procesai vyksta nekompleksiškai, kartais net šiek tiek chaotiškai ir priklauso nuo šia veikla užsiimančių žmonių suvokimo ir geranoriškumo. Bendros metodikos ir priemonių taikymas, pasitelkus jau sukauptą patirtį, galėtų paskatinti tvirtovės komplekso išsaugojimui palankius animavimo būdus ir tinkamai pristatyti tvirtovės paveldą miestiečiams ir atvykstantiems svečiams. Kaip kasmetinis renginys miesto švenčių kalendoriuje galėtų būti pažymėta ir tvirtovės lankymo šventė, kuri įprasmintų šį kompleksą kaip tam tikro istorinio laikotarpio atspindį su visomis teigiamomis ir neigiamomis jo pasekmėmis.

3.3.1. Meno, mokslo ir sklaidos projektai

Meno, mokslo ir sklaidos projektus⁴⁶⁸ disertacijoje nuspręsta analizuoti bendrai, nes daugeliu atvejų šiuose projektuose dalyvauja tas pats siauras menininkų, mokslininkų, politikų ir visuomenės veikėjų ratas, todėl nemaža dalis archyvinės vaizdinės ir dokumentinės medžiagos daugeliui iš jų yra gerai pažįstama. Mūsų atveju kur kas aktualesnis kiekvieno iš tyrinėtojų ir projektų vykdytojų gebėjimas atrasti naujus požiūrio taškus ir pristatyti šį paveldą visuomenei.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo sovietinė kariuomenė apleido Kauno tvirtovės fortus bei kitus pastatus ir šie liko stovėti tušti. Nepaisant to, kad vis daugiau tvirtovės objektų kasmet buvo įtraukiami į KVR, objektų apleistumas kasmet didėjo. Netradicinių formų architektūra, kriminalinės veikos ir dėl jų atsirandantys vietos gyventojų pasakojimai, susirūpinimas dėl nykstančio paveldo netruko susilaukti menininkų dėmesio. Fotografai, visuomenininkai ėmėsi rengti profesionalias parodas⁴⁶⁹ (19 pav.), įvairias akcijas⁴⁷⁰ ir kitokio

⁴⁶⁷ Kai kurie tvirtovės objektai ir ypač Kauno tvirtovės IX fortas nuo sovietmečio buvo įtraukiamas į įvairius populiarius leidinius kaip lankoma vieta: *300 kultūros paminklų*. Vilnius: Mintis, 1980, p. 95; *Kauno architektūra*, op. cit.; Kauno tvirtovė aprašoma ir naujausiuose solidžiuose mokslo populiarinimo leidiniuose: Kauno tvirtovė. In: *Visuotinė Lietuvių enciklopedija*. T. 9. Vilnius: MELI, 2006, p. 627-628; Vaitkevičius, Vyktintas; Baltrūnas, Valentinas. *Lietuva. 101 įdomiausia vieta*. Vilnius: Alma littera, 2008; Veliutė, Ingrida. Kauno tvirtovė. In: *Kauno savasties ženklai*. Kaunas, 2009, p. 45-55; Vaičėnionis, Jonas. *Lietuvos karyba nuo baltų iki XXI amžiaus*. Kaunas: Šviesa, 2011 ir kt.

⁴⁶⁸ Meno projektuose svarbiausias dėmesys skiriamas meno darbų sukūrimui; mokslo – užsakomųjų mokslinių tyrimų vykdymui; sklaidos projektai daugiausia skirti visuomenės edukacijai.

⁴⁶⁹ 1990–1992 m. fotografas Romas Juškelis sukūrė ciklą „Apleista tvirtovė“ (Pabedinskas, Tomas. Kol pasaulis dega. In: *Nemunas*. 2006, rugsėjo 14, Nr. 31 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: [http://test.svs.lt/?Nemunas;Number\(141\);Article\(3123\)](http://test.svs.lt/?Nemunas;Number(141);Article(3123))); Gintaras Česonis Kauno tvirtovės fotografavimui paskyrė daugiau nei dešimt metų, nuo 1997 m. pradėjęs fotografuoti tvirtovę šiuos darbus tęsia iki šiol; 2004 m. Vytautas Pletkus pristatė spalvotų fotografijų ciklą „Kauno fortų fragmentai“; 2006 m. pristatytas naujas fotomenininkų Gintaro Česonio ir Vytauto Pletkaus bei tapytojo Prano Griušio projektas „FORTOgrafija“, eksponuotas Kauno architektų namų galerijoje (Pabedinskas, Tomas. (Post)modernūs Kauno fortų atvaizdai. In: *Nemunas*. 2006, gegužės 25, Nr. 20 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą:

pobūdžio renginius. Ryškios ir dramatiškos gynybinės architektūros formos Romo Juškelių fotografijose⁴⁷¹, šviesos ir tamsos žaismas Gintaro Česonio tvirtovės vaizduose⁴⁷², spalvota Vytauto Pletkaus fotografija ir beveik komiški Prano Griušio paveikslai „Fotografas Vytautas Pletkus spragteli, paukščiukai atskrenda“ arba „Fotografas Gintaras Česonis spragteli, paukščiukai atskrenda“⁴⁷³, – taip profesionalūs menininkai, suprantantys ir norintys atkreipti visuomenės dėmesį į Kauno tvirtovės komplekso nykimo ir naikinimo problemas, išreiškė savo pozicijas. Daugelį renginių lydėjo žiniasklaidoje pasirodę interviu su žymiais miesto žmonėmis, kuriuose taip pat išsakytas didelis susirūpinimas Kauno tvirtovės objektais. Tačiau momentinė visuomenės ir miesto valdžios atstovų reakcija ir tariamas susirūpinimo šiuo unikaliu paveldu, iš tikro retai peraugdavo į konkrečius darbus, skirtus tvirtovės komplekso tyrimams ar apsaugai.

Greta meno projektų pradėti vykdyti įvairūs tiriamieji darbai. Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros profesorius architektas Piotr

[http://test.svs.lt/?Nemunas;Article\(2789\);Highlight\(\(Post\)modernūs Kauno\);](http://test.svs.lt/?Nemunas;Article(2789);Highlight((Post)modernūs Kauno);) 2007 m. buvo išleistas ir pristatytas G. Česonio meninės fotografijos albumas (Česonis, Gintaras. *Pasivaikščiojimai po Kauno tvirtovę*. Kaunas, 2007); 2007 – 2009 m. surengtos G.Česonio parodos Kaune, Vilniuje ir Sankt Peterburge (Gintaro Česonio meninės fotografijos paroda „Pasivaikščiojimai po Kauno tvirtovę“ (2007-03-21/04-30, Kaunas, VDU, kuratorė – I.Veliutė; 2008-08 19/09 11 Vilniaus rotušė, organizatorius VšĮ „Artkomas“); Gintaro Česonio meninės fotografijos paroda „Прогулки по Каунасской крепости“ Valstybiniame Sankt Peterburgo istorijos muziejuje Petropavlovsko tvirtovėje (2009 06-01/07-01, kuratorė – I.Veliutė kartu su VšĮ „Meno tvirtovė“); išleistas Kauno tvirtovės atvirukų rinkinys (*Kaunas Fortress* (atvirukų rinkinys) // photo G.Česonis, sud. I.Veliutė. Kaunas, 2009); 2010 m. didelio formato Kauno tvirtovės fotografijos pristatytos ir 8-ajame fotomeno festivalyje „Kaunas photo“ (*Fotografija ir architektūra. Kauno fotomenininkų paroda dizaino salone* [žiūrėta 2012 m. sausio 23 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.pilotas.lt/index.php/lt/pulsas/item/1193-kaunas-fotografija-architekt%C5%ABra/4-fotomeninink%C5%B3-paroda-dizaino-salone>).

⁴⁷⁰ 2003 m. rugsėjo 19 d. architektas Audrys Karalius kartu su G. Česoniu ir G. Banaičiu Kauno I forte suorganizavo „humanitarinę okupaciją“ – „Pulsas forte, kuri vainikavo Europos paveldo dienų programą Kaune („Laikraščio „Statybų pilotas“, viešosios įstaigos „Baltijos griaustinis“ ir neformalaus junginio „Būdapiloto“ netoli Noreikiškių stūksančiame apleistame Kauno I forte surengta akcija buvo siekiama atkreipti visuomenės dėmesį į unikalią Kauno tvirtovės sistemą, padėti sugrąžinti miestą supančius fortus į miesto gyvenimą, konvertuojant jų paskirtį iš karinės į visuomeninę kultūrinę. Šioje „humanitarinės okupacijos“ operacijoje dalyvavo daugiau negu 300 Kauno kariniam palikimui neabejingų „okupantų“, kurie klaidžiojo paslaptiniais forto tuneliais, kopė ant įtvirtinimų, netradicinėje erdvėje klausėsi akustinių improvizacijų ar dalyvavo spontaniškai gimusioje meno ekspozicijoje. Buvo pastebėta, kad dvi amfiteatrines vidinio kiemo erdvės puikiai tiktų koncertams, spektakliams ar kitiems nemasinės kultūros renginiams. Po renginio publika dar keletą savačių lankė naują kauniečiams kultūrinį objektą“. In: Imbrasas, Audronis. Pradžia – kūrybinės pramonės fabrikai Vilniuje, Klaipėdoje ir Kaune. In: *Literatūra ir menas*. 2003, lapkričio 7, Nr. 2975. [žiūrėta 2012 m. sausio 23 d.]. Prieiga per internetą: http://www.culture.lt/menas/?leid_id=2975&kas=straipsnis&st_id=3556.

⁴⁷¹ Žinomas menininkas Aleksandras Macijauskas taikliai apibūdino R. Juškelių fotografijų stilių, jį pavadindamas „analitiniu“, t. y. leidžiančiu perprasti tikrovę, ją skaidant į daugiau ar mažiau abstrahuotas formas. Šiuo stiliumi sukurti įspūdingiausi R. Juškelių darbai – Kauno fortų atvaizdai. Nors Kauno tvirtovė – mėgstamas fotografų objektas (ją fotografavo Gintaras Česonis, spalvotose nuotraukose įamžino Vytautas Pletkus), tačiau nė vieno jų atspauduose militaristinės architektūros formos nesudaro tokių tikslų, dramatiškos šviesotamsos išryškintų kompozicijų, kaip R. Juškelių darbuose. In: Pabedinskas, op. cit., 2006, rugsėjo 14.

⁴⁷² Almonaitytė-Navickienė, Vaida. Apie albumą „Pasivaikščiojimai po Kauno tvirtovę“. In: *Kauno istorijos metraštinis*. T. 9. Kaunas: VDU, 2008, p. 311-315; Veliutė, Ingrida. *Rūkai ir šviesos, arba Gintaro Česonio fototvirtovė*. In: *Kultūros barai*, 2008, nr. 2, p. 90-92.

⁴⁷³ „Jei fotografai akivaizdžiai laikosi modernaus meno principų, siekdami įspūdingos vaizdinės formos ir meninės saviraiškos, tai P. Griušys renkasi priešingą kūrybinę taktiką: balansuodamas ties primityvumo ir net kičo riba, tapytojas tarsi kuria conceptualius šalia eksponuojamų nuotraukų komentarus. (...) Tapyba ir fotografija, regis, netgi apsieičia savo objektais: G. Česonis ir V. Pletkus fotografuoja statiškus Kauno fortų fragmentus, suteikdami jiems tapybiškumo šviesotamsos pagalba, o P. Griušys savo paveiksluose, tarsi momentinėje nuotraukoje, „užšaldo“ paukščių skrydį“. In: Pabedinskas, op. cit., 2006, gegužės 25.

Molski ir kiti mokslininkai, kalbėdami apie fortų problemas⁴⁷⁴, užsiminė, kad Varšuvoje panaši kaip Lietuvoje situacija buvo prieš dešimtmetį, ten vykdytos įvairios akcijos, rengti studentų baigiamieji darbai ir galiausiai apgintos disertacijos⁴⁷⁵. Vėliau Lenkijos naujųjų laikų įtvirtinimai ir tvirtovės atidžiai išanalizuotos, konferencijų pagrindu išleista eilė mokslinių straipsnių rinkinių⁴⁷⁶ ir monografijų⁴⁷⁷. Lietuvoje dėl mokslinio potencialo stokos, menkesnių investicinių galimybių ir nepagrįstos baimės, kad „svetimas“ paveldas kenkia lietuviškajam identitetui, Kauno tvirtovės objektai nėra taip gerai išnagrinėti. Tačiau tiek tyrinėtojų, tiek miesto gyventojų ir svečių susidomėjimas šiais objektais pastebimas nuo pat jų funkcijos pasikeitimo. Vienas pirmųjų mokslo pasiekimų buvo po ilgų Kauno istorijos muziejaus direktoriaus J. Apuoko–Maksimavičiaus pastangų 1959 m. liepos 30 d. iškilmingai atidarytas IX forto muziejus, kurio ekspozicijos įrengimui ir jos tobulinimui nuolat atliekami moksliniai tyrimai⁴⁷⁸.

Be IX forto tyrinėtojus domino ir kiti tvirtovės objektai. 1984 m. Vilniaus ir Kauno speleologai ketino atlikti ekspediciją užlietame Kauno tvirtovės VIII forte, tačiau ji baigėsi nesėkmingai vieno iš dalyvių mirtimi. Vėliau, 1987 m., iš Maskvos atvažiavęs Andrejus Kostiukovas bandė aiškintis ankstesnių ekspedicijų fortuose nesėkmes. Su kitais mokslininkais iš Maskvos ir Kauno (tarp jų buvo Arvydas Pociūnas), įvairių universitetų studentais tyrinėjo kelis tvirtovės fortus (daugiausia IV, VI ir VIII). Ekspedicijos metu išsiaiškino tvirtovės šulinių tipus, apžiūrėjo kitas sunkiai pasiekiamas vietas, iškėlė į paviršių įvairių šaudmenų. Tačiau šios ekspedicijos metu taip pat žuvo vienas maskvietis, tyrinėjęs VIII fortą⁴⁷⁹. Kaip pats A. Kostiukovas teigė, jo vykdytos ekspedicijos nedavė daug naudos, nes Lietuvai atsiskyrus nuo

⁴⁷⁴ 2009 11 02 – Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros vadovu prof., habil. dr., inž., arch. Piotr Molski (<http://www.arch.pw.edu.pl/wapw/index.php?co=pracownik&id=84&menu=pracownik>); 2009 11 05 – Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros darbuotoju dr., inž., arch. Cezary Głuszek; 2009 11 07 – Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros darbuotoju dr., inž., arch. Marcin Górski (<http://www.arch.pw.edu.pl/wapw/index.php?co=pracownik&id=161&menu=pracownik>)

⁴⁷⁵ Głuszek, op. cit., 1998; Górski, op. cit. ir kt.

⁴⁷⁶ Nuo 1995 m. leidžiama mokslinių straipsnių serija „Fortyfikacija“, nuo 2007 m. ICOMOS leidžiama mokslinių straipsnių serija „Architektura obronna“.

⁴⁷⁷ Iš naujesnių tyrimų artimiausia šios disertacijos tematikai yra Molski, op. cit.

⁴⁷⁸ *IX fortas...*, op. cit., p. 156; *Kauno IX forto*, op. cit.; *Kauno tvirtovės IX fortas UK10452: dešinysis sparnas (puskaponierius su šaudmenų sandėliu). Žemaičių pl. 75, Kaune. Tvarkybos darbų projektas (remontas, restauravimas, pritaikymas). Projektiniai pasiūlymai* // Atliko: Z. Bagdonas, R. Žukauskienė, I. Adamonytė. Kaunas, 2012-03 ir kiti.

⁴⁷⁹ Белоусова, Таисия. Старая крепость почему гибнут люди, пытающиеся проникнуть в её тайны. In: *Зеркало недели*. 11 марта 1995, №10 [žiūrėta 2012 m. sausio 31 d.]. Prieiga per internetą: http://zn.ua/SOCIETY/staraya_krepost_pochemu_gibnut_lyudi_pytavyuschiesya_proniknut_v_ee_tayny-35658.html; A. Kostiukovas savo tyrimų patirtimi dalijosi tarptautinėje konferencijoje „Kauno tvirtovės tyrimų istorija“, 2006 m. rugsėjo 15–16 d. vykusioje Kauno tvirtovės IX forte. In: [žiūrėta 2012 m. sausio 31 d.]. Prieiga per internetą: http://www.muziejai.lt/prev_vers/kaunas/forte_konf_2006_09.htm ir mėgėjiškas forumo puslapis, kuriame patekta A. Kostiukovo šifruota kalba: <http://www.herta.lt/AVS/viewtopic.php?t=79>

Sovietų sąjungos visi tyrinėjimai nutrūko ir ekspedicijų tikslai – išsiaiškinti, kokia ir kokio masto nusikalstama veikla vokiečių⁴⁸⁰ buvo vykdoma fortuose pasaulinių karų metu, surasti neįprastų cheminių medžiagų atsiradimo fortų šuliniuose priežastis ir daugelis kitų – nebuvo pasiekti⁴⁸¹ (11–13 pav.).

Vienas pirmųjų bandymų išsamiai analizuoti Kauno tvirtovės poveikį miestovaizdžiui buvo G. Česonio menotyros magistro darbas, kuriame be tvirtovės istorijos, gausios vaizdinės medžiagos apžvelgta ir įtaka miesto urbanistiniam kraštovaizdžiui⁴⁸². Darbe ir jo išvadose akcentuota, kad Kauno tvirtovės kompleksas neabejotinai turėjo įtakos miesto „planinės, tūrinės, erdvinės kompozicijos susiformavimui ir iš dalies apsaugojo nuo grandiozinių miesto projektinių planų, kurie ypač buvo netinkami savito ir sudėtingo reljefo teritorijose, todėl sąlygojo savaimingą ir nelabai patogų, bet derantį prie aplinkos miesto suplanavimą“. Pagal daugelio fortų ir baterijų „perimetro ribas pradžioje savaimingai, vėliau planingai, buvo suformuotas gatvių tinklas. Išlikusios neužstatytos pačių fortų teritorijos kraštovaizdyje labai svarbios kaip žalios zonos, „miesto parkai“. Administraciniai pastatai, soboras įvardijami svarbiais akcentais miesto tūrinėje ir erdvinėje kompozicijoje. Tvirtovė ir atskiri jos elementai prisidėjo prie planingo miesto urbanistikos ir atskirų priemiesčių formavimosi, tačiau bendrai miesto urbanistikai įtakos turėjo ir kiti veiksniai. Šiuo metu fortifikaciniai objektai „geriausiai atsiskleidžia vietinėje mikro aplinkoje, kas ypač svarbu trapiame miesto apylinkių kraštovaizdyje“⁴⁸³.

Naujausi ir išsamiausi tyrimai, aptariantys Kauno tvirtovės gynybinių objektų panaudojimą, buvo atlikti 2007 m. rengiant galimybių studiją „Tvirtovės V forto panaudojimas kultūros ir turizmo reikmėms“⁴⁸⁴ ir vėliau iš dalies publikuoti moksliniame K. Zaleckio ir N. Steponaitytės straipsnyje⁴⁸⁵. Jame analizuotos daugiausia gynybinių objektų pritaikymo galimybės. Kaip patys autoriai teigia: „be minėtų gynybinės paskirties objektų, Kauno tvirtovės kompleksą sudarė ir gyvenamieji pastatai, administraciniai pastatai, sakraliniai pastatai ir kt. Pastarieji statiniai dėl stilistinių panašumų su pasaulietine architektūra be didesnių problemų buvo įtraukti į bendrą Kauno urbanistinį užpildą, o gynybiniai statiniai ir įrenginiai lieka

⁴⁸⁰ Dėl tuometinėse SSRS ir LTSR vyravusio komunistinio režimo, raudonosios armijos vykdyta nusikalstama veikla fortuose negalėjo būti viešinama.

⁴⁸¹ Mėgėjiško forumo tinklalapis, kuriame pateikta A. Kostiukovo šifruota kalba: <http://www.herta.lt/AVS/viewtopic.php?t=79>

⁴⁸² Česonis, Gintaras. *Kauno tvirtovės sistemos įtaka miesto urbanistiniam kraštovaizdžiui*: menotyros magistro darbas. VDU, Kaunas, 1999; G.Česonio magistro darbo tekstas ir grafinė medžiaga 2007 m. buvo panaudoti rengiant galimybių studiją apie V forto panaudojimą kultūros ir turizmo reikmėms. In: *Kauno tvirtovės objektų būklės analizės...*, op. cit.

⁴⁸³ Česonis, op. cit., 1999, p. 137-140.

⁴⁸⁴ Ši galimybių studija parengta kaip disertacijoje toliau aprašomo tarptautinio projekto rezultatas: *Kauno tvirtovės V forto...*, op. cit.

⁴⁸⁵ Zaleckis, Steponaitytė, op. cit., p. 100-113.

savotiškais svetimkūniais ar *terra incognita* salomis tiek fiziniame, tiek mentaliniame, tiek socialiniame miesto kūne⁴⁸⁶.

Pastaruoju metu įvairiose aukštosiose ir aukštesniosiose mokyklose nuolat rengiami baigiamieji bakalauro ir magistro darbai, analizuojantys ir pateikiantys siūlymus konkrečių tvirtovės objektų pritaikymo galimybėms realizuoti⁴⁸⁷. Taip pat rengiamos mokslinės konferencijos, kurių metu atskleidžiamos tvirtovės ir kitų karinių objektų problemos.

Kauno miesto savivaldybės administracija inicijuoja sklaidos projektus, iš dalies finansuojamus Europos sąjungos lėšomis. 2005–2007 m. Kauno miesto savivaldybės Administracija su partneriais vykdė projektą „Darnus buvusių sovietinių karinių gyvenamųjų teritorijų atkūrimas – iššūkis ir galimybė regioninei plėtrai – ReMiDo“⁴⁸⁸. Jo metu buvo atlikta studija ir nustatyta, kokios vietovės buvo užimtos sovietų dalinių ir pasiūlyti sprendimai jų atkūrimui. Tarp aptariamų objektų iš Kauno tvirtovės statinių buvo įtrauktos kareivinės Žemuosiuose Šančiuose, maisto sandėliai H. ir O. Minkovskių g., o kaip pagrindinis objektas pasirinktos nesutvarkytos kareivinės Panemunėje⁴⁸⁹.

2005–2007 m. vykdytas dar vienas iš dalies Europos sąjungos lėšomis INTERREG III B BSR programos finansuotas tarptautinis projektas „Baltijos tvirtovių kultūros ir turizmo žiedas/maršrutas (BFR)“⁴⁹⁰, tiesiogiai susijęs su Kauno tvirtove. Keturiolika tvirtovių ir penki mokslo partneriai⁴⁹¹ dalinosi patirtimi ir kartu sprendė skirtingose šalyse kylančias beveik identiškąs problemas. BFR projekto išsikelti uždaviniai – sujungti skirtingų universitetų mokslininkų teorines žinias, muziejininkų, tiesiogiai susijusių su tvirtovėmis, praktinį išmanymą ir savivaldybių darbuotojų, galinčių paveikti politinius sprendimus dėl tvirtovių tvarkybos.

⁴⁸⁶ Ibid, p. 101. Šiame straipsnyje pateiktos detalių Kauno tvirtovės išlikusių gynybinių statinių sistemos ir atskirų jos elementų panaudojimo metodinės gairės (p. 111), tačiau mūsų nuomone pernelyg daug tvirtovės objektų siūloma pritaikyti rekreacinei kultūrinei veiklai.

⁴⁸⁷ Išsamus sąrašas pateiktas bibliografijoje.

⁴⁸⁸ Angl. *Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo)*.

⁴⁸⁹ *Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo)*. INTERREG III B project. Post Soviet Military Areas in Lithuania. Report. 2006; *Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo)*. INTERREG III B project. Post Soviet Military Areas in Lithuania. Report. 2008. Daugiau informacijos: <http://www.bsrinterreg.net/programm/project.php?id=10534>

⁴⁹⁰ Angl. *Baltic Culture and Tourism Route Fortresses (BFR)*. *Baltic Culture and Tourism Route Fortresses*. In: *Application Form. Baltic Sea Region, Interreg III B, Neighbourhood Programme*. EU, 2004.

⁴⁹¹ BFR projekto partneriai buvo pasidalinę į dvi grupes: *Fort-pool* (liet. *Fortų grupė*), kuriai priklausė Kostšynas prie Odros, Špandau citadelė, Hahnebergo fortas, Peicas, Gorgasto fortas, Kolobžegas, Gdanskio miesto fortifikacijų kultūros parkas (Grodzisko tvirtovė), Gdanskio istorijos muziejus (Vyslos žiočių tvirtovė), Mazovijos Novy Dvuras (Modlino tvirtovė), Gižyckas, Svinouiscis, Kauno miesto savivaldybė, Kaliningrado srities administracija; *Brain-pool* (liet. *Intelektualioji grupė*): Viadrinos Europos universitetas Frankfurte prie Oderio, Berlyno Humbolto universitetas, Vytauto Didžiojo universiteto Karo istorijos centras, Kauno technologijos universiteto Architektūros ir statybos institutas ir I.Kanto universiteto Specialiojo planavimo institutas Kaliningrade. Informacija iš: www.bfr.pl.

Kauno tvirtovės interesus projekte atstovavo trys institucijos: *Fort-pool* partneris Kauno miesto savivaldybės administracijos Plėtros programų valdymo skyrius ir du *Brain-pool* partneriai – Vytauto Didžiojo universiteto Karo istorijos centras ir Kauno technologijos universiteto Architektūros ir statybos institutas⁴⁹². Nepaisant projekto pradžioje užsibrėžtų skirtingų tikslų, Kauno partneriai daugeliu atveju veiklą vykdė koordinuotai, ir tai turėjo teigiamos įtakos galutiniams projekto rezultatams.

Mokslininkams buvo iškeltas uždavinys surinkti visų projekte dalyvaujančių tvirtovių dokumentaciją į bendrą duomenų bazę, kuri leistų lengvai pasiekti reikiamą informaciją ir panaudoti ją moksliniais tikslais bei padėtų sukurti teisingą ir aukštos kokybės turistinę medžiagą. Sukaupus atitinkamą informaciją apie RGVIA esančius Kauno tvirtovės dokumentus, BFR projekto pabaigoje iš Maskvos buvo parvežtos svarbiausių tvirtovės planų kopijos.

Vykdamas projektą skaitytos paskaitos Kauno ir Berlyno universitetų akademinėi visuomenei. Jų metu Lietuvos ir Vokietijos mokslininkai, dėstytojai ir studentai turėjo galimybę susipažinti su fortifikacijos paveldo ypatybėmis, nagrinėti aktualiausias jų išsaugojimo ir panaudojimo problemas, keistis turima patirtimi. Vytauto Didžiojo ir Kauno technologijos universitetuose buvo dėstomas kursas „Architectura militaris“, pristatantis tvirtovių istoriją, architektūrą ir paveldo išsaugojimo problematiką. Šio kurso studentai taip pat rengė tyrimus ir Kauno tvirtovės V forto pritaikymo ir panaudojimo architektūrinius projektus. Kursas apie fortifikacijų architektūros raidą, pasibaigus projektui, toliau dėstomas Kauno technologijos universitete.

BFR projekte buvo surengtos kelios tarptautinės mokslinės konferencijos⁴⁹³, parengti informaciniai bukletai, sudaryti ir aprašyti turistiniai maršrutai, sukurti internetiniai portalai⁴⁹⁴, vizualizacijos ir kita medžiaga (20 pav.)⁴⁹⁵.

Kauno V forto galimybių studiją galėtume laikyti vienu pirmųjų bandymų Kauno tvirtovės kompleksą pertvarkyti į viešąsias erdves miestiečiams ir taip įgyvendinti NKV įstatyme numatytą Kauno tvirtovės viešojo pažinimo ir naudojimo funkciją⁴⁹⁶.

⁴⁹² Išsamiau apie šį projektą ir jo rezultatus straipsnyje: Veliutė, Ingrida. Kauno tvirtovės metamorfozės XXI amžiuje. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 10. Kaunas, 2009, p. 119-132.

⁴⁹³ Didžiausia gynybiniam paveldui skirta tarptautinė mokslinė konferencija „Research, protection, reconstruction and rehabilitation of fortresses“ vyko 2007 m. Vytauto Didžiojo universitete.

⁴⁹⁴ Projekto metu sukurti internetiniai portalai: www.bfr.pl, www.balticfortroute.eu, www.fortresses.eu, www.bfrcenter.eu, taip pat daug projekto metu sukauptos informacijos buvo panaudota anksčiau sukurtų tvirtovių svetainių pildymui.

⁴⁹⁵ Vertingiausia informacija ir leidiniai buvo tie, kuriuos atskirų šalių mokslininkai kartu su išorės ekspertais parengė, naudodami įgytas žinias ir sukauptą dokumentaciją. Todėl buvo sudaryti informatyvūs ir kokybiški vadovai po tvirtovės (pvz., Niewiadomy, Grzegorz. *Grodzisko w Gdańsku. Przewodnik turystyczny*. Gdańsk: PKFM „Twierdza Gdańsk, 2006), parengtos mokslo populiarinimo monografijos ir meniniai albumai (Česonis, op. cit.; Orlov, op. cit., 2007), mokslininkų kolektyvo sudarytas leidinys apie tinkamą tvirtovių priežiūrą ir panaudojimą, apibendrinantis viso BFR projekto metu surinktą dokumentaciją: *Appropriate...*, op. cit.

2008 m. pasibaigus BFR projektui, jo inspiruotos įvyko dar kelios konferencijos fortifikacijos tematika. Reikšmingiausios iš jų vyko Latvijoje, Lenkijoje, Olandijoje, kur toliau plėtoti tvirtovių panaudojimo klausimai⁴⁹⁷.

Nuo 2011 m. pabaigos Kauno miesto savivaldybės administraciją įsijungė į jau minėtą tarptautinį ES INTERREG IVC projektą „At Fort – Atelier European Fortresses – Powering Local Sustainable Development“⁴⁹⁸, kurio rezultatai kol kas nėra aiškūs.

Dar iki dalyvavimo tarptautiniuose projektuose buvo organizuojami bendri paveldo ir gamtosaugos specialistų posėdžiai ir vykdyti moksliniai tyrimai⁴⁹⁹. Tvirtovėse dažnai susikerta gamtosaugos ir paveldosaugos interesai, tačiau specialistų dialogas sunkiai įmanomas, neturint bendros komplekso išsaugojimo ir pritaikymo miesto erdvėje vizijos. Neprižiūrimi augalai kenkia paveldui, tačiau fortuose pakeitus sąlygas, dauguma retų floros ir faunos rūšių išnyktų arba būtų priversti keltis į kitas vietas. Kauno tvirtovės IV forto valstybiniame Kauno teriologiniame draustinyje aptinkamos 7 šikšnosparnių rūšys, įtrauktos į Lietuvos Respublikos saugomų gyvūnų, augalų ir grybų rūšių sąrašą⁵⁰⁰. Šikšnosparniai kaip nykstantys gyvūnai yra saugomi daugelio konvencijų, o 11 iš 15 jų rūšių įtraukti į Lietuvos Raudonąją knygą⁵⁰¹. 2010 m. balandžio 23 d. buvo patvirtintas Rokų (Kauno tvirtovės) forto gamtotvarkos planas⁵⁰², kurio pagrindinis tikslas – užtikrinti palankią europinių plačiaausių, kūdrinių pelėausių ir kitų teritorijoje aptinkamų šikšnosparnių rūšių apsaugą, išsaugant jų žiemavietes. Siekiama palaikyti ne mažesnes kaip 20–40 europinių plačiaausių, 7–15 kūdrinių pelėausių ir ne mažiau kaip 300–350 kitų šikšnosparnių rūšių individų žiemojančias populiacijas⁵⁰³. Nepaisant to, jog IV Kauno

⁴⁹⁶ Kauno tvirtovės objektai, įtraukti į KVR, yra skirti viešajam pažinimui ir naudojimui pagal LR NKV apsaugos įstatymo 19 straipsnį.

⁴⁹⁷ Tarptautinė mokslinė – praktinė konferencija Latvijoje – *Daugavpils Fortress. History. The Present Time. The Future*, Lenkijoje – *Proactive conference for preservation, development and utilization for culture and tourism of common cultural heritage: fortified historic monuments*, Olandijoje – *A Wider View on Cultural Landscape Challenges in Europe* ir kt.

⁴⁹⁸ INTERREG IVC projektai <http://www.interreg4c.eu/chercheProjet.html>

⁴⁹⁹ Kultūros paveldo departamento Kauno teritoriniame padalinyje, Kauno miesto savivaldybės Administracijos Miesto plėtros departamento Kultūros paveldo skyriuje, KTU Architektūros ir statybos institute ir kitose įstaigose rengiama ir saugoma daug įvairaus pobūdžio ataskaitų, siūlymų ir projektų dėl Kauno tvirtovės fortų išsaugojimo ir panaudojimo, pavyzdžiui, N. Steponaitytė, S. Mirinas, M. Navasaitis, *Buvusios Kauno tvirtovės I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX fortų ir Linkuvos įtvirtinimo želdinių įvertinimas bei išsaugojimas ir tvarkymo siūlymai*, Kaunas, 1996 (rankraštis).

⁵⁰⁰ Forte saugomų šikšnosparnių rūšys: europinis plačiaausis, kūdrinis pelėausis, šiaurinis šikšnys (*Eptesicus nilssonii*), vėlyvasis šikšnys (*Eptesicus serotinus*), Branto pelėausis (*Myotis brandtii*), Natererio pelėausis (*Myotis nattereri*), rudasis ausylis (*Plecotus auritus*). In: *Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos ministro įsakymas dėl Rokų (Kauno tvirtovės IV forto) gamtotvarkos plano patvirtinimo*. Priimtas 2010 04 23, Nr. D1-334. In: *Valstybės Žinios*. Nr.: 49-2414.

⁵⁰¹ Pauža, H. Dainius, Paužienė, Neringa, Sidabrienė, Gitana. *Šikšnosparniai*. Kaunas: Lututė, 2004, p. 53-54; Paužienė, Neringa, Pauža, H. Dainius. Kaunas Fortress – the main habitat of hibernating bats in Lithuania. In: *Research, protection, reconstruction and rehabilitation of fortresses. International Scientific conference*. 2007-03-20-23 [CD-ROM]. Kaunas: Pasaulio lietuvių centras, 2007.

⁵⁰² *Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos ministro įsakymas dėl Rokų...*, op. cit.

⁵⁰³ Gamtotvarkos plano tikslui įgyvendinti numatomi šie uždaviniai: 1. sumažinti šikšnosparnių trikdymą žiemos įmygio metu (rugsėjo–gegužės mėn.); 2. pagerinti ir stabilizuoti šikšnosparnių žiemaviečių mikroklimatines

tvirtovės fortas turi daugiausiai puošybos elementų ir yra vertingas paveldosaugos prasme, gamtosaugininkai patvirtintame tvarkybos plane visiškai nepalieka vietos forto kaip paveldo objekto saugojimui ir tvarkybai.

Be Kauno miesto savivaldybės vykdytų projektų, svarbus ir gyventojų indėlis, įvairiuose fortuose organizuojamos talkos, sukurti įvairaus pobūdžio tinklalapiai. Šiuo metu yra beveik dešimt internetinių portalų, kuriuose galima rasti informacijos lietuvių kalba apie Kauno tvirtovę. Vienas pirmųjų yra G. Česonio magistro darbu ir fotografijomis paremtas tinklapis⁵⁰⁴. Aiškiausių internetinių adresų (kaunotvirtove.lt) turintis forumas buvo sukurtas visuomeniniais pagrindais, bet jame daug vertingos informacinės ir vaizdinės medžiagos⁵⁰⁵. Žinių apie Kauno tvirtovę yra ir kituose Lietuvoje populiariuose forumuose⁵⁰⁶. Keletas internetinių tinklapių yra susiję su VšĮ „Karo paveldo centro“ ir VII forto veikla, čia skelbiama informacija apie tvirtovę ir įvairius renginius, vykstančius tvirtovės objektuose⁵⁰⁷. Wikipedia⁵⁰⁸ ir wikimapia⁵⁰⁹ sistemoje taip pat parengti enciklopedinio pobūdžio aprašai.

Aptartuose tinklalapiuose ir forumuose skelbiama pasikartojanti, daugeliu atveju asmeninėmis įžvalgomis paremta informacija, ir nė vienas iš jų nekelia tikslo publikuoti mokslinių straipsnių ar tyrimų pagrindu parengtos medžiagos apie Lietuvos ir analogiškas užsienio tvirtoves. Taip pat nevyksta profesionali diskusija, kaip geriau pristatyti tvirtovės kompleksą viešajam pažinimui, kaip animuoti šį paveldą išsaugant jo vientisumą.

Kaip dar viena disertacijoje nagrinėjamo utilitaraus paveldo viešinimo galimybė yra naudojamas pigus, Europoje ir pasaulyje gerai žinomas „geocaching“⁵¹⁰. Kol kas nėra tinkamo atitiktens lietuvių kalboje šiai aktyvaus poilsio veiklai įvardinti ir dažniausiai naudojamas vertimas "lobių paieška", nors veiklos esmę labiau atspindėtų pavadinimas „geo-slėptuvės“. Virtuali tiesiogiai su paveldo animacija susijusi bendruomenė, vienijanti jau virš 5 milijonų

sąlygas; 3. palengvinti šikšnosparnių patekimą į žiemavietes; 4. užtikrinti švarią aplinką teritorijoje; 5. sustiprinti aplinkos apsaugą ir gamtos išteklių naudojimą reglamentuojančių įstatymų ir kitų teisės aktų reikalavimų laikymąsi; 5. informuoti teritorijos lankytojus apie teritorijos vertybes ir jų apsaugos poreikius. In: *Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos ministro įsakymas dėl Rokų...*, op. cit.

⁵⁰⁴ G. Česonio sukurta pirmoji internetinė svetainė apie Kauno tvirtovę [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://tvirtove.kaunas.lt>

⁵⁰⁵ Kauno tvirtovė [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: www.kaunotvirtove.lt

⁵⁰⁶ Miestai.net forumas [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą <http://www.miestai.net/forumas/showthread.php?t=349>; Nardymas Kauno tvirtovės VIII forte [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: http://www.nardyk.lt/forum/viewthread.php?forum_id=33&thread_id=1967 ; <http://www.techdiving.lt/2011/04/puiki-diena-viii-forte/> ; <http://gilyn.lt/news/40/57/Gilyn-2012-speleologu-treniruotes-Kauno-VIII-forte/>

⁵⁰⁷ VšĮ „Karo paveldo centras“ ir VII fortas [žiūrėta 2012 m. sausio 18 d.]. Prieiga per internetą: www.7fort.lt, <http://www.karopaveldas.lt>, <http://igula.kaunotvirtove.lt>, <http://lt-lt.facebook.com/kaunotvirtove>

⁵⁰⁸ Wikipedia [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: http://lt.wikipedia.org/wiki/Kauno_tvirtov%C4%97

⁵⁰⁹ Wikimapia [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://wikimapia.org/6720735/lt/Kauno-tvirtov%C4%97s-reduktas>

⁵¹⁰ „Geocaching“ tinklapis [žiūrėta 2012 m. liepos 31 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.geocaching.com>; lietuviškas analogas www.geolobiai.lt

narių ir ieškanti daugiau nei 1,7 milijonų lobių, komunikuoja „Geocaching“ sistemoje naudodami modernias naujų technologijų priemones: internetą, GPS, kuriuose integruota slėptuvių paieška arba išmaniuosius telefonus. Ši sistema gali būti kuriama trimis lygmenimis: 1) kai bet kuris sistemoje užsiregistravęs vartotojas jam gerai žinomoje ir pažįstamoje vietovėje sukuria slėptuvę, padeda ten norimo dydžio konteinerį ir aprašo šią vietovę anglų ir/arba valstybine kalba pagal jam priimtinius principus ir pateikęs GPS koordinates užregistruoja slėptuvę. Administratorius turi teisę nepatvirtinti slėptuvės, jeigu aprašymas arba pats konteineris yra netinkamas. 2) Kur kas aukštesnis lygmuo, kai savo iniciatyva konteinerį ir slėptuvę rengia atitinkama kultūros, švietimo, mokymo įstaiga, muziejus ir panašiai. Tuomet tikėtina, jog paruošta kokybiška anotacija ir pati slėptuvė bus tinkamai administruojama. 3) Šis pigus paveldo sklaidos būdas gali būti vykdomas ir valstybės lygmeniu, kai už paveldą arba kultūrą atsakinga vyriausybė institucija suformuoja užduotį pavaldžioms įstaigoms parengti atitinkamus aprašymus ir slėptuves su lobiais valstybę reprezentuojančiose vietose⁵¹¹. Tuomet aukšto lygio anotacijos anglų ir valstybine kalba atsiduria pasaulinėje virtualioje sistemoje ir tampa nemokamai prieinamomis milijonams turistų. Tai vienas iš mėgstamiausių naujosiomis technologijomis besinaudojančių ir mėgstančių aktyvų poilsį turistų keliavimo būdų ir tuo pačiu nebrangi galimybė formuoti atitinkamą valstybės įvaizdį bei populiarinti paveldą. Kaune ši aktyvaus keliavimo priemonė nėra labai populiari (2012 m. rugsėjo 3 d. duomenimis iš viso mieste buvo 102 slėptuvės: 81 – tradicinių (angl. *Traditional Cache*), 14 – kelių dalių (angl. *Multi-cache*) ir 7 užduočių slėptuvės (angl. *Unknown Cache*). 9 iš 102 slėptuvių buvo pažymėtos kaip laikinai neveikiančios (angl. *Disabled*)⁵¹². Geo-slėptuvės su lobiais yra ir beveik visuose Kauno tvirtovės fortuose (išskyrus VII fortą). Tačiau tai padaryta kelių „geocaching“ sistemos vartotojų asmenine iniciatyva, o aprašai ir konteineriai gana įprasti (21 pav.).

Didžiausia Kauno tvirtovės viešinimo problema yra ta, kad daugelis tvirtovės statinių, ypač gynybinių, traukia žmones kaip mažai pažįstami ir neištirti objektai, esantys artimoje gerai pažįstamoje socialinėje ir vizualinėje terpėje. Todėl laisvai prieinama informacija apie nesaugius tvirtovės objektus gali būti ne tik naudinga, bet ir pavojinga. Vasarą daugelyje fortų auga nešienaujama žolė ir 3-4 metrų aukščio Sosnovo barščiai, veisiasi erkės, vandens telkiniuose – siurbėlės ir kiti parazitiniai gyviai, o miesto valdžios iniciatyva pradėtos statyti pavojingas vietas uždengiančios grotos (14 pav.) daugeliu atveju jau pažeistos, nuimtos spynos, kai kur išplėstos ir pačios grotos.

⁵¹¹ Pinheiro, Cristina; Amoêda, Rogério; Lira, Sérgio. Geocaching: a review of knowledge and practices as a factor of promoting heritage. In: *Heritage 2012*. Portugal: Green Lines Institute, 2012, p. 1357-1368.

⁵¹² „Geocaching“ tinklalapis [žiūrėta 2012 m. liepos 31 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.geocaching.com>.

Akivaizdu, jog per du nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius žymiai pagerėjo turimos informacijos apie Kauno tvirtovę kokybė ir išsiplėtė jos sklaida. Vykdyti projektai ir interneto teikiamos galimybės padeda informuoti platesnį visuomenės ratą, tačiau iš esmės pagrindinį su tvirtovės kompleksu apsauga ir informacijos skelbimu susijusį darbą ir toliau atlieka siauras specialistų ratas, todėl itin jaučiamas subjektyvumas, o ne moksliniais tyrimais ir bendru susitarimu pagrįsti darbai ir iniciatyvos.

3.3.2. Kauno tvirtovės kompleksu kaip visumos panaudojimo galimybės

2011 m. pabaigoje parengtas Kauno bendrasis planas su jį lydinčiais aiškinamaisiais raštais ir studijomis, atspindi realią ekonominę, gamtinę, paveldosauginę padėtį ir numato pagrindines gaires, kaip miestas turėtų būti tvarkomas artimiausioje ateityje. Istorinėje analizėje Kauno tvirtovės paveldo kompleksas pristatytas negatyviai, kaip elementas, stabdęs miesto plėtrą. Tik vėliau aptariant paveldo objektus, nemažai informacijos pateikta apie tvirtovės įtaką formuojantis atskiroms miesto dalims (Naujamiesčiui, Žaliakalniui, Žemiesiems Šančiams, Panemunės kariniams miesteliams)⁵¹³, konstatuota prasta kompleksu būklė. Išvadose teigiama, jog „labai lėtai rengiami Dariaus ir Girėno aerodromo, VI, IX fortų, reduto K.Baršausko g. paveldotvarkos projektai. Pagal dabartinį NKV apsaugos įstatymą, nesant patvirtintų specialiųjų planų, nėra galimybių formuoti Kauno tvirtovės objektų – fortų, įtvirtinimų, baterijų, karinių sandėlių kompleksų sklypus, tai užkerta kelią jų panaudojimui“⁵¹⁴. Analizuojant miesto struktūrą prieita išvados, kad „svarbų vaidmenį formuojant gamtinį miesto teritorijų potencialą atlieka buvę Kauno tvirtovės gynybiniai statiniai, pvz.: KMUK rajono gamtinis potencialas iš esmės užtikrinamas septintojo forto“⁵¹⁵. Rengiant galimybių studiją apie V fortą, daug dėmesio buvo skirta jo ir kitų tvirtovės objektų įtraukimui į miesto gamtinį karkasą. Planuota, jog „stambesni objektai gali tapti vietiniais stabilizacijos mazgais, atliekančiais ar galinčiais atlikti geoekokompensacines, ekologinio tinklo mazgų ir rekreacinių-gamtinių teritorijų funkcijas. (...) Kauno tvirtovės fortai, greta gamtinio-rekreacinio potencialo, turi didelį bendramiestinį ir vietinį socialinio integravimo funkcijų potencialą. Yra tam tikras sutapimas tarp gamtinio karkaso ir urbanistinio karkaso funkcijų, kurias gali atlikti buvę gynybiniai objektai“⁵¹⁶. Tačiau bendrojo plano studijose apie socialinę⁵¹⁷, gamtinę⁵¹⁸ ir ekonominę⁵¹⁹ aplinką galimybės tinkamai

⁵¹³ *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: E, 2011.

⁵¹⁴ *Ibid.*

⁵¹⁵ *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: A., 2011, p. 41.

⁵¹⁶ *Kauno tvirtovės V forto...*, op. cit., p. 7-8.

⁵¹⁷ Priede Nr. 5. pateiktos Kultūros ir religinės įstaigos Kauno mieste (Muziejai, švietimo įstaigų muziejai bei kitos su muziejais susijusios įstaigos Kauno mieste, 2011 m.), tarp kurių paminėtos ir su tvirtove susijusios įstaigos: VšĮ „Karo Paveldo Centras“; Kauno tvirtovės VII fortas ir Kauno IX forto muziejus; In: *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: B., 2011, p. 111.

eksploatuoti tvirtovės paveldą jau nebeanalizuojamos. Neatsižvelgta į siūlymus, jog „natūralus semantinis tvirtovės objektų krūvis būtų geriausiai išsaugotas ir panaudotas išsaugant jų gamtinį charakterį bei kontrastą su kasdiene urbanizuota aplinka. Šiuo atveju svarbesnį nei želdynai vaidmenį atlieka objekto kaip „salos“ miesto kūne įspūdžio stiprinimas, telkiant apie jį kitas gamtinio pobūdžio teritorijas. Funkcinį semantinį krūvį galima stiprinti išsaugojant ir eksponuojant gynybinės architektūros ypatumus. Ikoninis semantinis krūvis gali ilgainiui atsirasti arba visą sistemą integruvus į šių dienų miesto kūną „*in corpore*“, arba kertiniams jos objektams suteikus miesto mastu svarbias visuomenines, kultūrinės, rekreacines funkcijas.“⁵²⁰. Kadangi neatsižvelgiama ir į kitiems paveldo objektams parengtas galimybių studijas⁵²¹, bendrojo planavimo dokumentai formuojami paviršutiniškai ir nenuosekliai. Tikėtina, kad jei ir toliau nebus atsižvelgta į tvirtovės objektų panaudojimo galimybių tyrimus, tai daugelyje gynybinių objektų apsigyvens ne tik šikšnosparniai, bet ir nepageidaujami parazitiniai vabzdžiai ir miesto gamtinės „salos“ bus labiau pavojingos, negu naudingos.

Daugelyje iki šiol rengtų galimybių studijų ir straipsnių didžiausias dėmesys skirtas gynybiniams Kauno tvirtovės objektams. Tačiau Kauno tvirtovė kaip tik yra unikali tuo, kad Kauno mieste ir apylinkėse išliko beveik pilnas tvirtovės kompleksas, todėl nustatant bendras saugojimo gaires, būtina atsižvelgti į visus tvirtovės objektus, kurie atspindi komplekso pilnumą (radijo stotis, malūno kompleksas, geležinkelio stotis, eilė suniokotų negynybinės (daugiausia gyvenamosios) paskirties statinių ir kitų, dalis iš jų dar nėra įtraukti į KVR.

Dažniausiai įvairiose Kauno tvirtovės tyrimų studijose gynybinius objektus siūloma pritaikyti rekreacinei ir kultūrinei funkcijai. Kadangi gynybiniai objektai suvokiami kaip disonuojantis ir brutalus paveldas, tikėtina, jog keičiant jų paskirtį į visiškai kitokią nei ankstesnę, ilgainiui objektas būtų priimtas kaip savas paveldas. Keičiant gynybinių objektų paskirtį, vertėtų kurti ten neformalaus švietimo ir ugdymo įstaigas, konferencijų ir parodų sales, administracines, biuro patalpas, smulkaus verslo įmones, taip susiformuotų teigiamas vietos gyventojų požiūris į tvirtovės teritorijas. Įkūrus privačias įmones, šios pasirūpintų ir žaliosiomis gynybinių objektų zonomis, nes miesto savivaldybė nėra pajėgi tvarkyti tokio masto žaliuosius

⁵¹⁸ Šioje dalyje Kauno tvirtovės fragmentai priskiriami prie mokslinės, kultūrinės ir memorialinės paskirties želdynų kaip specialios paskirties parkai ir renginių vietos. Paminėti ir Kauno, Romainių 1-asis ir 2-asis, Sėmenos 1-asis ir 2-asis, Julijanovos, Milikonų teriologiniai draustiniai, Palemono gynybinių įtvirtinimų archeologinis draustinis ir Kauno tvirtovės V forto architektūrinis draustinis, užfiksuota keletas kultūrinių istorinių parkų (prie IX ir VI fortų) ir skverų (Kryžių kalnelis prie VI forto). Taip pat paminėta, kad fortuose veisiasi uodai ir erkės. In: *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: D, 2011, p. 22-23, 26, 31-32.

⁵¹⁹ Šioje dalyje tik paminėta, kad Vytauto Didžiojo karo muziejaus Karo technikos skyriaus įkūrimas VI forte, pritaikant jį turizmo poreikiams padėtų efektyviai išnaudoti miesto turizmo potencialą. In: *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: C., 2011, p. 6.

⁵²⁰ *Kauno tvirtovės V forto...*, op. cit., p. 7-8.

⁵²¹ Fortuose esančių želdinių tvarkybos siūlymai buvo parengti dar 1996 m.: *Buvusios Kauno tvirtovės I, II...*, op. cit.

plotus. Visi gynybiniai objektai turi gerą susisekimą, todėl pasinaudojus galimybe gauti lėšų iš Europos sąjungos fondų, tvirtovės objektus galima padaryti patraukliomis vietomis, panašiai kaip kaimyninėse šalyse siūloma tvirtovių gynybiniuose objektuose įsteigti įvairius kultūrinius parkus (7 lent.).

7 lentelė. *Tvirtovėje galintys veikti tematiniai parkai*⁵²².

Tematiniai pramogų ir rekreaciniai parkai	Rūšis	Charakteringa veikla ir tematiką atspindintys bruožai
	Atrakcionų parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Pasilinksminimams skirti įvairūs atrakcionai, supynės ➤ Personazų pasirodymai, spektakliai, koncertai
	Poilsio parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Sąlygos aktyviam poilsiui ir žaliosios zonos ➤ Uždaros ir atviros erdvės, skirtos aktyviam poilsiui, kad galima būtų ilsėtis ir sportuoti nepriklausomai nuo oro sąlygų
Tematiniai edukaciniai parkai	Rūšis	Charakteringa veikla ir tematiką atspindintys bruožai
	Mokslo parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Užimtumas susijęs su edukacija ➤ Vizualizacijomis ir virtualia realybe paremtos ekspozicijos ir mokymai; ➤ Ekspozicija įtraukta į mokymo programas
	Gamtos parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Užimtumas susijęs su edukacija ➤ Atraktyvus floros ir faunos eksplozijų pristatymas ➤ Pasirinkto regiono natūralių gamtinių sąlygų atkūrimas ir reprezentavimas ➤ Žaliųjų zonų apsauga ir priežiūra ➤ Mini zoologijos sodų įrengimas
	Istoriniai / archeologiniai parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Užimtumas susijęs su edukacija ➤ Scenografijos, atkuriančios pasirinktų istorinių epochų ar įvykių kūrimas; ➤ Pasirinkto laikotarpio kasdienybės atkūrimas ir demonstravimas, galimybė lankytojams būti ne tik stebėtojais, bet ir dalyviais; ➤ Istorinių įvykių, asmenybių, paveldo propagavimas pasitelkiant naujausias technologijas (kvapai, vaizdai, lietimasis) ➤ Archeologinės ekspedicijos
Rinkodarą skatinantys parkai	Rūšis	Charakteringa veikla ir tematiką atspindintys bruožai
	Firmų rinkodaros parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tematinės atrakcijos, susijusios su firmos gaminiais ir veikla; ➤ Firmos logotipo naudojimas parko scenografijai; ➤ Galimybė sudalyvauti gamybos procese
	Nacionalinių pasiekimų skatinimo parkai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Paviljonų architektūros kūrimo skatinimas ➤ Teminės parodos, reprezentuojančios šalį, miestą, regioną ➤ Kraštovaizdžio kompozicijos formavimo skatinimas reprezentacijos tikslais

Siekiant konkrečiai išnagrinėti Kauno tvirtovės komplekso įtaką vientiso miestovaizdžio formavimui, šiame darbe tai daroma remiantis administraciniu suskirstymu į seniūnijas ir smulkesnes miesto dalis⁵²³. Istorškai seniausiai ir paveldo požiūriu vertingiausiai miesto daliai Senamiesčiui tvirtovės paveldas nedaro jokios tiesioginės įtakos, nes čia tvirtovės

⁵²² Parengta asmeniniais ir kitų ekspertų tyrimais: Górski, op. cit., s. 26; Molski, Piotr. Forteczne parki kulturowe. Specyfika lokalna a formuła parku. In: *Zabytki architektury obronnej. Seria „Architektura obronna“*. T. 1. Srebrna Góra: ICOMOS, 2007, p. 54-59.

⁵²³ *Kauno miesto seniūnijų žemėlapis*, op. cit., 2011; *Kauno miesto savivaldybės bendrasis planas*, op. cit., 2011.

objektai nebuvo statomi. Kaip teigiamą netiesioginį poveikį miestovaizdžiui galima išskirti tai, jog nuo Aleksoto šlaituose esančios 1-osios baterijos, taip pat nuo A. Mackevičiaus gatvėje esančios 9-osios baterijos⁵²⁴ ir šalia Kėdainių gatvės esančio Linkuvos įtvirtinimo matyti plati senamiesčio panorama. Tai be didesnių investicijų galima panaudoti vystant apžvalgos aikštelių tinklą mieste.

Kauno tvirtovės administraciniai pastatai jų statybos metu užėmė didelius ir patogiausius vietos požiūriu Naujamiesčio sklypus, tačiau iš tiesų Naujamiesčio užstatymas vyko laikantis 1847 m. plano, todėl didelės įtakos nei tuometinei, nei šiandieninei miesto planinei struktūrai jie neturėjo. Semantinis Laivės alėjos simbolis ir kontraversiškas visais istoriniais laikotarpiais Naujamiesčio akcentas buvo Įgulos bažnyčia (soboras), šiandien tai svarbi maldos ir susitikimų vieta, bažnyčioje vykdomi įvairūs paveldo animavimo projektai, skirti specializuotoms žmonių grupėms⁵²⁵. VDU studentės Ilonos Maskalėnaitės atliktas paveldo animacijos tyrimas parodė, kad ši bažnyčia kauniečiams ir miesto svečiams asocijuojasi su joje dirbusiais žymiais Lietuvos veikėjais⁵²⁶ ir yra laikoma svarbiu miesto simboliu. Daugelis respondentų prisimena ankstesnius bažnyčios interjerus ir teigia, kad jų prabanga labiau atspindėtų ir derėtų su bažnyčios eksterjeru, tačiau nemaža dalis džiaugiasi šiuose maldos namuose randantys ramybę ir susitelkimą⁵²⁷.

Parodos gatvės šlaite pasislėpęs Kauno tvirtovės komendanto blindadžas (7 pav.) įtakos miestovaizdžiui neturi. Kadangi blindadžas yra visai netoli miesto centro ir greta Kauno vaikų ir moksleivių laisvalaikio rūmų, ši organizacija galėtų kūrybingai panaudoti apleistą tvirtovės objektą.

Vienas ryškiausių Žaliakalnio akcentų yra Kauno tvirtovės radijo stotis – unikalus įtvirtintas statinys, skirtas radijo ryšio perdavimui. Dėl tankaus apstatymo ir uždaros teritorijos šis objektas neturi įtakos artimai aplinkai, tačiau visuomenei galėtų būti pristatytas kaip unikalus

⁵²⁴ VDU studentės Indrės Šurkutės atlikto tyrimo metu paaiškėjo, kad net dauguma studentų nežino Kauno meno mokyklos statinių istorijos ir asmenybių, kurios čia mokėsi. Tas pats ir su šios mokyklos teritorijoje esančios 9-osios baterijos liekanomis, todėl pats paprasčiausias būdas supažindinti šio objekto lankytojus su komplekso istorija būtų takelių parke nutiesimas ir stendų pastatymas. In: Šurkutė, Indrė. *Kauno meno mokyklos komplekso animavimo galimybės: „Architektūros paveldo animacija“* tiriamasis darbas. VDU, Kaunas, 2008.

⁵²⁵ 2005 m. rugsėjį bažnyčios rūsiuose Lietuvos ir užsienio šalių studentai vadovaujami skulptoriaus Roberto Antinio ir architekto Lino Tuleikio sukūrė erdvines instaliacijas primenančią muziejaus ekspoziciją „XXI amžiaus katakombos“. Ekspoziciją nurodyta lankyti visiškoje tamsoje. Lankytojai turi brautis pro kabančius daiktus, elastingas juostas, garsų, kvapų, pirštų lietimą erdves. Katakombas sudaro aštuonios skirtingos dalys: brasta, landa, sodas, pirmas slenkstis, riba, antras slenkstis, fragmentai, atmintis. Muziejaus anotacijoje rašoma, kad informacija lankytojams pateikiama Brailio raštu ir įprastais ženklais bei užrašais.

⁵²⁶ Čia dirbo knygnešys kunigas Felicijonas Lelis, Vasario 16-osios Nepriklausomybės akto signataras Vladas Mironas, kunigas rašytojas Adolfas Sabaliauskas – Žalia Rūta, kunigas, gelbėjęs žydus, Bronius Paukštys; kunigas, kovojęs dėl žmonių ir tautos laisvės Juozas Zdebskis; kunigas Ričardas Mikutavičius ir kt. In: Maskalėnaitė, op. cit, p. 6-9.

⁵²⁷ Ibid, p. 13.

ir iki šiol sąlyginai nepraradęs savo tiesioginės funkcijos objektas⁵²⁸. Pasitelkus naujas technologijas, čia galėtų veikti interaktyvi paroda, kurią lankytojų laisvalaikį Vytauto parke ir Ažuolyne leidžiantys žmonės. Ryškiausiu Žaliakalnio seniūnijoje Kalniečiuose esančiu tvirtovės akcentu yra VII fortas, kurio teritorija jau tarpukariu pradėta užstatinėti gyvenamaisiais ir kitokiais statiniais⁵²⁹. Privačia iniciatyva atkuriamas fortas pamažu tampa saugiu rekreaciniu kultūriniu plotu, kuriame galima leisti laisvalaikį ir susipažinti su fortu kaip gynybiniu tvirtovės elementu. Privatus objektas nebus taip aktyviai naudojamas kaip, pavyzdžiui, Kalniečių parkas, tačiau vis tiek yra labai svarbi Kalniečių rajono žalioji „sala“, pajūrinanti kraštovaizdį. Išraiškingu Radvilėnų plento akcentu galėtų tapti išsaugotas nykstančios 3-ojo dragūnų pulko Viešpaties atsimainymo cerkvės fasadas, šiuo metu esantis apleistoje teritorijoje greta Viešojo saugumo tarnybos prie VRM Kauno dalinio kareivinių.

Palei Nemuno kilpoje suformuoto Žemųjų Šančių karinio miestelio centrinę arteriją – A. Juozapavičiaus prospektą – išsidėstę raudonų plytų kareivinių statiniai ir masyvūs mediniai puskarininkių namai yra vertinga Kauno architektūros paveldo dalis. Čia išlikęs svarbus Ž. Šančių memorialinis akcentas – kapinės. Tačiau griežta šios miesto dalies plano struktūra buvo išardyta sovietmečiu čia įkūrus dideles įvairių gamyklų teritorijas ir į jas integravus senuosius tvirtovės pastatus. Dalies Žemųjų Šančių arealo istorinių zonų galėtų būti nesunkiai atkuriamos⁵³⁰, o tokie akcentai kaip palei Drobės gatvę einantis senasis tvirtovės geležinkelis pajūrinantį kvartalo estetiką. Tačiau šiuo metu daugelis gamyklų statinių stovi apleisti ir avarinės būklės, nemažai mūrinių ir medinių tvirtovės pastatų tvarkomi neatsižvelgiant į paveldosaugos reikalavimus arba visai neremontuojami.

Statant Žemuosiuose Šančiuose naujus objektus ir restauruojant senuosius, vertėtų labiau atsižvelgti į raudonų plytų akcentavimą, medinių statinių koloritą, turį ir puošybą, remiantis 1-ojo Žaliakalnio kultūrinio draustinio pavyzdžiu⁵³¹, galėtų būti parengtas tvarkybos reglamentas, galintis prisidėti prie chaotiško gamyklų pastatais išdaryto rajono sutvarkymo ir solidaus plytų stiliaus dekoru išryškinimo kolorito ir/arba architektūrinių akcentų pagalba.

Aukštuosiuose Šančiuose esantis artilerijos sandėlių kompleksas įsilieja į aplink esančio parko teritoriją. Iš esmės sandėliai galėtų būti privatizuoti ir ten kurtųsi smulkiųjų verslininkų parduotuvėlės – ledų, gaiviųjų gėrimų kioskai ar net mažos lauko kavinukės, kurios

⁵²⁸ Veliutė, *Užmiršti...*, op. cit., p. 79-89.

⁵²⁹ *Kauno Politechnikumo...*, op. cit., KAA. F. R-1126, ap. 5, b. 45; *Kauno politechnikumo mokomojo korpuso statybinio sklypo inž. geologija. 1961 m.* KAA. F. R-1126, ap. 5, b. 143; *LTSR...*, KAA. F. R-1126, ap. 5, b. 230. Sovietmečiu ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pradžioje atsiradę nelegalūs statiniai ant forto kontreskarpo tiek priartėjo prie griovio, kad sieną teko tvirtinti poliais, priešingu atveju galėjo nugriūti ir kontreskarpinė siena ir ant jos esantys statiniai.

⁵³⁰ *Paveldosauginė ekspertizė, pastato, Drobės g. 31*, op. cit.

⁵³¹ *Kauno miesto savivaldybės 1-ojo Žaliakalnio kultūrinio draustinio specialiojo plano pagrindžiamoji dalis: Kultūrinio draustinio teritorijos tyrimai, paveldosauginių verčių nustatymas ir pasiūlymai saugojimui. Tyrimų ataskaita* // Atliko: R. Trumpienė; N. Lukšionytė-Tolvaišienė; et al. Kaunas, 2007.

patenkintų besiilsinčių šio rajono gyventojų poreikius. Šalia galėtų būti pastatytos medinės karuselės vaikams, įrengti pasivažinėjimo takai riedlenčių sporto mėgėjams.

Dainavos seniūnija yra pakankamai naujas gyvenamasis rajonas, todėl Kauno tvirtovės objektų jame nėra ir jie niekaip neįtakoja šios miesto dalies. Arčiausias tvirtovės objektas – VI fortas, tačiau dėl nepatogaus susisiekimo jis vargiai gali būti patrauklus Dainavos gyventojams, nebent jame bus įrengtas įdomus Vytauto Didžiojo karo muziejaus filialas, tuomet šis objektas trauks ne tik miestiečius, bet ir svečius. Šiandieniam Gričiūpyje buvo nemaža dalis centrinio tvirtovės pylimo, kuris išsprogdintas statant tuometinį KPI miestelį. Gričiupio vakarinės pusės urbanistiką paįvairina neįprastai vingiuojanti Slėnio gatvė.

Petrašiūnų seniūnija apima keturias miesto dalis. Pagal šiandieninį skirstymą ryškesni tvirtovės objektai yra Amaliuose (VI fortas) ir Palemone (Palemono ir Naujasodžio įtirtinimai, Geležinkelio forto fragmentai). Naujasodyje tvirtovės objektų neužfiksuota, Petrašiūnuose tvirtovės objektų nėra, bet ant Amalių, Petrašiūnų, Gričiupio ir Naujasodžio ribos esantis VI fortas iš dalies vizualiai įtakoja visas gretimas teritorijas. Didžiausią vizualinę įtaką daro Palemono fortas ir jame įsteigtas Palemono gynybinių įtvirtinimų archeologinis draustinis, kurio pagrindinis tikslas yra „išsaugoti ir eksponuoti XV a. ir XX a. pradžios gynybinių įtvirtinimų kompleksą, atkurti ir sutvarkyti technikos ir architektūros bei archeologijos paminklų teritoriją“⁵³². Tai įgyvendinus ši vieta būtų puiki laisvalaikio leidimo vieta, tik reikėtų tvarkybos darbus derinti su kituose fortuose vykdoma veikla ir nedubliuoti, o papildyti.

Panemunės seniūnijoje itin gausu išlikusių stambių tvirtovės objektų. Vičiūnuose išlikusi 6-oji baterija⁵³³, Panemunėje – gerai kariškių prižiūrimas kareivinių miestelis, Rokuose – IV fortas, o Vaišvydavoje – V forto architektūrinis draustinis. Labiausiai išnagrinėta ir išdiskutuota V forto panaudojimo vizija, tačiau Kauno bendrajame plane padaryta klaida priskirant šį fortą antrajam žiedui⁵³⁴, o draustinio statuso suteikimas šiam objektui yra rizikingas, nes dėl griežtų apribojimų bus sudėtinga surasti investuotojus, kurie imtųsi tokio statuso objekto tvarkybos ir galima galutinai prarasti kultūros paminklą. Baterija Vičiūnuose nėra itin aktualus objektas kaip rekreacijos zona, nes daugelis Vičiūnų gyventojų turi nuosavus namus su privačiais kiemais. Todėl tikslingiausia būtų ją privatizuoti, o nutiesus kelius ir

⁵³² *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: D, 2011, p. 31.

⁵³³ „Blogiausia, kad kai kurie statiniai, pavyzdžiui 6 baterija ir kitos slėptuvės atsiduria privačių kiemų teritorijose, nors pati esu rengusi specialiuosius planus ir žinau, kad tos sklypų teritorijos netikėtai priartėdavo prie tvirtovės objektų. Dabar įeiti į privačias teritorijas praktiškai neįmanoma, jos užtvėtos aklomis tvoromis, o kiemuose palaidi šunys, nors tai valstybės saugoma teritorija“. In: 2012 01 06 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su KTU Architektūros ir statybos instituto darbuotoja, architekto, paveldo eksperte Nijole Steponaityte.

⁵³⁴ Kaune plane pažymėtas šio draustinio tikslas: „Išsaugoti ir eksponuoti XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Kauno tvirtovės antrojo žiedo vieną stambiausių technikos ir architektūros paminklų, atkurti ir sutvarkyti jo aplinką pagal XX a. pradžios būklę“.

pagerinus susisiekimą su Vaišvydavos plentu, Didžiąja ir Alksnių gatvėmis, čia galėtų plėtotis įvairios paskirties smulkusis verslas, kuris sugebėtų ne niokoti, o išsaugoti esančius statinius.

Panemunės urbanistikos ir infrastruktūros raidai didelę įtaką turėjo kareivinių ir kitų statinių kompleksai. Į KVR registrą įtraukti trys kariniai miesteliai, vadinami Panemunės kareivinėmis. Vaidoto g., kur tarpukariu veikė Pirmojo Lietuvos prezidento karo mokykla, dabar įsikūręs Vytauto Didžiojo jėgerių batalionas. Kareivinių g. šiuo metu įsikūręs Krašto apsaugos ministerijos Juozo Vitkaus inžinerijos batalionas, o Perlojos g. – Lietuvos kariuomenės karinių oro pajėgų oro erdvės stebėjimo ir kontrolės valdyba. Taigi, nemaža dalis kareivinių kaip ir anksčiau priklauso kariškiams ir iš dalies išsaugojo pirminę funkciją, yra neblogai prižiūrimos ir išlieka dominuojančiu gyvenamojo rajono akcentu.

Panemunės seniūnijai priklausančiuose Rokuose esančiame IV forte įkurtas teriologinis draustinis, tačiau dėl to objektas neturėtų būti naikinamas ir apleistas, koks jis yra dabar. Juo labiau, kad draustinis įkurtas ne visoje forto teritorijoje, todėl reikėtų susirūpinti sparčiai nykstančia bene gausiausiai dekoruoto Kauno tvirtovės forto architektūra. Pasak K.Zaleckio ir N.Steponaitytės, „kompoziciškai šie objektai turėtų būti ryškinami didinant jų kontrastingumą su aplinka ir kitais galimais vaizdo centro komponentais, pagal galimybes artinant jų architektūrinį-urbanistinį vaizdą prie originalaus šio architektūros tipo įvaizdžio, pvz., atvirame plote stūksantis, iš dalies po žeme paslėptas monumentalus statinys“⁵³⁵. Mūsų nuomone, kontrasto didinimas galėtų būti taikomas keliuose, bet ne visuose tvirtovės objektuose, o kai kur kontrastas galėtų būti kaip tik mažinamas artimoje fortui aplinkoje statant naujus pastatus ir derinant jų medžiagiškumą ir koloritą su gynybinių objektų. Pavyzdžiui, tai galėtų būti įgyvendinama IV forte ir jo aplinkoje, kur vyrauja individualių namų statyba. Šiuo atveju tiktų ir jau aptarto Hahnebergo forto pavyzdys, kai saugoma tik dalis objekto, o kita paliekama gamtosaugai. Sutvarkytame forte galėtų būti kuriama ekspozicija apie šikšnosparnių populiaciją, o veikla organizuojama taip, kad netrikdytų forte žiemojančių šikšnosparnių.

Aleksoto seniūnijoje ir jai gretimose Kauno rajono teritorijose tai pat gausu tvirtovės objektų. Šioje vietoje buvęs I gynybos sektoriaus fortai iš dalies nulėmė vietovės reljefą ir urbanistiką. Vakarinėje Birutės dalyje yra išlikusių bunkerių ir slėptuvių, kurios išsidėsčiusios nuošalioje vietovėje, todėl galėtų būti privatizuojamos ir panaudojamos pagal savininkų poreikius, su galimybe objektus apžiūrėti plačiai visuomenei. Netoli Seniavos (Kauno raj.) ir Birutės pietinės ribos išsidėstęs III fortas yra urbanizuotoje vietovėje ir ganėtinai apleistas. Kurį laiką forto kareivinės buvo naudojamos greta įsikūrusios bendros Lietuvos ir Rusijos įmonės UAB „Gazagroservisas“ sandėliavimo reikmėms. Šiuo metu fortas apleistas, ten dar likę įvairių stambių atliekų, todėl jis irgi galėtų būti privatizuojamas ir pertvarkytas į administracines/ūkines

⁵³⁵ Zaleckis, Steponaitytė, op. cit., p. 103-104.

patalpas arba pritaikytas neformalaus ugdymo reikmėms, švietimo įstaigoms ir panašiai. Jis taip pat turėtų būti prieinamas visuomenei ir tvarkomas pagal paveldo tvarkybos reglamentus. Taip forte atsirastų viešoji veiklos erdvė.

Šiaurinė Birutės riba eina pagal centrinio įtvirtinimo perimetrą. Didžiausia išlikusi šio įtvirtinimo dalis – Fredoje, kuri kartu su VDU Botanikos sodu yra svarbi visam miestui žaliąji rekreacijos zona. Tačiau jos panaudojimas netinkamas, centrinio įtvirtinimo dalis sunkiai matoma. Čia galėtų būti propaguojamos aktyvaus sporto rūšys (pavyzdžiui, šiaurietiškas ėjimas) arba kurtųsi nedidelis pramogų parkas su trasomis medžiuose ar vyktų kita panaši veikla, leidžianti pažinti čia esantį paveldą ir prasmingai panaudoti apleistus miesto žaliuosius plotus. Fredoje išlikęs senasis tvirtovės kelias – Lakūnų plentas, palei kurį išsidėstę Artilerijos bataliono sandėliai ir daug gyvenamųjų bei kitos paskirties statinių. Gyvenamasis kvartalas yra nuošaly nuo miesto triukšmo, bet turi puikų susisiekimą su Europos prospektu ir Veiverių gatve. Labiausiai šią miesto dalį užgožia palei Europos prospektą išsirikiavusios gamyklų teritorijos, tačiau tinkamai planuojant, čia galėtų būti pastatytas kompaktiškas gyvenamasis privačių namų arba nedidelių kotedžų kvartalas, kuris padėtų įsisavinti ir miškingoje vietovėje išsidėsčiusius sandėlius. Juos privatizavus ir pritaikius smulkiam aptarnaujančiam verslui, o aplinkinius krūmynus pertvarkius į parką, atsirastų populiaris laisvalaikio leidimo vieta ne tik vietos gyventojams, bet ir žmonėms iš atokesnių vietovių. Palei kairiajame Nemuno krante išėjusią H. ir O. Minkovskių gatvę išsidėstę tokie įdomūs objektai kaip senoji tvirtovės geležinkelio stotis su geležinkelio atkarpa ir malūno kompleksas. Tačiau pastarasis yra privatus ir sunkiai prieinamas, o stoties pastate įrengti butai. Pastačius naują viaduką, senosios stoties pastatas išryškėjo, o tinkamai jį sutvarkius, būtų gražus senosios architektūros akcentas prie šiuolaikiško transporto mazgo.

Aleksoto seniūnijoje per Linksmadvarį vingiuoja viena ilgiausių išlikusių tvirtovės kelio atkarpų – S. Dariaus ir S. Girėno gatvė ties I fortu (Ringaudų sen. Kauno raj.), susijungianti su Julijanavos gatve. Tai periferinė Kauno miesto ir rajono susijungimo vieta, kur nepanaudojami laisvi žalieji plotai, o statybos vykdomos chaotiškai. Apleistas I fortas – taip pat nepanaudota rekreacinė zona; išlikusi didelė neužstatyta jo teritorija, todėl fortas galėtų būti saugomas kaip pavyzdinis objektas su rekreacine paskirtimi, konferencijų salėmis, viešbučiu ar kita panašia visuomenine funkcija. Atidengti ir restauruoti akmeniniai senųjų tvirtovės kelių grindiniai sustiprintų forto prieigų įspūdingumą. Kazliškiuose stambus tvirtovės objektas – II fortas – taip pat apleistas, nenaudojamas ir niokojamas. Jis yra atsidūręs tankiai užstatyto gyvenamo rajono viduje, todėl panašiai kaip III, VII ar VIII fortai turėtų tenkinti rajono gyventojų poreikius. Kadangi aplinkui nedaug žaliųjų plotų, fortas galėtų atlikti laisvalaikio

zonos paskirtį, o statiniuose įsikurtų smulkusis verslas. Marvelė yra vienintelė Aleksoto seniūnijos dalis, kurioje nėra tvirtovės objektų.

Eiguliuose, kaip ir Dainavoje, jokių ryškesnių tvirtovės objektų nėra, o Kleboniščio miške yra Narėpų įtvirtinimo, atsparos punkto ir apkasų fragmentai, tačiau didesnės vizualinės įtakos vietai jie nedaro.

Vilijampolės seniūnijoje esančiuose Lampėdžiuose ir Paneryje tvirtovės objektų taip pat nėra, tačiau Veršvų, Vilijampolės ir Šilainių seniūnijoje esančių Smėlių sankirtoje plačiai išsidėstę Linkuvos įtvirtinimas ir VIII fortas yra svarbi rajono dominantė, nes gamybiniais statiniais ir mažais sodybiniais namais užstatytoje Vilijampolėje žaliosios zonos yra vos kelios. Tuo tarpu aukštai Nemuno slėnio dešiniajame šlaite esantis Linkuvos įtvirtinimas gali būti puiki rekreacinė zona ir gera apžvalgos aikštelė, nuo kurios matosi plati panorama, tame tarpe ir Senamiestis. Netipinio projekto VIII fortas šiuo metu yra nardytojų ir speleologų objektas, tačiau rimčiau užsiėmus šio objekto tvarkyba, tikėtina, jog drenažą sutvarkyti pavyktų greičiau ir sėkmingiau nei kituose fortuose, nes objektas išsidėstęs aukštumoje, o tai ne tik leistų patvirtinti arba paneigti su šiuo fortu susijusias keistas istorijas, bet ir išsiaiškinti tikrąją planavimo struktūrą. Šis objektas toliau nuo miesto centro gyvenantiems žmonėms galėtų tapti nauja laisvalaikio praleidimo zona su nedidelėmis kino teatro salėmis, menų inkubatoriumi, sporto ar panašių interesų žmones vienijančia susitikimų vieta. Tuo pačiu išliktų ir vieša žalioji zona, o nauji statiniai galėtų priminti aptakias betonines forto formas. Mažinant kontrastą ir keičiant forto funkciją, būti pamirštas brutalaus paveldo įvaizdis.

Kur Linkuva ribojasi su Romainiais, stovi nepabaigtas Romainių fortas. Kadangi jis išsidėstęs miškingoje vietovėje, papildomo akcento vietai nesuteikia. Kur kas didesnę vizualinę ir simbolinę reikšmę turi Linkuvos šiaurinėje dalyje esantis IX fortas. Geografiškai tai aukščiausias miesto taškas (100,1 m)⁵³⁶, kadangi forto pylimo išoriniai šlaitai apaugę stambiais medžiais, objektas plačiai matomas aplinkinėje teritorijoje⁵³⁷. Dėl plačiai žinomos holokausto patirties, aktyvios muziejinės veiklos ir stabilaus finansavimo šis objektas reikšmingas miestui bei visai Lietuvai. Aktyviai lankoma ekspozicija ir didelė tvarkinga teritorija yra atraktyvi laisvalaikio praleidimo zona.

Milikonų pietinėje dalyje yra vienintelis Kauno tvirtovės objektas – VIII fortas, tačiau dėl didelio apleistumo ir išsikerojusių Sosnovo barščių, jis itin pavojingi aplinkiniams gyvenotojams.

Stambiais greitkeliais atributuose ir daugiausia nuosavų gyvenamųjų namų kvartalais užstatytuose Sargėnuose greičiausiai nėra didelio poreikio bendroms žaliosioms laisvalaikio

⁵³⁶ *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas*, op. cit. T. II, dalis: D, 2011, p. 12.

⁵³⁷ *Buvusios Kauno tvirtovės I, II...*, op. cit., p. 4.

praleidimo zonoms. Iš čia nesudėtinga patekti į IX forto teritoriją, tačiau jis gali turėti daugiau semantinę reikšmę.

Taigi, visose dešimtyje Kauno miesto seniūnijų yra didesnių ar mažesnių Kauno tvirtovės objektų, iš 31 miesto dalies, kurios sudaro seniūnijas, tik 11 nėra stambesnių tvirtovės objektų, o kai kurios iš tų 11 dalių yra greta stambesnių tvirtovės statinių ir jose taip jaučiamas šių objektų vizualinis poveikis (8 lent.).

8 lentelė. Paryškintos miesto dalys, kuriose Kauno tvirtovės objektų nėra arba jie nedaro didesnio vizualinio poveikio.

Nr.	Seniūnija	Nr.	Miesto dalis	Nr.	Miesto dalis	Nr.	Miesto dalis	Nr.	Miesto dalis	Nr.	Miesto dalis
I.	<i>Centro</i>	1.	Senamies-tis	2.	Naujamies-tis						
II.	<i>Žaliakal-nio</i>	5.	Žaliakalnis	6.	Kalniečiai						
III.	<i>Šančių</i>	3.	Žemieji Šančiai	4.	Aukštieji Šančiai						
IV.	<i>Dainavos</i>	8.	Dainava	9.	Gričiupis						
V.	<i>Petrašiū-nų</i>	10.	Naujasodi-s	11.	Palemonas	12.	Amaliai	13.	Petrašiū-nai		
VI.	<i>Panemu-nės</i>	14.	Vičiūnai	15.	Panemunė	16.	Rokai	17.	Vaišvyda-va		
VII.	<i>Aleksoto</i>	18.	Birutė	19.	Freda	20.	Aleksotas	21.	Kazliškiai	22.	Marve-lė
VIII	<i>Eigulių</i>	7.	Eiguliai	32.	Kleboniški-s						
IX.	<i>Vilijampolės</i>	23.	Lampė-džiai	24.	Veršvai	25.	Vilijampol-ė	26.	Panerys		
X.	<i>Šilainių</i>	27.	Smėliai	28.	Milikoniai	29.	Linkuva	30.	Romai-niai	31.	Sargė-nai

Atsižvelgiant į aptartas kultūrinų verčių savybes galima teigti, jog Kauno tvirtovės kompleksas dar nėra tinkamai įvertintas, nes jis nėra saugomas kaip kompleksas, o tik kaip paskiri statiniai (pavyzdžiui, I–IX fortai pripažinti valstybės saugomais objektais, kai kurie sandėliai laikomi regioninės svarbos paveldo objektais ir panašiai). Jo vertingumą kol kas suvokia pernelyg siauras specialistų ratas. Taip pat per mažai rūpinamasi *kontekstais*, kurie supa tvirtovės objektus. Itin svarbūs Kauno tvirtovės objektams yra politiniai sprendimai, nuo kurių neretai priklauso realus šio paveldo išlikimas. Bendras visų miesto gyventojų gebėjimas sukurti tinkamą tvirtovės kompleksui aplinką, tiek fizine, tiek *pasakojimo* prasme yra aktualiausias objekto išsaugojimo uždavinys.

Išanalizavus žymaus kultūrologo Paulo Virilio teorinę ir praktinę patirtį, taip pat aptarus tinkamus fortifikacijos išsaugojimo ir panaudos pavyzdžius įvairiose šalyse, paaiškėjo, jog gynybinės architektūros transformacija vyksta lėtai ir tai daroma tiek tradiciniais, tiek kontraversiškais metodais. Tačiau pirmiausia turi būti atliekami kompleksiniai moksliniai tyrimai, pateiktos tyrėjų išvados ir numatytos įvairios galimybės, leidžiančios tvirtovėse organizuoti visiškai priešingą gynybinei funkcijai ir šiuolaikinius poreikius atspindinčią veiklą.

Kauno tvirtovės paveldas yra nuolat įtraukiamas į įvairius mokslo, meno ir sklaidos projektus, tiek dėl objektų skaitlingumo, tiek dėl noro išsaugoti unikalų paveldą. Tačiau kaip ir komplekso saugojimo politikoje, taip ir jo animavimo procese nėra numatyta bendros koncepcijos, todėl daugelis iniciatyvų priklauso nuo jas vykdančių asmenų, o pernelyg didelis šio paveldo viešinimas dėl jo apleistumo gali būti pavojingas. Kadangi gynybiniai objektai suvokiami kaip disonuojantis ir brutalus paveldas, tikėtina, jog keičiant jų paskirtį į visiškai kitokią nei ankstensė, ilgainiui objektas būtų priimtas kaip savas paveldas. Įkūrus privačias įmones, šios pasirūpintų ir žaliosiomis gynybinių objektų zonomis, nes miesto savivaldybė nėra pajėgi tvarkyti tokio masto žaliuosius plotus. Visi gynybiniai objektai turi gerą susisiekimą, todėl pasinaudojus galimybe gauti lėšų iš Europos sąjungos fondų, tvirtovės objektus galima padaryti patraukliomis vietomis.

IŠVADOS

1. 1882 m. rugpjūčio 27 d. (dab. 1882 09 08) Kaune buvo pradėta statyti didelė tvirtovė, nes žymiausi carinės Rusijos fortifikatoriai (A. F. Pliucinskis, A. A. Brialmonas, S. K. Glinka-Jančevskis, N. A. Buinickis, K. I. Veličko, F.I. Golenkinas, V. V. Jakovlevas ir kiti) šią vietovę vienareikšmiškai laikė svarbiu strateginiu ir geopolitiniu punktu XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje kurtoje Rusijos imperijos gynybos sistemoje. Dalis fortifikacijos inžinierių siūlytų pokyčių buvo realizuota Kauno tvirtovėje, tačiau spartus artilerijos modernizavimas iš esmės žymėjo kitokios gynybos pradžią, kur tvirtovės vaidmuo nebebuvo toks svarbus kaip anksčiau.

Pagrindiniai veiksniai, nulėmę esminius pokyčius tyrinėjamo laikotarpio tvirtovių statyboje, buvo demografiniai pasikeitimai ir miestų plėtra, kai vis daugiau žmonių kraustėsi į didmiesčius ir tvirtovės nebepajėgė apjuosti ir ginti miestų, todėl įtvirtinimai buvo pradėti kelti į priemiesčius ir galutinai išskaidyti. Kaune XIX a. pabaigoje siekta pastatyti modernią fortifikacinę sistemą, buvo realizuoti keli skirtingų inžinierių parengti projektai, o per beveik trisdešimt statybos metų nuolat modernėjo fortų konstrukcinės ypatybės. Pirminiame tvirtovės statybos etape suplanuota ir įgyvendinta koncentruotos gynybos skylėta žiedinė fortų sistema su centriniu įtvirtinimu, turinčiu aliuziją į poligoninio tipo tvirtoves. 1912 m. patvirtintame, bet neįgyvendintame Kauno tvirtovės plėtros plane numatyta pastatyti fortų grupes, kurios buvo artimesnės vėliau išplitusiai išsklaidytos gynybos sistemai.

2. Tvirtovės įrengimas Kauno mieste ir apylinkėse iš esmės transformavo iki tol egzistavusį tiek urbanizuotą, tiek agrarinį vietovės kraštovaizdį, buvo pristabdytas natūralus kultūrinio kraštovaizdžio vystymasis, tačiau tvirtovės statyba su didelėmis investicijomis pagreitino miesto plėtrą. Kauno tvirtovės komplekso architektūrinės ypatybės nulėmė funkcinę elementų įvairovę. Komplekso architektūra ekonomiška, santūri, pirmųjų septynių fortų ir kitų gynybinių elementų, statytų ir rekonstruotų iki 1903 m., puošyba tipizuota, jaučiama „plytų (medžiagų) stiliaus“ įtaka, administraciniams pastatams būdingos neoklasicistinės istorizmo formos. Vyraujančios medžiagos – raudonos plytos, betonas, tašyti akmenys ir natūralūs lauko rieduliai, atskirų pastatų konstrukcijoms taikytas gelžbetonis. Gynybinių objektų maskavimui naudotas smėlis, žemės, velėna, medžiai (dažniausiai – greitai augančios tuopos). Betono statyba Kauno tvirtovės IX forte smarkiai supaprastino ir niveliavo statinių išvaizdą, tuo galutinai išskirdama gynybinės ir civilinės architektūros raiškos tendencijas Lietuvoje.

3. Tvirtovės komplekso statyba nulėmė XIX–XX a. sankirtoje vykusius demografinius pokyčius Kauno mieste. Pagal statistiką 1876 m. čia gyveno 31 115, o 1914 m. – 83 281 žmogus

(iš jų kariuomenės ir užsieniečių nurodyta 17 020 asmenų). Gyventojų skaičius intensyviai augo dėl atvežtų iš kitų Rusijos vietovių statybininkų, darbininkų ir pagausėjusios Kauno tvirtovės įgulos. Tokie pokyčiai neabejotinai įtakoją miesto tvarkos priežiūrą, todėl Kauno tvirtovės komendanto įsakymai lietė ne tik tvirtovės įgulą, bet ir civilius Kauno bei apylinkių gyventojus, reglamentavo jų teises ir pareigas. Kauno tvirtovės komendantas gen. leitenantas Grigorjevas rūpinosi įgulos gyvenimo sąlygų ir buities gerinimu (elektros, vandentiekio įvedimas, gatvių grindimas), medicinos priežiūra (lovų skaičiaus ir gydytojų etatų didinimas), dvasiniais poreikiais (cerkvių statymas), viešaisiais renginiais (chorų steigimas, paradai, karių ruošimas olimpiadai). Tikėtasi, jog kasdienio tvirtovės įgulos gyvenimo kokybės gerinimas atsilieps intensyvesniai krašto gynybai.

4. Tyrimo metu nustatyta, jog svarbiausi Kauno tvirtovės komplekso statybos ir tolesnio naudojimo bei saugojimo etapai buvo šie:

1) kūrimas ir panaudojimas – nuo tvirtovės statybų pradžios 1882 m. rugpjūčio 27 d. (dab. 1882 09 08) iki 1915 m. rugpjūčio 5 d. (dab. 1915 08 18), kai tvirtovė atiteko vokiečiams. Didelės lėšos, skirtos visų tvirtovės objektų statybai ir intensyviems miesto bei apylinkių kraštovaizdžio pertvarkymams, pasiteisino tik iš dalies, nes tvirtovė buvo užimta per panašų laiką, kaip ir kitos tokio tipo tvirtovės Europoje. Tą faktą sąlygojo ne tik gynybinių objektų nepatvarumas, bet ir prastas vadovavimas įgulai.

2) Vokietijos okupacija – nuo tvirtovės užėmimo iki 1916 m. balandžio 22 d. (dab. 1916 05 05), kai buvo panaikintas Kauno tvirtovės štabas, dirbo carinės Rusijos įsteigta Kauno tvirtovės Likvidacinė komisija, tačiau fiziškai daugelį tvirtovės objektų savo reikmėms naudojo Lietuvą užėmusi Vokietija;

3) nepriklausomos Lietuvos laikotarpis. Po 1918 m. tvirtovės reikmėms nusavintą žemę ir pastatus iš Vokietijos vyriausybės perėmė įvairios institucijos (Kauno miesto Savivaldybė, Krašto apsaugos, Susisiekimo, Finansų, Žemės ūkio, Švietimo ministerijos), privatūs asmenys. Tvirtovės objektų panaudos klausimais kurį laiką rūpinosi Kauno tvirtovės Statybos skyrius. Vykstant intensyviai miesto plėtrai, tvirtovei priklausiusi žemė buvo parceliuojama, dalis pastatų nugriauti arba pritaikyti naujoms reikmėms. 1926–1940 m. Kaune buvo kuriami priešlėktuvinės gynybos planai, tam siekiant pritaikyti kelis tvirtovės objektus, tačiau realių rezultatų nepasiekta. Dėl tvirtovės pastatuose veikusios koncentracijos stovyklų ir įkalinimo įstaigų, ten įsikūrusių benamių, tarpukariu tvirtovės paveldas visuomenės pradėtas vertinti kaip brutalus ir disonuojantis;

4) Antrasis pasaulinis karas: tuomet tvirtovės objektai, kaip ir kitas nekilnojamas turtas, priklausė okupacinėms Rusijos ir Vokietijos valdžioms. Dalyje tvirtovės

objektų buvo įkurtos karo belaisvių, žydų ir mirties stovyklos, nužudyta daug žmonių. Tai dar labiau sustiprino tvirtovės kaip brutalaus paveldo įvaizdį;

5) sovietmetis: šeštajame-aštuntajame XX a. dešimtmečiais Kaune vyko intensyvi miesto ekspansija į aplinkines vietas. Statant naujus objektus, sunaikinta nemažai buvusios tvirtovės statinių. Kauno politechnikos instituto miestelio statybos sunaikino dalį centrinio pylimo, užstatyti II, III, Domeikavos fortų išoriniai šlaitai, iš dalies arba visai sunaikintos baterijos, sunaikintas arba pakeistas tvirtovės kelių tinklas ir kita. Dalis tvirtovės objektų priklausė sovietinei kariuomenei, ten vykdėta įvairi veikla. IX forte 1959 m. atidarytas muziejus. 1970 m. lapkričio 5 d. nutarimu II, VI, VII ir IX fortai buvo įtraukti į vietinės reikšmės architektūros paminklų sąrašą. Nuo tada prasidėjo lėtas ir daug specialistų pastangų pareikalavęs Kauno tvirtovės pripažinimo paveldo vertybe procesas.

6) šiandieninės paveldosaugos periodas: nuo Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo iki šiol. Didžioji dalis tvirtovės paveldo objektų buvo įtraukti į KVR, dalis iš jų tinkamai prižiūrimi ir saugūs bei patrauklūs naudotojams, tačiau didesnė šio komplekso objektų dalis tebėra apleisti, jų tvarkybai skiriama nepakankamai lėšų.

5. Kauno tvirtovės komplekso objektai į KVR pateko ne vienu laiku, todėl dalis iš jų įtraukti kaip atskiri statiniai, dalis – kaip statinių kompleksai, o Kauno pirmasis karinis miestelis (Žemųjų Šančių kareivinės) įregistruotas kaip vietovė. Tvirtovės elementų paieška registro sistemoje yra ydinga ir nepatogi, informacija paini ir netiksli. Tai kliudo vartotojams ir specialistams objektyviai suvokti šio unikalus paveldo kompleksiskumą, todėl siūloma parengti naują objektų numeraciją, kur aiškiai matytųsi Kauno tvirtovės komplekso visuma su gynybiniais, administraciniais, sakraliniais, ūkiniais ir kitais statiniais, esančiais Kauno miesto ir rajono teritorijose. Pilną komplekso apimtį parodo šio darbo 1 priede pateiktas saugomų Kauno tvirtovės objektų sąvadas.

6. Šiame darbe siekta kuo objektyviau *įvertinti* Kauno tvirtovės kompleksą. Išanalizavus šiandieninę situaciją paaiškėjo, jog daugelis komplekso elementų yra išlaikę autentišką formą, tūrį ir medžiagiškumą, tačiau beveik visi praradę autentišką apsuptį. Norint tiksliai nustatyti formas, medžiagos ir atlikimo autentiškumą, pirmiausia reikia įvertinti kiekvieną komplekso objektą atskirai, o paskui įvertinti bendrą tvirtovės komplekso autentiškumo lygį.

Sudarius paveldo verčių klasifikavimo lentelę, paremtą įvairių šalių paveldo specialistų rekomendacijomis, atrinktos aktualiausios Kauno tvirtovės gynybiniam paveldui vertės: **istorinė/retumo**: Kauno tvirtovės paveldas kartais įvardijamas „okupaciniu“, tačiau analizuojant šaltinius nerasta informacijos apie Kauno tvirtovės panaudojimą specialiai Lietuvos

valstybingumo ar lietuviškumo niveliavimui, visur akcentuota tik Kauno miesto ir tvirtovės strateginė svarba ir reikšmė bendrai carinės Rusijos žemių gynybai. **Tapatumo:** atskirus tvirtovės objektus lankantys ir kasdien su jais susiduriantys žmonės (gretimų teritorijų gyventojai, administracinių pastatų valdytojai ir naudotojai, tikintieji, lankantys maldos namus, marginalinė visuomenės dalis, besinaudojanti apleistais objektais kaip laikinu prieglobsčiu ir t.t.) turi per mažai informacijos, todėl pasitelkiant įvairias žinių technologijas, būtina formuoti palankų jų požiūrį į karinį paveldą, saugotiną dėl patrauklios istorijos, įdomių architektūrinių formų ir unikalių techninių ypatybių. Tai padėtų tinkamai ir su mažesnėmis sąnaudomis integruoti Kauno tvirtovės elementus į bendrą kultūrinį kontekstą. **Estetinė:** pastatų ir žemės architektūros santykis su keturiais gyvybiškai ir estetiškai žmogui itin svarbiais pradais: šviesa, spalva, garsu ir vandeniu yra apčiuopiamas ir Kauno tvirtovės komplekse. **Socialinė:** galima išskirti tam tikras žmonių grupes, tarp kurių formuojasi socialiniai ryšiai: a) tvirtovės statybos ir istorijos tyrinėtojai bei gamtotyrininkai; b) istorijos ir architektūros studijų rengėjai, muziejų ir kitų įstaigų darbuotojai, įvairių viešųjų įstaigų darbuotojai ir projektų vykdytojai; c) tvirtovės objektų naudotojai; d) žmonės, gyvenantys buvusiuose tvirtovės statiniuose ir greta jų; e) visuomenininkai, tvirtovės objektų tvarkytojai, nuotykių ieškotojai. Tačiau didesnė dalis Kauno gyventojų neatpažįsta arba nepripažįsta egzistuojančio jų pačių santykio su tvirtove. **Dvasinė/religinė:** svarbiausias šios vertės akcentas yra vienintelis veikiantis Kauno tvirtovės soboras – Šv. Arkangelo Mykolo (įgulos) bažnyčia. Stipriausia sąsaja su Kauno tvirtove yra tai, kad šie maldos namai šiandien, kaip ir ankstesniais laikais, priklauso kariuomenei. **Edukacinė:** būtina kurti kokybišką *pasakojimą*, remiantis istoriniais šaltiniais paremta informacija apie tvirtovės kasdienybę ir susieti gynybinį paveldą su bendra krašto istorija, taip stiprinant gyventojų supratimą apie karą ir jo priemones ne tik kaip apie naikinančią jėgą, bet ir kaip apie vieną iš ekonominio augimo skatintojų paskatų tam tikrais istoriniais periodais. **Politinė:** trumparegiški ir dažnai kintantys atsakingų už Kauno tvirtovės kompleksą Lietuvos valstybinių institucijų bei Kauno miesto savivaldybės politiniai sprendimai, bendros karinio paveldo išsaugojimo ir panaudos koncepcijos nebuvimas tiesiogiai mažina jo išsaugojimo galimybes, kurios įmanomos tik tinkamai sureguliuavus investicijų ir paveldo apsaugos svetus. **Ekonominė:** dalis tvirtovės objektų nuo pat pirminės funkcijos pradžios nešė finansinę naudą, tačiau ekonominė vertė turėtų būti suteikta ir tiems komplekso elementams, kurie netiesiogiai prisideda prie miesto ir šalies ekonominės gerovės.

Pagal išvardintų verčių skalę Kauno tvirtovė yra vienintelis XIX–XX a. sandūros tokio pobūdžio, apimties ir išlikimo gynybinės architektūros pavyzdys Lietuvos teritorijoje.

7. Pritaikant Kauno tvirtovės kompleksą naujoms paskirtims nebūtina rengti daug kainuojančias ir retai pasiteisinančias galimybių studijas, o tikslinga pasimokyti iš sėkmingos panaudos pavyzdžių kaimyninėse Lenkijos (Varšuvos, Modlino, Krokuvos), Vokietijos (Špandau, Hahnebergo) tvirtovėse, gerokai brangesnių, bet itin šiuolaikiškų projektų Danijoje (Dybbøl), Tenerifėje (Auditorio de Tenerife) arba kūrybingai priminti apie karinį paveldą neįprastais šokiruojančiais metodais, kokius Paulas Virilio pritaikė Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčioje.

8. Dalis Kauno tvirtovės komplekso objektų (daugiausia esantys miesto centre) yra disonuojantys dėl istoriškai susiklosčiusios neigiamos miesto gyventojų nuomonės arba dėl nederančios prie aplinkos architektūros, kiti tvirtovės elementai (daugiausia fortai) įgijo brutalaus paveldo bruožų dėl juose buvusių kalėjimų, koncentracijos stovyklų ir ten vykdytos nusikalstamos veiklos. Tačiau šiandien nėra poreikio visų tvirtovės objektų traukti į tamsiojo turizmo vystymą. Kauno miestas nėra pajėgus pritaikyti rekreacijai ir prižiūrėti tokios apimties žaliuosius plotus, kokie yra priskirti Kauno tvirtovės paveldui. Todėl parengus detalų viso tvirtovės komplekso panaudojimo planą, daugelį objektų galima būtų išnuomoti arba privatizuoti, ir, laikantis griežtų paveldo tvarkybos reglamentų, skatinti ten smulkaus verslo plėtojimą, leisti kurtis visuomeninėms organizacijoms, įrengti auditorijas, konferencijų sales, poilsio ir turizmo centrus, naujas laisvalaikio praleidimo zonas su nedidelėmis kino ir teatro salėmis, menų inkubatoriumi, sporto klubais ar panašių interesų žmones vienijančiomis susitikimų vietomis, vaikų žaidimų aikštelėmis, pasivaikščiojimo trasomis ir panašiai. Taip tvirtovės objektai taptų žinomi pirmiausia dėl ten vykdomos veiklos, o ne dėl pirminės funkcijos.

9. Kauno tvirtovės paveldo animavimas įsibėgėjo po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo, kai sovietinė kariuomenė apleido fortus bei kitus pastatus ir šie liko stovėti tušti. Žymūs menininkai (R. Juškėlis, V. Pletkus, P. Griušys, G. Česonis ir kiti) prisidėjo rengiant menines akcijas ir parodas, kad atkreiptų visuomenės dėmesį į nykstantį unikalų paveldą. Suintensyvėję moksliniai tyrimai ir jų publikavimas, studentų darbų rengimas ir dalyvavimas tarptautiniuose bei nacionaliniuose projektuose, profesionalių ir mėgėjiškų tinklalapių kūrimas, įsijungimas į tarptautinį „geo-slėptuvių“ tinklą vis daugiau žmonių įtraukia į šio karinio paveldo viešinimą ir populiarinimą, tačiau nesaugūs objektai kelia grėsmę lankytojams, o pavienės animavimo akcijos vyksta chaotiškai ir priklauso nuo šia veikla užsiimančių žmonių suvokimo ir geranoriškumo. Bendros metodikos ir priemonių taikymas, pasitelkus jau sukauptą patirtį, galėtų paskatinti tvirtovės komplekso išsaugojimui palankius animavimo būdus ir tinkamai pristatyti tvirtovės paveldą miestiečiams ir atvykstantiems svečiams kaip tam tikro istorinio laikotarpio atspindį su visomis teigiamomis ir neigiamomis jo reikšmėmis.

10. Tyrimo metu nustatyta, jog dvidešimtyje iš trisdešimt vienos Kauno miesto dalies yra tvirtovės objektų, o vienuolikoje miesto dalių fortifikacinių elementų nėra, tačiau dalis iš jų yra greta stambesnių tvirtovės objektų, todėl jose taip pat jaučiamas jų vizualinis poveikis. Greta pakankamai iš aplinkos išsiskiriančių VII ir IX fortų, dar galima būtų akcentuoti aplinkoje 1-2 gynybinius objektus, o visus kitus tvirtovės statinius integruoti į šiandienį miestovaizdį mažinant jų kontrastą su gretimybėmis. Naujų statinių koloritą ir formas derinti prie dominuojančių tvirtovės pastatų, ypač ten, kur didelė jų koncentracija (pavyzdžiui, Žemuosiuose Šančiuose, Panemunėje).

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

ŠALTINIAI

Nepublikuoti šaltiniai

RVKIA

F. 349, ap. 18

1. *По Ковенской крепости. Генеральный план расположения зернохранилищ, газовой мыкамольни и административных зданий интендантского ведомства. 1887–1888 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7199.*
2. *По Ковенской крепости. Проект центрального укрепления на левом берегу Немана. 1886 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7346.*
3. *По Ковенской крепости. Укрепление IV. План. 1886 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7357.*
4. *По Ковенской крепости. Укрепление IV. План. 1886 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7358.*
5. *По Ковенской крепости. Укрепление V. План. 1887 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7361.*
6. *По Ковенской крепости. Укрепление V. Профиль. 1887 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7362.*
7. *Генеральный план Ковенской крепости с показанием районов еспланады. 1887 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7369.*
8. *Генеральный план Ковенской крепости с показанием произведённых работ в 1887 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7384.*
9. *По Ковенской крепости. Укрепление IV. План. 30 ноября 1887 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7389.*
10. *По Ковенской крепости. Укрепление IV. Профиль. 30 ноября 1887 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7390.*
11. *Уменьшенная фотография с инженерной съёмки окрестностей Ковенской крепости у I, II и III фортов произведённой в 1887 году. Масштаб 200 ч.в.д. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7394.*
12. *По Ковенской крепости. Укрепление VII. План. 29 ноября 1888 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7438.*
13. *По Ковенской крепости. Форт № I. План. 29 ноября 1888 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7469.*
14. *По Ковенской крепости. Форт № VI. Профиль. 29 ноября 1888 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7472.*
15. *По Ковенской крепости. Проект окопания правого и левого люнетов центрального укрепления. 30 апреля 1889 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7484.*
16. *Генеральный план Ковенской крепости с указанием произведённых работ в 1889 году. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7493.*
17. *По Ковенской крепости. Форт № III. План. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7494.*
18. *По Ковенской крепости. Форт № V. Профиль. 1889 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7497.*
19. *По Ковенской крепости. Центральное укрепления (левая половина). RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7498.*
20. *По Ковенской крепости. Форт № II. План. 14 декабря 1890 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7552.*
21. *По Ковенской крепости. Линковское укрепление. 14 декабря 1890 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7567.*
22. *Проект каменных построек внутри Линковского укрепления. 30 апреля 1891 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7584.*
23. *По Ковенской крепости. Линковское укрепление. План. 17 ноября 1892 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7620.*
24. *По Ковенской крепости. Линковское укрепление. Профиль. 17 ноября 1892 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7621.*
25. *По Ковенской крепости. Проект усиления форта № II. Профиль. Марта 1892 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7626.*
26. *По Ковенской крепости. Проект усиления форта № II. План. Марта 1892. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7627.*
27. *По Ковенской крепости. Отчётный чертёж подъёмного механизма на IV укреплении. 30 ноября 1894 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7673.*
28. *Генеральный план крепости Ковна с показанием произведённых работ в 1894 году. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7682.*
29. *По Ковенской крепости. Форт II. План. 29 октября 1894 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7683.*
30. *По Ковенской крепости. Форт II. Профиль. 29 октября 1894 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7684.*
31. *Генеральный план крепости Ковна. 1904 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7889.*
32. *По Ковенской крепости. План форта у фольверка Кумпе. 1904 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7892.*
33. *По Ковенской Крепости. План форта у фольверка Кумпе. 1907 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7912.*
34. *Генеральный план Ковенской крепости 1907 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7916.*
35. *По Ковенской крепости. План форта у фольверка Кумпе. 1908 г. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7912.*
36. *По Ковенской крепости. Форт у фольверка Кумпе. Профиль. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7922.*
37. *По Ковенской крепости. Форт у фольверка Кумпе. План. RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7953.*

38. *Gynybos sektorių tarp IV ir V fortų. 1911.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7961.
39. *Генеральный план Ковенской крепости 1912 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7985.
40. *По Ковенской крепости. По проекту переустройства Ковенской крепости. Генеральный план. 20 февраля 1913 года.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8006.
41. *По Ковенской крепости. По проекту переустройства Ковенской крепости. Генеральный план. 1913 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8007.
42. *Форт «Марва». План. 17 июня 1914 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8009.
43. *Профили Форта «Марва». 17 июня 1914 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8010.
44. *По Ковенской крепости. Форт «Ромайне». 17 июня 1914 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8011а.
45. *По Ковенской крепости. Опорный пункт «Шаки». 17 июня 1914 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8012.
46. *По Ковенской крепости. Проект батареи № 2, 3, 5. Апреля 13 дня 1883 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8070.
47. *По Ковенской крепости. Проект батареи № 9. 29 мая 1882.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8071.
48. *По Ковенской крепости. К проекту группы Януце. План форта Заграда. 24 мая 1914 г.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 8230.

Ф. 802, ар. 5

49. *Министерство военного Главного инженерного управления. Отделение 2 стол 1. № 40. С дополнительными формулярами Ковенской крепости за пятилетие с 1895 по 1900 г.* RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 11739 (mikrofilmas).
50. *Формуляр Ковенской крепости по 1900 г.* RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 13259 (1)-(5) (mikrofilmas).
51. *Ковенская крепость. С проектом форта Домейково и опорного пункта у дороги Шаки в Ковенской крепости.* RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 16559 (mikrofilmas).
52. *Министерство военного Главного военно-технического управления Временного отделения I стола. Дело № 26.* RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 16560 (mikrofilmas).
53. *Стратегическое значение Ковна.* RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 16991 (1) (mikrofilmas).
54. *Записка по поводу укрепления нашей западной границы.* RVKIA. Ф. 802, оп. 5, д. 16991 (2) (mikrofilmas).
55. *Проект искровой станции.* RVKIA, Ф. 802, оп. 5, д. 16538.

Ф. 13148, ар. 1⁵³⁸

56. *Годовой отчёт по Ковенской крепости за 1911 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 163.
57. *Приказание по Ковенской крепости.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 182.
58. *Годовой отчёт по Ковенской крепости за 1912 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 183.
59. *Годовой отчёт по Ковенской крепости за 1913 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 223.
60. *Приказание по Ковенской крепости.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 270.
61. *Дело по строевой части. Переписка с старшим врачом на 1903 г.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 1721.
62. *Дело об устойчиве Иордании на реке Хеман для праздника Крещения и о снятии крупных колоколов с православных и католических церквей в связи с нуждами военного времени.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 3231.
63. *Переписка производителя работ и конторы городского участка Ковенской крепости, с канторами частных заводов в строительстве заразного отделения Ковенского местного лазарета, сооружений канализаций и водопровода, чертежи и счёты.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 3249.
64. *Inventorizacijos byla.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 3647.
65. *Имущество Ковенского крепостного Петропавловского Собора.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4190.
66. *Дело № 9 Ликвидационного управления Ковенской крепости о сдаче имущества и акты сожжения планов крепости. 24 августа 1915 года – 11 августа 1916 года.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4281.
67. *Переписка о ликвидации передачи имущества и командировки личного состава. 18 июля 1916 года – 5 августа 1916 года.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287.
68. *Дело с перепиской по денежной части и другим вопросам.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4298.
69. *Денежный журнал Ликвидационного управления Ковенской крепости на 1916 год.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4301, л. 101-102.
70. *Ведомости о состоянии чинов и лошадей Ковенской крепости временного № 3 госпиталя. 29 августа 1914 года – 2 августа 1915 года.* RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 5239.
71. *Ведомости об успехе работ (май 1915 г.).* RVKIA. Ф. 3148, оп. 1, д. 3271.

КАА

Ф. I465, ар. 1

72. *Проект перестройки 5 форта. Бетонировка кирпичной потерны. 1908 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 210.

⁵³⁸ Sąrašas pagal bylą numerių eiliškumą.

73. *Проект 6 батарейных конюшен 28-ой артиллерийской бригады. К проекту перестройки форта. Бетонировка казармы. План.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 211.
74. *Проект бетонирования полукапонира на левом фазе V форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 212.
75. *Проект бетонирования порохового погреба на V форту.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 213.
76. *Проект бетонирования порохового погреба на правом фазе V форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 214.
77. *Проект бетонирования горжевого капонира V форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 215.
78. *План вырубке леса на 11-ти участках земли вблизи VI форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 216.
79. *План правого промежуточного капонира и усиления погреба.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 218.
80. *Проект усиления казармы VI форта. 1908 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 219.
81. *Усиление погреба на левом фазе VI форта.* Ф. I465, ар. 1, б. 220.
82. *Проект перестройки VI форта. Профили по плану форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 221.
83. *Проект перестройки VI форта. Профили к постройке правого промежуточного капонира и усиления погреба на правом фазе.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 222.
84. *Проект перестройки VI форта. Проект правого промежуточного капонира и усиления погреба.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 223.
85. *Проект замены свайных стенок мощёными откосами в кюветах головного и горжевого капониров VII форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 224
86. *Проект перестройки VI форта. Профили к плану форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 225.
87. *Усиление порохового погреба на капитале форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 226.
88. *Схема границы фортовых участков крепости Ковна.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 227.
89. *Проект перестройки VI форта. План.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 228.
90. *Разрезы к проекту переделки V форта. 1908 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 229.
91. *Разрезы к левому промежуточному тыльному капониру V форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 230.
92. *План перестройки левого пром. полукапонира и левой половины горжи у форта Кумпе; К проекту перестройки форта V. Бетонировка казармы. 31. 12. 1909.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 234.
93. *Чертеж замены правого полукапонира бетонным.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 239.
94. *Профили усиления форта I. 1988 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 240.
95. *Профили к отчёту об исправлении оплывов на VI форту.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 241.
96. *Усиление форта I 1898 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 242.
97. *Форт III. Профили.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 245.
98. *Форт IV. Профили. 1911 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 246.
99. *Проект бетонного покрытия над головным капониром форт V.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 247.
100. *Форт V. План. 1889 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 249.
101. *План левого пром. капонира и усиления погреба на VI форту.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 250.
102. *Усиление казармы на VI форту.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 251.
103. *Усиление погреба на левом фазе VI форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 252.
104. *Казематированная казарма VI форта 1888 г.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 253.
105. *Замена головного капонира бетонным кофром (VI форт).* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 254.
106. *Капонир I форта (фрагмент).* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 256.
107. *Капонир IV форта (фрагмент).* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 257.
108. *Проект перестройки VI форта. Замена тыльного капонира бетонным.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 262.
109. *Фрагмент правого полукапонира V форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 263.
110. *Усиление местности вокруг 4 батареи.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 264.
111. *Платформа военной железно-дорожной станции.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 267.
112. *Здание военно-железнодорожной станции.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 271.
113. *Железнодорожная станция Ковно.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 278.
114. *Батарея 5. Проект.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 279.
115. *Проект батарей 2, 3, 5.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 281.
116. *Первоначальный проект батареи I.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 282.
117. *Профили 4 батареи (малоценно).* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 283.
118. *Промежуточная батарея (типовой проект).* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 284.
119. *Каземат противоштурмовых пушек в отрезке исх. угла форта IV (фрагмент).* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 287.
120. *Генеральный план казарм и флигелей при центральных складах на левом берегу р. Неман.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 290.
121. *Сарай у VIII форта для арт. имущества.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 291.
122. *Ген. план строений конно-артиллерийской батареи.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 292.
123. *Казармы батальона крепостной артиллерии.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 293.
124. *Ген. план северо-восточной части Ковенской крепости с показанием добавочной батареи VI форта.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 294.
125. *Проект бетонирования погреба V форта.* Ф. I465, ар. 1, б. 295
126. *3 понтонный батальон, план строений.* КАА. Ф. I465, ар. 1, б. 297

127. *План лесонасаждений Эйгули и Кормялова.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 298
128. *Часть ген. плана с показанием фрагмента Линкувского укрепления.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 303
129. *Усиление Линкувского укрепления (4 января 1910 г).* КАА. F. I465, ap. 1, b. 304
130. *Проект укреплений на горе Лингем.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 305
131. *Центральные укрепления.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 309
132. *Промежуточный склад в куртине центр. укрепления для укреплений 1, 2, 3 и батарей 1, 2.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 322
133. *Форт IV (фрагмент).* КАА. F. I465, ap. 1, b. 325
134. *Капустный погреб, расположение на плане казарм 109 и 110 полков.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 328
135. *Расположение 2-х сараев в Панемуне, план.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 329
136. *Сарай.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 331
137. *План арт. складов правого берега р. Неман.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 335
138. *Сарай.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 336
139. *Водостоки.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 395
140. *Исправление откоса.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 396
141. *Водостоки от складов.* КАА. F. I465, ap. 1, b. 397

F. I465, ap. 2

142. *Дополнительный послужной список. 1879 г.* КАА. F. I465, ap. 2, b. 1.
143. *Приказ войскам гарнизона Ковенской крепости 1905 г.* КАА. F. I465, ap. 2, b. 7.
144. *Приказание по Ковенской крепости 1914 год.* КАА. F. I465, ap. 2, b. 13.

F. 219, ap. 1

145. *Byla apie tiltų perėmimą iš vokiečių okupacinės valdžios ir perdavimą Susisiekimo Ministerijai.* КАА. F. 219, ap. 1, b. 31.
146. *Atsiskaitymo su išdu iš perduoto ar nusavinto turto ir skolų projektas. Susirašinėjimas su Kauno miesto savivaldybės inspektoriumi užstatų varžytinių klausimais.* КАА. F. 219, ap. 1, b. 1044.
147. *Laikraščių iškarpos iš straipsnių, liečiančių Kauno miesto savivaldybę. Straipsniai apie siaubingą padėtį asmenų, gyvenančių fortuose.* КАА. F. 219, ap.1, b. 1112.

F. R-1126, ap. 5

148. *Kauno Politechnikumo mokomųjų dirbtuvių statybos aikštelės Algirdo g. inž. geologija. 1957 m.* КАА. F. R-1126, ap. 5, b. 45.
149. *Kauno politechnikumo mokomojo korpuso statybinio sklypo inž. geologija. 1961 m.* КАА. F. R-1126, ap. 5, b. 143.
150. *LTSR Stat. ir arch. reikalų komitetas, Statybos projektavimo institutas. Kauno filialas. KPI Statybos fakulteto mokomasis laboratorinis korpusas. 1963 m.* КАА. F. R-1126, ap. 5, b. 230.

F. R-1702, ap. 2

151. *Pramonės rajonas prie VI forto Kaune.* КАА. F. R-1702, ap. 2, b. 15.

F. R-1705, ap. 2

152. *Kauno miesto architektūros paminklų ir apsaugos zonų projektas. 1947 m. Genplanas.* КАА. F. R-1705, ap. 2, b. 4. 1 lapas.

LCVA

F. 929, ap. 3

153. *Kauno tvirtovės statybos skyriaus viršininko pareiškimas Krašto apsaugos ministrui.* LCVA. F. 929, ap. 3, b. 606.

F. 1378, ap. 1

154. *VII-ojo forto pritaikymas archyvui. Architektas V.Dubeneckis. 1921 m.* LCVA. F. 1378, ap. 1, b.28.

KPD KTP

155. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125a – Pirmasis fortas. In: KPD KTP.
156. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125b – Antrasis fortas. In: KPD KTP.
157. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125c – Trečiasis fortas. In: KPD KTP.
158. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125d – Ketvirtasis fortas. In: KPD KTP.
159. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125e – Penktasis fortas. In: KPD KTP.
160. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125f – Šeštasis fortas. In: KPD KTP.
161. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125g – Septintasis fortas. In: KPD KTP.

162. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125h – Aštuntasis fortas. In: KPD KTP.
163. Kultūros paminklo pastato apžiūros aktas. Atv125i – Devintasis fortas. In: KPD KTP.
164. Steponaitytė, Nijolė. Buvusios Kauno tvirtovės komplekso – vietinės reikšmės architektūros paminklo Atv125 objektų apsaugos zonų nustatymas. Dalis: 1 forto (Kauno rajonas, Plentas Kaunas-Noreikiškės) – Atv 125a apsaugos, saugomo landšafto ir reguliuojamo užstatymo zonos. Kauno rajonas, 1992.
165. Kompleksiniai tyrimai. Komplexas: Buv. Kauno tvirtovės 4-as fortas, Atv125d, Iv106. Objektas: Išminavimo ir teršalų pašalinimo paruošiamieji darbai. KPD, Kaunas, 1995.
166. Kauno tvirtovės išminavimo darbų ataskaita už 1995 m. birželio – gruodžio mėnesius. KPD, Kaunas, 1995.

Interviu

167. 2012 01 06, 2007 03 23, 2006 10 07 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su KTU Architektūros ir statybos instituto darbuotoja, architektė, paveldo eksperte Nijole Steponaityte.
168. 2011 09 23, 2012 01 19 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su VŠĮ „Karo paveldo centras“ direktoriumi Vladimiru Orlovu (www.karopaveldas.lt/)
169. 2011 12 08 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Lietuvos fotomenininkų sąjungos Kauno skyriaus pirmininku doc. Gintaru Česoniu.
170. 2009 11 02 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros vadovu prof., habil. dr., inž., arch. Piotr Molski (<http://www.arch.pw.edu.pl/wapw/index.php?co=pracownik&id=84&menu=pracownik>).
171. 2009 11 05 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros darbuotoju dr., inž., arch. Cezary Głuszek.
172. 2009 11 07 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Varšuvos technikos universiteto Architektūros fakulteto Pastatų konservavimo katedros darbuotoju dr., inž., arch. Marcin Górski (<http://www.arch.pw.edu.pl/wapw/index.php?co=pracownik&id=161&menu=pracownik>).
173. 2008 06 05, 2007 03 23 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su ICOMOS mokslo tarybos Pasaulio paveldo Icofort'o (angl. *IcoFort's Experts on the World Heritage for the Scientific Council of ICOMOS*) ekspertu Carlosu Scheltema (<http://icofort.icomos.org/icofort-s-experts-on-wh>).
174. 2007 06 19, 2007 03 23, 2006 12 04, 2006 06 10 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su ilgamečiu Gdanskio istorijos muziejaus darbuotoju Zdzisław Balewski (http://www.polishhistory.pl/muzea.html?&tx_hmsmuzea_pi1%5BshowUid%5D=681&cHash=ce5d7c0289).
175. 2007 06 19, 2007 03 23, 2006 12 04, 2006 06 10 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Spandau citadelės vadove Andrea Theisen (<http://www.zitadelle-spandau.de/Kontakte/kontakte.html>)
176. 2007 06 19, 2007 03 23 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Vroclavo gamtos mokslų universiteto Kraštovaizdžio architektūros instituto darbuotoju dr. inž. Lukasz Pardela (http://www.up.wroc.pl/faculties/10596/institute_of_landscape_architecture.html).
177. 2007 03 23 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su fortifikacijos tyrinėtoju kelių knygų apie įtvirtinimus autoriumi Rudi Rolfu.
178. 2007 03 23 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su ICOMOS Tarptautinio tvirtovių ir karinio paveldo mokslo komiteto prezidente (angl. ICOMOS International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage) Lidia Klupsz (<http://icofort.icomos.org/members>).
179. 2006 04 25 Nestruktūruotas, tiesioginis, asmeninis interviu su Koenigsteino tvirtovės muziejaus direktore dr. Angelika Taube (<http://www.festung-koenigstein.de/index.php/welcome.html>).

Ataskaitos, projektų, konferencijų medžiaga⁵³⁹

180. *IX fortas. Istoriniai tyrimai* // Atliko: E. Ražanauskaitė; Lietuvos TSR Kultūros ministerija Paminklų konservavimo institutas. Vilnius, 1975.
181. *Kauno IX forto memorialinio muziejaus komplekso, IX forto/eksponato/ konservavimo–restauravimo darbų ataskaita. Pirmas darbų etapas. Kompl. Obj. Nr. K-491.01.* // Atliko: Lietuvos TSR Kultūros ministerija Paminklų konservavimo institutas. Kaunas, 1983.
182. *Šv. Mykolo Arkangelo bažnyčios Interjero meninė koncepcija* // Atliko: D. Pikšrienė; M. Matuškaitė; KPC. Kaunas, 1993.
183. *Buvusios Kauno tvirtovės I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX fortų ir Linkuvos įtvirtinimo želdinių įvertinimas bei išsaugojimas ir tvarkymo siūlymai* // Atliko: N. Steponaitytė; S. Mirinas; M. Navasaitis, Kaunas, 1996.
184. *Kultūros paveldo autentiškumas: samprata ir išsaugojimo būdai* (mokslinės konferencijos medžiaga). Vilnius, 1997 m. spalio 9–10 d.
185. *Program ochrony i zagospodarowania Cytadeli Warszawskiej – etapy I-III* // Atliko: C. Głuszek, J. Głuszek, L. Klupsz, P. Molski; Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury PW. Warszawa, 1997.

⁵³⁹ Ataskaitų, projektų, konferencijų medžiagos sąrašas sudarytas chronologine tvarka.

186. *Studium ochrony i zagospodarowania systemu fortecznego XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa wraz z analizą możliwości wykorzystania tych terenów do celów inwestycyjnych* // Atliko: C. Głuszek, P. Molski; Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury PW. Warszawa, 1997.
187. *Buv. ministrų kabineto patalpos interjero restauracija* // Atliko: E. Andriuškevičius; G. Prikockis. AB „Kauno restauravimo projektavimo institutas“ architektūros dirbtuvės. Kaunas, 1998, nr. 1.
188. *Twierdza Modlin. Waloryzacja konserwatorska, konserwatorskie uwarunkowania dostępności inwestycyjnej* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski etc. T. I-III. Warszawa, 1999, 2000, 2001.
189. Clark, Kate. From regulation to participation: cultural heritage, sustainable development and citizenship. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. Council of Europe*. 2000, s. 104-112. [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT\(2001\)161_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT(2001)161_EN.pdf)
190. Clark, Kate and Drury, Paul. From Monuments to People: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. Council of Europe*. 2000, s. 113-17. [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT\(2001\)161_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT(2001)161_EN.pdf)
191. Desimpelaere, Werner. Thoughts on social cohesion, locality and residential context. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. Council of Europe*. 2000, s. 104-112. [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT\(2001\)161_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT(2001)161_EN.pdf)
192. Karnoouh, Claude. Europe: Common Heritage and Differences. In: *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. Council of Europe*. 2000, s. 29-51. [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT\(2001\)161_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/Publications/ECC-PAT(2001)161_EN.pdf)
193. *Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas*. In: *Kultūros vertybės pagrindinis dosjė* // Atliko: D. Rūkienė; N. Lukšionytė-Tolvaišienė; A. Rupeika; O. Stasiukaitienė; KPC. Kaunas, 2000.
194. *Konserwatorskie uwarunkowania dostępności inwestycyjnej terenu fortu VII-Zbarż* C. Głuszek, M. Górski, P. Molski, R. Zaprzalski. Warszawa, 2000-11.
195. *Kauno tvirtovės komendanto blindažas. Iš: Kultūros vertybės pagrindinis dosjė* // Atliko: K. Linkus, et al.; KPC. Kaunas, 2001.
196. *Recording Living Industrial Heritage. A practical approach to documenting industrial structures*. Course report. Match Factory „Liepsna“, Kaunas, Lithuania. August 29-September 5, 2001.
197. *Koncepcja funkcjonalno-przestrzenna fortu IV Chrzanów, uwzględniająca konserwatorskie uwarunkowania dostępności inwestycyjnej* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski. Warszawa, 2001-10.
198. *Opracowanie zasad wpisu do rejestru zabytków wieloelementowych zespołów obronnych jako propozycji instrukcji dla służby ochrony zabytków* // Atliko: R. Bochenek, M. Lewicka-Cempa, B. Perzyk, J. Wendland; Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury PW. Warszawa, 2001.
199. *Konserwatorskie zasady rewitalizacji Majdanu Twierdzy Boyen w Giżycku* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Kozarski, P. Molski etc. Warszawa, 2001-11.
200. *Zarządzanie zabytkowymi zespołami fortecznymi i możliwości generowania środków na ich rewitalizację* // Atliko: A. Czyżewska. Warszawa, 2001-12.
201. *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report* / ed. Marta de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/assessing.pdf
202. Mason, Randall. Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. In: *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report* / ed. Marta de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, s. 5-30 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/assessing.pdf
203. Serageldin, Mona. Preserving the Historic Urban Fabric in a Context of Fast-Paced Change. In: *Values and Heritage Conservation. Research Report* / ed. E. Avrami, R. Mason, M. de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, s. 51-58 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/valuesrpt.pdf
204. *Values and Heritage Conservation. Research Report* / ed. E. Avrami, R. Mason, M. de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, s. 51-58 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/valuesrpt.pdf
205. *Baltic Culture and Tourism Route Fortresses*. In: *Application Form. Baltic Sea Region, Interreg III B, Neighbourhood Programme*. EU, 2004.
206. *Dokumentacja naukowa stanu zachowania oraz konserwatorskie Asady ochrony i zagospodarowania fortu Bema (P-Parysów) w Warszawie* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski. Warszawa, 2004-04.
207. *Uzupełniające badania i korekta konserwatorsko – architektoniczna do opracowania „Renowacja fosy suchej oraz wału na forcie Bema“ w Warszawie* // Atliko: C. Głuszek. Warszawa, 2005-06.

208. *Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo)*. INTERREG III B project. Post Soviet Military Areas in Lithuania. Report. 2006.
209. *Kauno tvirtovės objektų būklė. Objektų būklės fiksavimas* // Atliko: G. Česonis. Kaunas, 2007.
210. *Kauno tvirtovės objektų būklės analizės tekstinė – grafinė dalis* // Atliko: G. Česonis. Kaunas, 2007.
211. *Kauno tvirtovės V forto panaudojimas kultūros ir turizmo reikmėms. Galimybių studija* // Atliko: UAB „Projektų gama“. Kaunas, 2007.
212. *Kauno miesto savivaldybės I-ojo Žaliakalnio kultūrinio draustinio specialiojo plano pagrindžiamoji dalis: Kultūrinio draustinio teritorijos tyrimai, paveldosauginių verčių nustatymas ir pasiūlymai saugojimui. Tyrimų ataskaita* // Atliko: R. Trumpienė, N. Lukšionytė-Tolvaišienė; et al. Kaunas, 2007.
213. *Paveldosauginė ekspertizė, pastato, Drobės g. 31, Kaune, vertingųjų savybių nustatymui* // Atliko: I. Vaškeliene, N. Steponaitytė. Kaunas, KDP KTP, 2007.
214. *Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo)*. INTERREG III B project. Post Soviet Military Areas in Lithuania. Report. 2008.
215. *Ochrona zabytków w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Budownictwo obronne – problemy ochrony i adaptacji. Cz. II. Zainwestowanie a stan zabytkowego obiektu* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski; Wydział Architektury PW. Warszawa, 2008-01.
216. *Archyviniių dokumentų, saugomų Rusijos valstybės karo istorijos archyve, skaitmeninių kopijų pagaminimo ir jų perdavimo Kauno apskrities archyvui projekto ataskaita – analizė* // Atliko: G. Dručkus; KAA. Kaunas, 2008-09-19.
217. *Waloryzacja architektoniczno – konserwatorska fortu III Blizne oraz konserwatorskie studium możliwości inwestycyjnych z przeznaczeniem na funkcję hotelową i rekreacyjno-sportową na terenie fortu III Blizne przy ul. Lazurowej w Warszawie* // Atliko: C. Głuszek, M. Górski, P. Molski etc. Warszawa, 2008-10-11.
218. *VII forto kairiojo sparno tvarkybos projektas* // Atliko: J.Lukšė, P.Balbatunov, L.Ramanauskaitė. Kaunas, 2010.
219. *Kauno tvirtovės IX fortas UK10452: dešinysis sparnas (puskaponierius su šaudmenų sandėliu). Žemaičių pl. 75, Kaune. Tvarkybos darbų projektas (remontas, restauravimas, pritaikymas). Projektiniai pasiūlymai* // Atliko: Z.Bagdonas, R.Žukauskienė, I.Adamonytė. Kaunas, 2012-03.

Nepublikuotos disertacijos, magistro, bakalauro ir tiriamieji darbai

220. Akelaitytė, Rita. *Žemųjų Šančių architektūrinės vertybės*: menotyros magistro darbas. VDU, Kaunas, 2008.
221. Česonis, Gintaras. *Kauno tvirtovės sistemos įtaka miesto urbanistiniam kraštovaizdžiui*: menotyros magistro darbas. VDU, Kaunas, 1999.
222. Drėmaitė, Marija. *Pramonės architektūra Lietuvoje 1920 – 1940 metais: istorinė raida, stilistiniai ypatumai, kultūrinė reikšmė*: humanitarinių mokslų daktaro disertacija. VDA, Vilnius, 2006.
223. Gedminaitė, Kristina. *Kauno tvirtovės pritaikymo turizmui prielaidos*: profesinio bakalauro baigiamasis darbas. Kauno kolegija, Kaunas, 2007
224. Gliebutė, Vilma. *Kauno tvirtovės penktojo forto renovacijos projektas*: baigiamasis magistro darbas. VGTU, Vilnius, 2009.
225. Głuszek, Cezary. *Twierdza Warszawa we współczesnej strukturze miasta*. praca doktorska. Wydział Architektury PW Zakład konserwacji zabytków. Warszawa, 1998.
226. Górski, Marcin. *Parki tematyczne jako forma zagospodarowania zabytkowych XIX-wiecznych zespołów obronnych w Polsce*: praca doktorska. Wydział Architektury PW. Warszawa, 2006.
227. Kilinskaitė, Renata. *Paveldo pritaikymas tamsiajam turizmui Lietuvoje: Kauno fortų atvejis*: baigiamasis magistro darbas. VDU, Kaunas, 2012.
228. Maskalėnaitė, Ilona. *Kauno šv. Mykolo arkangelo bažnyčia*: „Architektūros paveldo animacija“ tiriamasis darbas. VDU, Kaunas, 2009.
229. Misiūnaitė, Šarūnė. *Kauno tvirtovės Linkuvos itvirtinimo antrojo reduto teritorijos suplanavimo, sutvarkymo irapželdinimo projektas*: baigiamasis bakalauro darbas. VGTU, Vilnius, 2010.
230. Mozūraitytė, Edita. *Kauno VII ir IX fortų pritaikymas visuomenės poreikiams: Lietuvos ir užsienio šalių patirčių analizė*: baigiamasis magistro darbas. VDU, Kaunas, 2011.
231. Sabestinaitė, Jolanta. *Karinis paveldas Lietuvoje, jo apsaugos ir tvarkymo problemos (1940–2005 m.)*: baigiamasis magistro darbas. VU, Vilnius, 2006.
232. Šedovas, Arnas. *Aukštosios Panemunės tarpukario architektūros paveldas ir jo pažinimo galimybės*. : menotyros magistro darbas. VDU, Kaunas, 2008.
233. Šimkutė, Gita. *Kauno fortai fotografijoje: Romo Juškelio, Gintaro Česonio ir Vytauto Pletkaus kūrinių lyginamoji analizė*: baigiamasis bakalauro darbas. VDU, Kaunas, 2008.
234. Šurkutė, Indrė. *Kauno meno mokyklos komplekso animavimo galimybės*: „Architektūros paveldo animacija“ tiriamasis darbas. VDU, Kaunas, 2008.

235. Касьянов, Николай Владимирович. *Формирование системы и архитектура оборонительных сооружений Владивостока*: диссертация кандидата архитектуры (18.00.01). Владивосток, 2004.

Rankraščiai, laiškai

236. Górski, Marcin. Preservation of Modlin fortifications – report from besieged fortress. Warszawa, 2008.
237. Górski, Marcin, Narębski, Lech. *Program rewitalizacji Fortu VIII w Toruniu*. Warszawa, 2009.
238. Górski, Marcin. *Protection and reintegration of Warsaw Fortress in terms of intensive urban development*. Warszawa, 2009.
239. Górski, Marcin. *Ochrona konserwatorska fortyfikacji Modlina – raport z oblężonej twierdzy*. Warszawa, 2008.
240. Górski, Marcin; Kaliński, Daniel; Kinsner, Paweł; Molski, Piotr; Narębski, Lech. *Konserwatorski program adaptacji Fortu VIII w Toruniu*. Warszawa, 2009.
241. Яковлев, Виктор Васильевич. *Крепость Ковна [1882–1915 г.г.]*. 1934 (fotokopija iš RGVA. B. 231, Я-368).

Publikuoti šaltiniai

Įstatymai, bendrieji planai⁵⁴⁰

242. Lietuvos TSR Kultūros paminklų apsauga. Įstatymas ir įsakymai. Priimtas: 1940 07 20. In: *Valstybės žinios*. 1940 06 25, Nr. 720 (5745).
243. Kultūros paminklų apsaugos įstatymas ir Kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija / Priimtas 1967 04 15. Vilnius, 1973.
244. Закон Литовской Советской Социалистической Республики об охране и использовании памятников истории и культуры. Priimtas 1977 12 22, Nr. IX-2201. Vilnius, 1977.
245. Istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo nuostatai / Priimtas 1982 09 16. Vilnius, 1983.
246. Lietuvos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas / Priimtas 1994 12 22, Nr. I-733. In: *Valstybės žinios*, 1995 01 06, Nr. 3-37.
247. Kauno miesto seniūnijų ir miesto dalių ribos. Kaunas, 2001 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://bendrasisplanas.kaunas.lt/>
248. Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymo pakeitimo įstatymas / Priimtas 2001 12 08, Nr. IX-628. In: *Valstybės žinios*. Nr. 108-3902, 2001.
249. Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento direktoriaus įsakymas Dėl objektų įrašymo į LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą / Priimtas 2002-03-22, Nr. 059. In: *Valstybės žinios*. Nr. 33-1264, 2002, p. 30-31 [žiūrėta 2008 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=24D630EC-1523-42F2-9E57-C8E556687D54>
250. Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento direktoriaus įsakymas Dėl objektų įrašymo į LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą / Priimtas: 2002 05 21, Nr. 112. In: *Valstybės žinios*. Nr. 58-2268, 2002, p. 116.
251. Kauno miesto bendrasis planas (2003–2013). Kaunas, 2003 (patvirtintas 2003 m.) [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_0
252. Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas / Priimtas 2004 09 28, Nr. I-733. In: *Valstybės žinios*, 2004 10 19, Nr. 153-5571.
253. Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio politikos krypčių aprašas / Patvirtintas 2004 12 01, Nr. 1526. In: *Valstybės žinios*, 2004, Nr. 174-6443.
254. Kauno rajono savivaldybės teritorijos bendrasis planas. Kaunas, 2009 (Patvirtintas 2009-01-29 sprendimo Nr. TS-1) [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_rajono_savivaldybes_bendrasis_planas
255. Valstybinė žemės nuomos sutartis. 2010 m. sausio 27 d. Nr. N19-137.
256. Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos ministro įsakymas dėl Rokų (Kauno tvirtovės IV forto) gamtotvarkos plano patvirtinimo. Priimtas 2010 04 23, Nr. D1-334. In: *Valstybės žinios*. Nr.: 49-2414.
257. Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Miesto struktūra. T. II, dalis: A. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle
258. Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Socialinė aplinka. T. II, dalis: B. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle
259. Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Ekonominė aplinka. T. II, dalis: C. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle

⁵⁴⁰ Įstatymų ir bendrųjų planų sąrašas sudarytas chronologine tvarka pagal publikavimo datą.

260. *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Gamtinė aplinka.* T. II, dalis: D. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle
261. *Kauno miesto teritorijos bendrasis planas (2013–2023). Esamos būklės analizė. Miesto aplinka. Nekilnojamasis kultūros paveldas.* T. II, dalis: E. Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle
262. *Kauno miesto kultūros paveldo objektų sąrašas (2011 m. rugsėjo mėn. būklė).* Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle
263. *Kauno miesto savivaldybės bendrasis planas (2013–2023).* M 1:25 000. Kaunas, 2011. [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: http://www.kaunoplanas.lt/bendrieji_planai/kauno_miesto_bendrasis_planas_esama_bukle
264. *Kauno miesto seniūnijų žemėlapis.* Kaunas, 2011 [žiūrėta 2012 m. vasario 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://maps.kaunas.lt/gis/seniunijos/>
265. *Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašas.* Patirtintas 2005 m. balandžio 15 d. įsakymu Nr. ĮV-150; 2011 m. birželio 15 d. įsakymo Nr. ĮV-447 redakcija. In: Valstybės žinios, 2011, Nr.: 75 -363.
266. *Kauno miesto savivaldybės mero potvarkis dėl „Darbo grupės Vytauto didžiojo karo muziejaus Karo technikos skyriaus įkūrimui VI forte organizuoti sudarymo ir jos darbo reglamento patvirtinimo“.* 2011 m. gruodžio 2 d. Nr. M-241.

Memuarai

267. Daugirdas, Tadas. Kaunas vokiečių okupacijoje (Ištrauka iš T.Daugirdo dienoraščio). In: *Karo archyvas.* T. IX. Kaunas, 1938, p. 117-182.
268. Gen. Litzman. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas. In: *Mūsų žinynas*, 1930, Nr. 65.
269. Pikčilingis, Jonas. Pergventos valandos. In: *Karo archyvas.* T. III. Kaunas, 1926, p. 90-111.

Kiti šaltiniai

270. Ar negriausite tą soborą? In: *Lietuvos žinios.* 1932, liepos 12, p. 6.
271. Aleknavičius, St. Ar verta nugriauti „Soboras“. In: *Lietuvos žinios*, 1928, vasario 6, p. 3.
272. Bertkau, F (Hauptmanas). Žinios iš visur. Kaunas. In: *Dabartis*, 1915 rugsėjo 15, Nr. 5, p. 2.
273. Dobužinskis, M. Griauti ar remontuoti įgulos bažnyčią. In: *Dienos naujienos*, 1931, rugpjūčio 14, Nr. 109, p. 2.
274. Černeckis, Vincas. Kauno tvirtovė. In: *Mokslas ir gyvenimas*, 1969, Nr. 3, p. 6-9.
275. Girdvainis, Juozas. „Alio, Alio. Kalba kaunas. Lietuva“. In: *Vakarų ekspresas*, 2006 birželio 12 [žiūrėta 2011 m. spalio 3 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ve.lt/naujienos/kultura/tv-ir-radijo-naujienos/alio-alio-kalba-kaunas-lietuva-400897/>
276. J.K. Nepriklausomybės paminklo statymą dar atidėkime. In: *Lietuvis.* 1928, sausio 17, Nr. 13, p.5.
277. Jokimas, Antanas. Apie Kauno miesto statybą. In: *Technika ir ūkis.* 1940, Nr. 3. p. 42-44.
278. Kaip atrodo fortai po 20 metų nuo jų paėmimo. In: *Lietuvos aidas*, 1935 rugpjūčio 28, Nr. 196 (2459), p. 10.
279. Kam maskoliai pavertė Kauną į drutvietę? In: *Ūkininkas*, 1891, Nr. 12, p. 530-533.
280. Kančienė, Jolita. Laikinosios sostinės reprezentacinės aikštės. In: *Archiforma.* 2006, Nr. 3, p. 72-80.
281. Kas daryti su Kauno Soboru. In: *Diena.* 1929, birželio 16, Nr. 146, p. 4.
282. K.S. Surastas Kauno tvirtovės žemėlapis. In: *Lietuvos žinios*, 1939, vasario 15, Nr. 38.
283. *Kauno miesto planai XIX a. – XX a. pirmoji pusė.* Kaunas: Naujasis lankas, 2007.
284. Kauno Soboro pastatymo paslaptys. In: *Lapas*, 1933 gruodžio 17, Nr. 51, p. 6.
285. *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978 – 1990 m.)* // Sud. J.Bardauskas. T.I – II. Vilnius: Savastis, 1993.
286. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas.* Vilnius: Pergalė, 1973.
287. Mingaila, Stasys. Dantės „Dieviškos komedijos“ fragmentas Kaune. In: *Lietuvos aidas*, 1939, sausio 26, Nr. 42.
288. Pigių butų kolonijos. In: *Lietuvos aidas*, 1932, birželio 20, Nr. 137 (1512)
289. Purickis, J. Dėl Kauno Soboro arba įgulos bažnyčios. In: *Lietuvos aidas.* 1931, rugpjūčio 10, p. 4.
290. Senąjį Kauno veidą atskleidus. In: *Lietuvos žinios*, 1939, kovo 27, Nr. 70, p. 5.
291. Už 63 000 litų atremontuos įgulos bažnyčią. In: *Dienos naujienos*, 1932, liepos 16, Nr. 160, p. 2.
292. Vidūnas. Vyriausieji karo atsitikimai iš 1915 mt. Pradžios. In: *Dabartis*, 1915 rugsėjo 15, Nr. 5, p. 1-2.
293. VI.R. Kaip atrodo Kauno fortai šiandien (Buv. Kauno tvirtovės žlugimo 20 metų proga). In: *Lietuvos aidas*, 1935 rugsėjo 4, Nr. 202 (2465), p. 2.
294. Ziminskas, J. Pigių butų kolonijos Kaune. In: *Savivaldybė*, 1934, Nr. 8. p. 20-21.
295. Žiedrys, Kazys. Griaukime Kauno Soborą. In: *Rytas.* 1928, kovo 17, p. 4.

LITERATŪRA

Knygos

1. Ambrazas, Vytautas. *Svetimų tikrinių vardų rašymas*. Vilnius: LKI, 2008.
2. Andriušytė, Aistė. Architektūra – statybos menas. Vilnius: VGTU leidykla „Technika“, 2007 [žiūrėta 2012 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ebooks.vgtu.lt/reader/architektra-statybos-menas>
3. *Appropriate Monumental use of Fortresses. Documentation and recommended proceeding*. Berlin, 2007.
4. Ashworth, Gregory John; Howard, Peter. *Europos paveldas, planavimas ir valdymas*. Vilnius: Versus Aureus, 2008.
5. Ashworth, Gregory John. *War and the City*. London, New York: Taylor & Francis e-Library, 1991, 2003.
6. Ashworth, Gregory John, Tunbridge, E. John. *Dissonant Heritage*. Chichester, 1996.
7. Ashworth, Gregory John, Tunbridge, E. John. *The Tourist-Historic City. Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City*. Oxford: Pergamon, 2000.
8. Bochenek, Ryszard Henryk. *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1980.
9. Bogdanowski, Janusz. *Architektura obronna w Krajobrazie Polski*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
10. Butkus, S. Tomas. *Miestas kaip įvykis*. Vilnius: kitos knygos, 2011.
11. Chorzępa, Jarosław. *Fortyfikacje*. Warszawa: Carta Blanca, 2007.
12. *Critical Terms for Art History* // ed. by R.S.Nelson and Richard Shiff, Chicago, London, 1996, 2003, p. 22.
13. *Fortyfikacje*. Warszawa: Carta Blanca, 2007.
14. Čepaitienė, Rasa. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005.
15. Česonis, Gintaras. *Pasivaikščiojimai po Kauno tvirtovę*. Kaunas, 2007.
16. Davies, Nicolas; Jokiniemi, Erkki. *Dictionary of Architecture and Buildings Construction*. Oxford: Elsevier, 2008.
17. Leonidas, Donskis. *Moderniosios kultūros filosofijos metmenys*. Vilnius: MELI, 1993.
18. *300 kultūros paminklų*. Vilnius: Mintis, 1980.
19. *Enciklopedinis karybos žodynas*. Vilnius: LKA, 2008.
20. Feilden, M. Bernard. *Conservation of Historic Buildings*. Oxford: Architectural Press, 1982, 1994, 2003.
21. Feilden, M. Bernard, Jokilehto Jukka. *Pasaulio kultūros paveldo vietų bei vietovių priežiūros gairės*. Vilnius, 1998.
22. *Fortyfikacje Gdańska* / Ed. G.Bukal. Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2006.
23. *Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Vilnius, 2004.
24. Glemža, Jonas Rimantas. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*, Vilnius: VDA, 2002.
25. Graham, Brian, Ashworth, Gregory John, Tunbridge, E. John. *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Arnold Publishers, 2004.
26. Jakovlevas-Mateckis, Konstantinas. *Miesto kraštovaizdžio architektūra. Miesto kraštovaizdžio architektūros raida ir teorijos pagrindai*. T. I. Vilnius: Technika, 2008.
27. Jakowlew, W.W., Szmakow, N.I. *Fortyfikacja stala przed i w czasie I Wojny Światowej*. Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2004.
28. James, Ian. *Paul Virilio*. USA&Canada: Routledge: 2007.
29. Jurevičienė, Jūratė. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga*. Vilnius: Technika, 2010.
30. *Kaunas. Istorija, praeitis, dabartis* // Sud. R.Viedrynaitis. Kaunas: Šviesa, 2006.
31. *Kauno architektūra*. Vilnius: Mokslas, 1991.
32. *Kauno atvirukai 1918-1940*. Vilnius, 2001.
33. Kłosek-Kozłowska, Danuta. *Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistika*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007.
34. *Kultūros animacija* // Parengė: R.Žukienė, R.Mažeikienė, L.Dovydaitytė. Kaunas: VDU, 2007.
35. Kuodys, Modestas. *Varniai, Dimitravas, Pabradė: koncentracijos ir priverčiamojo darbo stovyklos Lietuvoje 1927-1940 m.* Vilnius: Versus aureus, 2007.
36. Łagowski, S. *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych predmości*. Pruszków: 2005.
37. *Lietuvių kalbos žodynas*. T. I–XX (1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 . [žiūrėta 2012 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą:– www.lkz.lt
38. *Lietuvos architektūros istorija*. T. III. Vilnius: Savastis, 2000.
39. *Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai*. Vilnius: Vaga, 2001.
40. *Lietuvo kariuomenės karininkai 1918–1953*. T. III. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003.
41. *Lietuvo kariuomenės karininkai 1918–1953*. T. V. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005.
42. Lukšionytė – Tolvaišienė, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*. Kaunas: VDU leidykla, 2001.

43. Lukšionytė, Nijolė; Valinčiūtė-Varnė, Rima. Menų fakulteto baigiamieji rašto darbai: metodiniai nurodymai. Kaunas: VDU, 2011.
44. Miškinis, Algimantas. *Užnemunės miestai ir miesteliai*. Vilnius: Savastis, 1999.
45. Molski, Piotr. *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespolów fortyfikacji nowszej w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007.
46. Nevardauskienė, Daiva. *Aukštosis Panemunės istorija*. Kaunas: UAB „Prix Fixe“, 2010.
47. Niewiadomy, Grzegorz. *Grodzisko w Gdańsku. Przewodnik turystyczny*. Gdańsk: PKFM „Twierdza Gdańsk, 2006.
48. Orlov, Vladimir. *Kauno tvirtovės istorija*. Kaunas: VDU, 2007.
49. Orlov, Vladimir, Lukšė, Jonas. *Kauno tvirtovė* (atlasas). Kaunas: VDU, 2007.
50. *Pasaulio vietovardžiai. Europa*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
51. Pauža, H. Dainius, Paužienė, Neringa, Sidabrienė, Gitana. *Šikšnosparniai*. Kaunas: Lututė, 2004.
52. Petrikėnas, Vytautas; Kosas, Martynas. *VII fortas: lietuviška tragedija. Pirmosios Lietuvoje koncentracijos stovyklos istorija*. Kaunas: UAB „Arx reklama“, 2011.
53. Petraitis, J. *Didysis karas. T. I. Kaunas: Žaibas, 193?*
54. Pociūnas, Arvydas. *Kauno tvirtovės gynyba 1915 metais*. Vilnius: LKA, 2008.
55. Rakutis, Valdas. *Karo meno istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras; Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija Karo istorijos centras, 2012.
56. Rolf, Rudi. *A Dictionary on Modern Fortification*. Middelburg, 2004.
57. Rymaszewski, Bohdan. *Polska ochrona zabytków*. Warszawa, Scholar, 2005.
58. Samalavičius, Almantas. *Architektūros kritika*. Vilnius: Technika, 2010.
59. Samalavičius, Almantas. *Idėjos ir struktūros architektūros istorijoje*. – Vilnius: UAB „Kultūros barai“, 2004.
60. Samalavičius, Almantas. *Miesto kultūra*. Vilnius: Technika, 2008.
61. Smetona, Antanas. *Karybos žodynas*. Vilnius: Lietuvos Karo akademija, 1995.
62. Snowball, Jeanette. *Measuring the Value of Culture. Methods and Examples in Cultural Economics*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2008.
63. Stasiukaitienė, Ona. *Technikos paveldas Lietuvoje*. Vilnius: Versus Aureus, 2008.
64. Strelcovas, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2010.
65. Surgailis, Gintautas. *Rusijos kariuomenės išvedimas 1990–1993*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2005.
66. *The Atlas of Kaunas Fortress / Ed. V.Orlov*. Kaunas: Arx Baltica, 2009.
67. Tiškevičius, Konstantinas. *Neris ir jos krantai*. Vilnius: Mintis, 1992.
68. Vaičenonis, Jonas. *Lietuvos karyba nuo baltų iki XXI amžiaus*. Kaunas: Šviesa, 2011.
69. Vaitkevičius, Vyktintas; Baltrūnas, Valentinas. *Lietuva. 101 įdomiausia vieta*. Vilnius: Alma littera, 2008.
70. Vanagas, Jurgis. *Miesto teorija*. Vilnius, VDA, 2003.
71. Vanagas, Jurgis. *Šančių praeities takais*. Kaunas: Arx Baltica, 2009.
72. *Virilio Live: Selected Interviews / Ed. J.Armitage*. London: Sage Publications, 2001.
73. Virilio, Paul. *Bunker Archeology*. Princeton: Princeton Architectural Press, 1975, 1994, 2009.
74. Virilio, Paul. *The Aesthetics of Disappearance*. Paris, 1980, 1991.
75. Virilio, Paul. *The Original Accident*. Cambridge: Polity, 2007.
76. Аюшин, Николай Б., Калинин, Владимир И., Воробьев С.А., Гаврилкин Н.В. *Крепость Владивосток*. Санкт-Петербург: Остров, 2001.
77. Бриальмон, Алексис Анри. *Укрепленные лагеря*. Санкт-Петербург: тип. В. Демакова, 1876.
78. Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Записки долговременной фортификации*. Санкт-Петербург: тип. П.П. Сойкина, 1896.
79. Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Постепенное развитие типа крепостного форта: Сообщ. ген.-майора Буйницкого 21 янв. 1910 г.* Санкт-Петербург: т-во худож. печати, 1910.
80. Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Постепенное развитие типа крепостного форта: Прения. ген.-майора Буйницкого 9 февраля 1910 г.* Санкт-Петербург: т-во худож. печати, 1910.
81. Буйницкий, Нестор Алоизиевич. *Современное состояние долговременной и временной фортификации. Курс мл. классов Николаев. инж. Акад.* Санкт-Петербург: Николаев. инж. акад. и уч.-ще, 1903.
82. Буйницкий, Нестор Алоизиевич; Голенкин, Федор Ильич; Яковлев, Виктор Васильевич. *Современное состояние долговременной и временной фортификации*. Санкт-Петербург : Т-во худож. печати, 1913.
83. Василевский, Мих. *Как пала Ковна*. Москва: издательство «Наша жизнь», 1916.
84. Величко, Константин Иванович. *Инженерная оборона государств и устройство крепостей*. Ч. 1. Санкт-Петербург : тип. и лит. В.А. Тиханова, 1903.
85. Величко, Константин Иванович. *Исследование новейших средств осады и обороны сухопутных крепостей, сопровождаемое проектами общего крепостного [!] расположения, долговременных*

- фортов и долговременных промежуточных батарей: С атласом из 15 л. черт. Санкт-Петербург: тип. и лит. В.А. Тиханова, 1890.
86. Вендт, Павел Федорович. *Памятка военному шофёру*. Ковно : тип. Штаба Ковен. крепости, 1914.
 87. Глинка-Янчевский, Святослав Казимирович. *Заседание 10-го Января 1887 года. Сообщение отставного инженер-капитана Глинка-Янчевского*.
 88. Глинка-Янчевский, Святослав Казимирович. *Основные положения долговременной фортификации* [С прил.: Крепости-лагери]. Санкт-Петербург : тип. Э. Арнгольда, 1886.
 89. Глинка-Янчевский, Святослав Казимирович. *Ответ Глинка-Янчевского на рецензию г. Е.И., помещенную в "Русском инвалиде" о сочинении "Крепости-лагери"*. Санкт-Петербург: тип. Э. Арнгольда, 1886.
 90. Голенкин, Федор Ильич. *Долговременная фортификация. Курс Николаев. инж. уч-ща* [С доб. сведений, необходимых при сост. проектов по фортификации в Николаев. инж. акад. и Уч-ще]. Санкт-Петербург : Т-во худож. печати, 1912.
 91. Губайдуллин, Айрат М. *Фортификационный словарь*. Казань: Институт истории АН РТ, 2003.
 92. Гуковский, Константин Павлович. *Город Ковна: Краткий ист.-стат. Очерк*. Ковна: тип. Губ. правл., 1904.
 93. *Дисциплинарный устав (XXIII кн. Св. Воен. Пост., 1869) // Сост. А.Анисимов*. Варшава: Типография Варшавского Жандармского округа, 1872 [žiūrēta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://book-olds.ru/>.
 94. Дюпюи, Р. Эрнест, Дюпюи, Н. Тревор. *Всемирная история войн*. Т. 3. Санкт-Петербург, Москва: Полигон, 1998.
 95. Касьянов, Николай Владимирович. *Владивостокская крепость*. Владивостокск, 2001.
 96. Клокачев, Петр Николаевич. *Значение и организация фортового пояса крепостей*. Санкт-Петербург: тип. и лит. А. Тиханова, 1898
 97. *Ковенская крепость и православные храмы г. Каунаса // Сост. В.Орлов*. Каунас, 2002.
 98. *Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник*. Т. 2. Владивосток, 2005.
 99. Кюи, Цезарь Антонович. *Краткий исторический очерк долговременной фортификации*. Санкт-Петербург : тип. М.М. Стасюлевича, 1889.
 100. Людвиг, Мах. *Современные крепости*. Москва: Военное издательство, 1940.
 101. *Памятная книжка Ковенской губернии 1882 года*. Ковно: Типография Губернского правления, 1881.
 102. *Памятная книжка Ковенской губернии 1883 года*. Ковно: Типография Губернского правления, 1882.
 103. *Памятная книжка Ковенской губернии 1899 год*. Ковно: Типография Губернского правления, 1898.
 104. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 г.* Ковна : тип. Губ. правл., 1904.
 105. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1913 г.* Ковно: Типография Губернского правления, 1913.
 106. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1915 г.* Ковно: Изд. Кавенскаго Губернскаго Статистическаго Камитета под редакцией Е.М. Шефлера, 1915.
 107. Плюцинский, Александр Федорович. *О крепостной военной игре*. Санкт-Петербург: Журнал «Военный сборник», 1876.
 108. *Российский Государственный Военно-Исторический Архив. Путеводитель*. Москва: РОССПЭН, 2006.
 109. *Свод военных постановлений 1869 года. Издание второе (по 1-6 июля 1889 года)*. Кн. 3. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1890 [žiūrēta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://book-olds.ru/>.
 110. *Свод военных постановлений 1869 года. Внутреннее хозяйство частей войск. Издание второе (по 1 января 1907 года)*. Кн. 20. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907 [žiūrēta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://book-olds.ru/>.
 111. *Свод прений по поводу предложений составного инженерного капитана Глинка-Янчевского*. Санкт-Петербург : тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного окпыга, 1887.
 112. *Современное состояние фортификации*. Санкт-Петербург: Издание младшего класса Инженерной Академии, 1900.
 113. *Сооружение Ковенского крепостного Петропавловского собора*. Ковна: тип. Х. Лейванда, 1895.
 114. *Фонды Российского Государственного Военно-Исторического Архива. Краткий справочник*. Москва: РГВИА, 2001.
 115. Цитович, Г.А. *Храмы армий и флота*. Пятигорск, 1913.
 116. Черепица, Валерий Николаевич. *Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности: монография*. Гродно: ГрГУ, 2006.
 117. Шперк, В. Ф. *Фортификационный словарь*. Москва, 1946.
 118. Тишкевич, Гр. Константин. *Вилия и её берега*. Дрезден, 1871.

119. Яковлев, Виктор Васильевич. *История крепостей. Эволюция долговременной фортификации*. Санкт-Петербург: Полигон, 1995.
120. Яковлев, Виктор Васильевич. *Краткий курс долговременной фортификации* [Для ст. класса воен. уч-щ.]. Санкт-Петербург : Гл. упр. воен.-учеб. заведений, 1914.

Straipsniai

Straipsniai tęstinuose mokslo leidiniuose

121. Almonaitytė-Navickienė, Vaida. Kauno ankstyvųjų miestovaizdžio fotografijų raida. In: *Kultūros paminklai*. T. 11. Vilnius: Savastis, 2004, p.114-127.
122. Almonaitytė-Navickienė, Vaida. Apie albumą „Pasivaikščiojimai po Kauno tvirtovę“. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 9. Kaunas: VDU, 2008, p. 311-315.
123. Armitage, John; Roberts, Joanne. On the eventuality of total destruction. In: *City. Analysis of urban trends, cultures, theory, policy, action*. 2007, Vol. 11, No. 3, p. 428-432 [žiūrėta 2009 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: http://northumbria.academia.edu/JoanneRoberts/Papers/325840/On_the_Eventuality_of_Total_Destruction
124. Babilas, Dainius. Priešlėktuvinės Kauno gynybos planai 1926–1928 m. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 5. Kaunas: VDU, 2004, p. 275-291.
125. Bochenek, Ryszard. Zarys historii twierdzy Modlin. In: *Fortyfikacja*. T. XIII. Warszawa: Wydawnictwo TPF, 2001, s. 1-260 .
126. Boguszewski, Przemysław. Twierdza Zegrze. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 57-80.
127. Bučas, Jurgis. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. In: *Kultūros paminklai*. T. 1. Vilnius: Savastis, 1994, p. 129-145.
128. Bučas, Jurgis; Mlinkauskienė, Aušra. Lietuvos paveldotyros aktualijos Europos kontekste. In: *Kultūros paminklai*. T. 9. Vilnius: Savastis, 2002, p. 3-9.
129. Chojecki, Stefan. Militarne znaczenie fortyfikacji linii Wisły w rosyjskich planach wojny przed I wojną światową. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 27-30.
130. Chromych, Ludmila. Twierdza Breść-Litewski w latach I Wojny Światowej. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 181-200 .
131. Čepaitienė, Rasa. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 9. Vilnius: Savastis, 2002, p. 10-19.
132. Čepaitienė, Rasa. Kultūros paveldas ir lietuviškasis tapatumas. In: *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a., nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai*. Vilnius: ICOMOS, 2006, p. 47-54.
133. Černeckis, Vincas. *Kauno tvirtovė (l. 1882–1900 m.)*. In: *LTSR MA darbai*. T. 3 (25). A serija. Vilnius, 1967, p. 47-57.
134. Drėmaitė, Marija. Pramonė kaip paveldo objektas. In: *Kultūros paminklai*. T. 9. Vilnius: Savastis, 2002, p. 110-118.
135. Gane, Mike. Paul Virilio's Bunker Theorizing. In: *Theory, Culture & Society*. London: Sage, 1999, Vo. 16, No. 5-6, p. 85-102 [žiūrėta 2009 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/16/5-6/85>
136. Głuszek, Cezary. Twierdza Warszawa. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 47-56.
137. Gruszecki, Andrzej. Twierdza Łomża. In: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach Polskich w czasie I Wojny Światowej*. Białystok-Przasnysz: Wydawnictwo „Forteca“, 2000, s. 31-46 .
138. Gruszecka, Krystyna. Forty w Benjaminowie i Dębem. In: *Fortyfikacja Rosyjska na ziemiach Polskich. Stan badań i problemy ochrony*. *Fortyfikacja*. T. IV. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zebra, 1996, s.
139. Imbrasas, Audronis. Pradžia – kūrybinės pramonės fabrikai Vilniuje, Klaipėdoje ir Kaune. In: *Literatūra ir menas*. 2003, lapkričio 7, Nr. 2975. [žiūrėta 2012 m. sausio 23 d.]. Prieiga per internetą: http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=2975&kas=straipsnis&st_id=3556
140. Jokilehto, Jukka. Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context. In: *City & Time*. Brasil, 2006, Vo. 2 [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: [URL:http://www.ct.ceci-br.org](http://www.ct.ceci-br.org)
141. Kauno tvirtovė. In: *Visuotinė Lietuvių enciklopedija*. T. 9. Vilnius: MELI, 2006, p. 627-628.
142. Kellner, Douglas. Virilio, War and Technology Some Critical Reflections. In: *Theory, Culture & Society*. London: Sage, 1999, Vo. 16, No. 5-6, p. 103-125 [žiūrėta 2008 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/16/5-6/103>
143. Keršytė, Nastazija. Kultūros paminklų apsaugos įstaiga Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 8. Vilnius: Savastis, 2001.
144. Klamer,Arjo. A pragmatic view on values in economics. In: *Journal of Economic Methodology*. UK: Taylor & Francis, 2003, Vo. 10, Issue 2, p. 1-24 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.klamer.nl/docs/pragmatic.pdf>

145. Klupsz, Lidia. Po pierwsze nie szkodzić – aktualność zasady „Primum non nocere“ przy rewaloryzacji i rewitalizacji zabytkowych budowli obronnych. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka. Seria „Architektura obronna“*. T. 2. Lublin-Warszawa: ICOMOS, 2008, s. 260-267.
146. Kot, Beata. Tworzenie zespołu parko kulturowych twierdzy Przemyśl – teoria i praktyka. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka. Seria „Architektura obronna“*. T. 2. Lublin-Warszawa: ICOMOS, 2008, s. 268-277.
147. Lech, Neil. Virilio and architecture. In: *Theory, Culture & Society*. London: Sage, 1999, Vo. 16, No. 5-6, p. 71-84 [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://tcs.sagepub.com/cgi/content/abstract/16/5-6/71>
148. Leščius, Vytautas. Lietuvos kariuomenės organizavimo, dislokavimo ir ginkluotės pokyčiai 1938–1940 m. In: *Karo archyvas*. T. XXIV. Vilnius: LKA, 2009, p. 116-205 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXIV.pdf
149. Levandauskas, Vytautas. *Fredos dvaro sodyba Rusijos kariniuose žemėlapiuose*. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 1. Kaunas: VDU, 1998.
150. Loulanski, Tolina. Cultural Heritage in Socio-Economic Development: Local and Global Perspectives. In: *Environments Journal*. Canada: Wilfrid Laurier University, 2006, Vo. 34, No. 2, p. 51-69 [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://environmentsjournal.ca/index.php/ejis/article/view/15132>
151. Loulanski, Tolina. Cultural Heritage and Sustainable Development: Exploring a Common Ground. In: *The Journal of International Media, Communication, and Tourism Studies*. 2007, No.5, p. 037-058.
152. Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė. Kauno Žaliakalnio reglamentas ir tvarios raidos nuostatos. In: *Meno istorija ir kritika. Kultūros paveldas: prarasto vertybės, neišnaudotos galimybės*. T. I. Kaunas: VDU leidykla, 2005, p. 24-31 [žiūrėta 2010 m. rugsėjo 28]. Prieiga per internetą: http://www.vdu.lt/Leidiniai/MIK/mik_1.pdf
153. Lukšionytė, Nijolė. Miestų medinės architektūros išsaugojimo galimybės. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. 35. Nr. 2. VGTU, 2011, p. 129-140.
154. Marcinkevičiūtė, Daiva, Ambrasas, Gintautas. Apleistų karinės paskirties teritorijų konversija. *Science – Future of Lithuania / Mokslas – Lietuvos ateitis*. 2010, T. 2, Nr. 2, p. 43-48 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.mla.vgtu.lt/index.php/mla/article/view/mla.2010.033>
155. Michalska, Grażyna. Przedmoście terespolskie twierdzy Brześć – odchodzące dziedzictwo? In: *Zamki. Grody. Ruiny. Waloryzacja i ochrona. Seria „Architektura obronna“*. T. 3. Warszawa-Białystok: ICOMOS, 2009, s. 519-524.
156. Michalska, Grażyna. Twierdza Brześć – kłopotliwa sukcesja. Ochrona zabytków wielkoprzestrzennych. In: *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka. Seria „Architektura obronna“*. T. 2. Lublin-Warszawa: ICOMOS, 2008, s. 233-239.
157. Michalski, Łukasz. Forty twierdze Dęblin (Iwangołod). In: *Fortyfikacja Rosyjska na ziemiach Polskich. Stan badań i problemy ochrony. Fortyfikacja*. T. IV. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zebra, 1996, s.
158. Molski, Piotr. Forteczne parki kulturowe. Specyfika lokalna a formuła parku. In: *Zabytki architektury obronnej. Seria „Architektura obronna“*. T. 1. Srebrna Góra: ICOMOS, 2007, s. 54-59.
159. Pečiulis, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 m. rugpjūčio pabaigoje-rugsėjo mėnesį. In: *Karo archyvas*. T. XXV. Vilnius: LKA, 2010, p. 29-97 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXV_galutinis%20su%20virs%20%20internetui.pdf
160. Petrušis, Vaidas. Architektūros politikos apraiškos Lietuvos tarpukario (1918–1940) periodikoje: tarp prezentacijos ir socialinio teisingumo. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXXIII. Nr. 2. Vilnius: VGTU, 2001, p. 126-134.
161. Petrušonis, Vytautas. Kultūrinio konteksto reikšmė vertinant architektrūnį kompleksą. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXXIV. Nr. 5. Vilnius: VGTU, 2010, p. 252-261.
162. Petrušonis, Vytautas. Kultūrinių archetipų recepcija planuojant urbanistinę renovaciją. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXXV. Nr. 1. Vilnius: VGTU, 2011, p. 260-266.
163. Pikšrienė, Diana. Maldos namai – Kauno miesto centre. In: *Kultūros paminklai*. T. 7. Vilnius: Savastis, 2000, p. 170-173.
164. Pinheiro, Cristina; Amoêda, Rogério; Lira, Sérgio. Geocaching: a review of knowledge and practices as a factor of promoting heritage. In: *Heritage 2012*. Portugal: Green Lines Institute, 2012, p. 1357-1368.
165. Pociūnas, Arvydas. Garlaiviai Kauno tvirtovėje. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 3. Kaunas, VDU, 2002, p. 99-104.
166. Pociūnas, Arvydas. Kauno tvirtovės žlugimas. In: *Darbai ir dienos*. T. 21. Kaunas: VDU, 2000, p. 93–100.
167. Ready, C. Richard, Navrud, Ståle. Why Value Cultural Heritage? In: *Valuing Cultural Heritage*. Oxford: Edward Elgar Publishing, 2002 [žiūrėta 2011 m. gruodžio 27 d.]. Prieiga per internetą: http://books.google.lt/books?id=kBf_Lywk6XgC&printsec=frontcover&hl=lt&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopage&q&f=false

168. Riaubienė, Edita. Kultūros paveldo verčių suvokimo ir vertinimo tendencijos. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV. Nr. 1. Vilnius: VGTU, 2000, p. 3–10.
169. Rožankevičiūtė, Aušra. Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genėzės problema. In: *Kultūros paminklai*. T. 12. Vilnius: Savastis, 2005, p. 17-25.
170. Steponaitytė, Nijolė. Buvusios Kauno tvirtovės fortų ir Linkuvos įtvirtinimo želdinių įvertinimas bei išsaugojimas ir tvarkymas. In: *Aplinkos apauga Kaune*. 1997. Nr. 7, p.
171. Steponaitytė, Nijolė. Kauno buvusios tvirtovės želdiniai miesto aplinkoj. In: *Aplinkos tyrimai, inžinerija ir vadyba*. 1997. Nr.1 (4), p.
172. Steponaitytė, Nijolė. Kauno tvirtovės įtaka miesto plėtrai. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXVII. Nr. 2. Vilnius: VGTU, 2003, p. 64-75.
173. Steponaitytė, Nijolė. Kauno tvirtovė: projektavimas ir statyba. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXV. Nr. 3. Vilnius: VGTU, 2001, p. 150-163.
174. Steponaitytė, Nijolė. Kraštovaizdžio pritaikymas ir pertvarkymas statant Kauno tvirtovę. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXX. Nr. 4. Vilnius: VGTU, 2006, p. 204-218.
175. Stoliarovas, Andriejus. Lietuvos pagalbinių policijos (apsaugos) 12-asis batalionas. In: *Karo archyvas*. T. XXIII. Vilnius: LKA, 2008, p. p. 263-315 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXIII.pdf
176. Stoliarovas, Andriejus. Lietuvos respublikos karinė teisėsauga: armijos teismas 1919–1922 metais. In: *Karo archyvas*. T. XXV. Vilnius: LKA, 2010, p. 158-213 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXV_galutinis%20su%20virs%20%20internetui.pdf
177. Štelbienė, Aida. Apie tradicinės ir šiuolaikinės architektūros verčių lygmenis. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. XXIV. Nr. 3. Vilnius: VGTU, 2000, p. 97-106.
178. Štelbienė, Aida, Drėmaitė, Marija. Pramonės paveldo tyrimas ir dokumentavimas: tarptautinė praktika Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 12. Vilnius: Savastis, 2005, p. 96-106.
179. Vaidotas, Edvinas. Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė 1935–1940 m. In: *Karo archyvas*. T. XXV. Vilnius: LKA, 2010, p. 214-248 [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Karo_archyvas_XXV_galutinis%20su%20virs%20%20internetui.pdf
180. Vaitkuvienė, Agnė. Nuo nacionalistinės link socialinės paveldosaugos – du paveldo bumai posovietinėje Lietuvoje. In: *Kultūros paminklai*. T. 13. Vilnius: Savastis, 2008, p.43-51.
181. Vaitkuvienė, Agnė. Paveldo industrija Lietuvoje. In: *Lietuvos istorijos studijos*. T. 17. Vilnius: VU, 2006, p. 87-96.
182. Veliutė, Ingrida. Estetikos paieškos modernių laikų fortifikacijoje. In: *Logos*, t. 59, 2009, p. 215-222. Prieiga per internetą: http://www.litlogos.lt/L59/logos59_215_222_veliute.pdf; In: *Logos*, t. 60, 2009, p. 176-181 Prieiga per internetą: http://www.litlogos.lt/L60/logos60_176_181_veliute.pdf
183. Veliutė, Ingrida. Kauno tvirtovės metamorfozės XXI amžiuje. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 10. Kaunas, 2009, p. 119-132.
184. Veliutė, Ingrida. Kościół św. Archaniola Michała – Sobór garnizonu – w Kownie: to architektoniczny symbol duchowej niepodległości albo intrygi w domu Boga. In: *Sacrum Profanum, Profanum Sacrum. Przemiany funkcji budowli sakralnych w XX wieku*, t.4, Gdansk, 2009, p. 87-91.
185. Veliutė, Ingrida. Užmiršti Kauno tvirtovės objektai miesto centre. Panaudojimo vizija. In: *K.Šešelgio skaitymai – 2008*. Vilnius: VGTU, 2008, p. 79-89.
186. Zabiela, Gintautas. Pirmojo Lietuvos kultūros paminklų apsaugos įstatymo projektas. In: *Kultūros paminklai*. T. 2. Vilnius: Savastis, 1995, p. 149-157.
187. Zaleckis, Kęstutis, Steponaitytė, Nijolė. Analysis of the utilization possibilities for the defense military constructions of the Kaunas fortress. In: *Architecture, Civil Engineerin, Environment*. Silesian University of Technology, Vo. 4, 2011, p. 21-35 [žiūrėta 2012 m. birželio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.acee-journal.pl/1,7,21,Issues.html>
188. Zaleckis, Kęstutis, Steponaitytė, Nijolė. Kauno tvirtovės gynybinių statinių urbanistinis potencialas. In: *Urbanistika ir architektūra*. T. 33 (2). Vilnius: Technika, 2009, p. 100-113.
189. Савченко, М.Р. Культура в свете теории архитектурной функции. In: *Вопросы теории архитектуры: Архитектура и культура в XXI веке / Под ред. И.А.Азизян*. Москва: URSS, 2009, с. 85-88.

Kiti straipsniai

1. Albig, Jörg-Uwe. Paul von Hindenburg und Erich Ludendorff – die heimlichen Herrscher. In: *Geoepoche. Der Erste Weltkrieg. Von Sarajevo bis Versailles: die Zeitenwende 1914–1918*. Nr. 14. Hamburg, 2004.
2. Aukcione ketinama parduoti dalį Kauno tvirtovės slėptuvės. In: *15minučiu*, 2011 lapkričio 15 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.15min.lt/naujiena/miestas/kaunas/aukcione-ketinama-parduoti-dali-kauno-tvirtoves-sleptuves-42-179799#axzz1iaRAObiz>

3. Babilas, Dainius. Kauno tvirtovės fortai: traukos priežastys ir neįvertinti pavojai. In: *Kultūros barai*, 2008, nr. 2, p. 6-9.
4. Buidovaitė, Kristina. *Kauno tvirtovės komendanto rūmų paslaptys – po dažų sluoksniu* [žiūrėta 2012 02 12]. Prieiga per internetą: <http://verslas.delfi.lt/realestate/kauno-tvirtoves-komendanto-rumu-paslaptys-podazu-sluoksniu.d?id=51688807>
5. Fotografija ir architektūra. Kauno fotomenininkų paroda dizaino salone. In: *Pilotas*. 2011 m. rugsėjo 9 [žiūrėta 2012 m. sausio 23 d.]. Prieiga per internetą:
6. <http://www.pilotas.lt/index.php/lt/pulsas/item/1193-kaunas-fotografija-architekt%C5%ABra/4-fotomeninink%C5%B3-paroda-dizaino-salone>
7. Kaune bombos sprogimas sunkiai sužalojo tris vaikus. In: *Lietuvos rytas*, 2008 lapkričio 12 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/-12264975601226294009-p1-kriminalai-kaune-bombos-sprogimas-sunkiai-su%C5%BEalojo-tris-vaikus-video-nuotraukos-papildyta-21-val-10-min.htm>
8. Kauno bienalė: viešumo patirtys Kauno Žemuosiuose Šančiuose. In: *Pilotas*. 2011 m. lapkričio 21 d. [žiūrėta 2012 m. sausio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.pilotas.lt/index.php/lt/pulsas/item/1373-kauno-bienale/viesumo-patirtys-kauno-sanciuose>
9. *Kauno Šv. Mykolo Arkangelo (Igulos) bažnyčiai 110 metų*. Kaunas, 2005.
10. Nėnienė, Inga. *Etnologijos mokslo teorijos ir metodika* [žiūrėta 2008 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://ausis.gf.vu.lt/mg/nr/2001/05/05etn.html>
11. Orlov, Vladimir. Fortifikacija Pirmojo pasaulinio karo metais. In: *XX amžiaus fortifikacija Lietuvoje*. Kaunas: VšĮ „Karo paveldo centras, 2008, p. 7-46.
12. Pabedinskas, Tomas. (Post)modernūs Kauno fortų atvaizdai. In: *Nemunas*. 2006, gegužės 25, Nr. 20 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: [http://test.svs.lt/?Nemunas;Article\(2789\);Highlight\(\(Post\)modernūs Kauno\)](http://test.svs.lt/?Nemunas;Article(2789);Highlight((Post)modernūs Kauno))
13. Pabedinskas, Tomas. Kol pasaulis dega. In: *Nemunas*. 2006, rugsėjo 14, Nr. 31 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: [http://test.svs.lt/?Nemunas;Number\(141\);Article\(3123\);](http://test.svs.lt/?Nemunas;Number(141);Article(3123);)
14. Paužienė, Neringa, Pauža, H. Dainius. Kaunas Fortress – the main habitat of hibernating bats in Lithuania. In: *Research, protection, reconstruction and rehabilitation of fortresses. International Scientific conference*. 2007-03-20-23 [CD-ROM]. Kaunas: Pasaulio lietuvių centras, 2007.
15. Rajd rowerowy PTTK – Szlakiem fortów Twierdzy Modlin – Mazowsze, Poland [žiūrėta 2012 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: http://www.everytrail.com/view_trip.php?trip_id=824118
16. Pociūnas, Arvydas. Citadelė 1-7. In: *Tėviškės žinios*, 1989, spalio 7, 14, 17, 26, lapkričio 5, 23.
17. Pociūnas, Arvydas. Kauno tvirtovė pirmojo pasaulinio karo metais. In: *Nemunas*. 1994, Nr. 11-12, p. 9-13.
18. Siudika, Sigitas. Turizmas ir kultūra. In: *Kultūros aktualijos*. 2004, t. 3 (38).
19. Steponaitytė, Nijolė. Kauno tvirtovė. In: *Archiforma*. 2006, Nr. 3, p. 90–97.
20. Steponaitytė, Nijolė. Nykstantis Kauno tvirtovės sakralinis paveldas. In: *Archiforma*. 2008, Nr. 1, p. 77-83.
21. *Šaltojo karo muziejus arba kur link veda žmogaus beprotystė* [žiūrėta 2012 m. gegužės 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.zemaitijosnp.lt/lt/naujienos/saltojo-karo-muziejus-arba-kur-link-veda/>
22. Veliutė, Ingrida. Kauno tvirtovė. In: *Kauno savasties ženklai*. Kaunas, 2009, p. 45-55.
23. Veliutė, Ingrida. Objects of Administrative, Religious and Military Purpose in the Kaunas Fortress: Three Examples of Function Development and Successful Application. In: *Baltfort*, 2008, nr.2, p. 26-29.
24. Veliutė, Ingrida. *Rūkai ir šviesos, arba Gintaro Česonio fototvirtovė*. In: *Kultūros barai*, 2008, nr. 2, p.90-92.
25. Белоусова, Таисия. Старая крепость почему гибнут люди, пытающиеся проникнуть в её тайны. In: *Зеркало недели*. 11 марта 1995, №10 [žiūrėta 2012 m. sausio 31 d.]. Prieiga per internetą: http://zn.ua/SOCIETY/staraya_krepost_pochemu_gibnut_lyudi_pytayuschiesya_proniknut_v_ee_tayny-35658.html
26. Усас И. А. Люди Владивостокской крепости. Работных дел мастер (Воспоминания о технике строителе с форта № 7 А. Р. Усасе). In: *Утро России*, 2-3 и 9-10 августа 1996 [žiūrėta 2011 m. lapkričio 5 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.fortress.bosfor.ru/russian/biography/usas.shtml>

Internetiniai tinklalapiai

27. Bunker 599 [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.rienveldlandscape.com/en/projects/7>
28. G.Česonio sukurta pirmoji internetinė svetainė apie Kauno tvirtovę [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://tvirtove.kaunas.lt>
29. „Geocaching“ tinklalapis [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.geocaching.com> ; lietuviškas analogas www.geolobai.lt
30. Hahnebergo fortas [žiūrėta 2010 m. gruodžio 1 d.]. Prieiga per internetą: www.forthahneberg.de
31. Internetinės apklausos [žiūrėta 2010 m. gruodžio 1 d.]. Prieiga per internetą: www.apklausa.lt
32. INTERREG IVC projektai <http://www.interreg4c.eu/chercheProjet.html>

33. Kaunas Fort VII memorial route [žiūrėta 2012 m. sausio 22 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.pilieciams.eu/english/funded-lithuanian-projects/>
34. Kauno regiono plėtros agentūros tinklalapis [žiūrėta 2012 m. sausio 18 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.krda.lt/investments/investobjekt/invobjkaunas/turtofondo>
35. Kauno tvirtovė [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: www.kaunotvirtove.lt
36. Kauno tvirtovės objektai LR Kultūros paveldo registre [žiūrėta 2010 m. gruodžio 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://saimhe.avita.lt/kpr.htm>
37. Kosciuškos kalva [žiūrėta 2012 m. vasario 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.kopieckosciuszki.pl>
38. Kultūros vertybių registras [žiūrėta 2012 m. liepos 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://kvr.kpd.lt/heritage/>
39. Kultūros paveldo departamento prie LR vyriausybės tinklalapis [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: www.kpd.lt
40. Medinės Kauno architektūros duomenų bazė [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: <http://archimede.kaunoplanas.lt/node/67>
41. Miestai.net forumas [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą <http://www.miestai.net/forumas/showthread.php?t=349>
42. Nardymas Kauno tvirtovės VIII forte [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: http://www.nardyk.lt/forum/viewthread.php?forum_id=33&thread_id=1967
<http://www.techdiving.lt/2011/04/puiki-diena-viii-forte/>
<http://gilyn.lt/news/40/57/Gilyn-2012-speleologu-treniruotes-Kauno-VIII-forte/>
43. Paul Virilio biografija [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: http://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Virilio
44. Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčia [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.youtube.com/watch?v=Z378N2iL2Kg>
45. Sainte-Bernadette du Banlay bažnyčia [žiūrėta 2012 m. gegužės 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.lemoniteur.fr/157-realisations/video/695766-l-architecture-de-l-eglise-sainte-bernadette-du-banlay-a-nevers-nievre>
46. Špandau tvirtovė [žiūrėta 2012 m. vasario 7 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.zitadelle-spandau.de/index.html>
47. Tarptautinės konferencijos „Heritage 2012“ tinklalapis [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://heritage2012.greenlines-institute.org/H2012website/>;
48. Tarptautinės konferencijos „The Re/theorisation of Heritage studies“ [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://acih.anu.edu.au/sites/default/files/documents/Conference%20Announcement%20ACHS%202012%20Third%20CALL.pdf>
49. Tarptautinės organizacijos ICOMOS tinklalapis [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.icomos-paris2011.com/icomos-2011-general-assembly-and-the-scientific-symposium>;
50. Tarptautinio projekto „Kūrybinių industrijų skatinimas keliant meno tyrėjų mokslines ir praktines kompetencijas magistrantūros studijose“ pagal BPD priemonę „2.5. Priemonė. Žmogiškųjų išteklių kokybės gerinimas mokslinių tyrimų ir inovacijų srityje“. Nr. BPD2004-ESF-2.5.0-03-05/0053. 15 tinklalapis [žiūrėta 2012 m. sausio 11 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.esparama.lt/lt/bpd/zemelapis/zemelapis/?id=4202>
51. Tarptautinio projekto ReMiDo tinklalapis [žiūrėta 2012 m. sausio 18 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.bsrinterreg.net/programm/project.php?id=10534>
52. VŠĮ „Karo paveldo centras“ ir VII fortas [žiūrėta 2012 m. sausio 18 d.]. Prieiga per internetą: www.7fort.lt, <http://www.karopaveldas.lt>, <http://igula.kaunotvirtove.lt>, <http://lt-lt.facebook.com/kaunotvirtove>
53. Wikimapia [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://wikimapia.org/6720735/lt/Kauno-tvirtov%C4%97s-redutas>
54. Wikipedia [žiūrėta 2011 m. gruodžio 12 d.]. Prieiga per internetą: http://lt.wikipedia.org/wiki/Kauno_tvirtov%C4%97

CD-ROM

55. *Research, protection, reconstruction and rehabilitation of fortresses. International Scientific conference.* 2007-03-20-23 [CD-ROM]. Kaunas: Pasaulio lietuvių centras, 2007;
56. *VII fortas: lietuviška tragedija. Pirmosios Lietuvoje koncentracijos stovyklos istorija* [DVD] // ed. N.Vegys, V.Digimas. Kaunas, 2011.

Informacinė sklaida

57. *Asociacija „Kauno tvirtovė“*. Kaunas: 2009.
58. *Baltic Cultural and Tourism Route Fortresses. Germany-Poland-Lithuania-Russia*. Poland: City of Kostrzyn nad Odrą (INTERREG IIIB BSR „Baltic Fort Route“), [2007].
59. *Baltic Fort Route. Newsletter 1*. January 2006 (INTERREG IIIB BSR „Baltic Fort Route“).
60. *Baltic Fort Route. Newsletter 2*. December 2006 (INTERREG IIIB BSR „Baltic Fort Route“).

61. *Baltic Fort Route. Newsletter 3.* December 2007 (INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“).
62. Daugavpils cietoksnim 130. Daugavpils: Daugavpils pilsētas domes Kultūras nodaļa, [2007].
63. *Festung Friedrichsort.* Kiel, [2006].
64. *Fort Gorgast.* Lankstinukas lietuvių kalba. Išleista ES lėšomis.
65. *Fort Gorgast international. Ein Verein in transnationalen Netzwerken und Partnerschaften zur Pflege des historischen Erbes* (Convernet). Berlin, 2006.
66. *Fort Grodzisko. Twierdza Gdansk. Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich.* Gdansk: INTERREG III B BSR Baltic Fort Route [2007].
67. *Fort Grodzisko. Twierdza Gdansk. Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich* (Pocztówki historyczne). Gdansk: INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“ [2007].
68. *Giżycko. Boyen tvirtovė.* Giżycko: Urząd Miejski w Giżycku (INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“), [2007].
69. Istorija, architektūra, gamta ir kultūrinis gyvenimas projekto „Baltijos fortų kelias“ tvirtovėse. Kaunas: Kauno miesto savivaldybė (INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“), [2007].
70. *Kaunas Fortress* (atvirukų rinkinys) // photo G.Česonis, sud. I.Veliutė. Kaunas, 2009.
71. *Kauno tvirtovė* (dokumentinis filmas) // Sud. K.Linkus, rež. A.Barysas. Kaunas: Kauno miesto savivaldybė (INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“), 2006.
72. *Mana pils Daugavpils. Pilsetas svētki 2007.* Daugavpils: Daugavpils pilsētas domes Kultūras nodaļa, 2007.
73. *Medinės Kauno architektūros pažinimas ir saugojimas* (metodinė priemonė) // sud. N.Lukšionytė, I.Veliutė, T.Tolvaišytė. Kaunas: VDU leidykla, [2009].
74. *Schlüsselburg Fortress Oreshek.* St. Petersburg: The State Museum of the History of St. Petersburg, 2005.
75. *Sea Fortress Helsinki Suomenlinna (Finland).* Helsinki, 2007.
76. *Świnoujście – twierdza na wyspach / fortress on the islands.* Świnoujście: Urząd miasta Świnoujście, 2006.
77. *Tag der Forts in Köln 21. Mai 2006.* Köln, 2006.
78. *The Council of Europe Cultural Routes.* Strasbourg: Council of Europe, 2004.
79. *The Fortress of Kyiv.* Kyiv [2000].
80. *Transnational Cooperation to rescue and to develop the European Cultural heritage – Fortresses.* Declaration of Kaunas. 2007 March 22. Kaunas (INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“), [2007].
81. *История Петропавловской крепости.* Санкт-Петербург, Государственный музей истории Санкт-Петербурга, 2006.

ILIUSTRACIJOS

Илюстрациjų sąrašas:

1 pav. Kauno tvirtovės III forto planas, 1889 m. Panašus išplanavimas buvo I-III Kauno tvirtovės fortuose. In: *По Ковенской крепости. Форт № III. План.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7494 (anksčiau nepublikuotas).

2 pav. Kauno tvirtovės II forto sutvirtinimo darbų planas, 1892 m. In: *По Ковенской крепости. Проект усиления форта №II. План. Марта, 1892.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7627 (anksčiau nepublikuotas).

3 pav. Kauno tvirtovės planas ir atliktų darbų sąrašas, 1894 m. In: *Генеральный план крепости Ковна с показанием произведённых работ в 1894 году.* RVKIA. Ф. 349, оп. 18, д. 7682 (anksčiau nepublikuotas).

4 pav. Kauno tvirtovės 1, 2, 3, 4 baterijų planai ir pastatų eksplikacijos. In: RVKIA. Ф. 13148, оп.1, д. 3647(9, 10).

5 pav. Kauno tvirtovės grūdų sandėlių, malūno ir intendantūros valdybos pastatų išsidėstymo generalinis planas (1887–1888). In: *По Ковенской крепости. Генеральный план расположения зернохранилищ, газовой мыкамольни и административных зданий интендантского ведомства. 1887–1888 г.* RVKIA. Ф. 349, оп.18, д. 7199 (anksčiau nepublikuotas)

6 pav. Šančių karinio miestelio inventorizacija, ~1912 m. In: RVKIA. Ф. 13148, оп.1, д. 3647 (anksčiau nepublikuotas).

7 pav. Slėptuvės planas ir skerspjūvis. In: *Проект искровой станции.* RVKIA, Ф. 802, оп. 5, д. 16538.

8 pav. Parado schema prie Soboro, 1905 m. In: *Приказ войскам гарнизона Ковенской крепости 1905 г.* KAA. F. I465, ap. 2, b. 7 (anksčiau nepublikuotas).

9–10 pav. VI ir VII fortų teritorijos užstatymas sovietmečiu. In: *Pramonės rajonas prie VI forto Kaune.* KAA. F. R-1702, ap. 2, b. 15, l. 29 ir *Kauno politechnikumo mokomojo korpuso statybinio sklypo inž. geologija. 1961 m.* KAA. F. R-1126, ap. 5, b. 143, l. 9 (anksčiau nepublikuoti).

11–13 pav. 1984 m. ekspedicija Kauno tvirtovėje (nuotraukose iš kairės): draudimai įsinešti degias priemones į IV fortą; pažymėtos plytos fragmentas; reaktyvinė granata, surasta VI forte. Nuotraukos iš A. Kostjukovo asmeninio archyvo (anksčiau nepublikuoti).

14 pav. Uždengta vėdinimo anga II forte. I. Veliutės fotografija, 2012.

15 pav. Restauruotas užrašas virš lango VII forte. I. Veliutės fotografija, 2011.

16 pav. „Europa Nostra“ apdovanojimas. Inžinierių valdybos viršininko rezidencija (K.Donelaičio 58) 2004 m. Monache laimėjo *Europa Nostra* apdovanojimą už kompleksinę restauraciją ir interjero išsaugojimą. I. Veliutės fotografija, 2012.

17 pav. Vaikų piešinių paroda Sobore. Šv. arkangelo Mykolo (įgulos) bažnyčioje nuolat organizuojami koncertai, įvairios parodos, edukaciniai užsiėmimai. I. Veliutės fotografija, 2007.

18 pav. Bilietai į VII fortą. Už gido vedamą ekskursiją VII forte imamas simbolinis 3 ir 6 Lt. mokestis. I. Veliutės fotografija, 2012.

19 pav. Kvietimas į G. Česonio parodos atidarymą Sankt Peterburge, 2009 m. Kaip vieną iš sėkmingų tvirtovės paveldo animavimo ir sklaidos projektų galima laikyti fotomenininko G. Česonio parodos eksponavimą Valstybiniame Sankt Peterburgo istorijos muziejuje Petropavlovsko tvirtovėje. Parodos kuratoriai: I. Veliutė ir VšĮ „Meno tvirtovė“.

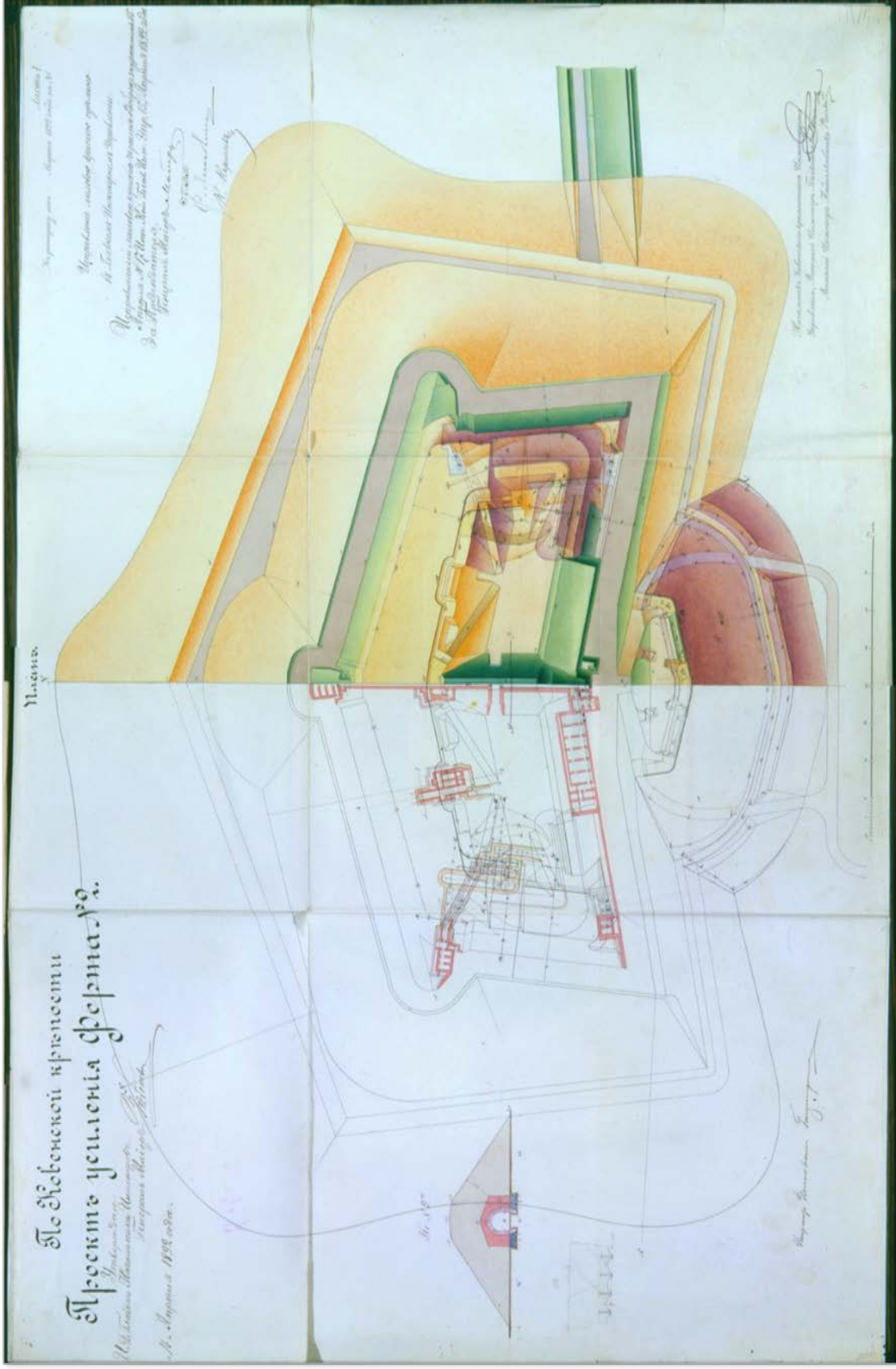
20 pav. „Geo-slėptuvės“ konteineris VI forte. D. Babilo fotografija, 2012.

21 pav. Suniokotas stendas prie IV forto. 2005–2007 m. vykusio tarptautinio projekto INTERREG III B BSR „Baltic Fort Route“ metu prie visų tvirtovės fortų buvo pastatyti informaciniai stendai. Šiuo metu dalis jų suniokoti arba pažeisti. D. Babilo fotografija, 2012.

22 pav. Palapinių miestelis VII forte buvo įrengtas 2011 m. rugsėjį, kai Lietuvoje vyko 37-as Europos krepšinio čempionatas. V. Orlovo fotografija, 2011.

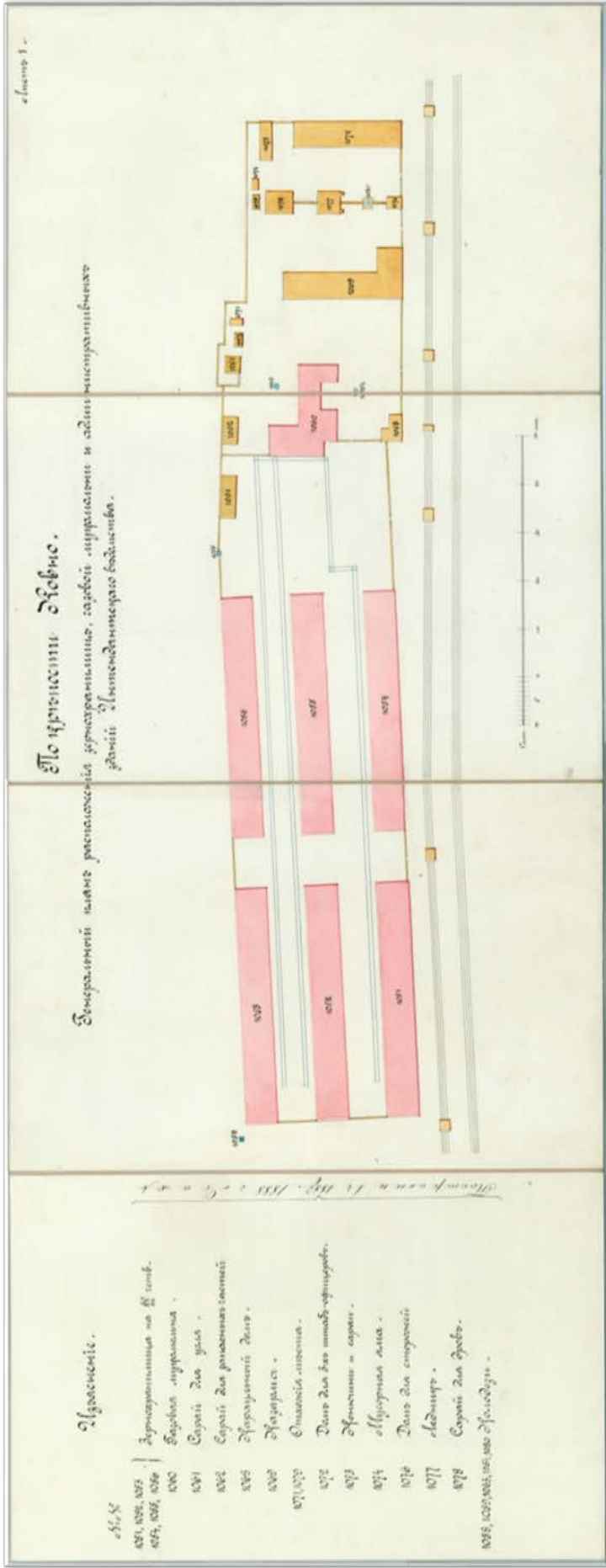
1 pav. Kauno tvirtovės III forto planas, 1889 m. Panašūs išplanavimas buvo I-III Kauno tvirtovės fortuose.

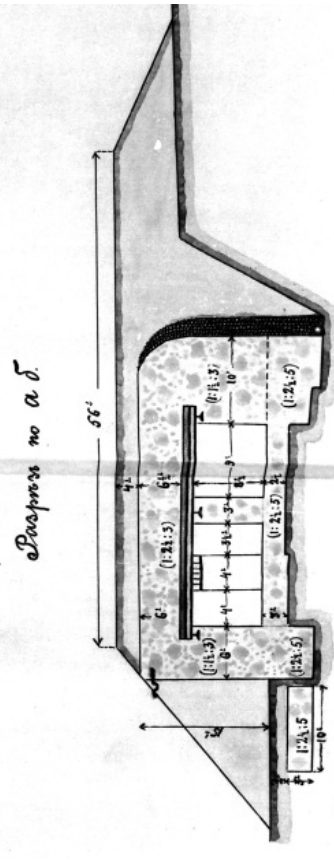
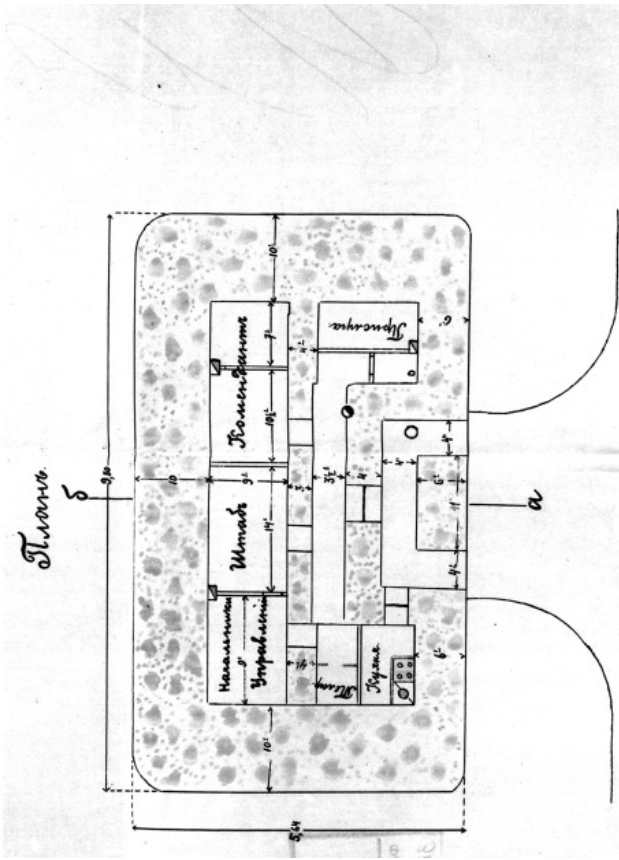
2 pav. Kauno tvirtovės II forto sutvirtinimo darbų planas, 1892 m.

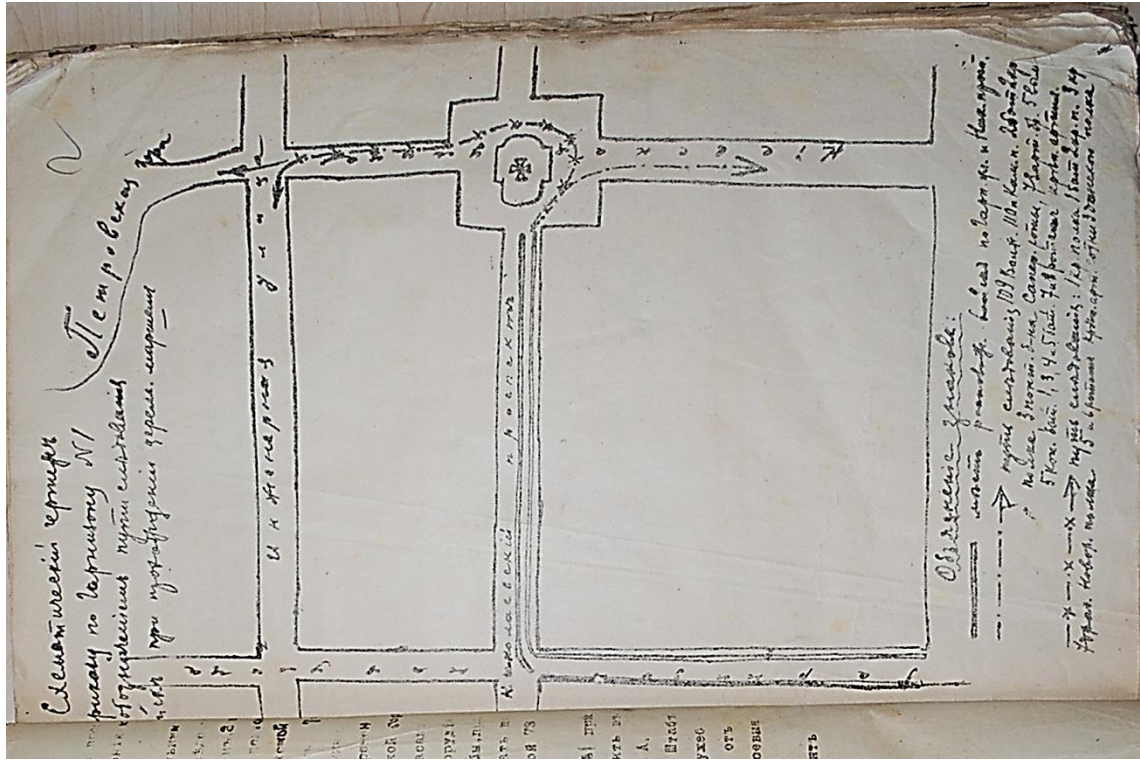
3 pav. Kauno tvirtovės planas ir atliktų darbų sąrašas, 1894 m.

5 pav. Kauno tvirtovės grūdų sandėlių, maltūno ir intendantūros valdybos pastatų išsidėstymo generalinis planas (1887–1888).

7 pav. Slēptuvēs plāns ir skerspjuvis

8 pav. Parado schema prie Soboro, 1905 m.

9–10 pav. VI ir VII fortų teritorijos užstatymas sovietmečiu.

11–13 pav. 1984 m. ekspedicija Kauno tvirtovėje (nuotraukose iš kairės): draudimai įsinešti degias priemones į IV fortą; pažymėtos plytos fragmentas; reaktyvinė granata, surasta VI forte.

14 pav. Uždengta vėdinimo anga.

15 pav. Restauruotas užrašas virš lango.

16 pav. „Europa Nostra“ apdovanojimas.

17 pav. Vaikų piešinių paroda Sobore.

18 pav. bilietai į VII fortą.

20 pav. Sumiokotas stendas prie IV forto.

19 pav. Kvietimas į G.Česonio parodos atidarymą Sankt Peterburge.

21 pav. „Geo-slėptuvės“ konteineris VI forte.

22 pav. Palapinių miestelis VII forte

PRIEDAI

Priedų sąrašas:

1. priedas. Saugomų Kauno tvirtovės objektų sąvadas.
2. priedas. Gyventojų skaičiaus pokyčiai Kauno mieste ir apskrityje 1881, 1882, 1899 ir 1912 m.
3. priedas. Gyventojų skaičiaus pokyčiai Kauno mieste ir apskrityje pagal religines konfesijas 1881, 1882, 1899 ir 1912 m.
4. priedas. Sąrašas daiktų, buvusių Kauno tvirtovės inžinerijos padalinyje 1916 m.
5. priedas. Kauno miesto savivaldybės noras be varžytinių įsigyti iš Žemės Reformos Valdybos dar nesunaudotus žemės sklypus.
6. priedas. Kauno miesto Savivaldybės pretenzijos Krašto Apsaugos Ministerijai.
7. priedas. Krašto Apsaugos Ministerijos pareikštos Kauno miesto Savivaldybei pretenzijos.
8. priedas. Kauno miesto Savivaldybės pretenzijos prie susisiekimo ministerijos ir jos žinybų.
9. priedas. B.M. Feildeno ir J.Jokiletho sukurta verčių tipologijos sistema.
10. priedas. Apklauso forma. Kauno tvirtovė.
 - 10a priedas. Apklauso rezultatai. Kauno tvirtovė.
 - 10b priedas. Apklauso rezultatai pagal respondentų amžių ir gyvenamąją vietą.
 - 10c priedas. Apklauso rezultatų analizė.

priedas. Saugomų Kauno tvirtovės objektų sąvadas.									
Nr.	Unikalus objekto kodas	Objekto pavadinimas	Istoriniai faktai	Adresas, vieta	Juridinis statusas	Vertė	Esama funkcija	Fizinė statinių būklė	Gretimųbių apibūdinimas
GYNYBINIAI OBJEKTAI									
Fortai. Pirmasis tvirtovės žiedas									
1.	26350 (S653)	Kauno tvirtovės I-asis fortas	St. 1882–1891. Rek. 1892–1899, 1900–1901, 1908. Sandėlis, centrinis kaponierius sugriauti I pasaulinio karo metu. Tarpukariu buvo įrengta dujų kamera.	Kauno r. sav., Kazliškių k. (Ringaudų sen.) Kair. Nemuno krantas, Marvelės up. kr. šlaitas	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Kareivinių, sandėlių, poternų būklė patenkinama, kai kurių dalių bloga. Visi statiniai nenaudojami, apleisti.	Artima aplinka – autentiško kraštovaizdžio, nuo forto atsiveria plati panorama, statiniai yra tik į šiaurę nuo forto. Fortas yra gerai apžvelgiamas. Tolimoje apinkoje matoma Noreikiškių gyvenvietė, aerodromo teritorija, Marvelės upelio slėnis.
2.	26351 (S654)	Kauno tvirtovės II-asis fortas	St. 1882–1891. Rek. 1892–1899, 1900–1901, 1908. Daug žalos padaryta I pasaulinio karo metu.	Kauno m. sav., Kauno m., Pilviškių g.	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Nenaudojami, apleisti statiniai, pagrindinės konstrukcijos, patenkinamos būklės, tačiau juos ardo želdiniai, todėl būklė blogėja, yra avarinių vietų išorės sienose. Mirkstancias konstrukcijas ardo vanduo.	Artima aplinka – sunaikintas autentiškas kraštovaizdis. Fortą supa mažaaukščiai sodybiniai namai. Fortas matomas tik iš jį supančių gatvių. Tolima aplinka - nuo forto pylimų matomi laukai. Yra vizualinis ryšys su toliau esančiais objektais. Teritorijoje aplinkinių gyventojų poilsio vieta, savavališkai važinėjama motociklais. Yra gyventojų daržų.

3.	26352 (S655)	Kauno tvirtovės III–asis fortas	St. 1882– 1891 Rek. 1892– 1899, 1900–1901, 1908. Yra I pasaulinio karo laikotarpio sugriovimų, pabūklų sviedinių išmuštų duobių.	Kauno r. sav., Seniavos k. (Gariavos apylinkių sen.), Tilnago g. 43. Miesto p. dalis, Šašos u. dš. šlaitas.	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Kareivinių pastatas naudojamas sandeliaivimui.	Kareivinių pastatas patenkinamos būklės, nors jis ir netvarkomas. Kiti statiniai apleisti, jų konstrukcijos patenkinamos būklės. Statinius ardo ant jų augantys medžiai, todėl būklė blogėja.	Artima aplinka – pietų pusėje išlikęs beveik autentiškas kraštovaizdis, vakarų ir rytų pusėje stovi sodybiniai namai, šiaurėje – „GAZ autoserviso“ pastatai. Tolima aplinka – laukai, nuo forto pylimo matoma plati panorama, šiaurėje – gilus Šašos upelio slėnis. Aplinkoje fortas matomas, kaip želdinių masyvas.
4.	10708 (S656)	Kauno tvirtovės IV–asis fortas	St. 1882–1891. Rek. 1892–1899, 1900–1901, 1908. Tarpukariu forto kareivinėse gyveno žmonės. 1941 m. buvo žudomi žydai. Prie forto nužudyti sovietų armijos karo belaisviai. Spejama, kad jų palaikai užkasti prie slėptuvės i rytus nuo forto.	Kauno m. sav., Kauno m., Plytinės g. 15	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Dalyje forto – Rokų teritologinis draustinis	Apleisti statiniai. Dalies pastatų konstrukcijos patenkinamos būklės, yra blogos būklės konstrukcijų. Yra susprogdintų statinių, pavojingų lankytojams. Ant visų statinių auga medžiai ir krūmai, statinių būklė blogėja, yra avarinių vietų.	Artima aplinka – kraštovaizdis, artimas autentiškam, tačiau dėl to, kad išorinis forto šlaitas apaugęs dideliais medžiais nuo forto nesimato aplinkinių laukų, o pats fortas dominuoja aplinkoje, kaip didelių medžių masyvas. Tolimoje aplinkoje – sodybinis užstatymas, karinių statinių kompleksai Panemunėje, žemutinėje Nemuno slėnio terasoje. Vizualinis ryšys su aplinka – mažas.

5.	26353 (S657)	Kauno tvirtovės V-asis fortas	St. 1882–1889. Rek. 1908. Nuo 1922 m. koncentracijos stovykla, 1926 m. buvo politinių kalinių kalėjimas. Vėliau kareivinėse gyveno žmonės. Sovietiniu laikotarpiu buvo ypač slapta karinis objektas.	Kauno m. sav., Kauno m., Rūko g. Miesto p.r. dalis, į p.v. nuo Kauno marių.	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Naudojamas dažasvydzio klubo „Legionas“, Kauno tvirtovės V Forto architektūrinis draustinis	Kareivinių būklė patenkinama, kitų statinių (sandėlių, poternų, kaponierių) pagrindinės konstrukcijos patenkinamos arba blogos būklės, jas aktyviai ardo medžiai, augantys ant statinių. Fasadų plytos blogos ir labai blogos būklės. Susprogdinti statiniai pavojingi lankytojams. Labai blogos būklės kaponierių dalys mirkstančios vandenyje.	Aplinkoje sunaikintas autentiskas kraštovaizdis. Upelių šlaitai apaugę medžiais, sodybinis užstatymas. Tolima aplinka – Kauno marios, Zuikinės, Vaišvydavos gyvenami namai, neužstatyti laukai, geležinkelis Rokai – HE, Sėmenos upelis. Kadangi fortas tankiai apaugęs medžiais, jo vizualinis ryšys su aplinka menkas. Aplinkoje jis matomas kaip želdinių masyvas.
6.	10397 (S658)	Kauno tvirtovės VI-asis fortas	St. 1882–1889 Rek. 1908. Tarpukariu forte buvo karo kalėjimas, II pasaulinio karo metu – belaisvių stovykla (žuvo apie 30 tūkst. žmonių). Greta forto yra kapinės.	Kauno m. sav., Kauno m., K. Baršausko g. 101	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Tarkomas karo technikos muziejaus pritaikymui	Kareivinių, poternų, sandėlių pagrindinių konstrukcijų būklė patenkinama, tačiau ant statinių auga medžiai ir jų būklė blogėja. Kaponieriai, priešturminių pabūklų slėptuvės, kontreskarpinė siena mirksta vandenyje, jų būklė bloga.	Artima aplinka – Šaudykla, stichiškai atsiradęs „kryžių kalnelis“, kelių policijos pastatas, gatvės su intensyviu transporto judėjimu. Tolimesnėje aplinkoje – pramonės rajonas, daugiabučiai gyvenamieji namai, kolektyviniai sodai virstantys sodybinio užstatymo teritorija. Šlaito papėdėje eina geležinkelis Kaunas–Vilnius. Nuo forto pylimų matosi aplinkiniai pastatai. Pats fortas matomas kaip želdinių plotas, aplinkoje nedominuoja.

7.	10662 (S659)	Kauno tvirtovės VII-asis fortas	St. 1889–1902. Tarpukariu veikė Centralinis valstybės archyvas. Nuo 1941 06 23 pradėta kurti I–oji Lietuvoje žydų koncentracijos stovykla (laikyta 8000, nužudyta 3026 žmonių). 2000–2007 m. įsikūrė savanoriškos krašto apsaugos (SKAT) Kauno rinktinė, kareivinė – apmokymo centras, sandėliai ir poternos naudoti sandėliavimui.	Kauno m. sav., Kauno m., Archyvo g. 61; Miesto centr. dalis, Neries kr. kranto viršutinė terasa.	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Nuo 2009 m. privatus, vykdoma visuomeninė veikla.	Kareivinių būklė, sandėlių ir poternų būklė gera, kareivinės suremontuotos, šildomos. Atstatytas drenažas, atkuriamas istorinis grindinys, atkastas užnugario kaponierius. Ant kai kurių statinių dar auga medžiai, kurie ardo jų konstrukcijas ir fasadus, bet jie laipsniškai šalinami. Dalis forto griovių užversta. Pietvakarinėje forto teritorijoje nugriauti beveik visi sovietmečiu pastatyti statiniai. Fortas tvarkomas, kuriam ekspozicija, vyksta edukacinė veikla.	Forto aplinkoje išnykęs autentiškas krašto vaizdas. Artima aplinka – sodybiniai gyvenamieji namai, o pietų pusėje, pramoniniai pastatai. Tolimesnė aplinka – Kauno klimatikų kompleksas, intensyvaus transporto eismo gatvė – Tvirtovės alėja, daugiabučiai namai.
8.	26354 (S660)	Kauno tvirtovės VIII-asis fortas	St. 1889– 1890, Rek. XX a. pr. 1984 m. ekspedicijos metu apsemtame pastate paskendo speleologė.	Kauno m. sav., Kauno m., Priešmančių g. Miesto š. dalis, Neries šlaito viršutinė terasa	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Nenaudojamas. Užsamtose patalpose nereguliariai nardo narai.	Autentiškas kraštovaizdis aplinkoje sunaikintas. Artimiausia forto aplinka apstatyta sodybiniais ir daugiabučiais namais. Tolima aplinka – taip pat miesto užstatymas. Nuo forto pylimo viršaus matoma aplinkinių gyvenamųjų rajonų panorama. Fortas matomas tik iš aplinkinių gatvių. Vizualinio ryšio su tolimesnėmis teritorijomis neturi.	Statiniai apleisti, dalis jų apsemti vandens, jų būklė blogėja. Statinių konstrukcijos patenkinamos būklės, betoniniai paviršiai irsta.

9.	10452 (S661)	Kauno tvirtovės IX-asis fortas	St. 1903–1911. Tarpukariu veikė sunkių darbų kalėjimas. 1940–1941 m. – NKVD kalėjimas. 1941–1944 m. mirties stovykla, kurioje masiškai naikinti žydų tautybės žmonės. Pirmasis Kauno tvirtovės objektas, kuriame nuo 1959 m. veikia muziejus.	Kauno m. sav., Kauno m., Žemaičių pl. 75.	Valstybės saugomas	Istorinė, techninė, architektūrinė, urbanistinė.	Nuo 1958 m. veikia muziejus	Statiniai tvarkomi. Restauruotas kareivinių pastatas, vykdoma dš. Puskaponieriaus restauracija ir pritaikymas muziejaus reikmėms. Kiti statiniai geros būklės, kai kur apirę betoniniai paviršiai. Fortas tvarkomas, vykdoma muziejinė veikla.	Artimiausia forto aplinka – dalinai išlikęs autentiškas kraštovaizdis. Tačiau aplinkui vyksta intensyvūs urbanizacijos procesai. Užstatymas artėja prie forto. Fortas kol kas dominuoja gana plačioje teritorijoje. Nuo forto pylimo matoma plati panorama, tolimesni laukai. Tolima forto aplinka – laukai, iš pietų pusės, automagistralė VIA Baltika, Kauno m. Geras vizualinis ryšys su Kauno užstatymu.	
Fortų liekanos. Antrasis tvirtovės žiedas										
10.	26355 (S662)	Domeikavos forto liekanos	St. 1913–1914	Kauno r. sav., Domeikavos k. (Domeikavos sen.), Parko g. Kaimo š.v. dalis	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, architektūrinė, urbanistinė	Nenaudojamas.	Statiniai apleisti apgriauti užversti žemėmis. Dėl forto konstrukcijos ypatybių neišku, kiek patalpų yra po pylimais. Išorėje matomų statinių būklė bloga. Teritorija niokojama, joje kasamas gruntas, smėlis. Verčiamos šiuoklės. Dėl to fortas nenaudojamas kaip poilsio zona. Pietinėje forto teritorijos dalyje vyksta gyvenamųjų namų statybos.	Autentiškas kraštovaizdis aplinkoje sunaikintas. Forto teritorija apaugusi medžiais, tačiau vizualinis ryšys su artimiausia aplinka yra. Aplink fortą stovi sodybiniai gyvenami namai. Tolimesnėje aplinkoje taip pat Domeikavos gyvenvietės užstatymas. Nuo forto pylimų matoma užstatyta teritorija.	

11.	26356 (S663)	Marvos forto liekanos	St. 1913–1914	Kauno r. sav., Akademijos mstl. (Akademijos sen.) Kelio Kaunas– Šakiai p. pusė.	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė.	Nenaudojamas. Tvenkiniuose žvejojama.	Statiniai susprogdinti, užversti žemėmis, apsemti vandeniui, grioviuose įrengti tvenkiniai. Pylimai dalina apardyti, sulyginti. Tačiau gerai išlikusi forto plano konfiguracija.	Autentiškas kraštovaizdis aplinkoje sunaikintas. Artimoje forto aplinkoje – želdiniai, pievos. Tolimesnė aplinka – laukai, Akademijos miestelio užstatymas, keliai VIA Baltika, Kaunas – Šakiai. Vizualinis ryšys su aplinka menkas dėl aukštų želdinių.
12.	26357 (S664)	Kauno tvirtovės Geležinkelio (Palemono) forto liekanos	St. 1913–1914	Kauno m. sav., Kauno m., Marių g.	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė	Išleistas Palemono gyveninių įtvirtinimų archeologinis draustinis.	Statiniai apieisti, kai kurie užversti žemėmis, jų būklė patenkinama, kitų bloga. Statinius jungiančios apkasų linijos būklė bloga.	Dalis statinių yra Kauno marių regioninio parko teritorijoje, marių pakrantėje. Aplinkinė teritorija užstatoma gyvenamaisiais namais. Autentiškas aplinkos kraštovaizdis pakitęs. Vizualinis ryšys su aplinka menkas.
13.	26358 (S665)	Kauno tvirtovės Romainių (X– ojo) forto liekanos	St. 1913–1914	Kauno m. sav., Kauno m., Šilainių pl. Miesto š. v. dalis, Aukštieji Kaniūkai, miškas,	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė	Nenaudojamas.	Kareivinių statinys susprogdintas. Kitų statinių fragmentai taip pat sugriauti. Statiniai apieisti, niokojami. Reljefas smarkiai suardytas. Per forto teritoriją eina aukštos įtampos laidų linija, stovi atramos.	Autentiškas kraštovaizdis aplinkoje sunaikintas. Artimoje forto aplinkoje – miškas. Tolimesnėje aplinkoje – sodybinis užstatymas, tuberkuliozinė ligoninė. Fortas matomas tik iš arti. Vizualinio ryšio su tolimesne aplinka nėra.

14.	26548 (S687)	Kauno tvirtovės Jonučių forto liekanos (KVR įtrauktas kaip blindažas)	St. 1913–1914	Kauno r. sav., Narsiečių k. (Alšėnų sen.)	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė	Nenaudojamas.	Betoninis, vieno aukšto, pailgo stačiakampio plano, priekinėje statinio dalyje yra 5 skiautinės patalpos ir 2 prieangiai, už jų – ilga tunelio tipo patalpa per visą ilgį. Ventilacijos kanalai vidinėse sienose išvesti virš stogo. Grindys betoninės. Deš. prieangyje yra drenažo šulinys	Miesto p. dalis, į v. nuo Kauno–Garliavos kelio. P. miesto dalis, tarp Narsiečių ir Garliavos. Fortas yra laukuose. Kiemas ir forto šonai užpilti žemėmis ir užaugę krūmais. Arčiausia Sodų g.	
Baterijos										
15.	26549 (G312K)	1–osios baterijos ir sandėlių kompleksas	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., S. Dariaus ir S. Girėno g. 100. Linksmadvaris, kr. Nemuno ir dš. Marvelės up. krantai	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas sandėliavimui	LR Krašto apsaugos ministerija, Divizijos gen. Stasio Raštikio Lietuvos kariuomenės mokyklos (LKM) teritorija	LR Krašto apsaugos ministerija, Divizijos gen. Stasio Raštikio Lietuvos kariuomenės mokyklos (LKM) teritorija	Kr. Nemuno kranto ir dš. Marvelės upelio šlaito viršutinėje terasoje. Šlaitai gausiai apaugę želdiniais. LR Krašto apsaugos ministerija, LKM teritorija
15.1	26550 (G312K1)	1–oji baterija	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., S. Dariaus ir S. Girėno g. 100.	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė.	Naudojamas sandėliavimui	Pietinė baterijos dalis nukasta. Šiuo metu ant jos stovi administraciniai pastatai; vertingi elementai ir dalys: suformuotas žemės reljefas, charakteringi šlaitų nuolydžiai, lauko akmenų grindinys.	Kr. Nemuno kranto ir dš. Marvelės upelio šlaito viršutinėje terasoje. Šlaitai gausiai apaugę želdiniais. LR Krašto apsaugos ministerija, LKM teritorija	

15.2	26551 (G312K2)	1-osios baterijos Pirmasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., S. Dariaus ir S. Girėno g. 100.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas sandėliavimui	Priekiniame fasade pristatytas baltų silikatinių plytų prieštatas. Užpakalinis fasadas autentiškas, raudonų plytų, portalas perdengtas arkine sąrama, durys arkinės formos, metalinės. Vertingi elementai ir dalys: statinio tūris, planinė struktūra, pagrindinės konstrukcijos, jų medžiagiškumas, skliautinis plytų perdengimas, dantyto profilio kamizas, durų sąramos, pylimo reljefas.	Kr. Nemuno kranto ir dš. Marvelės upelio šlaito viršutinėje terasoje. Šlaitai gausiai apaugę želdimiais. LR Krašto apsaugos ministerija, Gen. Raštikio puskarininkių mokyklos teritorija.
15.3	26552 (G312K3)	1-osios baterijos Antrasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., S. Dariaus ir S. Girėno g. 100.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas sandėliavimui	Nemuno ir Marvelės up. šlaitų viršutinė terasa. LR Krašto apsaugos ministerija, LKM teritorija.	
15.4	26553 (G312K4)	1-osios baterijos Trečiasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., S. Dariaus ir S. Girėno g. 100.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas sandėliavimui	Pietinė pylimo dalis nukasta.	LR Krašto apsaugos ministerija, LKM teritorija.

15.5	26554 (G312K5)	1-osios baterijos Keturviršis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., S. Dariaus ir S. Girėno g. 100.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas sandėliavimui	Turi du fasadus su atraminėmis sienutėmis. Dekoro elementai suirę.	LR Krašto apsaugos ministerija, LKM teritorija.
16.	26555 (G313K)	4-osios baterijos ir sandėlio kompleksas	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Sąnašos g. Į r. nuo Kybartų– Šumsko glžk., Jiesios up. kr. krantas.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas sandėliavimui	Statinių būklė bloga, netvarkomi. Į viršutinį sandėlį gyventojai leidžia kanalizaciją. Prie statinių yra gyvenamųjų namų (savavališkos statybos).	Baterija su sandėliu yra ant aukštos medžiais ir krūmais apaugusios kalvos, kurią iš p. pusės juosia Jiesios upė.
16.1	26555 (G313K1)	4-oji baterija	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Sąnašos g. Į r. nuo Kybartų– Šumsko glžk., Jiesios up. kr. krantas.	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas sandėliavimui	T.p.	Artimiausia aplinka menki gyvenamieji namai su ūkio trobesiais. Papėdėje teka Jiesia ir Sąnašos upelis. Iš aplinkos baterija matoma kaip želdiniais apaugusi kalva. Nuo kalvos atsiveria plati Jiesios ir Nemuno slėnių panorama, tačiau matomumui trukdo gausūs savaiminiai želdiniai.

	26555 (G313K2)	4-osios baterijos sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Sėnašos g. I r. nuo Kybartų–Šumsko gīžk., Jiesios up. kr. krantas.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	T.p.	T.p.
17.	26558 (G314K)	5-osios baterijos ir sandėlio kompleksas	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl., Katilėlių takas 40. Kelio Kauno HE– Rokai p.r. pusė.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Statynys patenkinamos būklės.	Artimiausia aplinka – buvęs pietinis Kauno miesto apvažiavimas – dabar Pietinio lanksto gatvė, buvęs tankų poligonas, dabar – laukai. Baterijos aplinkoje dar išlikęs artimas autentiškam kraštovaizdis, aplinkos urbanizacijos laipsnis menkas. Baterija matoma aplinkoje kaip želdiniais apaugusi kalva. Užnugario dalis su sandėlio fasadu turi gerą vizualinį ryšį su aplinka.
17.1	26559 (G314K1)	5-oji baterija	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl., Katilėlių takas 40. Kelio Kauno HE– Rokai p.r. pusė.	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Statynys patenkinamos būklės, fasadas irsta, pylimai patenkinamos būklės.	T.p.

17.2	26560 (G314K2)	5-osios baterijos sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl., Katilių takas 40, Kelio Kauno HE– Rokai p.r. pusė.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Nenaudojamas	Dalinai išgruvusi ventiliacijos koridoriaus siena. Stogas dalinai apaugęs želdimais (krūmais ir medžiais). Vertingi elementai ir dalys: statinio tūris, planinė struktūra, pagrindinės konstrukcijos, jų medžiagiškumas, skliautinis perdengimas, langų ir durų arkinės sąramos, metalinės langų grotos, dantyto profilio karnizai, medinės duryš, ventiliacijos kaminai.	T.p.
18.	26561 (G315K)	6-osios baterijos ir sandėlių kompleksas	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Kiškių takas 22. Vičiūnai, kr. Nemuno krantas.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas sandėliavimui	Iš dalies naudojamas	Statinyš patenkinamos būklės.	
18.1	26562 (G315K1)	6–ji baterija	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Kiškių takas 22. Vičiūnai, kair. Nemuno krantas.	Valstybės saugomas	Techninė, inžinerinė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Nenaudojamas	Statinyš patenkinamos būklės.	

18.2	26563 (G315K2)	6-osios baterijos Pirmasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Kiskių takas 22. Vičiūnai, kair. Nemuno krantas.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	UAB "Panemunės silas", Sandėliavimui	Vertingi elementai ir dalys: statinio tūris, planinė struktūra, pagrindinės konstrukcijos, jų medžiagiškumas, skliautinis plytų perdengimas, dantyto profilio kamizai, langų ir durų sąramos, langų grotos. Autentiškas žemės reljefas.	Prie sandėlio pastatyta stalių dirbtuvė, užstojanti priekinį sandėlio fasadą.
18.3	26564 (G315K2)	6-osios baterijos Antrasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Kiskių takas 22. Vičiūnai, kair. Nemuno krantas.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	UAB "Panemunės silas", Stalių dirbtuvių sandėlis	Vertingi elementai ir dalys: statinio tūris, planinė struktūra, pagrindinės konstrukcijos, jų medžiagiškumas, skliautinis plytų perdengimas, dantyto profilio kamizai, langų ir durų sąramos, langų grotos. Autentiškas žemės reljefas.	Prie sandėlio stovi nebaigtas statyti profilaktoriumo pastatas.
19.	26565 (G316K)	8-osios baterijos sandėlių kompleksas	St. 1889–1902	Kauno m. sav., Kauno m., Zanavykų g. Neries kr. kranto viršutinė terasa	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Privatus		
19.1	26566 (G316K)	8-osios baterijos Pirmasis sandėlis	St. 1889–1902	Adresas: Kauno m. sav., Kauno m., Zanavykų g. 60.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Privatus	Statinių būklė gera.	
19.2	26567 (G316K2)	8-osios baterijos Antrasis sandėlis	St. 1889–1902	Kauno m. sav., Kauno m., Zanavykų g. 64.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Privatus	Statinių būklė gera.	Išlikęs sienos fragmentas, prie įėjimo į gyv. namą laiptų

19.3	26568 (G316K)	8-osios baterijos Trečiasis sandėlis	St. 1889–1902	Kauno m. sav., Kauno m., Zanavykų g. 66a.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Privatus	Statyns patenkinamos būklės.	Ažuotų kalnas, Kauno meno mokyklos teritorijos p.r. dalis (parko zonoje). Iš p. ir v. pusių juosia J. Zikaro, iš r. pusės – A. Mackevičiaus gatvės. Artimiausia aplinka – šlaitas apaugęs įvairiais želdiniais, Vytauto parko teritorija. Statyns turi vizualinį ryšį su Parodos gatve.	
20.	26536 (S675)	9-osios baterijos liekanos	St. 1889–1902. 1923 m., statant Kauno meno mokyklos pastatus, išardyti keli baterijos statiniai, apie 1965 m. nugriautas paskutinis sandėlis.	Kauno m. sav., Kauno m., A. Mackevičiaus g. 27	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Objekto būklė patenkinama. Baterija sudaro trikampio plano formos suformuotą kalvą.		
Įtvirtinimai										
Centriniai įtvirtinimai kr. Nemuno krante										
21.	26577 (G318K)	Kairiojo Nemuno kranto centrinio įtvirtinimo statinių kompleksas	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Aukštoji Freda, Birutė I, Birutė II.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas kaip Botanikos sodo polsio zona.	Po įtvirtinimo pylimais einančių statinių būklė patenkinama, nors kai kada jie apsemiami vandeniu dėl sunaikintos drenažo sistemos. Dalis teritorijos užpelkėjusi. Vienas statyns susprogdintas. Statiniai kol kas apleisti. Numatyta trijų sandėlių privatizacija.	Artimiausioje aplinkoje dalinai išlikęs autentiškas kraštovaizdis – Botanikos sodas (buvęs artilerijos kiemas), pievos pietinėje dalyje. Vyksta urbanizacijos skverbimasis į įtvirtinimo prieigas ir net į teritoriją. Dėl želdinių gausos įtvirtinimo ryšys su aplinka yra ribotas, jis matomas aplinkoje kaip želdinių plotas.	

21.1	26578 (G318K1)	Pirmasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., J. Bakanausko g. 34a	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	Statinys patenkinamos būklės.	
21.2	26579 (G318K2)	Antrasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., J. Bakanausko g. 34a	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	T.p.	
21.3	26580 (G318K3)	Trečiasis sandėlis	St. 1882–1889	Kauno m. sav., Kauno m., J. Bakanausko g. 34a	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	T.p.	
21.4	26581 (G318K4)	Slėptuvės liekanos (mobilizacijos laikotarpio statyba)	St. 1914–1915	Kauno m. sav., Kauno m., Botanikos sodas	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	T.p.	
21.5	26582 (G318K5)	(3) redutas	St. 1892	Kauno m. sav., Kauno m., Sodininkų/ Bitininkų g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	5–kampio plano suformuota kalva. Į p. pusę žemė suformuota su nuolydžiu.	
21.6	26583 (G318K6)	(4) reduto liekanos	St. 1892	Kauno m. sav., Kauno m., K. Grybausko g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Iš dalies naudojamas	5–kampio plano suformuota kalva. Šiuo metu kalvos kampai suapvalėję, v. dalyje apie 1991 m. iškasta dauba, vėliau užpilta žemėmis ir išlyginta.	
22.	26534 (S673)	(1) redutas	St. 1892	Kauno m. sav., Kauno m., Amerikos Lietuvių g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Statinys patenkinamos būklės.	

23.	26535 (S674)	(2) reduto liekanos	St. 1892	Kauno m. sav., Kauno m., Sparnų g. /Lakūnų/Veiverių g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Statinys patenkinamos būklės.		
Centriniai įtvirtinimai dš. Nemuno krante										
24.	26532 (S671)	Dešiniojo Nemuno kranto centrinio įtvirtinimo sandėlis (orig. tarpiniai sandėlis prie VI forto)	St. 1887	Kauno m. sav., Kauno m., Breslaujos g. 20/K. Baršausko g. 62a	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Statinys geros būklės, aplinka tvarkoma.	Autentiškas kraštovaizdis sugadintas. Sandėlis yra judrių Breslaujos ir K.Baršausko gatvių kampe, greta – degalinė. Objektas gerai pastebimas iš visų pusių. Išsiskiria iš aplinkos.	
25.	26533 (S672)	Dešiniojo Nemuno kranto centrinio įtvirtinimo redutas	St. 1893	Kauno m. sav., Kauno m., K. Baršausko g. /Biržiškų g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas	Objekto būklė bloga. 2012 m. 01 19 LR Kultūros ministro įsakymu rengiamas specialus planas, paveldo objekto išsaugojimui būtinos sąlygos.	Autentiškas kraštovaizdis suaugintas. Redutas išlikęs vienintelis dš. Nemuno kranto centrinio įtvirtinimo elementas. Kita įtvirtinimo dalis sunaikinta vykdant statybas. Gretimose aplinkoje yra daugiabučių namų kvartalai, visuomeniniai pastatai, prekybos centras "Molas", r. pusėje – kolektyvinis sodas (SB "Rūta"), kuris permuojamas į sodybinius sklypus. Reduto teritorijoje planuojama tiesti gatvę.	

Linkuvos įtvirtinimai										
26.	26569 (G317K)	Linkuvos įtvirtinimo statinių kompleksas	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Josvainių, Kėdainių g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Nenaudojamas.	Statiniai apleisti, niokojami. Jų būklė patenkinama, dalinai bloga. Pylimų būklė gera, išlikusi autentiška žalia veja, tačiau pylimų šlaitai savavališkai niokojami motociklų, visureigių, yra atsiradę plotų be žolės. Teritorija susijusi su kriminaliniais nusikaltimais.	Aplinkoje išnykęs autentiškas kraštovaizdis. Įtvirtinimo teritorija aplinkui apstatyta gyvenamaisiais namais.
26.1	26570 (G317K1)	(1) redutas	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Josvainių g. 31a.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Nenaudojamas.	Netaisyklingo apskritimo formos, apjuostas grioviu. Viršutinė dalis suformuota iš žemės daubų ir priedangų pabūklams pastatyti. Įvažiavimas iš r. pusės. Įvažiavimo keliukas ir aikštelė išgrįsti lauko akmenimis. Reduto kalvoje įrengti trys betoniniai šaudmenų sandėliai ir ilgalais šaudymo lizdas.	Autentiškas kraštovaizdis išnykęs. Teritorija apstatyta gyvenamaisiais namais, gamyklomis.
26.2	26571 (G317K2)	(1) reduto pirmasis sandėlis	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Josvainių g. 31a.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Nenaudojamas.	Statinys patenkinamos būklės.	T.p.

26.3	26572 (G317K3)	(1) reduoto antrasis sandėlis	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Josvainių g. 31a.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiny patenkinamos būklės.	T.p.
26.4	26573 (G317K4)	(1) reduoto trečiasis sandėlis	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Josvainių g. 31a.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiny patenkinamos būklės.	T.p.
26.5	26574 (G317K5)	(1) reduoto ilgalaikis šaudymo lizdas	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Josvainių g. 31a.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiny blogos būklės.	T.p.
26.6	26575 (G317K6)	(2) reduotas	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Kėdainių g. 23.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Trys šlaitai suformuoti iš 5 pakopų, jis primena piramidės formą. Įvažiavimas stačiu šlaitu r. pusėje. Viršutinėje aikštelėje nėra būdingų pabūklams suformuotų žemės priedangų, bet gerai išlikęs brustveris. Kiemas grįstas lauko akmenimis, vietomis apaugęs žolėmis ir užpiltas žemėmis. Reduto viršuje po žeme įrengtas betoninis šaudmenų sandėlis.	Autentiškas kraštovaizdis išnykęs. Teritorija apstatyta gyvenamaisiais namais, gamyklomis, tačiau aukštas redutas gerai apžvelgiamas. Nuo jo atsiveria miesto panorama.

26.7	26576 (G317K7)	(2) reduoto sandėlis	St. 1889–1898	Kauno m. sav., Kauno m., Kėdainių g. 23.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiny patenkinamos būklės.	Autentiškas kraštovaizdis išnykęs. Teritorija apstatyta gyvenamaisiais namais, gamyklomis.
Blindažai/sléptuvės/mobilizacijos laikotarpio statiniai									
27.	26527 (S666)	Tvirtovės komendanto blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Perkūno al. 2a	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statinio būklė ptenkinama. Visos blindažo sienos ir perdangos betoninės, monolitinės. Stogas – plokščias, užpiltas žemėmis, apaugęs medžiais, ardančiais betona. Statinys sutvirtintas metalinėmis sijomis, ant kai kurių yra išlikę gamyklos užrašai. Išlikusios 2 metalinės šarvuotosios durys, ventiliacijos angos. Vidinės patalpos užterštos.	Autentiškas kraštovaizdis sunaikintas iš dalies. Netoli Kauno vaikų ir moksleivių laisvalaikio rūmai, Vytauto parkas, greta judri Parodos g. Geras vizualinis ryšys su artima aplinka.
28.	26528 (S667)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Veiverių g. 189.	Valstybės saugomas	Techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny patenkinamos būklės, tačiau pusiau užverstas žemėmis.	P. miesto dalis, į r. nuo Kauno-Garliavos kelio. Artimiausia aplinka – Veiverių gatvė, sodyninis gyvenamasis užstatymas. Geras vizualinis ryšys su artima aplinka.

29.	26529 (S668)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Kaltinėnų g. 6a	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė, inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Artimoje aplinkoje Sargėnai.
30.	26530 (S669)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Santarvės g. 38.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė, inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Deš. Marvelės u. šlaitas, Kazliškiai. Marvelės upelio šlaitas, šalia - keliukas į sodybą. 2009 m. prie blindažo suformuotas tikslinės žemės naudojimo paskirties sklypas, nustatytas teritorijos tvarkymo ir naudojimo režimas.
31.	26531 (S670)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno r. sav., Teleičių k. (Gariavos apylinkių sen.)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė, inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Seniava, Šanašos u. deš. Krantas; Artimiausia aplinka – Šanašos upelio slėnis, apaugęs medžiais ir krūmais. Tolimesnė aplinka intensyviai užstatoma sodybiniais namais, kurie artėja prie Šanašos slėnio. Vizualiniam ryšiiui su upelio slėniu trukdo tankūs želdiniai. Vizualinių ryšių su tolimesne aplinka nėra.

32.	26537 (S676)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl. (Pietinio lanksto g., SB "Sėmena").	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny's apileistas, tačiau išlikusi autentiška dauba aple slėptuvę.	Miesto p.r. dalis, Sėmenos up. šlaite. Statinio aplinkoje daug želdinių, kiek toliau buvusių sodų teritorija. Autentiškas kraštovaizdis pakitęs.
33.	26538 (S677)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl. (SB "Baltasis gandras").	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Neužpiltas žemėmis, betoninis. Betono danga aptrupėjusi.	Miesto p.r. dalis. Blindažas gausiai apaugęs brūzgnais, krūmais, medžiais. Kiemas apsemtas vandeniu.
34.	26539 (S678)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl. (prie glžk. Kazlų Rūda–Palemonas sankasos.)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny's apileistas, būklė patenkinama.	Miesto p.r. dalis, netoli V forto, Sėmenos up. dš. šlaite. Blindažas gausiai apaugęs želdiniais: brūzgnais, krūmais, medžiais. Kiemas dažnai apsemtas vandeniu. Statinio vizualinis ryšys su Sėmenos up. geras, tolimesnėje aplinkoje statiny's nematomas. Autentiškas kraštovaizdis iš esmės pakito pravedus geležinkelio atkarpą Rokai – Kauno HE.

35.	26540 (S679)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Marijampolės pl. (tarp IV forto ir 5- os baterijos. Šalia Marijampolės pl. 20)	Valstybės saugomas	Techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny patenkinamos būklės.	Miesto p.r. dalis, blindažas stovi mažo griovio šlaite, buv. tankodrome. Artimoje aplinkoje – degalinė ir viešbutis. Privažiavimo nėra, vietovė suniokota, kiemas užslinkęs žemėmis, apsemtas vandenių, gausu įvairių želdinių.
36.	26541 (S680)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Kybartų g. 36.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny blogos būklės, užsemtas vandenių.	Artimiausia aplinka – Marvelės up. ir jo kr. slėnio šlaitas, apaugęs medžiais ir krūmais. Statiny turi vizualinį ryšį su slėnio šlaitais, matomas slėnio perspektyvoje.
37.	26542 (S681)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Maironiškių g. 53	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny užverstas žemėmis.	Miesto š.v. pusė, Lapių moreninis gūbrys, į p.v. nuo IX forto. Statinio vizualinis ryšys su artima aplinka geras. Iš toliau statiny menkai matomas, nes beveik užverstas žemėmis. Autentišką kraštovaizdį pakeitė pravesta VIA Baltica automagistralė, aplinkui statomi gyvenamieji namai. Augmenijos negausu, tik keli krūmeliai ir medeliai. Įėjimai užpilti žemėmis.

38.	26543 (S682)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Moliakelio g. 6G	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė, inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny s blogos būklės, kiemas užslinkęs žemėmis, užsemtas vandeniu.	Miesto p. dalis, tarp Jiesios up. ir IV forto. Griovio šlaite. Blindažas gausiai apaugęs želdimiais. apsemtas vandeniu.
39.	26544 (S683)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno m. sav., Kauno m., Maironiškių g. 55.	Valstybės saugomas	Techninė, urbanistinė, inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny s beveik užverstas žemėmis.	Miesto š. v. pusė, Lapių moreninis gūbrys, į p. v. nuo IX forto. Statinio vizualinis ryšys su artima aplinka geras. Iš toliau statiny s menkai matomas, nes beveik užverstas žemėmis. Autentišką kraštovaizdį pakeitė pravesta VIA Baltika automagistralė, aplinkui statomi gyvenamieji namai. Augmenijos negausu, tik keli krūmeliai ir medeliai. Įėjimai užpilti žemėmis.
40.	26545 (S684)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno r. sav., Žemaitkiemio k. (Domeikavos sen.)	Valstybės saugomas	Techninė, urbanistinė, inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statiny s blogos būklės, kiemas užpiltas žemėmis ir šiukšlėmis.	Miesto š. dalis, į v. nuo Domeikavos forto liekanų. Lapių moreniniame gūbryje, griovio šlaite, laukuose. Augmenijos negausu, tik keli krūmai ir medeliai, netoli seno, medžiatis nužymėto kelio.

41.	26546 (S685)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno r. sav., Karkazų k. (Garliavos apylinkių sen.)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statyns apleistas, patenkinamos būklės, tačiau drėgnesniu metu greta jo susikaupia vanduo. Išlikusi autentiška dauba aplink slėptuvę.	Į v. nuo glžk. Kaunas- Kazlų Rūda, už vakarinės miesto ribos. Artimiausia aplinka – dauba besileidžianti į Jiesios upelio slėnį. Kol kas išlikęs autentiškas kraštovaizdis. Yra geras vizualinis ryšys su daubos šlaitais. Tolimesnėje aplinkoje statinio nesimato. Numatoma aplinkinius laukus užstatyti gyvenamaisiais namais.	
42.	26547 (S686)	Blindažas	St. ~1913– 1915	Kauno r. sav., Domeikavos k. (Domeikavos sen.), Sodų g.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, techninė, urbanistinė. inžinerinė (tipinis projektas).	Nenaudojamas.	Statyns patenkinamos būklės, kiemas užpiltas žemėmis ir šiukšlėmis.	Miesto š. dalis, Domeikava, į r. nuo Domeikavos forto liekanų, Lapių moreniniame gūbryje. Blindažas iš visų pusių užstatytas gyvenamais namais. Joninių ir Sodų g. pakeitė blindažo p. žemės reljefą. Augmenijos negausu, tik keli medžiai.	
SANDĖLIŲ KOMPLEKSAI										
Tarpiniai sandėliai Panemunėje										
43.	26584 (G319K)	Tarpiniai sandėliai Panemunėje	St. 1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., (Panemunė, J. Basanavičiaus šilas.)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiniai apleisti, jų būklė patenkinama, fasadas irsta. Pylimo būklė patenkinama	Artimiausia aplinka – Panemunės šilas. Tolimesnė aplinka – gyvenamasis užstatytas sodybiniams namams. Vizualinis ryšys yra su artimiausia aplinka – gatvėmis.	

43.1	26585 (G319K1)	Pirmasis sandėlis (orig. 820)	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Baterijos pl. 2	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiniai apieisti, jų būklė patenkinama, fasadas irsta. Pylimo būklė patenkinama	Užima 0,05 ha plotą ir turi bendrą su Antruoju šaudmenų sandėliu apaugos nuo fizinio poveikio zoną.
43.2	26586 (G319K2)	Antrasis sandėlis (orig. 740)	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Baterijos pl. 2	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiniai apieisti, jų būklė patenkinama, fasadas irsta. Pylimo būklė patenkinama	Užima 1,55 ha plotą ir turi bendrą su Pirmuoju šaudmenų sandėliu apaugos nuo fizinio poveikio zoną.
Artillerijos sandėliai dš. Nemuno krante									
44.	26587 (G320K)	Centrinų artilerijos sandėlių kompleksas dš. Nemuno krante	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Aukštieji Šančiai, Nemuno dš. kranto viršutinė terasa	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiniai apieisti, jų būklė patenkinama, atskirų dalių bloga. Pylimų būklė patenkinama	Artimiausia komplekso aplinka – Nemuno slėnio šlaitai ir sodybiniai gyvenami namai. Gretimose teritorijose statomi nauji daugiabučiai namai. Tolimesnė aplinka – geležinkelio depo ir stoties teritorija. Kadangi artimiausia aplinka apaugusi dideliais medžiais, komplekso vizualinis ryšys su aplinka menkas.
44.1	26588 (G320K1)	Pirmasis sandėlis (kazematuota laboratorija)	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Ašmenos 2-oji g. 25A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
44.2	26589 (G320K2)	Antrasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Ašmenos 2-oji g. 25A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.

44.3	26590 (G320K3)	Trečiasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Ašmenos 2-oji g. 25A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
44.4	26591 (G320K4)	Ketvirtasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Ašmenos 2-oji g. 25A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
44.5	26592 (G320K5)	Penktasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Ašmenos 2-oji g. 25A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
44.6	26593 (G320K6)	Šeštasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Šaldytuvų g. 41A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
44.7	26594 (G320K7)	Septintasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Šaldytuvų g. 41A	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
44.8	26595 (G320K8)	Aštuntasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Prancūzų g. pradžia	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Sandėlis iš dalies užpiltas žemėmis.	T.p.

Artillerijos sandėliai kr. Nemuno krante									
45.	26596 (G321K)	Centrinių artillerijos sandėlių kompleksas kr. Nemuno krante	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m. Aukštoji Freda, tarp Lakūnų pl. ir geležinkelio.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Statiniai apieisti, jų būklė patenkinama, atskirų statinių dalių bloga. Pylimų būklė patenkinama.	Artimiausia statinių aplinka – Nemuno slėnio šlaitai, labai gilus bevardžio upelio slėnis. Tolimesnėje aplinkoje praeina tvirtovės laikų geležinkelio linija. Teritorija nėra intensyviai urbanizuota, autentiškas kraštovaizdis pakitęs.
45.1	26597 (G321K1)	Pirmasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 15E (Lakūnų pl. 15A)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
45.2	26598 (G321K2)	Antrasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 15E	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
45.3	26599 (G321K3)	Trečiasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 15E (Lakūnų pl. 15A)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
45.4	26600 (G321K4)	Ketvirtasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 15F	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.

45.5	26601 (G321K5)	Penktasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 15F	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
45.6	26602 (G321K6)	Šeštasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 15F	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
45.7	26603 (G321K7)	Septintasis sandėlis	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., Lakūnų pl. 63B (Lakūnų pl. 53A)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	Vienas statinys naudojamas kaip gyventojų sandėlis.	T.p.
45.8	26604 (G321K8)	Aštuntasis sandėlis (orig. 529)	St.1883–1889	Kauno m. sav., Kauno m., J. Bakanausko g. 99.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
ADMINISTRACINIAI OBJEKTAI									
Kauno tvirtovės administracinių pastatų kompleksas: komendantų rūmai, intendantūra, žandarų valdyba ir jiems priklausantys ūk. pastatai									
46.	27045 (G350K)	Kauno tvirtovės administracinių pastatų kompleksas: komendantų rūmai, intendantūra, žandarų valdyba ir jiems priklausantys ūk. pastatai.	St. ~1889–1890	Kauno m. sav., Kauno m., tarp Kęstučio, Gedimino ir miško gatvių.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojami.	Dalis komplekso pastatų tvarkomi labai gerai, restauruoti fasadai ir interjerai, dalis – tvarkoma nepakankamai arba apeleisti.	Komplekso pastatai tebeturi vientiso architektūrinio darinio bruožus. Iš dalies išlikusi autentiška artima aplinka.

46.1	27046 (G350K1)	Tvirtovės komendantų rūmai	St. ~1889–1890. I pasaulinio karo metu rezidavo P. von Hindenburgas, tarpukariu priklausė KAM, 1935–1940 m. dirbo ST.Raštkis. Dabar - KAM Oro pajėgų štabas.	Kauno m. sav., Kauno m., Gedimino g. 25	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. Lietuvos Karininkų oro pajėgos	Rūmų būklė gera, reguliariai vykdomas palaikomasis remontas, eksterjero ir interjerų restauracijos darbai. Prižiūrима aplinka. Kieme vietoje anksčiau buvusio dekoratyvinio sodo ir daržų įrengta automobilių stovėjimo aikštelė.	T.p.
46.2	27047 (G350K2)	Intendantūra	St. ~1889–1890	Kauno m. sav., Kauno m., Gedimino g. 27 / Kęstučio g. 25	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. "Ukininko patarėjas" redakcija	Objekto būklė patenkinama, byra tinkas, reikalingas fasadų remontas.	T.p.
46.3	27048 (G350K3)	Tvirtovės štabas	St. 1891. Nuo 1925 m. - Žemės ūkio ministerija, po II pasaulinio karo - KPI.	Kauno m. sav., Kauno m., Kęstučio g. 27	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. KTU	Objekto būklė gera, bet vietomis byra tinkas, reikalingas fasadų remontas. Objektas pritaikytas KTU Mechanikos ir mechatronikos fakulteto poreikiams.	T.p.
46.4	27049 (G350K4)	Tvirtovės štabo viršininko namas	St. ~1889–1890	Kauno m. sav., Kauno m., Miško g. 20	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Objekto būklė patenkinama, byra tinkas, reikalingas fasadų remontas.	T.p.

46.5	27050 (G350K5)	Tvirtovės žandarų valdyba su valdybos viršininko butu ir žandarų kareivinėmis	St. ~1889–1890	Kauno m. sav., Kauno m., Miško g. 22	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Objekto būklė patenkinama, byra tinkas, reikalingas fasadų remontas. Fasado p. pusėje iš Miško g. būklė geresnė, vidinis fasadas apgadintas, per langus išvesti metaliniai kaminai, stogas uždengtas žalia skarda.	T.p.
46.6	27051 (G350K6)	Ūkinis pastatas prie tvirtovės komendanto rūmų komplekso (malkinės, ledainės)	St. ~1889–1890	Kauno m. sav., Kauno m., (šalia komendanto rūmų Gedimino g. 25, p. fasadas atsuktas į komendanto rūmų š. sieną)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Objekto būklė gera, tačiau nuo tinkuoto p. fasado byra tinkas, reikalingas fasadų remontas.	T.p.
46.7	27052 (G350K7)	Arklidės su raine (tvirtovės žandarų valdybos)	St. ~1889–1890	Kauno m. sav., Kauno m., Miško g. 22 (kieme)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. Lietuvos kariuomenės karinės oro pajėgos	Objekto būklė gera. Dalis statinių naujai restauruoti, kita dalis - netvarkyta, tik stogas uždengtas žalia skarda.	T.p.

46.8	27053 (G350K8)	Arklidės su ratine (prie tvirtovės komandanto rūmų komplekso)	St. ~1889– 1890	Kauno m. sav., Kauno m., Gedimino g. 25	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. Lietuvos Kariuomenės karinės oro pajėgos	Objekto būklė gera. Dalis statinių naujai restauruoti (p. ir r. fasadai), kita dalis - netvarkyta (š. ir v. fasadai).	T.p.
Kauno tvirtovės administracinių pastatų kompleksas: inžinierių valdybos rūmai, karinio telegrafo stotis, inžinerijos karininkų gyv. namas									
47.	31614	Kauno tvirtovės administracini ų pastatų kompleksas: inžinierių valdybos rūmai, karinio telegrafo stotis, inžinerijos karininkų gyv. namas	St. 1890	Kauno m. sav., Kauno m., K. Donelaičio g. 25; Gedimino g. 41, 43	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Objektų būklė gera.	Komplekso pastatai tebeturi vientiso architektūrinio darinio bruožus. Iš dalies išlikusi autentiškai artima aplinka.
47.1	31615	Karinio telegrafo stotis	St. 1890. Tarpukariu buvo įsikūrusi Aukštesnioji policijos m-klia	Kauno m. sav., Kauno m., K. Donelaičio g. 25	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Objekto būklė gera arba patenkinama, vietomis byra tinkas, interjeras tvarkomas, daug autentiškų interjero elementų.	T.p.

47.2	31616	Inžinierių valdybos rūmai	St. 1890. Tarpukariu buvo įsikūręs Lietuvos universiteto Medicinos ir Technikos fakultetai; 1939–1940 - VRM.	Kauno m. sav., Kauno m., Gedimino g. 43	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Objekto būklė gera, interjeras tvarkomas, daug autentiškų interjero elementų. Dabar - KTU HMF; italų kalbos centras Dante Alighieri.	T.p.	
47.3	31617	Inžinerijos karininkų namas	St. 1890. Tarpukariu buvo įsikūrusi Valstybės kontrolės įstaiga.	Kauno m. sav., Kauno m., Gedimino g. 41	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. Kauno kolegija	Objekto būklė gera arba patenkinama, vietomis byra tinkas, interjeras tvarkomas, daug autentiškų interjero elementų. Dabar įsikūrusi Kauno kolegija. Ekonomikos ir teisės fakultetas.	T.p.	
Kauno tvirtovės administracinių pastatų kompleksas: Inžinierių valdybos viršininko rezidencija										
48.	16580	Inžinierių valdybos viršininko rezidencija (LR Ministrų Kabineto pastatas)	St. 1889–1890. 1921–1940 m. dirbo LR Ministrų kabinetas (dirbo A.voldemaras, M.Šleževičius, E.galvanauškas, K.Grinius, A.Tumėnas, V.Petrušis, L.Bistras, J.Tūbelis, V.Mironas, J.Černius, A.Merkys).	Kauno m. sav., Kauno m., K. Donelaičio g. 58.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas. VDU	Objekto būklė gera, nuo 1997 m. priklauso VDU. 1998–2000 m. restauruotas (2004 m. paskirtas "Europa Nostra" apdovanojimas už kompleksinę restauraciją ir interjero išsaugojimą). Rūmose įsikūręs VDU rektoratas, S. ir S. Lozoraičių muziejus.	1965 m. statant Pramprojektą sumaiškinta autentiška aplinka, nugriauta mūro tvora prie gatvės ir metalinis kiemo prieangis. Objekto išraiškumą sumažina greta esantys daugiaaukščiai statiniai.	

MIESTELIAI									
49.	26902 (U38)	Kauno pirmasis karinis miestelis, vad. Žemųjų Šančių kareivinėmis	St. 1886–1896	Kauno m. sav., Kauno m., Žemieji Šančiai (palei A. Juozapavičiaus pr.)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Dalis pastatų privatūs, pertvarkyti į gyvenamuosius namus, dalis apleista, jų būkle bloga.	Komplekso pastatai tebeturi vientiso architektūrinio darinio bruožus. Iš dalies išlikusi autentiška artima aplinka, tačiau dalis kareivinių pastatų labai apleisti, grūvantys, greimoje kompleksui aplinkoje pastatyta daug vėlesnių įvairios paskirties pastatų.
50.	26903 (U39)	Kauno antrasis karinis miestelis, vad. Panemunės kareivinėmis	St. 1895–1899	Kauno m. sav., Kauno m., Panemunė (palei Vaidoto g. 209)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Pirmojo Lietuvos prezidento karo mokykla. Dalyje pastatų šiuo metu įsikūręs Vytauto Didžiojo jėgerių batalionas. Pastatų būklė gera.	Komplekso pastatai tebeturi vientiso architektūrinio darinio bruožus. Iš dalies išlikusi autentiška artima aplinka.
51.	26904 (U40)	Kauno trečiasis karinis miestelis, vad. Panemunės kareivinėmis	St. 1895–1899	Kauno m. sav., Kauno m., Panemunė (Kareivinių g.9)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Dalyje pastatų šiuo metu įsikūręs Lietuvos kariuomenės Juozo Vitkaus inžinerijos batalionas. Dalies pastatų būklė gera, kitų - bloga.	T.p.

52.	26905 (U41)	Kauno ketvirtasis karinis miestelis, vad. Panemunės kareivinėmis	St. 1895–1899	Kauno m. sav., Kauno m., Panemunė (palei Perlojos g.)	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Dalyje pastatų šiuo metu įsikūrusi Lietuvos kariuomenės karinių oro pajėgų oro erdvės stebėjimo ir kontrolės valdyba (Perlojos 93). Perlojos g. 49 išlikęs 1895 m. pastatytas medinis angaras, tuomet naudotas tvirtovės 4-to oreivystės skyriaus oro balionų lakavimui. Dalies pastatų būklė gera.	T.p.	
MALDOS NAMAI										
53.	20904 (S3)	Šv. Mykolo Arkangelo - Igulos bažnyčia	St. 1891–1895	Kauno m. sav., Kauno m., Nepriklausomybės s. a. 14.	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė, sakralinė.	Naudojamas	Būklė gera, reikalingas remontas	Gretimose aplinkoje - Laisvės al.	
54.	25755 (G256K11)	Kauno artilėrijos Šv. Sergijaus Radonežiečio (arba Švč. Trejybės Kauno artilėrijos) cerkvė	St. 1891	Kauno m. sav., Kauno m., Ž. E. Žiliberio g. 8	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, sakralinė.	Naudojamas	Statinys apleistas, nuniokotas, būklė bloga. Saugoma kaip Aukštosios Fredos dvaro sodybos komplekso dalis.	I v. nuo centrinių buvusio Fredos dvaro rūmų (dabar VDU Boanikos sodo administracija), už kapinaičių	
KAPINĖS										
55.	16576 (IR.326)	Kauno Aukštųjų Šančių kapinės	Įk. 1891; Lietuvos karių kapai – palaidota apie 580 Lietuvos karių, Steponas Darius ir Stasys Girėnas ir kt.	Kauno m. sav., Kauno m., Ašmenos 1-oji g.	Valstybės saugomas	Memorialinė, istorinė.	Naudojamas	Būklė gera.		

56.	21134 (L1032)	Kauno Žemųjų Šančių kapinės	Įk. 1901. Palaidoti 1919-1920 ir vėlesniais m. žuvę ir mirę Lietuvos kariai.		Valstybės saugomas	Memorialinė, istorinė.	Uždarytos 1952 m.	Būklė gera.		
57.	?	Senosios Fredos kapinės	Įk. 1880 Palaidoti per I-ąjį pasaulinį karą žuvę Vokietijos kariai, II-ojo pasaulinio karo aukos ir vietos gyventojai. Yra pirmojo tvirtovės komandanto, infanterijos gen. Oskaro Klemo kapas.	Kauno m. sav., Kauno m., Ž. E. Žilibero g. 8	„	Memorialinė, istorinė.	Uždarytos 1952 m.	Būklė patenkinama.		
ŪKINĖS PASKIRTIES OBJEKTAI										
58.	33399	Aleksoto malūno administracinis pastatas	st. 1900	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 53	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	Komplekso pastatai tebeturi vientiso architektūrinio darinio bruožus. Iš dalies išlikusi autentiškai artima aplinka.	
59.	334400	Aleksoto malūno statinių kompleksas	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 106, 114	Valstybės saugomas	Inžinerinė, architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.	

59.1	334401	Aleksoto malūno statinių komplekso malūnas	St. 1887-1890 Rek. 1922 ir 1959-1960	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 106	Valstybės saugomas	Inžinerinė, architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.2	334402	Aleksoto malūno statinių komplekso pirmas sandėlis	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.3	334404	Aleksoto malūno statinių komplekso antras sandėlis	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.4	334405	Aleksoto malūno statinių komplekso trečias sandėlis	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.5	334406	Aleksoto malūno statinių komplekso ketvirtas sandėlis	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.

59.6	334407	Aleksoto malūno statinių komplekso penktas sandėlis	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.7	334408	Aleksoto malūno statinių komplekso šeštas sandėlis	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.8	334409	Aleksoto malūno statinių komplekso pirmas namas	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 120	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.9	334410	Aleksoto malūno statinių komplekso antras namas	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.10	334411	Aleksoto malūno statinių komplekso sarginė	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Architektūrinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.
59.11	334412	Aleksoto malūno statinių komplekso pirmos tvoros fragmentas	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Inžinerinė	Naudojamas	Būklė gera	T.p.

60.	33628	Aleksoto malūno statinių komplekso antros tvoros fragmentas	St. 1887-1890	Kauno m. sav., Kauno m., H. ir O. Minkovskių g. 114	Valstybės saugomas	Inžinerinė	Naudojamas	Būklė gera	T. p.
INFRASTRUKTŪRA (neitraukti į KVR)									
Keliai									
61.		Julijanavos g. kelio Kaunas - Noreikiškės, Akademijos miestelis atkarpa, I forto ir S. Dariaus ir S. Girėno g.	St. 1882-1889		Nesaugomas	Urbanistinė.	Neintensyvus automobilių eismas.	Islikusios autentiškos kelių trasos, jų pločio gabaritai, supilti kelių pylimai, iškasos, suformuoti slėnio šlaitai. Po asfalto sluoksniu išlikęs grindinys, kai kur autentiški betoniniai stulpeliai. Asfalto dangos būklė bloga, daug duobių ir t.t. Kelkraščiai netvarkingi. Išlikę autentiškos mūrinės-akmeninės pralaidos patenkinamos būklės.	Senoji kelio trasa upelio slėnyje dalinai dengiama menkaverčių želdinių. Tinkamai tvarkant želdinius atsivertų vaizdingos kelio trasos. Kelio apkarpa, einanti Marvelės upelio slėniu turi didžiulį turistinį - rekreacinį potencialą.

62.		Seniavos, Tinago, Akacijų, Kreidos, Karkazų, Piliakalnio gatvės, praveistos tvirtovės geležinkelio trasose: Lazdijų, Šeštokų, Pabrėžos g.	St. 1882-1889		Nesaugomas	Urbanistinė.	Neintensyvus automobilijų eismas.	<p>Išlikusi autentiška kelio trasa, jo pločio gabaritai, suformuoti slėnio šlaitai. Sąnašos upelio slėnio šlaite išlikę autentiški pabūklų lizdai. Po asfaltu išlikusi akmenų danga. Asfalto dangos būklė bloga, kelkraščiai netvarkingi. Išlikę autentiškos plytinės vandens pralaidos.</p>	<p>Senojo kelio trasa upelio slėnyje dalinai dengiama želdinių. Nuo kelio atkarpoje Tinago g., einančioje Sąnašos upelio slėnyje atsiveria vaizdingas upelio slėnis, su atodangomis išlikusiais pabūklų lizdais. Gatvė leidžiasi link Jesios kraštovaizdžio draustinio, Jiesios, Sąnašos upelio bei Nemuno santakas. Ši trasa turi išskirtinį turistinį – rekreacinį potencialą.</p>
63.		Lakūnų pl.ir Europos pr. atkarpa	St. 1883-1889		Nesaugomas	Urbanistinė.	Neintensyvus automobilijų eismas.	<p>Išlikę senųjų kelių trasos ir pločio gabaritai, suformuoti šlaitai greta kelių. Asfalto danga duobėta, apardyta, kelkraščiai netvarkingi. Želdiniai kai kuriose vietose ardo šlaitus, slenka gruntas. Išlikę plytinės vandens pralaidos dalinai apardytos.</p>	<p>Artima aplinka – ypač gilus ir vaizdingas bevardžio upelio slėnis, apaugęs želdimiais. Keliai vizualiai reikšmingi artimoje aplinkoje. Su tolimesne aplinka dėl gausių želdinių vizualinis ryšys menkas.</p>
64.		Plytinės g.	St. 1883-1889		Nesaugomas	Urbanistinė.	Intensyvus automobilijų eismas.	<p>Išlikusi seno kelio trasa, pločio gabaritai, dalis šlaitų nuo Nemuno pusės. Šlaitas nuo Rokų pusės pakeistas, kai buvo pradėta statyti gatvė į Rokus. Išlikusi plytinė vandens pralaida apirusi. Gatvės danga patenkinamos būklės.</p>	<p>Aplinkoje šlaituose pakitęs autentiškas kraštovaizdis. Viršutinėje slėnio terasoje kraštovaizdis artimas autentiškam, nors greta esantis IV fortas apaugęs želdimiais. Yra vizualinis ryšys su artima aplinka.</p>

65.		Bevardis kelias praeinantis Panemunę iš pietryčių supančio šlaito briauna.	St. 1883-1889		Nesaugomas	Urbanistinė.	Nenaudojamas.	Kelias jau baigia užželti, likęs tik takas. Sunaikinta autentiška akmenų danga. Po keliu išlikę 5 įspūdingos akmeninės-mūrinės vandens pralaidos, skirtos vandeniui nubėgti iš pratybų lauko teritorijos. Išlikę grioviai ir daubos vandeniui surinkti. Pralaidos vidutinio žmogaus ūgio aukščio 5-8 m ilgio. Pralaidos geros ir patenkinamos būklės. Prie kelio išlikusi šaudyklos siena, kurios dalis sumūryta iš plytų, dalis betoninė. Sienos būklė patenkinama.	Kelias jau baigia užželti, likęs tik takas. Sunaikinta autentiška akmenų danga. Po keliu išlikę 5 įspūdingos akmeninės-mūrinės vandens pralaidos, skirtos vandeniui nubėgti iš pratybų lauko teritorijos. Išlikę grioviai ir daubos vandeniui surinkti. Pralaidos vidutinio žmogaus ūgio aukščio 5-8 m ilgio. Pralaidos geros ir patenkinamos būklės. Prie kelio išlikusi šaudyklos siena, kurios dalis sumūryta iš plytų, dalis betoninė. Sienos būklė patenkinama.	Vizualinio ryšio su aplinka nėra, kelią slepia želdiniai. Pralaidos matomos tik iš arti. Atkūrus kelią ir sutvarkius želdinius, nuo kelio atsivertų puiki panorama. Trasa turi didžiulį turistinį-rekreacinį potencialą.
66.		Vaisvydavos pientas, Baterijos pl.	St. 1883-1889			Urbanistinė.	Intensyvus automobilių eismas.	Išlikusi autentiška kelio trasa, pločio gabaritai. Asfalto dangos būklė patenkinama.	Kadangi aplinkiniai šlaitai apaugę želdiniais, gatvės vizualinis ryšys su aplinka menkas. Kelias vizualiai reikšmingas tik judant pačia kelio trasa.	
67.		Švenčionių gatvė g.	St. 1883-1889			Urbanistinė.	Vidutinio intensyvumo automobilių eismas.	Išlikusi autentiška kelio trasa, pločio gabaritai. Asfalto danga duobėta, blogos būklės.	Gatvės matomumas aplinkoje nedidelis. Nuo gatvės atsiveria Nemuno slėnio panorama.	

68.	Radvilėnų pientas	St. 1883-1889		Urbanistinė.	Intensyvus automobilių eismas.	Išlikusi autentiška kelio trasa, pločio gabaritai. Asfalto danga patenkinamos būklės. Po gatvės atkarpa, kuri praeina Girstupio upelio slėnio šlaitu, išlikusi akmeninė-plytinė pralaida tunelis. Gatvės atkarpa, kuri praeina šlaitu, yra vingiuota, prisitaikusi prie slėnio formos, o Žaliakalnyje gatvės atkarpa sudaro griežtą 120 kampą supanti gatvės trasa.	Gatvės atkarpa praeina Girstupio upelio slėnio šlaitu. Senojo kelio trasa yra vizualiai reikšminga judant ja pačia, dėl šalikėse augančių menkaverčių krūmų nėra galimybės apžvelgti kelią, sudėtingas kelias vairuotojams kai kelio danga slidi. Vienoje kelio pusėje slėnio apačioje išsidėstęs zoologijos sodas, kuris taip pat beveik nematomas dėl apžėlusių šalikelių. Pėsčiųjų zonos nėra. Archyvo, Aukštaičių, Zanavykų ir Mackevičiaus g.
69.	Slėnio, Archyvo, Aukštaičių, Zanavykų, Mackevičiaus g.	St. 1883-1889		Urbanistinė.	Vidutinio intensyvumo automobilių eismas.	Išlikusi autentiška kelio trasa, pločio gabaritai. Asfalto danga patenkinamos būklės. Slėnio g. Gatvės atkarpa, kuri praeina šlaitu, yra vingiuota, prisitaikusi prie slėnio formos, juosia dabar šalia įsikūrusi zoologijos sodą. Archyvo g. atkarpa išlikusi kaip įvažiavimas į fortą iš užnugario kareivinių pusės. Asfalto dangą bloga, duobėta. Zanavykų ir Mackevičiaus g. dangą patenkinama.	Slėnio g. senojo kelio trasa yra vizualiai reikšminga judant ja pačia, dėl šalikėse augančių menkaverčių krūmų nėra galimybės apžvelgti kelią, sudėtingas kelias vairuotojams kai kelio dangą slidi. Vienoje kelio pusėje slėnio apačioje išsidėstęs zoologijos sodas, kuris taip pat beveik nematomas dėl apžėlusių šalikelių. Pėsčiųjų zonos nėra. Archyvo, Aukštaičių, Zanavykų ir Mackevičiaus g. užstatytos gyvenamaisiais namais ir daugiaaukščiais pastatais.

70.	Kėdainių – Josvainių g. St. 1889-1900	Urbanistinė.	Vidutinio mėsnyvumo automobilių eismas.	Išlikusi artima autentiškai kelio palei Linkuvos įtvirtinimo perimetrą. Gatvės praeina šlaitu, jos sudaro neatskiriama kompleksą su Linkuvos įtvirtinimu. Gatvių danga patenkinamos būklės. Po gatve išlikusi plytinė pralaida.	Artimiausioje aplinkoje plyti Linkuvos įtvirtinimo pylimai ir redutai. Vizualinis ryšys su gynybinio objektu geras, nuo pylimų puikiai matoma vingiuojančios gatvės. Geras gatvių vizualinis ryšys su užstatymu ant šlaitų. Gatvės praeina greta, didžiulį panaudojimo turistiniams- rekreaciniams tikslams potencialą turinčios Linkuvos įtvirtinimo teritorijos. Nuo įtvirtinimo pietinio reduto atsiveria plati Nemuno slėnio panorama.
71.	Apuolės, Prišmanėčių, Linkuvos, IX forto, Šilainių pl.	Urbanistinė.			
72.	Gatvės, susiformavę tvirtovės geležinkelių trasose	Urbanistinė.			
Geležinkeliai					
73.	Senoji geležinkelio stotis	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbanistinė.	Naudojamas	Būklė patenkinama, įrengti gyventojų butai.	Netolimoje aplinkoje vienas stambesnių Kauno mieste transporto mazgų, greta išlikusi senoji geležinkelio atkarpa.

74.							Urbanistinė.	Neintensyvus prekinį traukinių eismas	Išlikusi autentiška tvirtovės siaurojo geležinkelio trasa (bėgiai pakeisti į plačiojo geležinkelio Siaurojo geležinkelio linija yraėjusi Nemuno pakrante iki Panemunės kareivinių, tačiau čia tik išlikusios pylimo atkarpos. Prie geležinkelio tilto per Nemuną, prie karinės geležinkelio stoties išlikusi akmenimis grįsta rampa, kuri apardyta. Geležinkelio linija eina per Žemosties Fredos pramonės zoną, kyla į slėnio šlaitą. Išlikusi suformuoto pylimo konfigūracija.	Geležinkelio linija protarpiais matoma nuo kitame upelio slėnio šlaite praeinančios Europos pr. atkarpos. Matomumą mažina želdinių gausa. Nuo geležinkelio linijos atsiveria išskirtinio vaizdingumo krašto vaizdis, primenantis kalnų vietovę. Ši trasa turi didžiulį panaudojimo turizmui ir rekreacijai potencialą.	
ANKSTESNIO LAIKOTARPIO OBJEKTAI (perinti arba išnuomoti)											
75.	25982 (G267K)	Karininkų ramovė	St. ~1860	Kauno m. sav., Kauno m., Laisvės al. 39 / A. Mickevičiaus g. 21	Valstybės saugomas	Architektūrinė, istorinė (1881 m. išsinuomotojo Karininkų susirinkimas (klubas).	Naudojamas	Būklė patenkama, reikalingas kapitalinis pastato remontas. Veikia įvairios įstaigos ir parduotuvės.	Gretimoje aplinkoje - Laisvės al.		
VĖLESNIO LAIKOTARPIO OBJEKTAI											
76.	36265	Palemono - Narėpų įtvirtinimo linijos statinių kompleksas	St. 1916–1917	Kauno m. sav., Kauno m., Ateities pl. 35	Valstybės saugomas	Inžinerinė, istorinė (Vokietijos kariuomenės sistatyčių įtvirtinimų dalis)	Nenaudojamas.	Statinių kompleksas patenkiamos būklės.	Netoli Ateities plento, medžiais apaugusioje teritorijoje. Vizualinio ryšio su aplinka neturi.		

77.	36266	Palemono - Narėpų įtvirtinimo linijos statinių komplekso š. slėptuvė	St. 1916–1917	Kauno m. sav., Kauno m., Ateities pl. 35	Valstybės saugomas	T.p.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
78.	36277	Palemono - Narėpų įtvirtinimo linijos statinių komplekso šaudymo lizdas	St. 1916–1917	Kauno m. sav., Kauno m., Ateities pl. 35	Valstybės saugomas	T.p.	Nenaudojamas.	T.p.	T.p.
79.	36278	Palemono - Narėpų įtvirtinimo linijos statinių komplekso p. slėptuvė	St. 1916–1917	Kauno m. sav., Kauno m., Ateities pl. 35	Valstybės saugomas	T.p.		T.p.	T.p.
NEĮTRAUKTI KVR OBJEKTAI									
80.		Lentainių įtvirtinimai	St. 1912–1914	Kauno r. sav., Radikių k. (Domeikavos sen.)	Nesaugomas	Architektūrinė, istorinė, techninė, urbamistinė.	Iš dalies naudojami kaip rūšiai	Didžioji dalis statinių apleisti, pusiau užversti žemėmis, jų konstrukcijos patenkinamos būklės. Naudojamų statinių būklė patenkinama.	Dalis statinių yra sodų teritorijoje, vienas ant Lentainių piliakalnio. Daug statinių atsidūrė gyvenamųjų namų kiemuose, kiti laukuose. Gretybės įvairios: gyvenamieji namai, sodai, laukai. Artimas autentiškam kraštovaizdis išlikęs laukuose. Vizualinis ryšys su aplinka minimalus
81.		3-ojo Novorosijsko dragūnų pulko Viešpaties atsimainymo cerkvė	St. ~1904	Radvilėnų pl. (1A)	Nesaugomas	Architektūrinė, istorinė.	Nenaudojamas.	Statynys apleistas, nuniokotas, būklė bloga.	Vidaus reikalų ministerijos Vidaus tarnybos 1-asis pulkas (Radvilėnų pl. 1) (8-37) 33 27 15

2 priedas. Gyventojų skaičiaus pokyčiai Kauno mieste ir apskrityje 1881, 1882, 1899 ir 1912 m.⁵⁴¹

Metai	Miestai ir apskritys	Bendras skaičius		Dvasininkija		Dvarininkai		Piliečiai ir pirkliai		Miestiečiai		Kaimiečiai		Kariuomenės atstovai, iskaitant atsargos ir anksčiau laiko paleistuosius		Užsieniečiai	
		Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.
1881	Kauno m.	22897	21348	53	44	1383	1570	292	321	17050	18142	-	-	3405	391	714	880
	Kauno aps.	70269	71947	91	21	5145	6081	43	36	15165	15802	45339	48578	4075	996	411	433
1882	Kauno m.	22558	20448	69	84	1398	1565	289	318	15975	17000	124	269	4050	442	653	770
	Kauno aps.	70234	72437	89	21	5108	6030	43	36	14777	16752	45226	47343	4364	1600	627	655
1899	Kauno m.	45077	29214	54	21	2549	3215	526	613	20477	23332	1541	1820	19771	0	159	213
	Kauno aps.	77821	81275	113	8	6002	6570	47	26	16717	17968	48478	56571	6104	0	360	402
1912	Kauno m.	45607	34153	63	15	2989	2774	1068	1186	23500	26021	3438	3960	14352	0	197	197
	Kauno aps.	84444	87346	104	0	6403	7117	34	21	16964	18430	58830	61640	1957	0	152	138
1914	Kauno m.	48567	34714	60	15	3024	2840	1089	1248	23823	26161	3780	4221	16791	229		
	Kauno aps.	85755	87809	90	9	6633	6861	18	15	17046	18105	60189	62701	1779	118 ⁵⁴²		

⁵⁴¹ Parengta pagal *Памятная книжка Ковенской губернии 1882 года*. Ковно: Типография. Губернского правления, 1881, с. 268-269; *Памятная книжка Ковенской губернии 1883 года*. Ковно: Типография. Губернского правления, 1882, с. 278-279; *Памятная книжка Ковенской губернии 1899 год*. Ковно: Типография. Губернского правления, 1898, с. 50-51; *Памятная книжка Ковенской губернии на 1913 г.* Ковно: Типография. Губернского правления, 1913, с. 56-57; *Памятная книжка Ковенской губернии на 1915 г.* Ковно: Изд. Кавенского Статистического Комитета под редакцией Е.М. Шефлера, 1915, с. 2-3.

⁵⁴² 1914 m. sąrašė nebeliko kariuomenės atstovų, o šita skiltis įvardinta kaip kiti sluoksniai (rus. *прочих сословий*), tai tikriausiai tikėtasi paslėpti tikrą įgulos skaičių mieste.

3 priedas. Gyventojų skaičiaus pokyčiai Kauno mieste ir apskrityje pagal religines konfesijas 1881, 1882, 1899 ir 1912 m.⁵⁴³

Metai	Miestai ir apskritys	Pravoslavai		Vientikiai		Sentikiai		Romos katalikai		Ev. liuteronai		Ev. reformatoriai		Žydai	
		Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.
1881	Kauno m.	3213	1144	60	46	78	93	4572	4601	915	1094	4	0	13965	14267
	Kauno aps.	1739	805	16	8	1657	1605	54675	56800	702	883	60	51	11410	11795
1882	Kauno m.	3347	1511	120	51	78	93	4661	4630	1018	1152	12	8	13229	13205
	Kauno aps.	1815	956	8	7	1310	1430	54937	56910	920	1043	67	59	11176	12030
1899	Kauno m.	12008	2004	78	53	109	116	13065	10068	2015	1330	20	5	17157	15573
	Kauno aps.	2030	1043	6	8	2178	2363	60907	65381	883	899	55	46	11649	11455
1912	Kauno m.	15063	5660	119	110	289	226	12713	10554	906	907	13	16	15930	16009
	Kauno aps.	1689	1636	5	5	2924	3003	65296	67170	931	759	4	9	13594	14764
1914	Kauno m.	17080	5732	131	119	305	232	13294	10743	1003	1036	18	21	16137	16124
	Kauno aps.	1502	1763	9	16	2947	3101	66786	67810	1969	1988	80	26	38269	38757

⁵⁴³ Parengta pagal *Памятная книжка Ковенской губернии 1882 года*. Ковно : Типография. Губернского правления, 1881, с. 270-271; *Памятная книжка Ковенской губернии 1883 года*. Ковно : Типография. Губернского правления, 1882, с. 280-281; *Памятная книжка Ковенской губернии 1899 год*. Ковно : Типография. Губернского правления, 1898, с. 52-53; *Памятная книжка Ковенской губернии на 1913 г.* Ковно : Типография. Губернского правления, 1913, с. 58-59; *Памятная книжка Ковенской губернии на 1915 г.* Ковно: Изд. Кавенского Губернского Статистического Комитета под редакцией Е.М. Шефлера, 1915, с. 4-5.

Metai	Miestai ir apskritys	Karaimai		Musulmonai		Baptistai		Metodistai		Marijavitai		Armėnai	
		Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.
1881	Kauno m.	2	1	88	102	0	0	0	0	0	0	0	0
	Kauno aps.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1882	Kauno m.	3	1	74	67	16	17	0	0	0	0	0	0
	Kauno aps.	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1899	Kauno m.	6	8	617	56	0	0	0	0	0	0	2	1
	Kauno aps.	0	0	40	5	73	75	0	0	0	0	0	0
1912	Kauno m.	0	0	120	66	266	387	112	157	49	58	27	3
	Kauno aps.	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1914	Kauno m.	0	0	133	75	287	402	119	162	54	63	6	5
	Kauno aps.	59	36	303	278	291	407	119	162	54	63	0	0

4 priedas. Sąrašas daiktų, buvusių Kauno tvirtovės inžinerijos padalinyje 1916 m.⁵⁴⁴

Eil. Nr.	Turto pavadinimas	Kiekis	Pastabos
	Lengvasis automobilis „Оверлянд“	1	
	Kinkomi arkliai	2	
	Dvikinkis dengtas ekipažas	1	
	Brezentai	2	
	Metalinis kibiras	1	
	Žibintas „Летучая мышь“	1	
	Dviračiai	2	
Kanceliarijos priemonės			
	Kazanės dievo motinos ikonos paveikslas	1	
	Valdovo ir valdovės portretai	2	
	Rašymo mašinėlės	5	
	Mediniai stalai	3	
	Ilgai mediniai suolai	2	
	Kanceliariniai stalai	8	
	Stalai rašymo mašinėlėms	2	
	Taburetės medinės	12	
	Stalinės lempos	11	
	Klijuotės ant stalų	6	
	Grindų šepėčiai	2	
	Kėdės (Vienos)	12	
	Dėžės popieriams	4	
	Pakabos	3	
	Prausyklės emaliuotos	5	
	Lempos	2	
	Kanceliariniai skaičiuotuvai	2	
	Kilimėliai šluostytis kojoms	2	
	Bidonai žibalui	3	
	Piltuvėliai	1	
	Etažerės	2	
	Nedegi spinta	1	
	Skambutis stalinis	1	
	Žarsteklis	1	
	Termometras	1	
	Šluostė lempoms ir stiklams	1	
	Statinaitė žibalui	1	
	Pompa žibalui	1	
	Spyna daržinei	1	
	Medinė skrynia slaptoms byloms	1	
	Braižiklinė	1	
	Klijuotė sudedamam staliukui	1	
	Aritmometrai	5	

⁵⁴⁴ Переписка о ликвидации передачи имущества и командировки личного состава. 18 июля 1916 года – 5 августа 1916 года. RVKIA. Ф. 13148, оп. 1, д. 4287, с. 43

5 priedas. Kauno miesto savivaldybės noras be varžytinių įsigyti iš Žemės Reformos Valdybos dar nesunaudotus žemės sklypus⁵⁴⁵.

Kauno miesto savivaldybė reiškia norą be varžytinių įgyti nuosavybėn iš Žemės Reformos Valdybos dar nesunaudotus žemės sklypus:		
Žemės sklypų vietos pavadinimas	Plotas (ha)	Pastaba
Kleboniškių valst. sklypas	80	Greta S-bei parduoto 106,85 ha sklypo
Girstupio kaime sklypas	7,23	
Raudondvario dv. sklypas	36,49	Su trobesiais
Aukštuosiuose Šančiuose sklypas	25	Draudžiamoje trobesius statyti vietoje
Veršvų kaime	2,5	
Viljampolėje prie Neries upės	25	Užliejama vieta
Viljampolėje įvairiuose kvartaluose 10 sklypų	0,9248	
Viso	177,1448	
Taip pat įgyti žemės sklypus, kurie S-bei išnuomoti 1-3 metų terminu		
VIII forte sklypas Nr. 175	1,9734	3 metams
Viljampolėje iš 14 kvartalo skl. Nr. 1 ir iš 15 kvart. sklyp. Nr. 1	1,2351	3 metams
Viljampolėje iš 39 kvart. sklyp. Nr. 4, iš 32 kvart. sklyp. Nr. 6-7, iš 20 kvart. sklyp. Nr. 2,3,4 ir 5, iš 27 kvart. sklyp. Nr. 6 ir 7, iš 43 kvart. sklyp. Nr. 1,2 ir 3, iš 22 kvart. sklyp. Nr. 10	1,4291	1 metams
Iš viso	4,6376	
Įgyti žemės sklypus Žemės Reformos Valdybos perduotus Savivaldybei parkams bei aikštėms įrengti terminui 36 metams:		
VII forte sklypas Nr. 138	2,1310	36 metams parkui
VIII forte sklypas Nr. 140	0,1456	36 metams aikštei
Aleksote-Linksmakalny skl. Nr. 5	0,9729	36 metams parkui
II baterijoje prie Italijos g-vės skl. Nr. 2	0,0394	36 metams laiptams
Santakos ir Vandens gatvių kampe	0,0645	Be termino labdarybės tikslams
Viljampolėje iš Viljampolės dv. sklypo Nr. 47 ir 48	1,8067	36 metams parkui
Viso	5,1601	
Be to Savivaldybė nori įgyti žemės sklypus, dabar esančius Vidaus reikalų ministerijos žinioje:		
Viljampolėje, prie Eigulių tilto, plento sklyp. Nr. 171	0,2763	
Nr. 172	0,2564	
Nr. 173	0,2639	
Nr. 174	0,2446	
Viso	1,0412	

⁵⁴⁵ Atsiskaitymo su išdu iš perduoto ar nusavinto turto ir skolų projektas. Susirašinėjimas su Kauno miesto savivaldybės inspektoriumi užstatų varžytinių klausimais. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 52 (šaltinio teksto kalba netaisyta).

	K.M.S-bė pareiškė	Betarpiškai susitarta	Tarpžinyb. Komisija nustatė	Liko neišaiškinta
Už Žaliakalny nusavintus žemės sklypus		1217175,17	1217175,17	
Už sklypuose „a“ esamus nusavintus trobesius		481240,-	481240,-	
Atlyginimas už naudojamąsi nusavintais trobesiais	165546,56		238213,80	
Atlyginimas už naudojamąsi nusavintais žemės sklypais 10 ha Iki 1926.I.1d..... Iki 1928.IX.24 d. Palūkanų 6% nuo atlyginimo sumos iki 1931.XII.31 d...	90000,- 64843,75 341380,40		6375,- 21655,80	325401,12
Atlyginimas už paimtus priešgaisrinius įrankius	21100,-	-	21 100	-
Nuoma už žemės sklypą garažo užimtą	16340,-			16340,-
Nuoma už naudojamąsi garažo trečdaliu	4444,44			4444,44
Atlyginimas už naudojamą Karo muziejaus reikalams žemės sklypo	65311,67			65311,67
Atlyginimas už naudojamąsi Petro Vileišio aikšte	170768,-			170768,-
Viso	939734,83	1698415,17	2055884,17	582265,23

⁵⁴⁶ Atsiskaitymo su išdu iš perduoto ar nusavinto turto ir skolų projektas. Susirašinėjimas su Kauno miesto savivaldybės inspektoriumi užstatų varžytinių klausimais. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 14 (šaltinio teksto kalba netaisyta).

7 priedas. Krašto Apsaugos Ministerijos pareikštos Kauno miesto Savivaldybei pretenzijos⁵⁴⁷.

	Krašto apsaugos ministerija pareiškė	Tarpžinyb. Komisija nustatė	Savivald. Atstovai siūlė	Liko neišaiškinta
Už parduotą karišką tarpinį blindažą prie Aukštaičių gatvės	53464,32	53464,32	-	53464,32
Už parduotą žemės sklypą, kur tarpinis blindažas	105000,-	105000,-	84000	21000
Už paimtas gaistro gesinimo mašinas ir įrankius	110000,-	110000,-	110000,-	-
Už paimt. 15 tonų rugių	9600,-	9600,-	9600,-	-
Nuoma už naudojimąsi trobesiais Šančiuose, Ryano Ligoninei ir prad. mokyklai	157554,08	191552,83	111112,79	46441,29
Nuoma už sandėlį prie Karo Muziejaus, garažo reikalams Ir papildomai nuo 1931.VI.1	27200,45 4903,95	27200,45 -	8500,- 2777,75	20826,65
Nuoma už trobesius gaisrininkų komandai Šančiuose	13239,45	13239,45	13239,45	-
Už paimtus gatvėms Šančiuose žemės rėžius	246907,80	-	-	246907,80
Viso	727870,05	510057,05	339229,99	388640,06

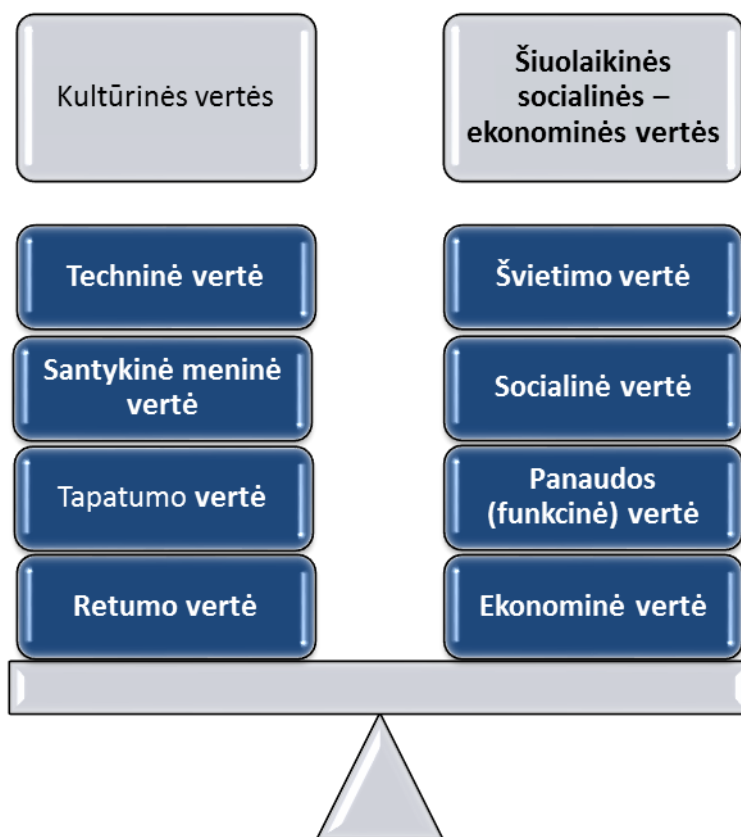
⁵⁴⁷ Atsiskaitymo su išdu iš perduoto ar nusavinto turto ir skolų projektas. Susirašinėjimas su Kauno miesto savivaldybės inspektoriumi užstatų varžytinių klausimais. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 22 (šaltinio teksto kalba netaisyta).

8 priedas. Kauno miesto Savivaldybės pretenzijos prie susisiekimo ministerijos ir jos žinybų⁵⁴⁸.

	Savivaldybė pareiškė	Tarpžin. Komisija suprojektav o	S-bė yra padariusi nuolaidą	Liko neišaiškinta
Už Nemuno salos prie Karmelitų B. naudojimą 7 hs 9280 kv. m. ploto M. S-bė už laikotarpį iki 1926.XI.15 po 0,3 ct. Ktv. metra=..... Nuo 1926.X.15 iki 1935.VI.1 už 8m 7,5 mėn. po 10 ct. Ktv.mtr..... Už likusį /22, 68ha-7,9480 ha/ 14 ha 6320 kv. mtr. Plotą, kaip paaiškės Tarpž. K-joje, S-bė rezervuoja teisę pareikšti papildom.nuomos apskaičiavimą	18 313, 68 68 379,-			86 692, 68
S-bė neprivalo mokėti kompensatos už arklių pašto rūmus		145 000		
Pagal Tarpž.Kom. 1930.XI.28 protokolą, S-bei nustatyta gauti nuomos likučiai už laikotarpį 1922.II.1 iki 1926.I.1 / 44062,501Lt – 5970 lt/ Už Aukšt. Techn. Mokykl. Naudojimasi Papildoma nuoma nuo 1926.I.1 iki 1928. I.1 už 2 met. Po 6% metams nuo kapitalizacijos trobesių vertės ir 5% nuo žemės vertės, t.y. 112 120 ltx6%x 2mt.... 122 880 ltx5%x2mt...	4 357,50 13 454,40 12 288,-		4357,50 13 454,40 12 288,-	
Pl/ ir Vand. Kelių V-ba, prie Duonelaičio g. turėjo užėmus 2 sandėlių 3870 kūb. Mtr. Ir žemės sklypą 4000 ktv. mt. S-bei priklauso..... Tarpž.Kom. pasiūlė nuomą už visą laiką skaityti 6 000lt	26 000,-	6 000	20 000	
Už naudojimą žemės sklypo				

⁵⁴⁸ Atsiskaitymo su išdu iš perduoto ar nusavinto turto ir skolų projektas. Susirašinėjimas su Kauno miesto savivaldybės inspektoriumi užstatų varžytinių klausimais. KAA. F. 219, ap. 1, b. 1044, p. 4.

7400kv.m. ir trobesių prie Kęstučio g. Nr. 59 S-bė reikalavo smokėti nuomos už laikotarpį nuo 1923.I.16 viso 29262Lt.. Bet Tarpž. K-jos 1930.XII.11d. pasiūlė nuomą skaityti 14 093,37Lt..... Dėl to S-bė turi nusileisti 15 168,63	29262Lt.	14 093,37Lt	15 168,63	
Už naudojimą traukinėlio geležinkeliui miesto gatvėmis S-bė pareikalavo nuomos..... Bet Tarpž. K-ja 1931.III.18d. pasiūlė nuomą skaityti po 3500 lt. Nuo 1923.I.1 iki 1931.I.1... Per tai S-bė nustojo 69 500Lt.	97 500	28 000,-	69 500,-	
S-bei priklauso už užimtą 362 kv.m. sklypą tunelio antkrantės nukasimui po 4 Lt. Už kv. Metrą viso...	1 448			1 448
Už sutvarkymą, kad pritaikyti miesto reikalams pravesių virš 41 kilometrą prieš did.karą Kauno tvirtovės reikalams plentų ir kelių, Plentų ir Vandens kelių Valdyba turi sumokėti..	2792051,55			2792051,55
Viso	3062954,13	193093,37	104668,63	3055292,1

B.M. Feilden ir J.Jokiletho sukurtis verčių tipologijos sistemos aprašymas⁵⁵⁰.

Kultūrinės vertės	Šiuolaikinės socialinės – ekonominės vertės
<p>Tapatumo vertė (pagrįsta objekto atpažinimu ir pripažinimu). <i>Vertės:</i> Šiose verčių grupės pagrindas glūdi emociniuose visuomenės ryšiuose su tam tikrais objektais ar vietomis. Ji gali apimti šias dvasinių saitų savybes: amžių (senumą, tradiciją, tęstinumą, memorialumą, legendiškumą; susižavėjimą ir nuostabą, sentimentus, dvasinius, religinius jausmus, simbolinius, politinius, patriotinius bei tautinius jausmus. <i>Poveikis:</i> Kadangi šią verčių grupę dažnai sudaro emociniai vaizdiniai, ji daro didelę įtaką išteklių saugojimui, konservavimui bei restauravimui. Šios vertės gali sustiprinti išteklių globą, bet, kita vertus, gali būti perdėto restauravimo priežastis. Tuo pat metu šio tapatumo stygius gali skatinti išteklių neigimą ir naikinimą. Šias vertes galima populiarinti šviečiant, lavinant, mokant.</p>	<p>Ekonominė vertė. <i>Vertės:</i> Ekonomika skatina išteklius paskirstyti taip, kad jie tenkintų kuo daugiau įvairių poreikių, todėl ekonominės vertės negalima susiaurinti vien iki finansinės vertės. Kultūros paveldo požiūriu ekonominę vertę galėtume suprasti kaip vertę, kurią sukuria paveldo išteklius arba jo išsaugojimo veiksmai. <i>Poveikis:</i> Ekonominės vertės turi keturis galimus pajamų šaltinius: turizmą, komerciją, utilitarią panaudą ir komfortą. Netinkama bet kurio šių šaltinių priežiūra gali sukelti nepageidaujamą plėtrą ar net paveldo išteklių naikinimą; šitaip dažnai atsitinka, kai nauda skaičiuojama pagal klaidingą kriterijų – finansinį pelną, užuot panaudojus tinkamesnę bendrąją kaštų – naudos nuostatą</p>
Santykinė meninė ar techninė vertė (pagrįsta	Panaudos (funkcinė) vertė.

⁵⁴⁹ Feilden, M. Bernard, Jokilehto Jukka. *Pasaulio kultūros paveldo vietų bei vietovių priežiūros gairės*. Vilnius, 1998, p. 20-23.

⁵⁵⁰ Feilden, M. Bernard, Jokilehto Jukka. *Pasaulio kultūros paveldo vietų bei vietovių priežiūros gairės*. Vilnius, 1998, p. 20-23.

<p>moksliniais tyrimais).</p> <p><i>Vertės:</i> Šios verčių grupės pagrindas – moksliniai bei kritiniai istoriniai įvertinimai ir paveldo išteklių formos svarbos, jo techninės, struktūrinės bei funkcinės koncepcijų, taip pat atlikimo būdo reikšmės nustatymas.</p> <p><i>Poveikis:</i> Šios vertės sužinomos iš tyrimų, kuriuos atlieka profesionalai, siekdami parodyti santykinę išteklių reikšmę, kylančią iš jo sąsajų su jo paties laikotarpiu, kitais laikotarpiais bei dabartimi. Šios vertės yra pagrindas ištekliams klasifikuoti ir surašyti, taip pat elgesio su jais strategijai parengti.</p>	<p><i>Vertės:</i> Panaudos [funkcinė] vertė yra susijusi su ekonomine verte, kadangi palaiko originalaus funkcijos tipo tęstinumą arba skatina suderinamą teritorijos ar pastato panaudojimą. Griuvėsių atveju originalios funkcinės vertės jau nebėra, bet jos vietą užima nauja, nes griuvėsiai tarnauja išteklių interpretavimo programų reikmėms arba panaudojami tiesiog kaip žmonių veiklos vieta, skirta, tarkime, dailei ar meniniams renginiams.</p> <p><i>Poveikis:</i> Tradicinių funkcijų tęstinumas vietų prasmės sutvirtina tokiu būdu, kokio niekada neduoda interpretuotos parodos. Tinkama panauda bus palanki išsaugojimui; dėl netinkamo ar klaidingai parinkto utilitaraus pritaikymo gali prasidėti nykimas, nepageidautini pokyčiai ar sunaikinimas</p>
<p>Retumo vertė (pagrįsta statistine analize).</p> <p><i>Vertės:</i> Ši verčių grupė susieja išteklių su kitomis struktūromis, kurios priklauso tam pačiam tipui, stiliui, kūrėjui, laikotarpiui, regionui arba tam tikram jų derinimui; šios vertės apibrėžia išteklių retumą, reprezentatyvumą ar unikalumą.</p> <p><i>Poveikis:</i> ši verčių grupė yra susijusi su dviem pirmosiomis ir veikia ištekliui taikomą apsaugos lygį.</p>	<p>Švietimo vertė.</p> <p><i>Vertės:</i> Paveldo išteklių švietimo vertė apima jo galią būti kultūrinio turizmo objektu, taip pat žadinti supratimą, kad kultūra bei istorija, kurias atskleidžia išteklius – tai priemonės integruoti istorijos išteklius į nūdienos gyvenimą.</p> <p><i>Poveikis:</i> Tinkamai įjungti Pasaulio paveldo vietas į švietimo bei lavinimo programas – tai esminis dalykas. Jei pirmiausia pabrėžiamos ne švietimo, bet turizmo reikmės, pastarosios gali paskatinti nepagrįstus atstatymus ar originalaus audinio ardymą; šitaip prarastume nebeatkuriamus archeologinius liudijimus.</p> <p>Socialinė vertė.</p> <p><i>Vertės:</i> Socialinė paveldo išteklių vertė yra susijusi su tradiciniais visuomenės veiklos būdais ir su nūdiene suderinama panauda. Ši vertė skatina šiuolaikinės socialines bendruomenės sąveikas ir padeda sukurti bei sutvirtinti socialinį ir kultūrinį tapatumą.</p> <p><i>Poveikis:</i> Socialinės vertės gali subrandinti rūpestį vietovės aplinka ir dėl to paveldo išteklių audinys būtų palaikomas bei taisomas; o šios visuomenės santarvės bei pritarimo stoka gali pastoti kelių išsaugojimui. Vietos bendruomenių susidomėjimas savo kilme, savo šaknimis – tai aplinkos apsaugos, paveldo apsaugos ir panašių vietinių pilietinių judėjimų varomoji jėga.</p> <p>Politinė vertė.</p> <p><i>Vertės:</i> Politinė vertė dažnai susijusi su ypatingais istorijos įvykiais, kurie paveldo išteklių suriša su jo regionu ar šalimi. Nūdienę išteklių reikšmę šitokie įvykiai gali veikti tiek, kiek jie atitinka šiuolaikinių politinių prioritetų siekinius.</p> <p><i>Poveikis:</i> politinė paminklo ar vietos reikšmė gali pagelbėti, kaupiant lėšas ir pritraukiant plačios visuomenės dėmesį prie globos bei apsaugos reikalo. Kita vertus, pasirinkti klaidingi veiksmai gali baigtis nepageidaujama plėtra ir autentiškumo sunaikinimu.</p>

10 priedas. Apklausos forma. Kauno tvirtovė.

Gerbiamas respondente,

Vytauto Didžiojo universiteto doktorantė atlieka tyrimą apie Kauno tvirtovės kompleksą, jo įtaką gyventojams ir tvirtovės objektų pritaikymą šiandienai.

Maloniai dėkoju už atsakymus.

1. Kokiai amžiaus grupei priklausote?

- 7-18 m.
- 18-34 m.
- 35-59 m.
- virš 60 m.

2. Jūs gyvenate:

- Kauno mieste
- Kauno rajone
- Kitoje Lietuvos vietovėje
- Ne Lietuvoje

3. Jūsų nuomone, 19-20 a. pastatytas Kauno tvirtovės kompleksas tai:

- Kauno fortai ir kiti įtvirtinimai, kai kurios miesto gatvės
- Kareivinės, administraciniai, sakraliniai pastatai
- Tinka pirmi du atsakymai
- Netinka nė vienas atsakymas

4. Kurioje iš Kauno tvirtovės komplekso dalių kada nors lankėtės?

- Fortuose ir kituose įtvirtinimuose
- Kareivinėse, administraciniuose, sakraliniuose pastatuose
- Nesilankiau niekur
- Esu susipažinęs su visu tvirtovės kompleksu

5. Apie Kauno tvirtovę girdėjau iš:

- Spaudos ir televizijos
- Skaičiau istorinę ir turistinę literatūrą
- Lankiausi ekskursijose
- Kita

6. Kokia informacija apie Kauno tvirtovę Jus sudomintų?

- Gido pasakojimai
- Spausdinta informacija
- Ilustracinė medžiaga

- Filmuota medžiaga
- Kita

7. Kuris Kauno tvirtovės komplekso objektas geriausiai pritaikytas šiandienos reikmėms?

- Šv. Archangelo Mykolo (Įgulos) bažnyčia - soboras
- Vytauto Didžiojo universiteto rektoratas
- IX forto muziejus
- Kareivinės, pertvarkytos į gyvenamuosius butus
- VII fortas
- Kita

8. Kaip turėtų būti tvarkomi apleisti ir nenaudojami tvirtovės statiniai

- Juos reikėtų nugriauti ir pastatyti naujus namus
- Tvirtovės objektai turėtų būti privatizuojami, nuomojami ir pritaikomi visuomeninėms reikmėms (muziejai, restoranai ir t.t.)
- Tvirtovės objektai turėtų likti valsybės ir savivaldybės turtu
- Kita

9. Ar netvarkomi tvirtovės statiniai kelia didesnę grėsmę nei kiti apleisti paveldo objektai?

- Taip, nes tai kariniai objektai
- Ne, nes grėsmė vienoda visuose apleistuose paveldo statiniuose
- Neturiu nuomonės

10. Ar Jus domina militaristinio paveldo objektai?

- Taip, nes karybos, pilių ir tvirtovių istorija neatsiejama nuo bendrosios istorijos
- Ne, nes nieko nenoriu žinoti apie karus
- Taip, bet tik viduramžių laikų pilys
- Kita

10a priedas. Apklauso rezultatai. Kauno tvirtovė⁵⁵¹.

Gerbiamas respondente,

Vytauto Didžiojo universiteto doktorantė atlieka tyrimą apie Kauno tvirtovės kompleksą, jo įtaką gyventojams ir tvirtovės objektų pritaikymą šiandienai.

Maloniai dėkoju už atsakymus.

1. Kokiai amžiaus grupei priklausote?

7-18 m.	2%	1
18-34 m.	58%	38
35-59 m.	36%	24
4. virš 60 m.	5%	3

⁵⁵¹ Apklausa apie Kauno tvirtovę buvo vykdoma elektroniniu būdu, naudojantis apklausų portalu www.e-apklausa.lt ir socialiniu tinklapiu www.facebook.com.

2. Jūs gyvenate:

Kauno mieste	55%	36
Kauno rajone	6%	4
Kitoje Lietuvos vietovėje	30%	20
Ne Lietuvoje	9%	6

3. Jūsų nuomone, 19-20 a. pastatytas Kauno tvirtovės kompleksas tai:

Kauno fortai ir kiti įtvirtinimai, kai kurios miesto gatvės	16%	12
Kareivinės, administraciniai, sakraliniai pastatai	15%	11
Tinka pirmi du atsakymai	66%	49
Netinka nė vienas atsakymas	3%	2

4. Kurioje iš Kauno tvirtovės komplekso dalių kada nors lankėtės?

Fortuose ir kituose įtvirtinimuose	46%	42
Kareivinėse, administraciniuose, sakraliniuose pastatuose	30%	28
Nesilankiau niekur	10%	9
Esu susipažinęs su visu tvirtovės kompleksu	14%	13

5. Apie Kauno tvirtovę girdėjau iš:

Spaudos ir televizijos	29%	36
Skaičiai istorinę ir turistinę literatūrą	30%	37
Lankiausi ekskursijose	23%	28
Kita	19%	23

6. Kokia informacija apie Kauno tvirtovę Jus sudomintų?

Gido pasakojimai	25%	39
Spausdinta informacija	20%	32
Iliustracinė medžiaga	24%	37
Filmuota medžiaga	27%	43
Kita	4%	6

7. Kuris Kauno tvirtovės komplekso objektas geriausiai pritaikytas šiandienos reikmėms?

Šv. Archangelo Mykolo (Jgulos) bažnyčia - soboras	30%	20
Vytauto Didžiojo universiteto rektoratas	17%	11
IX forto muziejus	39%	26
Kareivinės, pertvarkytos į gyvenamuosius butus	8%	5
VII fortas	0%	0
Kita	6%	4

8. Kaip turėtų būti tvarkomi apleisti ir nenaudojami tvirtovės statiniai

Juos reikėtų nugriauti ir pastatyti naujus namus	0%	0
Tvirtovės objektai turėtų būti privatizuojami, nuomojami ir pritaikomi visuomeninėms reikmėms (muziejai, restoranai ir t.t.)	45%	30
Tvirtovės objektai turėtų likti valsybės ir savivaldybės turto	44%	29
Kita	11%	7

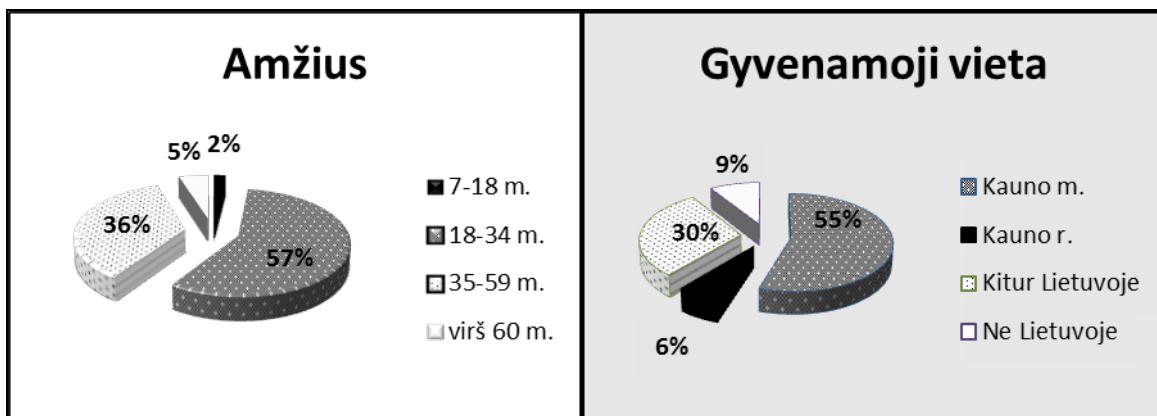
9. Ar netvarkomi tvirtovės statiniai kelia didesnę grėsmę nei kiti apleisti paveldo objektai?

Taip, nes tai kariniai objektai	30%	20
Ne, nes grėsmė vienoda visuose apleistuose paveldo statiniuose	67%	44
Neturiu nuomonės	3%	2

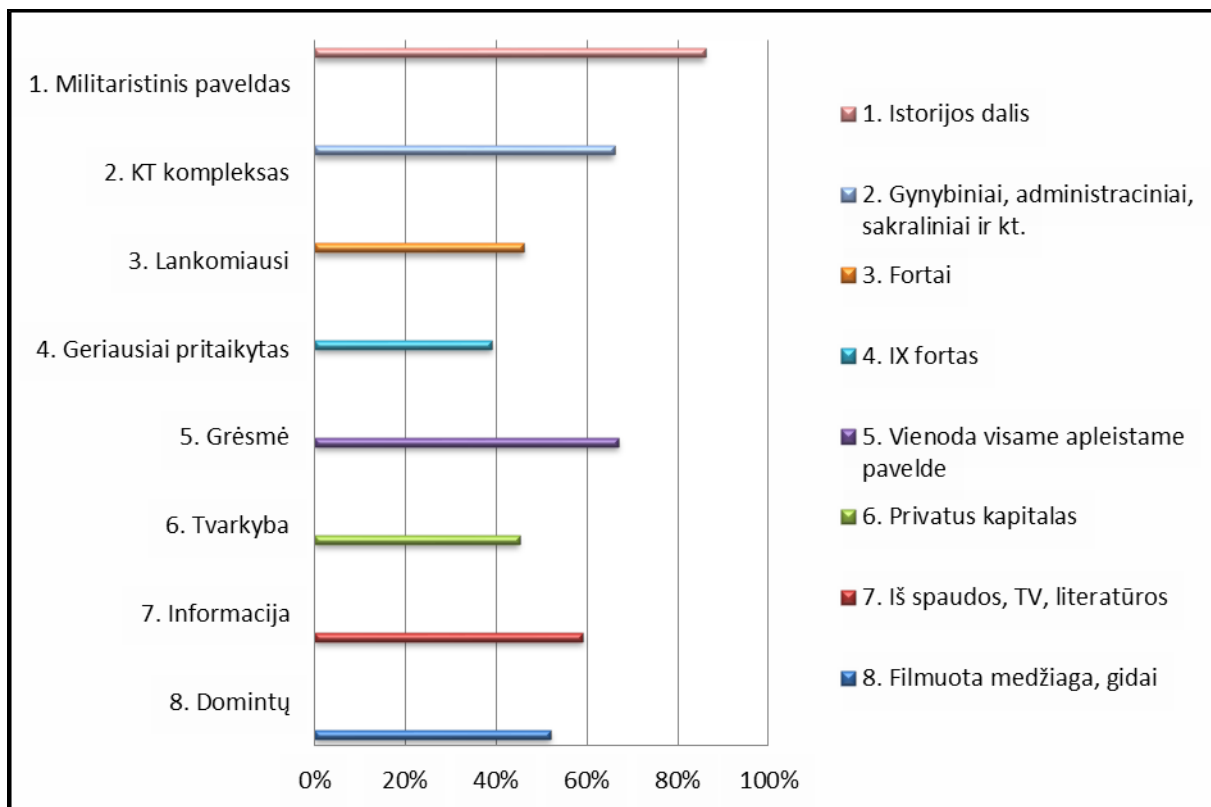
10. Ar Jus domina militaristinio paveldo objektai?

Taip, nes karybos, pilių ir tvirtovių istorija neatsiejama nuo bendrosios istorijos	86%	57
Ne, nes nieko nenoriu žinoti apie karus	2%	1
Taip, bet tik viduramžių laikų pilys	6%	4
Kita	6%	4

10b priedas. Apklauso rezultatai pagal respondentų amžių ir gyvenamąją vietą.

10c priedas. Apklauso rezultatų analizė.

SANTRUMPOS

Žemiau pateikiamas disertacijos tekste ir prieduose naudotų santrumpų sąrašas. Pirmiausia pateiktos įvairių įstaigų (archyvų ir kt.) ir valstybių pavadinimų santrumpos, žemiau – kitų žodžių santrumpos. Prie vienodų santrumpų pateikti pavyzdžiai.

BFR – Baltic Fort Route;
KAA – Kauno apskrities archyvas;
KMUK – Kauno medicinos universiteto klinikos;
KOP – Karinės oro pajėgos;
KPD – Kultūros paveldo departamentas prie LR Kultūros ministerijos;
KPD KTP – Kultūros paveldo departamento prie LR Kultūros ministerijos Kauno teritorinis padalinys;
KPC – Kultūros paveldo centras;
KPI – Kauno politechnikos institutas;
KTU ASI – Kauno technikos universiteto Architektūros ir statybos institutas;
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas;
Lietuvos TSR – Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika;
LKM – Divizijos generolo Stasio Raštikio Lietuvos kariuomenės mokykla;
NKV – nekilnojamoji kultūros vertybė;
KVR – Kultūros vertybių registras;
RVKIA – Rusijos valstybinis karo-istorijos archyvas (rus. *Российский Государственный Военно-исторический Архив*);
SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga (terminai „tarybų“ ir „sovietų“ tekste vartoti kaip lygiaverčiai, nes naudotuose oficialiuose pavadinimuose yra abu trumpiniai).
TSRS – Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga (terminai „tarybų“ ir „sovietų“ tekste vartoti kaip lygiaverčiai, nes naudotuose oficialiuose pavadinimuose yra abu trumpiniai);
VGTU – Vilniaus Gedimino technikos universitetas;
VDA – Vilniaus dailės akademija;
VDU – Vytauto Didžiojo universitetas;

ap. – apyrašas;
b. – byla;
div. – divizija;
dš. – dešinysis;
F. – fondas;
g. – gatvė;
gen. – generolas;
gyv. – gyvenamasis
glžk. – geležinkelis;
Gr. – grafas;
ha – hektaras;
km – kilometras;
kr. – kairysis;
l. – lapas;
ltn. – leitenantas;
m – metras;
m. – metai;
m. – miestas (pvz., Kauno m.)
m-kla – mokykla;
nr. – numeris;
p. – pietūs (pasaulio šalis);
plk. – pulkininkas;
pr. – prospektas (rašoma prie gatvės pavadinimo);
r. – rytai (pasaulio šalis);
rek. – rekonstrukcija (perstatymas);

rub. – rublis;
sav. – savivaldybė;
SB – sodų bendrija;
sen. – seniūnija;
st. – statyta;
š. – šiaurė (pasaulio šalis);
up. – upė;
v. – vakarai (pasaulio šalis);
vyr. – vyriausias;

p – page;
s. – stronica;
д. – дело;
Ф. – фонд
оп. – описание;
с. – страница;

Ingrida VELIUTĖ

**KAUNO TVIRTOVĖS ISTORINIS BEI ARCHITEKTŪRINIS
PAVELDAS IR JO ANIMAVIMO GALIMYBĖS**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)

Užsakymo Nr. K12-133. Tiražas 25 egz. 2012 10 05.

Nemokamai.